ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

Bul dúnyanıń kórki adam balası
Ájiniyaz

Ájiniyaz atındağı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
NMPI
1934

FAN VA JAMIYAT

2021 (№2)

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№2
2021

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektorı
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d., doc. **Ayımbetov M.** (Nókis)
t.i.d., prof. **Ballieva R.** (Nókis)
f.i.k., doc. **Bekbergenova M.** (Nókis)
f.i.k., doc. **Davletov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Erkibaeva G.** (Turkistan)
ps.i.k., doc. **Elmuratova A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
t.i.d., prof. **Xolikova R.** (Tashkent)
a/x.i.d., doc. **Jumamuratov A.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis)
p.i.d. (DSc), doc. **Kerwenov T.** (Nókis)
f.i.k., doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)

p.i.d.(DSc), doc. **Qarlıbaeva G.** (Nókis)
f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis)
f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazılov A.** (Nókis)
f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
p.i.k., doc**. Tajieva A**. (Nókis)
f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
ps.i.d. (DSc). **Utepbergenov M.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
ps.i.k., doc. **Sherimbetova Z.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Tashkent)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.k., doc. E.Xojaniyazov – ózbek tili boyınsha
PhD, doc. G.Kidirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındagı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

БАС МАҚАЛА

БИЛИМЛЕНДИРИЎ ҲАҚҚЫНДА ЖАҢАДАН ҚАБЫЛЛАНҒАН НЫЗАМ – III РЕНЕССАНСТЫҢ ҲУҚУҚЫЙ КЕПИЛИ

А.Пазылов – *педагогика илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

2020-жылдың 23-сентябринде Ҳүрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёев тәрепинен жаңа «Билимлендириў ҳаққында» (1) Нызамға қол қойылды ҳәм ол усы күннен баслап ҳәрекетке енгизилди. Нызам толық күшке киргенше Нызамшылық палатасы тәрепинен көрип шығылған ҳәм 2020-жылдың 19-май күни қабылланған. Ал, Сенат мәжлисиниң 2020-жыл 7-августында мақулланған.

Бул Нызамның қабылланыўына байланыслы 1997-жылы 29-августта қабылланған «Кадрлар таярлаўдың миллий бағдарламасы ҳаққында»ғы, «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызамлары, сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Олий мәжлисиниң 1997-жыл 29-августтағы «Өзбекстан Республикасының «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызамын күшке енгизиў тәртиби ҳаққында»ғы Қарары, және де алдыңғы «Билимлендириў ҳаққында» Нызамға байланыслы қабылланған төрт Нызамның алты статьясы өз күшин жоғалтқан деп есапланылды.

Усы Нызам тийкарында Қарақалпақстан Республикасыда өзиниң «Билимлендириў ҳаққында» Нызам жойбарын талқылаўға усынып отыр. Бул жаңадан қабылланыў алдында турған Нызам жойбары Өзбекстан Республикасының «Билимлендириў ҳаққында» Нызамы тийкарында исленгенликтен, 11 бап 75 статьядан ибарат (алдыңғысы 5 бөлим ҳәм 34 статья еди).

Жаңадан қабылланған «Билимлендириў ҳаққында» Нызам ҳақыйқый III-Ренессанстың ҳуқуқый кепили деп айтсақ ҳешқандай асыра айтқан болмаймыз. Себеби, бизиң бул пикиримизге төменде келтирилетуғын гейпара мысаллар, жаңа Нызамның мазмуны дәлил бола алады. Атап айтқанда, жаңа Нызамның өзинен алдыңғы Нызамға салыстырғанда артықмашлығы соннан ибарат, бунда айырым статьялар жетилистирилген, толықтырылған, гейпара статьялар қайта редакторланған, жаңадан 41 статья қосылған.

Жаңа Нызамның биринши бөлиминиң өзи 5 статьяны өз ишине қамтыйды (алдыңғысы 6 статья еди). Усы бөлимде тийкарынан билимлендириў ҳаққындағы Нызамның мақсети, Билимлендириў ҳаққындағы Нызам ҳүжжетлериниң нелерден ибарат екенлиги, Нызамда берилген 11 түрли тийкарғы түсиниклер, Мәмлекетлик аккредитация менен билимлендириў мәкемелерин аттестациялаў ислери, Мәмлекетлик билимлендириў мәкемелери менен мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемелериниң айырмашылықлары, Мәмлекетлик билимлендириў стандартлары менен мәмлекетлик билимлендириў талапларының ҳәм уқыплылық пенен қәнигеликтиң арасындағы өзгешеликлер, Тәлим, тәрбия ҳәм олардың қатнасыўшылары, Билимлендириў кампусының қандай орталықлардың қатарынан орын алатуғынлығы, тийкарғы 16 түрли принциплер (алдыңғысы 9) ҳәм билим алыў ҳуқуқының кимлерге берилетуғынлығы ҳаққындағы мәселелер өз сәўлелениўин тапқан.

Нызамның «Билимлендириў системасы, түрлери ҳәм формалары» деген бөлими 17 статьядан (алдыңғысы 11) ибарат. Бул бөлимде, тийкарынан, билимлендириўдиң 17 түри орын алған. Нызамда мектепке шекемги тәрбия, улыўма орта ҳәм орта арнаўлы, кәсиплик, жоқары билимлендириў ҳәм жоқары билимлендириўден кейинги билимлендириўдиң бир-биринен айырмашылықлары, кадрларды қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў мәселелери өз шешимин тапқан. Және де, мектептен тысқары билимлендириўдиң қалайынша әмелге асырылатуғынлығы, аралықтан оқытыў менен дуал билим бериўдиң бир-биринен айырмашылықлары, шаңарақта билим алыў ҳәм өзбетинше билим алыўдың өзгешеликлери, үлкен жастағыларды оқытыў ҳәм оларға билим бериў ислери, инклюзив билимлендириў менен экстернат тәртибиндеги билимлендириўдиң бир-биринен парқы, қорғаныў, қәўипсизлик ҳәм ҳуқықты қорғаў хызмети тараўындағы кадрларды таярлаў ислерин әмелге асырыў жоллары өз сәўлелениўлерин тапқан.

Нызамда «Билимлендириў системасын басқарыў» ислерине байланыслы мәселелерде өз шешимин тапқан. Атап айтқанда, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң, усы министрлик жанындағы Билимлендириў сыпатын қадағалаўшы мәмлекетлик инспекцияның, Президент, дөретиўши ҳәм қәнигелестирилген мектеплерди раўажландырыўшы агентликтиң, жергиликли мәмлекетлик ҳәкимият органларының билимлендириў тараўындағы ўәкилликлери қандай, буннан тысқары билимлендириў тараўындағы ўәкилликли мәмлекетлик басқарыў органларының жумысларының нелерден ибарат екенлиги ҳәм билимлендириў шөлкемлерин басқарыў қалайынша әмелге асырылатуғынлығы ҳаққында кең түрде түсиниклер берилген.

«Билимлендириў хызметлерин шөлкемлестириў ҳәм оның қадағалаўын әмелге асырыў» атлы бөлиминде билимлендириў шөлкемлериниң ҳуқықый дәрежеси, нызам бойынша Билимлендириў шөлкемлерин шөлкемлестириў, қайта шөлкемлестириў ҳәм жумысларын тоқтатыў ислери, мәмлекетлик емес билимлендириў шөлкемлериниң қандай хызметлерди әмелге асырыў мүмкиншиликлери, билимлендириў шөлкемлериниң уставы нелерге тийкарланып дүзилетуғынлығы ҳәм мазмунында нелерди ислеўге өз итибарларын қарататуғынлығы, билим бериў тили, мәмлекетлик билимлендириў стандартлары ҳәм талапларының кимлер тәрепинен қабылланатуғынлығы ҳәм қандай мәселелерди өз ишине қамтыйтуғынлығы, Нызам талаплары бойынша оқыў процесине оқыў режелери менен оқыў бағдарламаларының қандай тәртипте енгизилетуғынлығы, билимлендириў тараўындағы экспериментал ҳәм инновациялық хызметлер арасында қандай парықлардың бар екенлиги ҳаққындағы мәселелер өз шешимин табады. Сондай-ақ, Нызамда билимлендириў шөлкемлериниң ашықлығы, билимлендириў шөлкемлерине оқыўға қабыллаў ҳәм мәмлекетлик оқыў орынларында оқыўға мақсетли қабыллаў ислериниң қалайынша әмелге асырылатуғынлығы, билим алғанлығы ҳаққында ҳүжжеттиң қандай тәртипте берилетуғынлығы, билимлендириў шөлкемлериниң рейтингиниң қалайынша анықланатуғынлығы, мониторинг ҳәм билимлендириў тараўындағы мәмлекетлик қадағалаў ислери қалайынша иске асырылатуғынлығы ҳаққындағы мәселелер де өз шешимин тапқан.

Нызамдағы «Билимлендириў шөлкемлериндеги оқытыўшылардың ҳуқықый дәрежеси» атлы бабында педагогикалық хызмет пенен шуғылланыў ҳуқықының кимлерге берилетуғынлығы, педагог хызметкерлердиң қандай дәрежеге ийелиги, олардың жумыслары қалайынша кепилленетуғынлығы ҳәм педагог хызметкерлердиң қандай миннетлемелерди өз мойнына алатуғынлығы ҳаққындағы мәселелерге айрықша итибар қаратылған.

Ал, «Билим алыўшылардың, олардың ата-анасының ҳәм басқа да нызамлы ўәкиллериниң ҳуқық ҳәм миннетлемелери» атлы бабында билим алыўшылардың ҳуқықлары менен миннетлемелери ҳаққындағы мәселелерге кеўил бөлинген. Сондай-ақ, билим алыўшылардың кийиниўине қандай талаплар қойылатуғынлығы, билимлендириў шөлкемлеринде билим алыўшыларды ўақтынша жасаў жайлары менен тәмийинлеў қалайынша әмелге асырылатуғынлығы ҳәм ер жетпеген билим алыўшылардың ата-аналары ҳәм басқа да нызамлы ўәкиллериниң ҳуқық ҳәм миннетлемелериниң нелерден ибарат екенлиги ҳаққындағы мәселелерде өз шешимин тапқан.

«Тәлим-тәрбия процесиниң қатнасыўшыларын социаллық қорғаў» атлы бабында болса Нызам бойынша билим алыўшыларды ҳәм билимлендириў шөлкемлериниң хызметкерлерин социаллық қорғаў мәселелери қалайынша

әмелге асырылатуғынлығы, әсиресе, жетим ҳәм ата-ана қарамағынан ажралған балаларды оқытыў ҳәм олардың толық тәмийинлениўи мәселесиниң қандай жол менен өз шешимин табатуғынлығы, физикалық, ақылый, сенсор (сезиў) ямаса руўхый жақтан кемшилиги бар балаларды оқытыў ҳәм тәрбиялаў ислериниң қалайынша әмелге асырылатуғынлығы және де социаллық жақтан тиклениўге зәрүрлиги болған балаларды оқытыў ҳәм тәрбиялаў ислериниң қалайынша жолға қойылатуғынлығы ҳаққындағы мәселелер өз шешимин тапқан.

Нызамда Мәмлекетлик емес билимлендириў шөлкемлери жумысларына да итибар қаратылған. Анығырағы, оның хызметлерин лицензиялаў ислери Нызам талаплары бойынша қалайынша иске асырылатуғынлығы, Нызам бойынша билимлендириў шөлкемлерин аттестациядан ҳәм мәмлекетлик аккредитациядан өткериў, билимлендириў шөлкемлериниң хызметлерин ишки ҳәм сыртқы баҳалаўдан өткериў тәртиплерин белгилеў, шет мәмлекетлерде алынған билимлендириў ҳаққындағы ҳүжжетлердиң Нызам талаплары бойынша тән алыныў жоллары ҳәм билимлендириў тараўындағы рәсмий ҳүжжетлерге апостиль қойыў тәртиблериниң қалайынша әмелге асырылатуғынлығы ҳаққындағы мәселелерге айрықша кеўил бөлинген.

Билимлендириў шөлкемлерин ғәрежет пенен тәмийинлеў ислери қалайынша иске асырылатуғынлығы, билимлендириўди раўажландырыў қорлары ҳәм билимлендириў тараўындағы мәмлекетлик-жеке шерикликлердиң бир-биринен қандай айырмашылықларының бар екенлиги, билимлендириў тараўларына инвестициялардың қалайынша енгизилетуғынлығы ҳәм билимлендириў шөлкемлериниң мал-мүлклери нелерден ибарат екенлиги ҳам ол қалайынша есапқа алынатуғынлығы ҳаққындағы мәселелер өз шешимин табады.

Ал, «Билимлендириў тараўындағы халық аралық бирге ислесиўлер» деген бабында билимлендириў шөлкемлериниң ҳәм билимлендириў тараўындағы халық аралық бирге ислесиўлердиң қалайынша әмелге асырылатуғынлығы, шет еллерде кимлердиң оқый алатуғынлығы ҳаққындағы мәселелерде өз сәўлелениўин тапқан.

«Жуўмақлаўшы қағыйдалар»да болса Нызам бойынша наразылықлардың қалайынша өз шешимин табатуғынлығы, Нызамға муўапық билимлендириў ҳаққындағы Нызам ҳүжжетлерин бузғанлығы ушын жуўапкершилик қалайынша белгиленетуғынлығы, жаңа Нызамға муўапық Өзбекстан Республикасында қайсы Нызам ҳүжжетлери 2020-жылдың 23-сентябринен баслап өз күшин жоғалтқан деп есапланатуғынлығы, усы Нызамның орынланыўы, жеткерип берилиўи, мәниси ҳәм әҳмийетиниң түсиндирилиўи менен тәмийинлеў ислери кимлер тәрепинен әмелге асырылатуғынлығы, басқа Нызам ҳүжжетлерин усы Нызамға муўапықластырыў ислери қайсы мәкеме тәрепинен әмелге асырылатуғынлығы ҳәм жаңа Нызамның қайсы ўақыттан баслап күшке киретуғынлығы ҳаққындағы мәселелер өз шешимин тапқан.

Деген менен, бизиң пикиримиз бойынша Өзбекстан Республикасы «Билимлендириў ҳаққында» тастыйықланған Нызамның өзинде де, Қарақалпақстан Республикасы «Билимлендириў ҳаққында» Нызам жойбарының өзинде де бир қатар итибар берилиўи керек болған орынлар ушырасады.

Мәселен, **1-ден,** алдыңғы «Билимлендириў ҳаққында» Нызамнын 2-статьясында көрсетилген «Қорақалпоғистон Республикасида таълим соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади» деген қатарлар жаңадан кабылланған Нызамда қалдырылған. Бул қатарлар Өзбекстан Республикасы «Билимлендириў ҳаққында» Нызам жойбарында бар еди. Қарақалпақстан Республикасы халық «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызамды кабыллар ўақтында өзгеше жол тута ма, яки Өзбекстан Республикасы «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызамды сол турысында көширип, аўдарма жасап қоя ма, ол жағынан бийғәрез халда бурынғы қабылланған Нызамдағы Қарақалпақстанға тийисли болған қатарлар қала бериўи керек еди.

2-ден Өзбекстан Республикасының билимлендириў ҳаққындағы Нызам жойбарына пикир билдиргенимизде биз «Билимлендириў ҳаққында» Нызам – бул түсиндирме сөзлик болмағанлықтан, түсиндирме сөзликке тийисли болған қатарларды алып таслаўды усыныс етип едик. Ол ўақытта түсиндирилген сөзлердиң улыўма саны 63 еди. Пикиримизди азғана болсада инабатқа алған, түсиник берилген 52 сөз алып тасланған. Усыған қарамастан, жаңадан қабылланған Өзбекстанның «Билимлендириў ҳаққында» Нызамында да, Қарақалпақстан Республикасының енди қабыллайжақ болып турған «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызамының жойбарында да 12 түрли сөзге түсиник берилген.

Бир ғана мысал келтирсек, жаңадан қабылланған Нызамда ҳәм Қаракалпақстанда енди қабылланажақ Нызам жойбарында тәрбия сөзине төмендегише түсиник бериледи; **«Тәрбия – анық мақсетли ҳәм де социаллық-тарийхый тәжирийбе тийкарында жас әўладты ҳәр тәреплеме кәмалға келтириўге, олардың санасын, мәнаўий-тәрбиялық қәдириятлар ҳәм дүньяқарасын қәлиплестириўге қаратылған системалы процесс».** Енди қарап турсаңыз «тәрбия» сөзи Нызам менен тастыйықланып тур. Оны өзгертиў, басқаша түсиндириўде мүмкин емес. Ол енди қатып қалды. Бул арқалы тәрбия тараўы менен шуғылланыўшылар, педагогика пәни оқытыўшыларының гейпара ҳуқықлары шекленип баслайды. Енди биз;

"**Тәрбия** – адамзат жәмийетиниң ажыралмас бөлеги, мәдений дәрежесиниң айнасы ҳәм раўажланыўының тийкары. Ол жәмийет раўажланыўының тийкарғы буўыны сыпатында, жәмийетлик тәжирийбе, руўхый-адамгершилик ҳәм миллий дәстүр, үрп-әдетлердиң бирлигин, олардың әўладтан-әўладқа өтиўин ҳәм жәмийет раўажланыўын тәмийнлеўши тийкарғы күш.

Тәрбия - нәсил, орталық, дөретиўши хызмет ҳәм адамгершиликли қарым-қатнас факторлары системасында адамның шахс болып қәлиплесиўиниң тийкарғы факторы.

Тәрбия – ҳәр бир шахста белгили бир физикалық, руўхый, әдеп-икрамлылық сыпатларды қәлиплестириўге қаратылған әмелий педагогикалық процесс; инсанның жәмийетте жасаўын тәмийинлеў ушын зәрүр болған ақылый-физикалық, көркем-эстетикалық ҳәм әдеп-икрамлылық-руўхый өзгешеликлерин қәлиплестириўге бағдарланған илажлар комплекси" [2:256] деп айтыў ҳуқықынан айрылдық.

Бул жерде тәрбия ҳаққында өткендеги уллы ойшыллардың, белгили илимпазлардың тәрбия ҳаққындағы айтқан пикирлерин инабатқа алмаўдың ийиси сезилип тур. Сонлықтан, мениң жеке өзимниң пикирим бойынша Нызам ҳүжжетине сөздиң санын көбейтиў ушын түсиндирме сөзликти бериў ислери мақсетке муўапық еместей түйиледи.

Жуўмақлап айтқанда, жаңадан Өзбекстанда қабылланған, Қарақалпақстанда енди қабылланыў алдында турған «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызам ҳүжжети өз ўақтында ислеп шығылған, дүнья цивилазиясындағы алдыңғы ой-пикирлер жәмленген, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан Республикасы территориясындағы билимлендириў жумысларын ең жоқары шоққыға шығарыўды өз алдына мақсет еткен, ҳақыйқый III ренессанстың ҳуқықый кепили деп исенимли түрде айта аламыз. Жоқарыда атап өтилген пикирлеримиз инабатқа алынса, «Билимлендириў ҳаққында"ғы Нызамнында, Нызам жойбарының мазмуны да бурынғыға қарағанда әдеўир дәрежеде байыйды, көриниси жағынан да жақсыланады.

Әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасы «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызамы. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон)
2. Пазылов А. ҳәм басқалар. Педагогика теориясы. –Ташкент: «Nashr» 2018.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

ДИСКУРС НУТҚИЙ СТРАТЕГИЯНИ ИФОДАЛАШ МАЙДОНИ СИФАТИДА

Л.К.Баймурадова – *ўқитувчи*
Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: коммуникатив стратегия, коммуникатив тактика, сўзловчи, мулоқотдош, нутқий акт.
Ключевые слова: коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, говорящий, собеседник, речевой акт.
Key words: communicative strategy, communicative tactics, speaker, interlocutor, speech act.

Прагматик тилшуносликда нутқий стратегия тушунчаси, коммуникатив стратегия тушунчаси каби прагматик таҳлилий сатҳлар ва айнан нутқий акт назариясининг юзага келиши натижасида вужудга келди. Нутқий акт назарияси доирасида мулоқот мақсади, мулоқот интенцияси, мулоқот такти каби бир қанча лисоний сатҳлар ҳам нутқий акт лисоний сатҳнинг ажралмас бўлаги саналади. Албатта, таҳлил доирасида бир-бирига яқин бўлган ушбу тушунчаларни фарқлаш ҳам муҳим талаблардан бири саналади. Ж.Личнинг келтиришича, нутқий такт бирор конфликтли вазиятдан чиқиб кетиш стратегияси ҳисобланади [6:109]. Баъзи ҳолларда нутқий тактга максимум эътибор қаратиш масалани тинч ҳал қилиш, дўстона муносабатларни сақлаб қолиш, коорпаратив принципларни ҳимоя қилиш ҳамсуҳбатдошлар учун муҳимроқ саналади [6:111]. Бу эса хушмуомалалик ва коорпаративлик принципларига амал қилиш орқали масала ечимини топиш стратегияси саналади.

Нутқий стратегия нутқий актлар назариясининг бир бўлаги сифатида мулоқотнинг самарали кечимини таъминловчи усуллардан бири саналади. Нутқий акт жараёнида нутқий стратегик вазифани биргина сўз ёки гап ташкил қилиши мумкин. Нутқий акт назарияси учун эса сўз ёки гап таянч бирлик эмас, ундан тайѐр «материал» сифатида фойдаланилмайди. Аксинча, гап айнан нутқий мулоқот жараѐнида яратиладиган ҳодиса. Шундай экан, нутқий акт мазмуни тўлиғича сўзловчининг мулоқот мақсади (communicative intention) билан боғлиқ бўлиб қолади [4:79].

Россияда чоп этилган Энциклопедик лингвистик луғатда берилишича, нутқий акт “мақсад билан йўналтирилган ҳамда ҳар бир жамиятда қабул қилинган ижтимоий нутқ тузилишининг норматив бирликлари, прагматик вазият доирасида ифода этиладиган нутқий ифоданинг барча принцип ва қоидаларига мос келадиган тил бирликларига нисбатан қулланилади” [5:412].

Рус тилшунос олимаси Е.В.Падучева мулоқот жараёнидаги эътироз, луқма ташлаш каби стратегик ёндашувни психологик сатҳда таҳлил этади ва бу ҳол суҳбатдошларнинг бир-бирига мослашув жараёни деб қарайди, ҳамда эътироз, луқма стимул ва реакция уйғотишга қаратилган амаллар сифатида баҳолайди [3:105]. Бундан ташқари, мулоқот жараёнидаги интеракция мулоқот иштирокчиларининг ўзаро интенцияларининг амалга ошириш усули деб ҳам қараш мумкин. Жумладан, Н.Ф.Алефиренко мулоқот жараёнидаги шахслараро муносабатни коммуникатив-прагматик ҳамда интеракционал (шахслар аро мулоқот) сатҳга киритишади. Интеракционал интенция мулоқотда фойдаланиладиган тил воситаларини ижтимоий нормаларига тааллуқли компонентларга нисбатан қўлланилади. Бунда, мулоқот иштирокчилари мулоқот жараёнида бирор кўзланган мақсадга етишишни мўлжаллайди. Мазкур мақсад ижтимоий жараёнларда мулоқот иштирокчиларининг нутқий стратегияси саналади [1:68-69].

Мулоқот жараёнида коммуникатив стратегиянинг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади:

- баҳс, мунозара жараёнида мулоқотни кузатиш ва хулоса чиқариш стратегияси;
- мавзуни тушуниш ва уни бошқариш стратегияси;
- мулоқот иштирокида дўстона муносабатни сақлаш стратегияси;
- мулоқот жараёнида нохайрихоқликни, хушкўрмасликни сездирмаслик стратегияси;
- нутқ жараёнида маълум изоҳларни ажратиб кўрсатиш орқали тингловчиларга таъсир кўрсатиш;
- нутқ жараёнида тил бирликларидан тўғри ва оқилона фойдаланиш стратегияси.

Қайд этилган мазкур мулоқот стратегиялари сиёсатчилар томонидан асосан уч хил жараёнда, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан суҳбат жараёнида, омма олдида нутқ сўзлаш жараёнида, пресс конференцияларда фойдаланишади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳар бир сиёсий шахснинг ўзига хос бўлган лингвистик воситаси мавжуд бўлиб, ушбу лингвитик восита (сўз, ибора, цитата) ҳам маълум стратегик вазифани бажариб келади. Бундан ташқари, тил нормаларига риоя қилиш тактикаси ҳам нутқ сўзловчининг ўзини шахс сифатида оммага реклама қилиш стратегияларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Мулоқот жараёнида, мулоқот иштирокчиларининг қизиқишларини эътиборга олиш баҳснинг қизғин кечишини таъминлаш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам сиёсий давра суҳбатларида бериладиган ҳар бир савол ва жавоб мулоқотнинг қизғин кечишини таъминлашга қаратилган стратегияга эга саналади. Мулоқот жараёнидаги МЕН стратегияси ўзини репрезентация қилиш билан бир вақтнинг ўзида ўз муносабатини билдириш стратегияси сифатида кўзда тутилади. Шунингдек, СИЗ стратегияси мулоқотдошга нисбатан ҳурматни англатади.

Қуйида Х.Клинтоннинг президентлик сайлови тугагандан кейинги нутқи ва унинг таҳлилини ҳавола қиламиз.

TRANSCRIPT:

Thank you. Thank you all very much. Thank you so much. A very rowdy group. Thank you, my friends. Thank you. Thank you.

Thank you so very much for being here. I love you all, too. Last night I congratulated Donald Trump and offered to work with him on behalf of our country.

I hope that he will be a successful president for all Americans. This is not the outcome we wanted or we worked so hard for, and I’m sorry we did not win this election for the values we share and the vision we hold for our country.

Х.Клинтоннинг сайлов жараёнида ютқазганлигидан кейинги нутқи этикет нормаларига қурилганлиги, маданий стратегияга асосланилганлигининг далили бўлиш мумкин. Ушбу стратегия Х.Клинтоннинг нутқий ифодасида *I congratulated Donald Trump, I hope that he will be a successful president for all Americans* каби қўллаган нутқий актлари барча этикет нормаларини сақлаш орқали ўз позициясини сақлаб қолишга қаратилган стратегия деб баҳолаш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур нутқнинг бош қисмида тил воситаларидан фойдаланилган аниқ нутқий стратегиянинг учрамаганлигини кузатиш мумкин. Нутқий стратегияда аниқ тил бирликларининг қўлланилиши ифодаланадиган дискурс макрострукту-расининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Нутқий стратегиянинг макроструктурасининг ўзгариш тушун-часида аниқ тил бирликлари, яъни киритма гапларнинг

ишлатилиши, маълум иboralарнинг қўлланилиши, боғловчиларнинг ўзгаришида юзага келади.

Х.Клинтон нутқининг кейинги қисмини ҳавола қиламиз:

But I feel pride and gratitude for this wonderful campaign that we built together. This vast, diverse, creative, unruly, energized campaign. You represent the best of America, and being your candidate has been one of the greatest honors of my life.

I know how disappointed you feel, because I feel it too. And so do tens of millions of Americans who invested their hopes and dreams in this effort. This is painful, and it will be for a long time. But I want you to remember this.

Мазкур парчада ҳам бошланғич нутқнинг услубини сақлаган ҳолда риторик стратегияга таянилганлиги ва шу билан бирга *I know how disappointed you feel, because I feel it too* нутқий ифодаси тингловчиларга нисбатан ҳурматни кўрсатишга қаратилган стратегик гап танлови деб баҳолаш мумкин. М.Л. Макаровнинг таъкидлаб ўтишича, коммуникатив ва нутқий стратегия кўпгина ҳолларда маросим ва тантаналарга мослаштирилган тарзда тузиб чиқилади. Чунки, аниқ нутқий вазиятнинг мавжудлиги керак бўлган мақсадни амалга оширишда стандарт бўлган нутқий ҳаракатларга мурожат қилишни талаб қилади. Аниқ стратегия ва мақсадни танлашда дискурс ўрнини белгилайдиган ижтимоий институтлар билан алоқадор бўлган шарт-шароитларда амалга оширилади [2:56].

Нутқнинг кейинги қисми ҳам риторик маромни сақлаган ҳолда этикет стратегиясида олиб борилганлигини кузатиш мумкин:

We don't just respect that. We cherish it. It also enshrines the rule of law; the principle we are all equal in rights and dignity; freedom of worship and expression. We respect and cherish these values, too, and we must defend them.

And breaking down all the barriers that hold any American back from achieving their dreams. We spent a year and a half bringing together millions of people from every corner of our country to say with one voice that we believe that the American dream is big enough for everyone.

For people of all races, and religions, for men and women, for immigrants, for LGBT people, and people with disabilities. For everyone.

I am so grateful to stand with all of you. I want to thank Tim Kaine and Anne Holton for being our partners on this journey.

Ушбу парчада коммуникатив ва нутқий стратегияда МЕН ва БИЗ стратегияси, яъни ўзини намойиш қилиш, сиёсий образ сифатида кўрсатишга қаратилган стратегияга амал қилинган. Парчадаги people сўзининг стратегик мақсади интеграцияни сақлаш ва шунингдек, умумий ахлоқ қоидалари доирасидан чиқмаган ҳолда ўз дунёқарашини, ғоясини сингдиришга қаратилган стратегик мақсад ётади.

Ассоциатив стратегия нутқий вазиятда мавзунинг ўзгариб кетиши ва ушбу жараёнда қўлланиладиган нутқ бирликларини ўз ичига олади. Ассоциатив стратегия глобал мавзунинг кейинчалик ривожланишини таъминлашга қаратилади ҳамда умумий семантик белгилар асосида қурилади. Ретроспектив стратегия мавзудан баъзи четлашишлар орқали қўшимча маълумотларни етказиш ва шу орқали нутқнинг семантик тартибини сақлашга қаратилади. Қиёсий стратегия дискурс мавзусининг ўзгариши асосида гап қурилмаларининг умумий семантик тартиби бошқаси билан алмаштирилади. Шундай қилиб, нутқ компонентларининг функционал-семантик белгилари таққосланади. Сиёсий доминантик стратегияси маълум лексик бирликларда, дейктик бириликлар ва иboralарда шахснинг ижтимоий ўрнини кўрсатиш учун хизмат қилади. Эмотив стратегия маълум лексик бирликлар ёрдамида омма, тингловчи, мулоқот иштирокчиларининг руҳий ҳолатига таъсир этишга қаратилади.

Умуман олганда, сиёсий дискурсда нутқий ва коммуникатив стратегиянинг шаклланиши учун лисоний маҳорат, она тилининг билимдонлиги шаклланган бўлиши талаб қилинади. Шунингдек, ижтимоий сиёсий вазиятни тўғри баҳолаш, оммани қизиқтирадиган масалаларни англаш ва айнан улар эшитишни хохлайдиган сўз ва иboralарни танлай билиш сиёсий майдондаги нутқий ва коммуникатив стратегиянинг асоси бўлиб хизмат қилади. Юқоридаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, Х.Клинтон сайлов жараёнида Д. Трампга имкониятни бой берган бўлса-да, ўз тарафдорлари олдида обрўсини сақлаб қолишига, айнан, нутқий стратегик хусусиятлардан унумли фойдаланганлиги унинг муваффақиятини белгилаган.

Адабиётлар

1. Алефиренко Н.Ф. Семиологический потенциал дискурса. // Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под ред. проф. Г.Н. Манаенко. Выпуск 5. -Ставрополь, изд. ПГЛУ, 2007. –С. 296.
2. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. -М.: ИТДГК «Гнозис», 2003, -С. 280.
3. Падучева Е.В. О параметрах лексического значения глагола: таксономический класс участника. /Русский язык в научном освещении.№ 1(3). 1997. –С. 87-112.
4. Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" нашриёти. –Тошкент: 2008. 318-б.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. –Москва: 1990, -С. 412.
6. Leech G.N. Principles of Pragmatics. -London: Longman, 1983. –P.250.

Интернет сайтлар

http://obamaspeeches.com/080-Iraq-Debate-Obama-Speech.htm

http://obamaspeeches.com/120-Obama-Turn-The-Page-Speech-California-Deomcratic-Convention.htm

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада инглиз тилида нутқий стратегиянинг сиёсий нутқ материали доирасида ифодаланиши таҳлил қилинган. Нутқий стратегия тамойилларига кўра диологик нутқ шаклланишида лисоний бирликларнинг продуктив ифодаси муҳим саналади. Коммуникатив стратегия ва коммуникатив тактика тушунчаларининг фарқланишини аниқлаш мақоланинг моҳияти саналади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется выражение коммуникативной стратегии на материале политического речевого материала. По принципу коммуникативной стратегии в развитие диалога является продуктивность лингвистических единиц. Основное внимание уделяется определению разницы между коммуникативной стратегии и коммуникативной тактике. Этим определяется значимость данной статьи

SUMMARY

The article deals with the problem of communicative strategy in political speech materials. According to the paradigm of communicative strategy in the development of conversation appears in the productivity of linguistic units. Differentiating between communicative strategy and communicative tactics is the main framework of the article.

ЎҚИТУВЧИНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИДА МАҲОРАТ ВА ҚОБИЛЯТ ТАСНИФИ

А.А.Берикбаев – *ўқитувчи*
Гулистон давлат университети

Таянч сўзлар: маҳорат, қобилият, компетентлик, кинестетик, прапорция, композиция кўникма, малака.
Ключевые слова: мастерство, способности, компетентность, кинестетика, пропорции, композиционные способности, квалификация.
Key words: mastery, ability, competence, competence, kinesthetics, proportions, compositional abilities, qualification.

Ҳозирги кунда ҳам Европанинг етакчи олимлари (Б.П.Зязин, В.А.Кан-Калик, Й.Н.Калюткин, Н.Д.Никандров, Л.И.Рувинский ва бошқалар) ўқитувчининг педагогик маҳоратини янада таксимиллаштириш учун илмий-тадқиқот ишларини олиб борганлар. Хусусан, улар ўз асарларида “мукаммал эгалланган педагогик маҳоратни ўқитувчи доимо орзу қилиб интиладиган, аммо етиша олмайдиган юксак идеал касбий маҳорат сифатида изоҳлайдилар. Уларнинг фикрига қўшимча қилиб “маҳорат” атамасини ўқитувчига нисбатан комплимент, яъни мақтов тариқасида энг олий баҳо сифатида қўллаш мумкин. Педагогик маҳорат фақат ўқитувчи батамом ўзлаштириши лозим бўлган касбий билим ва кўникмаларни эгаллашнинг энг юқори чўққиси сифатида қабул қилинмаслиги керак. Айнан маҳоратли ўқитувчи ижтимоий хаётда ёки микро мухитда маҳоратли бўлмаслиги мумкин. Тажрибали касбий компетентлиги юқори бўлган ўқитувчи ўз ижобий ютуқлари билан қаноатланиб қолмасдан, ҳамиша касбига оид янгиликларни ўзлаштириб бориши, жамият тараққиёти туфайли пайдо бўладиган замонавий педагогик вазифалар ва муаммоларни ҳал қилишда фаол иштирок этиши; ўзининг касбий кўникма ва малакаларини, компетенциясини узлуксиз ошириб боришга интилиши лозим. Бу педагогик маҳоратни ва ўз қобилиятларини ривожлантириб, такомиллаштириб бориши зарурдир.

Қобилият-бу шахснинг индивидуал-психологик хусусияти бўлиб, муайян фаолият юзасидан лаёқати ва ишни муваффақиятли амалга ошириш субъектив шарт-шароитини ифодаловчи индивидуал психик сифатлар йиғиндисидир [1].

Қобилият ўқитувчининг индивидуал имкониятларини характерлайди

Бир хил шароитларда қобилиятли ўқитувчилар ўз фаолиятларида ҳам қобилияти паст кишиларга қараганда кўпроқ ютуқларга эришадилар.

Қобилият шахснинг ҳам умумий, ҳам махсус ривожланишида тезроқ олдинга силжиб боришини, унинг ижрочилик ва ижодкорлик фаолиятларида энг юқори натижаларга эришишини таъминлайди. У кишида мутахассисликни тез эгаллай олишда ва юқори маҳоратга эришади

Қобилият билимдан фарқ қилади. Билим-бу илмий мутолаалар натижасидир, қобилият эса инсоннинг психологик ва физиологик тузилишига хос бўлган хусусиятдир. Қобилият билим олиш учун зарурий шарт-шароит яратади, шу билан бирга, у маълум даражада билим олиш маҳсулидир

Умумий ва махсус билимларни ўзлаштириш, шунингдек, касбий маҳоратни эгаллаш жараёнида қобилият мукаммаллашиб ва ривожланиб боради. Умумий ва хусусий методикани билиши мумкин, аммо уни ишлатиш қобилияти бўлмаслиги мумкин. Унинг юқори даражаси касбий ва мослик, мувофиқлик (компетентлик) тушунчаларида кўникма ва малакалардир.

Кўникмалар-ўқитувчининг касбий фаолияти жараёнида ҳосил қилинган тажриба ва билимлар асосида бажариладиган ишнинг мукаммал усули.

Малакалар-ўқитувчининг онгли фаолиятни бажариши жараёнида ҳосил қилинган касбий интеллектуал фаолиятнинг автоматлашган компонентлари йиғиндиси.

Улар ўқитувчи касбий фаолияти механизмининг асосини ташкил қилувчи жараёнлар бўлиб, қобилият билан биргаликда педагогик маҳоратга эришишни таъминлайдики, бунинг натижасида ўқитувчилар касбий фаолиятида улкан ютуқларни қўлга киритади.

Қобилиятнинг камчилигини тузатиш мумкин ва уни юқори даражага олиб чиқиш моҳирлик саналади. Унинг автоматлашган даражаси малака саналади.

Педагог талабаларда қобилиятни шакллантиради, ривожлантиради, ва такомиллаштиради. Айтишимиз мумкин, туғма қобилияти бор дейиш мумкин аммо туғма қобилиятлар зеҳн дейилади. Зеҳн орқали иқтидор, истеъдод, даҳолик-инсоннинг ижодий фаолияти жараёнида эришиладиган қобилиятларнинг ривожланиш босқичлари ҳисобланади. Қобилиятлар характер каби, шахснинг фақатгина маълум фаолиятидагина мавжуд бўлган сифатларидир.

Зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш керак бўлган фарқларни аниқлайди. Қобилиятлар индивидуал-психологик хусусият бўлгани сабабли, шахснинг бошқа сифатлари ва хусусиятларига, яъни ақл сифатларига, хотира ва характер хусусиятларига, ҳис-туйғуларига қарама-қарши қўйилмайди, балки улар билан бир қаторга қўйилиши керак. Қобилиятни инсон туғма, табиат инъоми сифатида тайёр ҳолида олмайди у хаёт фаолияти ва изланишлари давомида шаклланиб боради. Америкалик психолог Говард Гарднер қобилиятларни интеллектлар тўплами деб атади ва унинг еттита жиҳатини ажратиб кўрсатади. Биз интеллектнинг ушбу жиҳатларидан олтитасини ўқитувчи педагогик маҳоратини такомиллаштириш нуқтаи назаридан таҳлил қилишимиз мумкин. Психолог олим Олга Матвеева ушбу жиҳатларни психологик технология билан кучайтириб модификациялайди ва ўқитувчининг касбий фаолиятида муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаб, қуйидаги қобилиятларни кўрсатиб ўтади.:

1.Мулоқот қилиш (коммуникатив) қобилияти. Ўқитувчи ўқувчилар билан дарс ва дарсдан ташқари жараёнларда, синфда ижобий руҳий иқлим ярата олади. Яъни дарс машғулотлари жараёнида ўқувчиларнинг тасвирлай олиш кўникмаларини ривожлантириб, уларни нотаниш вазиятларда ҳам ўқитиш ва ўргатиш қобилиятларини (компетенцияларини) ривожлантириб боришни тушунамиз.

2.Воқеаларни олдиндан кўра олиш қобилияти Ушбу қобилият тури ҳар бир ўқитувчининг сергаклигида, талабаларнинг руҳиятини, ички дунёсини кўра олишида намоён бўлади. Шунда ўқитувчи ким нимага қодир эканлигини олдиндан башорат қила олади. Янада очиқлайдиган бўлсак, тасвирий санъат дарсларида тасвирлаш жараёнида уларнинг тасаввурларини ва фикрлашларини ривожлантириш қобиляти бўлиши керак. Масалан, бошланғич синф тасвирий санъат дарсларида бўғирсоқ расмини чизиш мавзусини ўқитувчи аввал эртакни маромида нутқий камчиликларсиз айтиб тасаввур қилдириш қобилияти юқори бўлиши керак.

3.Эшитиш ва ҳис қилиш қобилияти. Бундай қобилиятга эга бўлган инсонлар мусиқани ва санъатни севишади, оҳангни яхши ҳис қилади. Дарс машғулотларида фанга оид термин ва атамаларни тез англаб олиши, ривожланган ва синчков бўлади.

4.Кинестетик (тери-мускул) қобилияти. Ўқитувчининг ўз хатти ҳаракатларини мувофиқлаш-

тириш қобилияти, ҳаракат оҳангини ҳис қилган ҳолда вақтни ҳаракат суръати билан ҳис қилади. Бу тўртинчи қобилят турида тасвирланаётган натурами ёки инсонми рассом ўқитувчи кинестик қобилиятини ишга тушириб сезиш ва анатомик тахлил қила олади.

5. Мантиқий қобилият. Фалсафий мулоҳазалар юритишни, рақамларни математикани, мураккаб масалаларни ҳал қилишни севади, сабаби вазият оқибат натижаларини тушуниш малакасига эга, воқеликда асосийликни иккинчи даражалисидан ажрата олади; Яъни ушбу қобилият бўлажак тасвирий санъат ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ривожлантиришда муҳим омил саналади.

- Тасвирлаётган объектни мантиқий арифметик хисоб-китоб (прапорция) ва композицион жойлаштиришни ўйлайди;
- Тасвирлаётган детал ёки жисмни мулохазалай олиши ва теварак-атрофдагиларга унинг ижобий ёки салбий томонларини (характерини) фикрлаб тушинтириб бера олади; ва ҳоказо... .

6. Шахснинг ички қобилияти. ўз-ўзини мукаммал билиши, тушуниши ва ҳис қилиш қобилияти, эркин шахсда ички қобилият мукаммал ривожланади, иродаси мустаҳкам, қатъиятли, ҳар қандай вазиятда ўз фикр мулоҳазасини эркин баён эта олади. Психолог олим О.Матвееванинг олтита қобилият турларини умумий тарзда барча фанлар соҳаларига татбиқ қилиш мумкин. Биз умумий маънода ривожлантириладиган компетенциялар орқали юқоридаги қобилиятларни кўрсата олиш ва амал қилиши касбий компетентликнинг бир даражасидир деб таъкидлаймиз.

Адабиётлар

1. Холиков А. Педагогик махорат. –Тошкент: “Иқтисод-молия”, 2011.
2. Hasanboev J. va boshqalar. Pedagogika. – T.: “Fan”, 2006.
3. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. / Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. – Тошкент: 2015.
4. Хасанов Р. Тасвирий санъат ўқитиш методикаси. –Т.: ”Фан” 2015.
5. Йўлдошев Ж.Ғ.,Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. -Т.: 2004
6. Мавлонова Р. ва бошқалар. Умумий педагогика. -Тошкент: “Наврўз”, 2016.
7. Хасанов Р. Тасвирий санъат асослари. –Т.: 2008.

РЕЗЮМЕ

Педагог, аввало, педагогик жараённинг қонуниятлари ва механизмларини яхши эгаллаган бўлиши лозим. Педагогнинг умумлашган малакалари унинг фаолиятида маҳорат ва қобилят тушунчалари ётади. Маҳорат бу алоҳида кудрат. Маҳоратга эришиш ва эришмаслик хам мумкин. Қобилиятли бўлиш билан бирга маҳоратли ва техникали педагог бўлиши керак, деб ўйлаймиз. Ушбу мақолада маҳорат ва қобилият таснифи ва хусусиятлари ёритиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

Прежде всего, педагог должен хорошо разбираться в законах и механизмах педагогического процесса. Обобщенные навыки педагога заключаются в понятиях мастерства и умений в его работе. Умение - это особая сила. Мастерство может быть достигнуто, а может и не достигнуто. Мы считаем, что помимо таланта вы должны быть квалифицированным педагогом и техническим педагогом. В данной статье рассматривается классификация навыков и способностей.

SUMMARY

First of all, the pedagogue should do his best to understand the laws and mechanisms of the pedagogical process. Obobshchennыe navыki pedagogue zaklyuchayutsya in ponyatiyax masterstva i umeniy v ego rabote. Umenie - eto osobaya sila. Mastership may not be available, but it may not be available. We are looking for something that will help the talent and all the qualified pedagogue and technical educator. In this state rassmatrivaetsya classification navыkov and sposobnostey.

КУРАШ МАШҒУЛОТЛАРИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МАДАНИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

А.Елмуратова – *психология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*
С.Сатбаев – *ўқитувчи*
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: кураш, соҳа, ёнбош, кийим, урф-одат, соғлик, кун тартиб, тўғри овқатланиш, курашчи, аждодлар.
Ключевые слова: кураш, направление, боком, одежда, обычай, здоровье, режим дня, правильное питание, борец, предки.
Key words: kurash, direction, sideways, clothes, custom, health, daily regime, proper nutrition, fighter, ancestors.

Жамиятимиздаги жадал ривожланиш, халқимиз хаётидаги тинчлик ва тўкинлик, қалбидаги меҳнатсеварлик ва шижоат мустақил давлатимизнинг тобора юксалиб бораётганидан далолатдир. Спорт соҳасида олиб борилаётган тўғри, тизимли сиёсатлар бугунги кун талабларига тўла жавоб бера олади. Ҳар бир халқнинг ўзига хос урф-одатлари бўлганидай, бизларнинг ҳам ўзимизга яраша удумларимиз ва анъаналаримиз бор. Айниқса, жисмоний тарбия ўқитувчиси мураббий ва ўқувчилар орасида соғлом авлодларни тарбиялаш жараёнида барқарор ва мустаҳкам яхши муносабатлар бўлишига жиддий этибор бериб келинмоқда. Шунингдек, миллий қадриятларимиз, шарқона урф-одатларимиз ва соғлом турмуш тарзи халқимиз орасида ҳамиша эъзозланади. Соғлом турмуш тарзи дастлаб оиладан бошланади, демак, соғлом турмуш тарзини йўлга қўйишда жисмоний тарбиянинг ўрни алоҳида ахамиятга эга эканлигини ҳар бир ёш авлодга ўргатиб боришимиз керак. Соғлом авлодни тарбиялаш мақсадида мамлакатимизда спорт сохасига катта этибор берилмоқда. Бу борада спорт соҳасида олиб борилаётган ишлар самараси сифатида, шуни аниқ кўришимиз мумкинки, юртимиз келажаги бўлган ёшлар онгидаги маънавий бўшлиқни ёт ғоялардан ҳимоялашда самарали натижаларга эришилмоқда. Мустақиллик ҳамманинг орзуларга тўла қалбига шодлик бахш этиб ўзлигимизни, асрлар давомида аждодлардан-авлодларга ўтиб келаётган ўлмас қадрият ва урф – одатларимизни қайтариб берди. Аждодларимиздан қадрият сифатида бизгача меърос бўлган курашнинг бугунги кунда жадал суръатларда ривожланиб боришини завқ билан кузатиш мумкин. Кураш тарихи 3-3.5 минг йиллик тарихга бориб тақалади. Курашнинг асосий ривожланиш даври ўтган асрнинг 60-70-йилларига тўғри келади. Ўша даврларда ўзбекистонлик курашчилар мустақилликдан олдинги даврларда ҳам халқаро майдонларда катта ютуқларга эришиб келганлар. Улар орасида таниқли Олимпиада ва жаҳон чемпионлари Рустам Казаков, Арсен Фадзаев, Махарбек Хадарцев, шунингдек уч карра жаҳон чемпиони Аслан Хадарцевни алоҳида атаб ўтиш ўринли. Улар қаторида Э.Абдураманов, Э.Юсупов, Л.Шепилов, А.Хаймович, Р.Атаулин, Х.Зангиев, Р.Исламов, А.Очилов, Д.Захратдинов ва Р.Хинчаговлар ҳам катта ютуқларга эришганлар.

Лекин шунча курашчиларимиз катта ютуқларга эришганларига қарамасдан, курашга етарли даражада эътибор берилмаганлиги туфайли жисмоний тарбия дарслари жараёнларида кураш элементларидан қисман

фойдаланилмаган. Курашнинг ҳозирги кунда ривожланишида Т.Одилов, А.Атоев, Ж.Турсунов, Ў.Иброҳимов, С,Кудратов, Ж.Тошпўлатов, К.Юсупов, О.Тоймуродов, О.Хайитов, Х.Рафиев, А.Тилаков, Р.Тўраев, А.Абдусаттаров каби мураббийларимизнинг яратаётган дарсликлари ва ўқув қўлланмалари чоп этилиб, уларда курашнинг жаҳонда бошқа спорт турлари каби ўз ўрнига эга эканлиги асослаб берилган [1], [2], [3], [4]. Олимлар тарафидан курашнинг спорт элементларининг муҳим эканлиги асослаб берилганлиги туфайли охирги 15-20 йил ичида кураш қадрланиб, сайқалланиб, ривожланиб келмоқда. Бунга мисол тариқасида Халқаро кураш ассоциацияси (IКА)нинг 2003 йилдаги конгрессининг Тошкент шаҳрида бўлиб ўтганлигини айтиб ўтсак бўлади. Бунда ҳар бир учрашувнинг қизғин бўлишини таъминлаш мақсадида расмий мусобақаларда беллашув вақтини 3 минут қилиб белгиланди.

Курашчиларимиз томонидан кураш қоидаларини аждодларимиз урф-одатлари, анъаналари, удумлари ва ишлатган атамалари асосида содда ва оддий қилиб ишлаб чиқилди. Полвонларнинг ижобий ҳаракатлари “ҳалол”, “ёнбош”, “чала” каби атамаларни ишлатиш билан баҳоланиб хакам ва томошабинлар томонидан тез ва осон идрок қилиб, ўзлаштириб олингани қувончли ҳолатлардан ҳисобланади [4].

Жаҳон миқёсида ўтказилган турли-туман мусобақалар кураш умуминсоний қадрият сифатида спортда муносиб ўрин олишига ҳақли эканлигини исботлади. Кураш халқимиз орасида азал-азалдан тўйларда, халқ орасида кенг тарқалиб халоллик, орномус белгиси саналган. Курашни келажагимиз бўлган ёшларга ўргатиш, бу фаннинг назарияси ва услубияти, техникасини эгаллашни, мустақил ишлаш учун зарур бўладиган касбий кўникма ва малакаларни эгаллашни кўзда тутади. Кураш фанини ўқитишдаги фаолиятлар ғоят мураккаб ва кўп қиррали жараён хисобланади. Турли номлардаги дарсликларни ўргатиш билан бирга кураш талабаларнинг хулқ-атворлари, билим даражалари ва фанга бўлган муносабатларини кузатиш, ўргатиш, тарбия бериш билан қўшиб олиб борилади. Бунинг учун ўқитувчида чуқур билим, педагогик маҳорат ва шахсий намуна, ташаббускорлик, янгилик сари ижодий изланиш фаолиятлари устун бўлиши керак [3].

Кураш дарслари, машғулотлари ва мусобақа жараёнида талабалар шикастланиши табиий бир ҳол. Буларнинг асосий сабаблари қуйидагилар;

1. Кураш дарсларида профессор ўқитувчиларнинг талабаларга эътиборсизлиги;
2. Машқларни бажаришда спортчи ўзини химоя қилишни билмаслиги;
3. Кураш кийими (яктак)да дарсларда қатнашмаслиги;
4. Шахсий гигиеник қоидаларига риоя қилмаслик;
5. Профессор ўқитувчиларнинг, мураббийларнинг руҳсатисиз машғулотларга киришиши;
6. Тақиқланган буюмлар тақиб кириши (узук, заголка в.б).

Курашчининг жисмоний тайёргарлиги ундаги маҳоратнинг таркиб топишида ҳаётий муҳим сифатлар ҳамда меҳнатга ва ватанни ҳимоя қилишга зарур бўладиган малакаларнинг хосил бўлишида асос бўлиб хизмат қилади. Машғулотларни ташкил этиш ва жиҳозланиш, жойларнинг соддалиги туфайли, кураш ёшларни мамлакатимизда оммавий жисмоний тарбия ва спорт ҳаракатига жалб қилишга ёрдам берадиган асосий воситадир. Бугунги кунда миллий спорт туримиз кураш ривож топиб, спортчи ёшларимиз маҳорати янада ортиб бормоқда.

Ҳозирги кунда ёшларимиз орасида иқтидорли, маҳоратлилари жуда кўп. Спортга бўлган қизиқиш катта. Ота-оналар бола спорт билан шуғулланса, ёмон иллатлардан нари юради, деб тушунади. Ўз устида ишлайдиган, ҳаракатчан шахс дарров кўзга ялт этиб ташланади. Иқтидорли, изланувчанлигига қараб саралаб олинганлар секин-аста халқаро ва республикамиз миқёсидаги мусобақаларга тайёрлаб борилади. Кун тартибига амал қилиш, дам олиш, сифатли овқатланишга эътибор қаратиш туфайли соғлом инсонни вужудга келтириш мумкин. Болалар руҳий жиҳатдан тетик бўлиши учун мураббий улар билан ҳар томонлама шуғулланиши, педагогикадан яхши хабардор бўлиши тарбиясига эътибор қаратиши муҳим ўрин тутади. Бундан ташқари мураббийлар спорт билан шуғулланувчиларда атрофдагиларга нисбатан ҳурмат ҳиссини шакллантиришади. Бу қараш анъанавий маданиятнинг бир қисми. Натижада курашчиларда ўзига нисбатан ҳурмат туйғуси уйғонади. Атрофдагилар билан хушмуомала муносабатда бўладилар. Ҳатто улар хуш кўрмаган инсонларига ҳам назокат билан муомала қиладилар. Бу малакалар уларга катта ҳаётга қадам қўйганларида ҳам керак бўлади. Асосий машғулотларга мунтазам қатнашиш давомида ўз меҳнатларининг самарасини кўрадилар, кураш машғулоти жараёнида, мураккаб ҳаракатларни амалга ошираётганларидан ўзлари ҳам завқлана бошлашади. Ҳаммасини тўғри бажаришга бўлган иштиёқи олға интилтиради. Гарчи муваффақиятсизликларга учрасада, тўсиқларни енгиб ўтишга интилиш тарк этмайдиган, қайта ва қайта уриниб кўринадиган бўлишади. Натижада спортчилари-миз мақсадларига етишади. Ҳозирги кунда мураббий, Мустақил Ўзбекистон давлатининг жисмоний тарбия ва спорт қонунларини болалар ҳаётига татбиқ этиши, ўзининг ғоявий-сиёсий билимларини ошириб бориши, ўз спорт тури бўйича изланишлар олиб бориши; болаларда ахлоқий, маънавий сифатларни шакллантириши; онгли, билимли, руҳан тетик ёшларни тарбиялаши; болаларнинг ўзлари севган спорт турлари билан шуғулланишига одатлантириши лозим.

Жисмоний маданият ва спорт машқлари билан шуғулланиш ҳар бир инсоннинг кундалик ҳаётида доимий ва шахсий мақсадларидан бири бўлиши билан бирга, ўзининг камолоти сари ривожланиб бориши, ватанни севиши ва ҳимоя қилиши шахснинг шарафли ишларидан бирига айланиши зарур.

Адабиётлар

1. Атаев А.К. Ёш ўсмирларга ўзбек курашини ўргатиш услубиёти. Жисмоний тарбия институти ва олий таълим муассасалари жисмоний тарбия факультетлари учун ўқув қўлланма. -Т.: 2003.
2. Атоев А.Қ. Кураш. -Тошкент: 1987.
3. Тошпўлатов Ж.Т. «Ўзбек кураши». -Т.: 2000.
4. Юсупов К. Кураш халқаро қоидалари, техникаси ва тактикаси. -Т.: 2005.

РЕЗЮМЕ

Мақолада кураш спорти қисқача тарихи, миллий спорт тури сифатидаги аҳамияти, шунингдек, мураббийлар масъулияти тўғрисида фикр юритилган. Спорт ва жисмоний тарбия машғулотлари ҳар бир инсон учун нафақат жисмоний, балки маънавий ривожланиш учун имконият эканлигини очиб беришга ҳаракат қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена краткая история кураш, её значение как национального вида спорта, а так же размышляя о роли тренеров в ответственности, пытаясь дать понять, что занятия спортом и физкультурой - это возможность для индивида развиваться не только физически, но и духовно.

SUMMARY

The article presents a brief history of kurash, its significance as a national sport, as well as reflecting on the role of coaches in responsibility, trying to make it clear that playing sports and physical education is an opportunity for an individual to develop not only physically, but also spiritually.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМНИ ИНТЕГРАТИВ РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРИЯТИ

Ҳ.Х.Ҳамзаев – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бошланғич таълим, сифат, самардорлик, интегратив, ривожлантириш, таълим, босқич, умумий ўрта таълим, шахс, маънавий.

Ключевые слова: начальное образование, качество, эффективность, интегративность, развитие, образование, этап, общее среднее образование, личность, духовность.

Key words: primary education, quality, effectiveness, integrative, development, education, stage, general secondary education, individual, spiritual.

Мамлакатимизда бошланғич таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш, айниқса, педагогларнинг касбий фаолияти сифати ҳамда малакасини узлуксиз ошириш бўйича кенг ислоҳотлар олиб борилиши натижасида бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлашнинг ўзига хос тизими йўлга қўйилди [8]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон Фармони билан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси»да «...Кичик ёшдан ўқувчиларда ўқишга соғлом, кучли ва таъсирчан мотивацияни шакллантириш ҳамда касб танлаш, касбий ўсишини мустақил режалаштириш, замонавий касбларни эгаллаш қобилиятини ривожлантириш» [1] вазифаси қўйилган бўлиб, бу борада бошланғич синф ўқувчиларининг билимларини такомиллаштириш асосларини ишлаб чиқиш ва назарий-методик тавсияларни шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистоннинг ҳозирги ривожланиш жараёни инновацион босқич ҳисобланади. Унинг асосий хусусияти ижтимоий ва иқтисодий соҳага янги ғоялар, ёндашувлар, услублар ҳақида технологияларни татбиқ этиш билан белгиланади. Шу жиҳатдан таълим соҳасида инновацион асосларга эга илмий-тадқиқот яратиш долзарб бўлиб турибди [2]. Бу борада айниқса, таълим соҳасининг бирламчи ва асосий босқичи бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш зарурияти муаммоси эътиборни тортади. Бошланғич таълим борасида бир қатор илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилгани ҳолда [3,4.5], уни интегратив ривожлантириш зарурияти масаласи махсус тадқиқ этилган эмас.

Ҳозирги замон педагогик ёндашувларга кўра, бошланғич таълим “Умумий ўрта таълимнинг дастлабки босқичи” ҳамда “болаларга илк таълим бериш ва уларни маънавий камол топтириш” сифатида идрок этилади [6]. Бу ёндашув назарий-методологик жиҳатдан тўғри, айни пайтда, мамлакатимизнинг ҳозирги ривожланиш босқичи бошланғич таълимнинг “илк босқич” ва шахсни “маънавий камол топтириш” мазмунини инновацион асосларга таяниб чуқурлаштиришни тақозо этмоқда. Чунки унга қадар бўлган “мактабгача таълим” босқичи шахсни дастлабки тарзда “маънавий камол топтириш” вазифасини бошлаб бермоқда. Шу сабабли биз бошланғич таълимни умумий ўрта таълимни бошлаб бериш, билимлар жараёнига олиб кириш ва шахсни маънавий камол топтиришни бошлаш жараёни сифатида идрок қиламиз. Бундай ёндашув бошланғич таълимнинг “умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантириш” [6] функциясини конкретлаштиради. Шу сабабли эътибор берилса, бошланғич таълим “кўзга кўринмас”, аммо таълим ва тарбиянинг энг асосий ҳамда пойдевор функциясини бажариши эътироф этилади. Таълимнинг ўзга барча босқичлари, бошланғич таълим босқичи асосида уюшади, бирлашади ва чуқурлашиш учун старт олади. Негаки, бу босқич таълимнинг муҳим функцияси билим ва тарбия беришни бошлаб беради. Мана шу нуқтаи назарга кўра, мактабгача таълимни умумий таълим ва тарбия жараёнига иш тайёрлаш, бошланғич таълимни бошлаш ва таянч умумий ўрта таълимни эса амалга ошириш босқичлари сифатида идрок этамиз. Тайёрлаш, бошлаш ва амалга ошириш тушунчаларининг маъносини тўғри англаш, мумий ўрта таълим босқичлари функциясини тўғри тушунишга олиб келади. Демак, бошланғич таълим босқичи таълимнинг шунчаки босқичи эмас, балки кейинги таълим босқичларининг фундаментал феноменидир. Буларнинг барчаси ҳозирги шароитда Ўзбекистон бошланғич таълимини инновацион характерга эга бўлган интегратив ривожлантириш заруриятини кун тартибига қўяди.

Интеграция (лотинча “integerara”) тушунчаси, “умумийликни тўлдириш, яратиш ва тиклаш” маъноларини англатади [6]. Педагогик тушунча сифатида “таълим мазмунидаги уйғунликларни таъминлаш” (1) ва “тушунчаларни умумлаштириш”ни [3] билдиради. Шу жиҳатдан интеграция таълимда мазмун ва методиканинг қисмларини умумлаштириш функциясини бажаради. Бизнинг ёндашувимизга кўра, бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш факторлари қуйидагиларни қамраб олади:

- билим, тушунча ва кўникмаларни умумий мақбул қонуниятларга келтирамиз;
- таълим ва тарбия жараёни мазмунлари орасидаги умумий уйғунлик алгоритмларини яратиш;
- билим ва кўникма маълумотлари ўртасидаги алоқадорликни (функционал боғланишни) ўрнатиш;
- ўқув фанлари мазмунларини методологик умумлаштириш ва тўлдириш.

Бу ёндашув “бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш” тушунчасини ўқитишнинг мақсад ва омилларини бир бутун қилиб бирлаштириш деб англашга асосланади. Шу жиҳатдан бу масала инновацион педагогик технологиялар мажмуига киради [5].

Бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш зарурияти қуйидагича идрок этилади:

- бошланғич таълимда ахборотларни ташкил этувчи чексиз ва кўп кичик қисмларнинг ўзаро ажралмас боғлиқлигини аниқлаш;
- бу боғлиқликнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги асосида тўғри хулосага келиш;
- ўрганилаётган билим ва кўникмаларнинг дидактик тизим ва чуқур мазмунга эга бўлиш йўлларини яратиш;
- билим ва кўникмаларга тизимли ёндашиш индикаторларини белгилаш;
- ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларни эгаллашининг энг мақбул, қулай ва ягона йўлларни топиш;
- билишнинг дедуктив ва индуктив усулларидан фойдаланиш механизмларини ишлаб чиқиш.

Эътибор берилса, бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш зарурияти соҳани назарий-методологик жиҳатдан чуқурлаштириш, кенгайтириш ҳамда смарадорлигини оширишга асосланади. Бу масала бошланғич таълимни қуйидаги уч усул асосида ўрганишни тақоза этади: комплекс ёндошув; тизимли ёндошув; таҳлилий ёндашув.

Мазкур усуллар асосида бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш асосларини яратиш, синовдан ўтказиш ва амалиётга жорий этиш имкониятлари мавжуд. Чунки интегратив ривожлантиришни бошланғич таълимга иерархик

тизим сифатида қараб, жараёнда ижобий педагогик смарадорликка эришишни назарда тутади.

Бугунги кунда мамлакатимиз бошланғич таълим тизимини ўқитишнинг бой ва миллий тажрибасига эга. Бу тажриба ютуқларини умумийлаштириш, тизимлаштириш ва оммавийлаштириш зарурияти пайдо бўлиб турибди, бу биринчидан; иккинчидан, мазкур тажрибани ўзлаштириш ва кенг кўламда тарғибот этиш ҳам долзарб ҳисобланади; учинчидан, бошланғич таълимни янада ривожлантириб бориш ва унинг самарадорлигини янада оширишнинг интегратив асосларини яратиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу борада ўзига хос тадқиқотлар мажмуини яратиш тақозо этилади.

Шундай қилиб инновацион ривожланиш шароитида бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш зарурияти ижтимоий аҳамиятга эгалиги билан диққатни тортади. Бундай илғор томонлар [6] охир-оқибатда бошланғич таълимнинг ижтимоий аҳамиятини [8] янада юксалтиришга хизмат қилиш шубҳасиздир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 февралдаги “Педагогик таълим соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. // “Халқ сўзи” газетаси 2020 йил 28 февраль сони.
3. Адизов Б. Организационно-педагогические условия совершенствования системы повышения квалификации учителей начальных классов. Ак Д. – Ташкент: 1990.
4. Гальперин П.Я. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. – Т.: «Шарқ». 1998.
5. Педагогические основы формирования личности учащеюся в средней общеобразовательной школе Республики Узбекистан на современном этапе. Сборник. – Т.: «Фан». 2005.
6. Педагогика фанидан изоҳли луғат. Тузувчилар Ж.Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов ва бошқ. – Т.: “Fan va texnologiya”. 2009.
7. Сафаров Н.С. Прогрессивные идеи и опыт научной педагогики Узбекистана. – Т.: «Фан».1989.
8. Ҳамзаев Ҳ.Х. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини ўқувчиларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришга тайёрлаш тизимини такомиллаштириш: Пед. ф.б.ф.д. (PhD) дис. автореферати. –Нукус: 2019.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбекистоннинг инновацион ривожланиш босқичида бошланғич таълимни замон талаблари асосида ривожлантириш муаммоси ижтимоий зарурият эканлиги тўғрисида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье высказано мнение о том, что проблема развития начального образования на современном этапе инновационного развития Узбекистана является необходимостью.

SUMMARY

The article considers the necessity of the problem of development of primary education at the stage of innovative development of Uzbekistan on the basis of modern requirements.

НАЖМИДДИН КУБРО ВА ПАҲЛАВОН МАҲМУД ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТЛАРИДА ШАХС ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

С.У.Ходжаниязов – *педагогика фанлари номзоди, доцент*

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: тариқат, муршидлик, одоб-ахлоқ, ботинан, сўфий, увайсий, модарзод авлиё, мардлик ва поклик, қаҳрамонлик ва фидойилик, маърифат, жисмоний-руҳий қудрат, аҳлоқий юксаклик, ватанпарварлик ғоялари.

Ключевые слова: идеи сектантства, наставник, мораль, внутренняя связь, суфий, святой, отвага и чистота, героизм и благородство, просвещение, физическая и духовная сила, моральное величие, патриотизм.

Key words: sectarian ideas, mentor, morality, inner connection, Sufi, saint, courage and purity, heroism and devotion, enlightenment, physical and spiritual strength, moral greatness, patriotism.

Миллий маданий тараққиёт тарихидан маълумки, вужудга келган маънавий-ахлоқий онгнинг ўзгариши оқибатида ёш авлодни мафкуравий, ғоявий жиҳатдан ҳимоя қилиш ва аждодлар томонидан яратилган маънавий меросни ўрганиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир. Аждодлар таълимотларидан фойдаланиш минг йиллар давомида ижтимоий ҳаётнинг таназзулга учрашидан ҳимоялаб келган. Хусусан, мутафаккирларнинг маънавий мероси таълим-тарбия жараёнида баркамол авлоднинг маънавий тафаккурини шакллантиришда асосий манбалардан ҳисобланади. “Фарзандларимизни мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-ҳунарларни чуқур эгаллаган, мустаҳкам ҳаётий позицияга эга, чинакам ватанпарвар, комил инсонлар сифатида тарбиялаш биз учун ҳамиша долзарб масала ҳисобланади” [1:178]. Шу боис буюк алломалар томонидан илгари сурилган, авлодлар педагогик тараққиёти ва маънавий қиёфасини юксалтиришга қаратилган илғор ғоялар муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, Нажмиддин Кубро ва Паҳлавон Маҳмуднинг педагогик қарашларини замонавий нуқтаи назардан ўрганиш бугунги куннинг заруриятидир. Бирор мутафаккирнинг шахсияти, жамиятдаги ўрни ҳақида фикр юритилар экан, унинг қандай манбаларда зикр этилганига қараб, ким бўлганлиги тўғрисида ҳукм чиқариш мумкин. Яъни, масалан, Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» тазкираларида зикр этилган шахслар, шубҳасиз, мазкур асарлар моҳиятидан келиб чиқиб, авлиёлар қаторига қўшилади.

Машҳур шайх, йирик тасаввуф олими, халқ қаҳрамони ва оташнафас шоир Нажмиддин Кубро Хива яқинидаги ҳозирги Саёт қишлоғида туғилган. Унинг тўлиқ исми- Аҳмад ибн Умар Абулжанноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хивақий ал-Хоразмий. «Шайхи валийтарош» - «Авлиёлар етиштирадиган шайх» номи билан шуҳрат қозонган бу улуғ инсон тасаввуфдаги машҳур кубравия тариқатига асос солган. Бу тариқат аҳллари хуфия зикрни тарғиб этганлар. Кубравия таълимоти асосан Марказий Осиё ва қисман Эронга тарқалган. Ва кубравия тариқатининг шаклланиш тарихи, одоб-аркони, таълим-тарбия усуллари ҳақида аниқ тасаввур берувчи нодир манба ҳам, албатта, мана шу китоблардир. У манбалар ҳақидаги маълумотлар хилма-хилдир. Нажмиддин Кубро ислом аҳкомлари ва тасаввуф талабларини халқ ўртасида тарғиб қилиш билангина кифояланмай, ўзининг хатти-ҳаракати билан уни амалда ҳам кўрсатади. Тасаввуф намоёндаси, мўғул галалари Хоразм тупроғига бостириб келганида у бошқа ўлкалардан келган шогирдларининг бегона заминда ўлиб кетишларини истамай, уларни туғилган юртларига жўнатиб юборади, ўзи эса шаҳар мудофаасига отланади. Муридларининг бирга кетиш тўғрисидаги таклифларига жавобан: «Мен шу ерда шаҳид бўламан. Менга Хоразмни тарк этишга рухсат йўқ!» -дейди ва қўлига шамшир тутиб, қўйнига тош тўлдириб, ёв қаршисига чиқади. Уларга тош отади, бир нечтасини найза билан уриб йиқитади. Душманлар унга камондан ўқ узадилар. Ўқлардан бири Шайхнинг кўкрагига санчилади. Шаҳид бўлаётган пайтда у

душман қўлидан байроғини тортиб олиб, шу даражада маҳкам сиқиб ушлаганки, ўн киши бўлиб ҳам унинг қўлидан байроқни олишолмагач, бармоқларини кесишга мажбур бўлишган. Нажмиддин Кубро маънавий меросига назар соладиган бўлсак, Эрон тадқиқотчиси М.Р.Исфандиёр Кубро асарларининг адади 60 дан зиёд бўлиб, улардан айримларигина бугунгача етиб келганлигини айтса [4.5], яна бир эронлик олим Т.Субҳоний шайхнинг “Рисола илал ҳоим” асарини нашрга тайёрлар экан, китоб муқаддимасида унинг араб ва форс тилида ёзган 32 та асарини инвентарь рақамлари билан кўрсатиб беради [6:76]. Шайх Нажмиддин Кубронинг рубоийларидаги асосий ғоя аҳлоқий баркамолликка эришиш, одамни ҳалокатга бошловчи нафс, ҳусумат, гумон, таъма, нифоқ, риё, фосиҳлик кабилар билан боғлиқ гуноҳлардан, яъни салбий феъл-атвордан халос бўлиб, фақат яхши ишлар билан умр-гузаронлик қилишга, инсонпарварлик, яъни руҳий поклик йўлига киришга чорлашдан иборатдир.

Ҳар сабзаки сув яқосида юз очмиш,
Бир руҳи фariштадур, магар кўз очмиш.
Бир ҳоки паривашки, ёмон қўйма қадам,
Бу гўшаки учун лолаву наргис очмиш [7].

Мутасаввуф шоир рубоийларида инсонни жисмоний ва маънавий покликка даъват этади. Унинг рубоийларида буюк инсоннинг педагогик мушоҳадалари, жўшқин ва машаққатли умрининг тажрибалари, умумлашмалари, абадий ишқ ва ҳақиқатга интилган инсон қалбининг орзу- истаклари ўз ифодасини топган:

Чун ҳар неки йўқ... йўқдир у -буду ҳавас,
Чун ҳар неки бор, бори-нуқсону-шикаст.
Билгилки, у йўқ деганлари-бор, ҳаёт,
Кўргилки, у бор демишлари-йўқ, абас [9,7].

Нажмиддин Кубронинг тасаввуф тарихидаги яна бир хизматлари– жавонмардлик ғояларини тариқатга жорий этиш бўлди. Аслида, бу иш илгари бўлган, чунончи Абусаид Абулхайр (XI аср) саховат ва мардликни сўфийнинг сифатларидан ҳисоблайди. Бироқ Нажмиддин бу қарашни сўфийлар ҳаётига яна ҳам изчилроқ сингдириб юборди. Натижада, мардлик ва поклик, қаҳрамонлик ва фидойилик, маърифат ва жисмоний-руҳий қудрат бирлаштирилди, инсон камолотида аҳлоқий юксаклик, ватанпарварлик ғоялари қўшилиб ифодаланди.

Хоразмнинг буюк фарзандлари силсиласида енгилмас курашчи паҳлавон ва улуғ тариқат пири Паҳлавон Маҳмуднинг ҳам ўзига хос муносиб ўрни бор. Паҳлавон Маҳмуд таржимаи ҳолини кўздан кечирар эканмиз, унинг узуқ-юлуқ ва ноаниқ маълумотлардан иборатлигига гувоҳ бўламиз. Ҳолбуки, Ё.Исҳоқов ўз мақоласида «Паҳлавон Маҳмуд шоир сифатида XIV-XV асрлардаёқ машҳур бўлиб, XV-XX асрлар мобайнида тузилган энг машҳур тазкира ва қомусларда шоир ва паҳлавон сифатида қайд этилган», - деб бир қатор тазкира ва луғатлар номини кўрсатиб ўтган [3:20]. Маълумки, илоҳий маърифатдан огоҳ инсонлар – тасаввуф намоёндалари қайсидир бир тариқатга мансуб бўладилар. Бу ҳол, табиийки, Паҳлавон Маҳмудга ҳам тегишлидир. Алишер Навоий ўз тазкирасида Паҳлавон Маҳмуд ҳақида «ёшурун сулук ва риёзати ҳам бор эрмиш, андоқки файз оламидин чошни етган эрмиш»[1] дея унинг қайсидир тариқатга мансуб бўлганини, шу сабаб илоҳий файзлар (илҳом). Тариқат вакилининг сулукини ойдинлаштирувчи асосий омиллар бу - унинг кимнинг муриди бўлганлиги, қандай муҳит ва оилада тарбия топганлиги билан боғлиқдир. Профессор Н.Комилов ёзади: «Дарҳақиқат, бирор-бир сўфийнинг тариқати ва тасаввуфдаги маслагини аниқлаш учун унинг муҳити, пирлари ҳақида маълумотга эга бўлиш керак... Тасаввуф аҳли дарвеш ва сўфийнинг пири кимлигини билсалар, унинг қайси равия ёки сулукка тобеълигини аниқлай олганлар» [5:11] «Ислом оламида ўнга яқин тариқат ва тариқат тармоқлари маломатийликдан қувват олиб ёки унинг таъсирида бунёд этилгандир. Нажмиддин Кубро асос солган кубравийлик ана шулардан бири эди» , деб ёзади тасаввуфшунос олим Иброҳим Ҳаққул. Демак, Паҳлавон Маҳмуднинг маломатийликка мансуб бўлиши унинг кубравийлик билан алоқасига боғлиқ ҳолда ривожланган. Оллоҳёр Маҳзуннинг «Риёз уз-зокирин» тазкирасида келтирилганидек, Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларининг оталари ҳам авлиёлик фазилатига эга, улуғ шайх Нажмиддин Кубродан муршидлик рухсатини олган пир бўлган. Эркин Самандар ўз қасидасида: «Яна шу нарса ҳам ҳақиқатки, Яратганга эътиқодлари беҳад, падари бузрукворлари буюк шайх Нажмиддин Куброга қўл берган валий, ўзлари Ҳақ карамидан баҳраманд, дину диёнатга умрини бағишлаган тенгсиз каромат эгаси, илоҳий дониш соҳиби эдиларки, тирикликда пир аталганлари, мулла ва уламоки бор, ул ҳазратга тан бериб, таъзим бажо айлаганлари ана шундан далолатдир деб таъкидлайди [10:71]. Тазкира давомида келтирилганидек, «Бор сен Хивақға, аҳли Хивақни залолат бодиясидан ҳидоят ноҳиясига далолат қилгил. Сенинг аҳлиййанг, яъни хотунингнинг қорнида бир жанийн бордур, ул худ бизнинг нафас ўғлимиздур, Хоразм диёрининг хуллаи ақди онинг пири Нажмиддин Кубро ҳазратлари бўлганини билиб олиш мумкин зиммаи иқтидоридадур. Ул писар (ўғил) бизнинг нафас ўғлимиздур. Онинг оти Маҳмуддир» жумлаларидан эса Паҳлавон Маҳмуднинг ботиний жиҳатдан кубравия тариқатининг вакили бўлганлиги аён бўлади. Паҳлавон Маҳмуднинг кубравия тариқати вакили эканини тасдиқлайдиган яна бир далилни келтириб ўтсак. Маълумки, Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да авлиёларни ўзига хос тартибда, яъни ҳар бир тариқат вакилларини кетма-кет, масалан, нақшбандия шайхларини бир бўлак, кубравия шайхларини бир бўлак, туркий авлиёларни яна бир бўлак тарзида туркумларга ажратиб зикр этган. Шуни ҳисобга олиб, биз Паҳлавон Маҳмуднинг қайси сулук авлиёлари қаторида келганлигига эътибор қаратдик. Манбашунос олим Ҳамидхон Исломий ўзи фойдаланаётган тазкирада Паҳлавон Маҳмуд тўғрисида 478-тартибда хабар берилганини ёзган [2:48-51]. Демак, маълум бўлмоқдаки, «Насойим ул-муҳаббат»да Паҳлавон Маҳмуд зикри Шайх Нажмиддин Кубро (қ.с.) халифалари (муридлари) қаторида келган. Шуни ҳисобга олиб, юқоридагиларга қўшимча равишда Паҳлавон Маҳмуднинг кубравия сулукида бўлганини эътироф этиш мумкин. Энди Паҳлавон Маҳмуднинг жавонмардликка боғлиқлик жиҳатларига тўхталсак. Бунинг учун, даставвал унинг пири муршиди Нажмиддин Кубро ҳазратлари ҳақидаги мулоҳазаларга эътибор қаратсак. «Нажмиддин Кубронинг тасаввуф тарихидаги яна бир хизматлари - жавонмардлик ғояларини тариқатга жорий этиши бўлди», - дейди профессор Н.Комилов ўзининг юқорида эсланган рисоласида. Яна бу ҳақда ўқиймиз: «Нажмиддин Кубро тасаввуф таълимотига бир қатор янгиликлар киритди. Биринчидан, тасаввуфшунос олим, проф. Н.Комилов таъкидлашича, исломия мазҳабида машҳур бўлган «Офоқ ва анфус» назариясини тасаввуфга татбиқ этди. Иккинчидан, футувватни тасаввуфга қўтди. Учинчидан, ақлий билиш билан интуитив (ҳиссий) билишнинг бирлигини, боғлиқлигини кўрсатди» [8]. Демак, Нажмиддин Кубро ҳазратларининг тариқати бевосита Ҳазрат Али (к.в.) орқали Пайғамбаримиз (с.а.в.)га бориб туташган. Бу ҳолат ҳам кубравия тариқатининг асосида фатийлик, жавонмардлик одоб-ахлоқи ётишидан ва Паҳлавон Маҳмуднинг ботинан кубравия тариқати вакили сифатида бевосита жавонмардлик

одобига алоқадор сўфий бўлганлигини тасдиқловчи далилдир. Хуллас, Паҳлавон Маҳмуднинг жавонмардлик билан алоқасини унинг паҳлавонлиги, курашчилар пешвоси бўлганлиги билан эмас, балки тариқати кубравия билан изоҳлаш керак. Яна шу нарса маълум бўладики, Паҳлавон Маҳмуд, Шайх Кубродан ботиний иршод олган. Шу сабабдан у ҳам увайсий, модарзод авлиё сифатларига эга бўлган. Ушбу ҳолат ҳазрат Баҳоуддинга ҳам тегишли бўлган. Яъни: «Тариқат одобини Баҳоуддин Мир Кулолдан олган. Хулоса қилиб айтганда, Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларида авлиёларга хос барча хусусиятлар бўлган экан ва биз бемалол ул зотни ҳақиқий авлиё деб аташимиз мумкин.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Исломий Ш,. Алишер Навоий ва Хоразм авлиёлари. - Т.: «Фан», 1998.
3. Исҳоқов Ё. Паҳлавон Маҳмуд ҳақида.. Ўзбек тили ва адабиёти. -Т.: 1971. №2.
4. Исфандияр М.Р. Библиография и характеристика некоторых произведений шейха Наджм Аддина Кубра и сочинений о нём. Международная конференция посвящённая шейху Наджм Аддину Кубра. 4- книга. – Мешхед: Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане и Бюро исламских исследований Организации исламской культуры и связи, 2001.
5. Комилов Н. Нажмиддин Кубро. Рисола. - Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.
6. Мотлак М.Я. Правление (вилайат) и святой (вали) в мистицизме шейха Нажм ад-дина Кубра и Моулана Джелал ад-дина Руми насилия // Международная конференция посвящённая Шейху Наджм Аддину Кубра. 2-книга. – Ашхабад: Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане при участии Бюро исламских исследований 2001.
7. Шайх Нажмиддин Кубро. Жамолинг менга бас. -Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1994
8. Шайх Нажмиддин Кубро. Шарҳи рисолайе одобул зокирин. – Урганч: Хоразм, 1997.
9. Шайх Нажмиддин Кубро. Рубоийлар. // “Шарк юлдузи”. - Тошкент. 1988.
10. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, 2000.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Нажмиддин Кубро ва Паҳлавон Маҳмуд тасаввуф таълимоти ва унинг маънавий негизлари, аҳлоқийлик, инсонийлик, тарбиявийлик ҳамда Паҳлавон Маҳмуднинг ботинан кубравия тариқати вакили сифатида бевосита жавонмардлик одобига алоқадор сўфий бўлганлигини, Паҳлавон Маҳмуд, Шайх Кубродан ботиний иршод олганлиги, устоз ва шогирд муносабатлари акс этган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучены вопросы учения Наджмиддин Кубро и Пахлавана Махмуда и его духовных основ, нравственности, морали, гуманизма, воспитания, а также философско-нравственные основы суфизма Пахлавана Махмуда как духовного преемника и ученика Шейха Нажмиддина Кубро.

SUMMARY

This article examines the teachings of Najmiddin Kubro and Pakhlavan Makhmud and its spiritual foundations, morality, humanism, education, as well as the philosophical and moral foundations of Sufism of Pakhlavan Makhmud as the spiritual successor and disciple of Sheikh Najmiddin Kubro.

ШАХМАТ ТЎГАРАКЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

У.Қ.Холиқов – *докторант*
Гулистон давлат университети

Таянч сўзлар: шахмат тўгараклари, ёшга оид хусусиятлар, жисмоний юкламалар, мактаб спорт кенгаши, мураббийлар гуруҳи, спортчи ўқувчилар гуруҳи.

Ключевые слова: шахматные кружки, возрастные особенности, физические нагрузки, школьный спортивный совет, тренерская группа, спортивная студенческая группа.

Key words: chess clubs, age characteristics, physical activity, school sport council, coaching group, sport student group.

Ишнинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9 августдаги “Ўзбекистон Республикасида шахматни ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3906-сонли қарорига мувофиқ мактаб дастурлари доирасида 150 та умумтаълим мактабларининг ўқувчиларини тажриба тариқасида шахматга ўқитишни ташкил этиш вазифаси белгиланган эди [2].

2021 йил 14 январда “Шахматни янада ривожлантириш ва оммавийлаштириш ҳамда шахматчиларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Президент қарори қабул қилинди [3].

Шу қарор асосида 150 та умумтаълим мактабларининг ўқувчиларини тажриба тариқасида шахматга ўқитишни ташкил қилиш амалиёти кенгайтирилиб, яна қўшимча 150 та мактаб (шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда (Тошкент вилоятидан ташқари) 10 тадан, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳрида 15 тадан мактаб) шахматга ихтисослаштирилади; тегишли 1000 та умумтаълим мактабида 2, 3 ва 4-синф ўқувчиларини “Жисмоний тарбия” фани доирасида 18 соатлик режа асосида шахматга ўқитиш йўлга қўйилади ҳамда уларга методик ёрдам кўрсатилади. Қолган барча мактабларнинг 2, 3 ва 4-синф ўқувчилари “Жисмоний тарбия” фани доирасида шахматга ўқитилади.

Шахматнинг фойдали хусусиятлари ҳақида жуда кўп илмий тадқиқотлар олиб борилган. "Шахмат-давомли мантқий фикрлашни ривожлантирувчи интеллектуал ўйинлар ичида энг асосийси ва мураккаби", ҳисобланади.

Афсуски, умумтаълим мактабларида бугунги кунда шахмат тўгаракларини ташкил этиш жараёнлари замон талабларига мос эмас. Мактаблардаги ташкил этилаётган шахмат тўгараклари ўқувчиларни мунтазам равишда спорт билан шуғулланишига жалб қилиши, уларни шахмат ўқув курсида ўқитилиши, математика, психология, педагогика ва жисмоний тарбия билан боғлиқ бўлиб, ушбу фанларни ўзлаштиришда асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Ишнинг мақсади. Умумтаълим муассасаларида шахмат тўгарак ташкил этишдан мақсади – ўқувчиларнинг шахсий ва интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш учун шароит яратиш хамда уларда умумий маданият, мантиқий, мустақил ва соғлом фикрлай олиш қобилиятини шакллантиришдан иборат [5].

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси. Умумтаълим мактабларида шахмат тўгаракларини тизимли ташкил этишни ўрганиш асосида амалий тавсиялар ишлаб чиқиш лозим бўлади. Шуни инобатга олган ҳолда, ушбу мақолада биз икки босқичда олиб борилган тадқиқотларимиз натижаларини тақдим этамиз. Биринчи босқичда (2019 йил апрел-май) биз иккинчи ва учинчи синф ўқувчиларининг мантиқий фикрлаш жараёнини ўргандик. Тадқиқотда Сирдарё вилояти Гулистон шаҳаридаги 5-мактаб, Баёвут туманидаги 9-мактаб, Сурхандарё вилояти Термиз шаҳаридаги 14-мактаб, Термиз туманидаги 3-мактаб, Намаган вилояти Намаган шаҳаридаги 48-мактаб, Тўрақўрғон туманидаги 39-мактабларда олиб борилди.

Тажриба жараёнида 169 иккинчи ва 176 учинчи синф ўқувчилари, ўқитувчилари ва ота-оналар қатнашдилар.

Иккинчи босқичда (2020 йил ноябр-декабр) иккинчи, учинчи, тўртинчи синф ўқувчиларининг ақл-заковат доираси ўрганилди. Тадқиқотда Сирдарё вилояти Гулистон шаҳаридаги 5-мактаб, Баёвут туманидаги 9-мактаб Сурхардарё вилоятни Термиз шаҳаридаги 14-мактаб, Термиз туманидаги 3-мактаб, Намаган вилояти Намаган шаҳаридаги 48-мактаб, Тўрақўрғон туманидаги 39-мактабларида олиб борилди. Тажрибада 259 ўқувчи қатнашди, улардан 90 нафари иккинчи синф ўқувчилари, 84 нафари учинчи синф ўқувчилари, 85 нафари тўртинчи синф ўқувчилари, ўқитувчи ва ота-оналар қатнашдилар.

Умумтаълим мактабларида ташкил этилаётган тўгаракларни тизимлаштириш, ташкил этилган тўгараклар қониқарлилигини баҳолаш мақсадида сўровнома ўтказилди.

Сўровномада қуйидаги саволлар берилди:

1) Мактабингизда ташкил этилган шахмат спорт тўгараклари фаолияти қониқарлими?

2) Мактабингиздаги шахмат тўгаракларида ёш тоифаларига алоҳида эътибор қаратилганми?

3) Мактабингизда шахмат тўгараклирини янги тизимини ташкил этишни хоҳлайсизми?

Ўтказилган сўровномада респондентлардан берилган саволарга “Ҳа”, “Йўқ” ва “Муҳим эмас” деб жавоб беришлари сўралган эди. Олинган натижалардан шу маълум бўлдики, биринчи савол бўйича “Ҳа” деб жавоб берганлар сони 24 та, ёки умумий респондентларнинг 21,4 % ни, “Йўқ” деб жавоб берганлар сони эса 52 та, ёки умумий респондентларнинг 79,6 % дан ортиқроғини ташкил қилди. “Муҳим эмас” деб жавоб берганлар бўлмади.

Иккинчи савол бўйича “Ҳа” дея жавоб берган респонднетлар сони 19 та, умумий респондентларнинг 13,8 % ни, “Йўқ” деб жавоб берганлар эса 42 тани, умумий респондентларнинг 71,5 % ни, “Муҳим эмас” жавобини танлаган респондентлар эса 11 нафарни, ёки 14,7 % ни ташкил қилди.

Учинчи савол бўйича “Ҳа” дея жавоб берган респондентларнинг жавоблари 65 нафарни, умумий респондентларнинг 83,2 % ни, “Йўқ” жавобини танлаганлари эса 10 тани яъни, 8,5 % ни ташкил қилган бўлса, “Муҳим эмас”деб жавоб берган респондентлар 5 та, ёки 0,83 % ни ташкил қилди.

Ўтказилган сўровномада иштирок этган респондентларнинг жавобларидан шу маълум бўлдики, умумтаълим мактабларида ўтказлаётган шахмат тўгараклари тизимлаштирилмаган ва қониқарли даражада эмас.

Шуни таъкидлаш керакки, шахмат дарсликлари ушбу турдаги ўқув адабиётлари пайдо бўлганидан буён шахмат ўйинини ўрганишни истаган ҳар бир киши учун, аслида - катталар учун ёзилган. Улар ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини таҳлил қилмаган ва ҳисобга олмаган.

Мактабдаги синфларни ёшига қараб тўгаракларга жалб қилинганда 1-2 синф ўқувчилари 6-7-8 ёш, 3-4 синф ўқувчилари 9-11 ёш, 5-7 синф ўқувчилари 12-14 ёш, 8-9 синф ўқувчилари 15-16 ёш, 10-11 синф ўқувчилари эса мос равишда 17-18 ёшда бўлишади.

Кўплаб тадқиқотчилар ёш шахматчиларга бериладиган юкламаларни ёшга оид хусусиятлари ўзига хослигини, машғулотларнинг ёшини инобатга олган ҳолда режалаштириш лозимлигини таъкидлашади. Умумтаълим мактабларининг аксариятида ташкил этилган шахмат тўгаракларида эса шуғулланувчиларнинг ёши инобатга олинмаган [7].

Умумтаълим мактабларида тўгараклар ташкил этишда синфларни (шуғулланувчилар ёшини) ҳисобга олиш энг муҳим омиллардан биридир. Олиб борилган тадқиқотларда шахматчиларнинг тайёрлаш ва улар машғулотларини режалаштиришда айнан биз тақсимлаган кўринишда бўлинган.

Одатда 7-8 ёшли бола ўзига хос категориялар бўйича фикр юритади. Кейинчалик формал операциялар босқичига ўтиш кузатилади, умумлаштириш ва мавҳумлаштириш қобилияти ривожланади. Ўрта даражага ўтиш даврига келиб ўқувчилар мустақил мулоҳаза юритишлари, хулоса чиқаришлари, қиёслашлари, таҳлил қилишлари, алоҳида ва умумийликни топишлари, содда қолипларни тузишлари, ҳодиса ва тушунчалар ўртасидаги боғланишларни аниқлашлари лозим. Учинчи синф ўқувчилари кенгроқ ва торроқ тушунчаларни фарқлай олишлари, умумий ва аниқ тушунчалар орасидаги боғланишни топа олишлари керак. Агар 1-2-синф ўқувчилари кўпинча аргументация ва исботни ҳақиқий кўрсатган ҳолда ёки ҳар доим ҳам қонуний бўлмаган ўхшатиш асосида алмаштирса, 3-4-синф ўқувчиси асосли далил бера олиши, далилни кенгайтириш керак. Учинчи синф ўқувчисининг таҳлилий фаолияти ғоя ва тушунчаларга асосланади. Тафаккурнинг тушунчалар жиҳатидан ривожланиши, яъни абстракт-концептуал фикрлаш, ўсмирликнинг янги шаклланиши бўлмиш бошланғич мактаб ёшининг охирига келиб акс эттиришнинг пайдо бўлишига ёрдам беради. Бу нафақат билиш фаолиятини ва бошқа одамларга, балки ўзларига ҳам таъсир қилади. Булар бошланғич синф болалари тафаккурининг айрим хусусиятларидир.

7-9 ёшли болаларнинг ўзига хос хусусиятлари физиологлар, психологлар ва ўқитувчиларнинг кўпгина тадқиқотларида кўриб чиқилган бўлиб, улар болаларнинг ўқув жараёнидаги мослашувининг кўп ўлчовли муаммосига мурожаат қилади. Етти ёш бола организмида сезиларли ўзгаришлар бўлиб, улар энг аввало асаб тизимиида, мияда, унинг морфологияси ва физиологиясида намоён бўла бошлайди [6].

Машғулотлар ҳафтасига 2-3 марта ўтказилди. 1-2 синф учун 45 минут, 2-3 синфлар учун 60 минут, 5-7 синф учун 90 минут, 8-9 синфлар учун 120 минут 10-11 синфлар учун 150 минут этиб белгиланди. Ҳар бир ёш гуруҳи ўз тўгарагининг умумий вазифалари билан бир қаторда, ўзига хос хусусиятига эгадир, машғулотларда бериладиган юкламалар шуни инобатга олган ҳолда тақсимланди.

Хулоса. Мавзу юзасидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Биринчидан, таклиф этилаётган “Умумтаълим мактабларида шахмат тўгаракларини ташкил этиш тизими” орқали мактаб ўқувчиларининг кўпроқ қисми қамраб олинади.

Иккинчидан, тизимнинг ҳар бир таркибий қисмига бириктирилган вазифаларнинг бажарилиши мактаб раҳбарияти ва спорт кенгаши томонидан тўлиқ таъминланса, умумтаълим мактабларида таҳсил олаётган ўқувчиларнинг катта қисмини оммавий спортга, айнан шахматга узлуксиз жалб этиш имконияти яратилади.

Учинчидан, шахмат билан шуғулланган ўқувчиларнинг ақлини ўстириш баробарида, мустақил, ҳар томонлама тўғри, шахсий сифатларни шакллантириш ва мантиқий фикрлашга ўргатишда улкан имконияларга эга бўлади.

Тўртинчидан, шахмат ўқувчиларнинг ахлоқий, руҳий, маънавий ва ақлий жиҳатдан соғлом бўлиб ўсишларига хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9 августдаги “Ўзбекистон Республикасида шахматни ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3906-сонли Қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 14 январдаги "Шахматни янада ривожлантириш ва оммавийлаштириш ҳамда шахматчиларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари" тўғрисида ПҚ-4954-сон Қарори.
3. Муҳиддинов М. Катакларда яширинган олам. -Т.: "Ўзбекистон", 1976.
4. Вершинин М.А. Теория проектирования системы формирования логического мышления шахматистов. Дис. ... доктора педагогических наук. Волгогр. гос. акад. физ. культуры. -Волгоград: 2005. -С. 506.
5. Махмудов А.Х., Джураев Р.Х., Ахунжанов А.Т.Дидактический потенциал шахматной игры. -М.: Наука и образование сегодня, № 6 (53), 2020. -Часть 2. -С. 70-71.
6. Тарасова О.В. Педагогические условия формирования логической культуры младших школьников средствами шахматной деятельности. Дис. ... канд. пед. наук. -Казань: 2005. -С. 209.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада умумтаълим мактабларида айни пайтдаги шахмат тўгаракларининг ҳолати ва уларни тизимли ташкил этиш жараёни тадқиқ этилган. Мактабларда шахмат тўгаракларининг тизимли ташкил этилиши таҳлил қилиниб, шунга оид керакли таклиф ва тавсиялар билдирилган. Таклиф этилаётган тизим орқали кўпроқ ўқувчилар доираси қамраб олиниши илмий асосланган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается состояние шахматных кружков в общеобразовательных школах одновременно и процесс их систематической организации. Проанализирована систематическая организация шахматных клубов в школах и предлагается соответствующие рекомендации. Охват сферы большим количеством студентов с помощью предлагаемой системы является научно обоснованным.

SUMMARY

This article examines the state of chess clubs in general education schools at the same time and the process of their systematic organization. The systematic organization of chess clubs is analyzed in schools and appropriate recommendations are given. Reaching out to more students with the proposed system is scientifically proved.

КИШИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАЎЫН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎДА ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АЎЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИНИҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Л.А.Ибрагимова – *еркин излениўши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мактабгача тарбия ёшидаги болалар, болалар психологияси, психологизм, мантиқий ўргатиш, бадиий психологизм, нафосат таъсири, болалар фольклори, нафосат тарбияси психологик ривожланиш воситаси, болалар фольклори ва тарбия.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, детская психология, психологизм, логическое учение, художественный психологизм, эстетическое влияние, детский фольклор, эстетическое воспитание, средства психологического развития, детский фольклор и воспитание.

Key words: children of preschool age, children's psychology, psychology area, teaching logically, area of fine psychologism, aesthetic influence, children's folklore, aesthetic education, the means of psychological development, children's folklore and education.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелериниң тәлим-тәрбия жөнелисинде тутқан орны ҳаққында педагогика теориясы ҳәм педагогика тарийхы аспектинде бир қатар арнаўлы изертлеўлерде [1,4,5,6] жүдә қызықлы пикирлер билдирилген. Ҳақыйқатында да, халық аўызеки дөретпелери күтә ерте дәўирлерден баслап қәлиплесип, бизиң бүгинги күнимизге шекем өзиниң раўажланыў жолын даўам еттирип киятырған бай мәдений-әдебий ғәзийнемиз саналады. Бул дөретпелердиң киши жанрларынан баслап, үлкен көлемдеги дәстанларға шекем халқымыздың мәдений турмысында өзиниң әҳмийетли орнына ийе. Әсиресе, бизиң келешегимиз болған жас әўладты тәрбиялаўда, олардың сана-сезимин, ой-өрисин раўажландырыўда аўызеки әдебий шығармалардың үлкен орын тутатуғынлығы бәршемизге мәлим.

Фольклорлық шығармалар пайда болыў дәўирлеринен баслап балалар психологиясына терең тәсир етип, олардың кәмил инсан дәрежесинде өсип жетилисиўинде әҳмийетли функцияны атқарып келген. Мәселен, бесик жыры, балалар қосықлары, салт-дәстүр қосықлары, нақыл-мақаллар, жаңылтпаш ҳәм жумбақлар балаларды киши жасынан баслап тәрбиялаўда белгили дәрежеде хызмет атқарған. Ал, ертеклер ҳәм дәстанлар тәрбия қуралы сыпатында үлкен жастағы балалар ушын көплеп дөретилген. Бул шығармаларды дөретиўшилер үлкен жастағылар менен бир қатарда балалардың да психологиялық талғамын қабыл етиў, түсиниў ҳәм сезим мүмкиншиликлерин есапқа алған ҳалда жаратқан ҳәм халық арасында аўыздан-аўызға өтип тарқалған.

Бүгинги биз жасап турған дәўир информация тармақларының раўажланған, балалар санасын ҳәр тәреплеме раўажландырыўда кең мүмкиншиликлер жаратылған дәўир болса да, ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған аўызеки дөретпелер де еле өз қәдирин жойтқан жоқ. Олар мектепке шекемги жастағы балалардың психологиясын раўажландырыў қуралы сыпатында пайдаланылып киятыр. Бул бағдарда көркем шығармалардағы қаҳарман психологиясының, яғный айтқанда, психологизмлердиң тутқан орны айрықша. Себеби, психологизм - көркем шығармаларда қаҳарманлардың ишки руўхый дүньясын, олардың әдеп-икрамлық белгилерин ашып бериўши көркем сүўретлеў қуралы болып табылады [2:170].

Демек, ҳәр қандай көркем шығармада қатнасыўшы қаҳарманлардың әдеп-икрамлық нормаларының жүзеге шығыўы оқыўшыда да белгили бир психологиялық тәсир етиў күшине ийе болады.

Қарақалпақ халқының өткен әсир даўамында дөреткен аўызеки әдебиятының барлық жанрларында халық турмысы өз сәўлелениўин тапқан. Оларда халықтың түпкиликли арзыў-әрманлары көрсетилип ғана қоймастан, бул әрманларға жеткергендей сезимталлы лирика менен ҳәр бир уғымды балаларға қонымлы етип, шебер жеткере билиў ата-ананың балаларға берген ўәсиятнамасы ретинде көринеди.

Балалар фольклоры «Бесик жыры»нан басланады. Оларды аналар атқарған менен негизги тәсир күши балалардың санасына бағдарланған. «Бесик жырын»дай нәзик сезимлерге толы қосықларды таңлап ата-анасына, елине деген сүйиспеншилик, меҳрибанлық сезимлери менен өседи. Демек, баланың психологиясын раўажландырыў оның нәрестелик пайытынан басланады.

Киши жастағы балалар ушын арналған «Балалар қосықлары» болса олардың психологиясына унамлы тәсир етиўши хызмет атқарады. «Түлкишек», «Ҳәкке қайда», «Әўелемен дүўелемен» ҳәм т.б. сыяқлы ойын түриндеги балалар қосықлары тек ғана балалардың ўақытын мазмунлы өткериўде ғана емес, олардың сана-сезимин, көркем сөзге қуштарлығын, шаққанлығын ҳәм өмирге талпыныўшылық қәсийетлерин атқарыўда да күтә әҳмийетли.

Бул қосықларды бүгинги күндеги бала тәрбиясы ислеринде өнимли қолланыў мақсетке муўапық болады. Себеби, балалардың психологиясында милей мақтаныш сезимлерин қәлиплестириўде, өтмиш әўладларымызды, бай тарийхымызды, мәдениятымызды үйренип өткен

жас әўлад келешекте де өз Ўатанын қәстерлеп, ардақлайтуғын кәмил инсан болып жетилисиўи гүмансыз.

Сондай-ақ, балалар қосықларының және бир нәтийжели тәрепи сонда, бул қосықлардың көпшилиги айтыс формасында, диалогларға қурылған болып, балалардан ҳәрекетшеңликти де талап етеди. Сол ушын да, балалар фольклоры жасларды мийнет сүйгишликке, ядлаў қәбилетиниң раўажланыўында да әҳмийетли орны бар. Усыларды есапқа алып мекетепке шекемги тәрбия орынларында, баслаўыш класс оқыўшылары сабақларына балалар қосықларын енгизиўде әмелге асырыў лазым деп ойлаймыз. Бул нәрсе өз нәўбетинде тез арада өзиниң унамлы нәтийжесин бериўи сөзсиз.

Аўызеки әдебиятымыздың киши жанрларынан саналған нақыл-мақаллар, жаңылтпашлар ҳәм жумбақлардың да балалар турмысында күтә салмақлы орны бар. Себеби, буларда халқымыздың аса даналық пикирлери, сөз ҳәм ой тапқырлығы, терең мазмунға ийе философиялық пикирлери жәмленген.

Нақыл-мақаллар-аз сөз бенен үлкен мәнини аңлататуғын, тужырымлы даналық пикирлерге ийе жанр. Нақылларды айтқанда балаларда жақсыны-жаманнан, өтирикти-ҳақыйқатлықтан, досты-душпаннан айыра алыў қәбилетин асырады. Сол арқалы олардың психологиясы да белгили бир бағдарда тәрбияланады. Нақыл-мақалларды балалар тәрбиясында пайдаланыў ушын олардың жас өзгешелиги әҳмийетли емес, олардың ҳәр бирине, қәлеген пайытта белгили бир ҳалатқа байланыслы қоллана бериў мүмкин.

Бул жағынан нақыл-мақаллар жүдә өнимли қолланылатуғын да көркем сөз саналады. Және де олар ҳәр қандай дәўир ушын да ортақ дөретпе болып, әййемги дәўирлерде де, биз жасап турған заманда да сол түринде түсиник алыў мүмкин. Буннан көринип турғанындай аўыз еки әдебиятының бул әжайып үлгиси ҳәзирги күнде де балалардың эстетикалық талғамын, руўхый ой-өрисин, дүнья танымын раўажландырыўда бийбаҳа мийрас болып табылады.

Жумбақлар да ертеден киятырған фольклорлық дөретпелер қатарына киреди. «Ол ҳәр қыйлы дәўирлердеги ата-аналардың бала ўақтындағы айтқан ҳәм сол жумбақ айтыў арқалы ҳәр түрли қубылысларға дыққат бөлген. Сырлы уғымлар арқалы балалар турмыс әмеллерин ойлап, пикир жүрите билиўге үйренген» [4:41]. Мәселен тәбиятқа байланыслы жумбақлар пикирлеўди раўажландырыўда жийи қолланылады:

Ақ сандығым ашылды,
Ишинен гүмис шашылды. (Қуяш)
Жабықта жарты нан (Ай) [3:18]

Ертеклер-дүнья жүзи халықлары арасында көп әсирлерден берли пайда болып киятырған көркем шығарма. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелери арасында ертеклер де өзиниң қызықлы сюжети, образлылығы менен ажыралып туратуғын өзегеше бир жанр. Ертеклерде халықтың әрман еткен қыялый арзыўүмитлери тийкарғы мазмунды қурайды. Оларда халық өзлериниң сүйикли қаҳарманларын дөреткен. Бул қаҳарманлар халық тилегин әмелге асырыўда ҳеш нәрседен қайтпайтуғын мәрт, ер жүрекли батырлар сыпатында сәўлеленген. Ертеклер шығысы ҳәм мазмуны жағынан қыялый ҳәдийселер ҳаққында ертек, турмыслық ертеклер ҳәм ҳайўанатлар ҳаққында ертеклер болып бөлинеди.

Әжайып (қыялый) ҳәдийселер ҳаққында ертеклерде ақылға уғрас келмейтуғын элементлер, образлар жүдә жийи қолланылады. Мәселен, ушар гилемлер, дәрилик қәсийетке ийе алмалар, жети қабат жер астындағы жоллар, дүньяның қәлеген жерин көрип отыратуғын шарайналар. Булардың бәри бир тәрептен қыялый нәрселер болса, екинши тәрептен халық әрман еткен бул предметлердиң ҳәзирги күнде самолёт, дәрилер, метро ҳәм телевизор түринде иске асқанлығын көремиз.

Ертеклердеги бул қәсийетлер балалар психологиясында келешекке үмит пенен қараў, жақсы идеяларды ойлап табыў ҳәм оларды әмелге асырыў сыяқлы унамлы характердеги қәсийетлерди оятады. «Абай батыр», «Егиз бала», «Қәпестеги қусты тапқан бала» сыяқлы ертеклерде болса балаларда дослық, меҳирмириўбет сыяқлы сезимлерди оятады.

Турмыс ертеклериндеги қаҳарманлардың тапқырлығы, сөзге шешенлиги, ҳәр қандай аўыр жағдайлардан шеберлик пенен жол таба билиўге де балаларда усы қәсийетлердиң раўажланыўына түртки жасайды. Олардың келешек жолын бағдарлай алыўына да себепши болады. Мәселен, «Шешен бала» ертегиндеги Жалғызбай, «Еки дос»тағы Есжан менен Досжан образларында, мине, усы қәсийетлерди ушыратыў мүмкин.

Ҳайўанатлар ҳаққында ертеклерди ертеклердиң ең қызықлы түри екенлигин көпшилик илимпазлар мақуллайды. Бунда, әсиресе, ҳайўанатлар ҳаққындағы ертеклердиң балалар психологиясына тез тәсир ете алыўшылық қәсийети нәзерде тутылады. Себеби, ҳәр қандай жастағы балаларда ҳайўанатлар ҳәм куслар әлемине қызығыўшылық қәсийетлери тән. Сол ушын да ертеклерде ҳайўанат ҳәм қуслардың адамлар тақылетинде сөйлеўи, ҳәрекет етиўи балалардың дыққатын өзине тартады. Тәбияттың усындай тиришилик ағзалары қатнасында балалардың дүнья қубылысларын үйрениў, олардың сырлы тәреплерин аша билиў қәбилетин раўажландырады. Және де бул ертеклер арқалы балалар психологиясында тәбиятты сүйиў, қоршаған орталықтың бир пүтинлигин сақлаў, ондағы тири организмлерди қорғаў сыяқлы инсаный туйғылар пайда болады. Қарақалпақ халық ертеклери арасында «Аш қасқыр», «Арыслан ҳәм қоян», «Мақтаншақ тышқан», «Түлки, тасбақа ҳәм таскене» ҳәм т.б. ертеклердиң сюжети ҳәм мазмуны балаларда жоқарыдағыдай унамлы тәсирлерди оятады.

Ертеклер сыяқлы халық аўызеки дөретпелеринен саналған аңызлар, тымсал әңгимелер ҳәм күлдирги әңгимелердиң де (анекдотлардың да) балалар психологиясын раўажландырыўда айрықша әҳмийети бар. Оларда да халық турмысының жанлы көринислери өз сәўлелениўин тапқан. Халқымыздың аты белгили уллы инсанлары Айдос бий, Маман бий, Ерназар алакөз, Турым бий ҳәм т.б. сыяқлы ел перзентлери ҳаққындағы аңызлар арқалы балаларда миллий мақтаныш сезимлери, Өмирбек лаққының күлкили сөзлери арқалы өмир гөззаллығын жан сезими менен уғыныўы да балалардың психологиялық жақтан жетик инсан болып камал табыўына тәсир жасайды.

Аўызеки әдебияттың биз жоқарыда айтып өткен барлық түрлери күтә ерте дәўирлерден берли раўажланып келмекте. Халқымыз өтмишиниң ҳәр бир дәўиринде олар келешек әўладларды тәрбиялаўда нәтийжели пайдаланылған.

Бүгинги күнде балаларды педагогикалық ҳәм психологиялық жақтан тәрбиялаўда да бул дөретпе-лерден кең түрде пайдаланыў лазым. Себеби, ҳәзирги ўақытларда психологиялық жақтан раўажланыў пайытында балаларға ертеден киятырған бай әдебий мийрасларымызды жаңаша тәризде үйретиўди қолға алып, олардың бос ўақытларында, сабақ пайытларында миллий қәдириятларға деген сүйиспеншилигин сиңдирип барыў бизиң баслы ўазыйпамыз. Буның ушын балаларға арналған аўызеки дөретпелерди ҳәр қыйлы реңли, сүўретли китапшалар түринде баспадан шығарыў ислери әмелге асырылса, сондай-ақ, ҳәрекетли қосық түриндеги балалар фольклоры мектепке шекемги тәрбия орынларында үйретилип барылса, мақсетке муўапық болар еди. Бул жағдай, өз гезегинде, балалар психологиясының ҳәр тәреплеме өсип раўажланыўына, олардың көркем эстетикалық талғамының

өсиўине ҳәм гөззаллыққа қуштар болып өсиўине сөзсиз өз тәсирин тийгизеди. Және де мектеп жасындағы балалар ушын да ертеклер, аңызлар қаҳарманлары ҳаққында материаллар, видеофильмлер, видеороликлер, электрон қолланбалар ислеп шығылса, бул олардың оқып ҳәм еситип алғанларына қосымша көргизбелилик пайдалы тәреплерин келтирип шығарады.

Әдебиятлар

1. Алымов Ә. Қарақалпақ халық жумбақлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Билим», 1994.
3. Абазов С., Алымов Ә. Жумбақлар. -Нөкис: ҚҚМБ, 1963.
4. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992.
5. Сапарбаев Т. Нравственное воспитание младших школьников средствами устного народного творчество.-АД на соиск. уч.ст. к.п.н. –Ташкент: 1998.
6. Тлегенов А. Воспитание у подростков духовно-нравственных ценностей средствами народных дастанов. -АД на соиск.уч. ст. к.п.н. –Ташкент: 1998.

РЕЗЮМЕ

Мақола педагогика назарияси ва педагогика тарихи фанларининг ўта долзарб масалаларига бағишланиб, унда мактабгача тарбия ёшидаги болалар психологиясининг ривожланишида қорақалпоқ халқ оғзаки адабиёти намуналари бўлган болалар қўшиқлари, эртаклар, топишмоқ, тез айтишлар ва мақолларнинг таъсири ва тутган ўрни кенг ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из важнейщих проблем педагогической науки изучению и выявлению роли и места жанровых видов каракалпакской фольклорной литературы в теорическом и историческом аспектах, как детские стихотворения, сказки, загадки, скороговорки, пословицы и поговорки в психологическом развитии детей дошкольного возраста.

SUMMARY

The article deals with one the most impontant problems of up-bringing children of preschool age and the influence of works of Karakalpak folklore as fairy tales, riddles, twisters, proverbs and sayings, children’s poem’s and phymes onto children’s psychology. Their educational role are revealed on the base of theoretical and historical aspecta of pedagogics.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОҚАРЫ ОҚЫЎ ОРЫНЛАРЫНДА ИНФОРМАТИКА АРНАЎЛЫ КУРС МАЗМУНЫНЫҢ МЕТОДИКАЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

З.К.Ильясова – *педагогика илимлери бойынша философия докторы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ахборот технологиялари, билимлар, кўникмалар, малакалар, дастурий таъминот, “Информатика” махсус курси, талаблар.

Ключевые слова: информационные технологии, знания, навыки, умение, программное обеспечение, специальный курс «Информатика», требование.

Key words: information technology, knowledge, skills, ability, software, special course "Informatics", special course requirement.

Ҳәзирги заман жәҳан тәжирийбесинде анық пәнлерди жоқары оқыў орынларында таярлап атырған қәнигеликлер менен байланыстырыў тенденциясының раўажланыўын есапқа алып, олардың өзгешелигине дифференциал қатнасқан ҳалда арнаўлы бир оқыў ушын эпиўайыдан қурамалыға өтиў принципине көре, оқыў процеси үзиликсизлигин тәмийинлеў мақсетинде, билимлендириў системасының ҳәр бир басқышына сәйкес арнаўлы дәстүрлер, оқыў әдебиятлары ҳәм дәстүрий қосымшаларының жаңа әўладларын жаратыў зәрүр.

Үзиликсиз билимлендириў системасында Информатика курсы кең имканиятларға ийе. Курс талабалардың ойлаў, пикир жүритиўин раўажландырады, боркамал жас әўладты жетилистириўде, логикалық пикирлеў, мақсетке бағдарланғанлық, өз үстинде ислеў ҳәм дөретиўшилигин қәлиплестиреди [1:19]. Информатиканы оқытыўдан нәзерде тутылған тийкарғы мақсетлерден бири талабаларда информатиканың теориялық ҳәм заманагөй информациялық технологиялар тийкарлары ҳаққында билимлерди қәлиплестириў ҳәм раўажландырыўдан ибарат болып есапланады.

Жоқары билимлендириў оқыў орынларында Мәмлекетлик билимлендириў стандарты тийкарында Информатика пәнинен талабалар өзлестириўи шәрт болған минимал билим, көнликпе ҳәм тәжирийбелер оқыў дәстүриниң қурамлық дүзилисине тийкар болады.

Төменде педагогикалық жоқары оқыў орынларының бакалавриат билим бағдары: 5110700 – Информатика оқытыў методикасы бағдарында Информатика оқыў пәниниң мазмуны, мақсети ҳәм талабалар өзлестириўи лазым болған талапларына тоқталамыз.

Педагогикалық жоқары оқыў орнының бакалавриат билим бағдары: 5110700 – Информатика оқытыў методикасы 1-курсында тийкарынан информация теориясының тийкарлары, заманагөй информациялық технологиялар, информацияласқан жәмийет, информатиканың математикалық тийкарлары модуллери менен, 2-курсында социаллық ҳәм экономикалық информатика, әмелий дәстүрлер пакетлери модуллери менен танысады [4] (1-сүўрет).

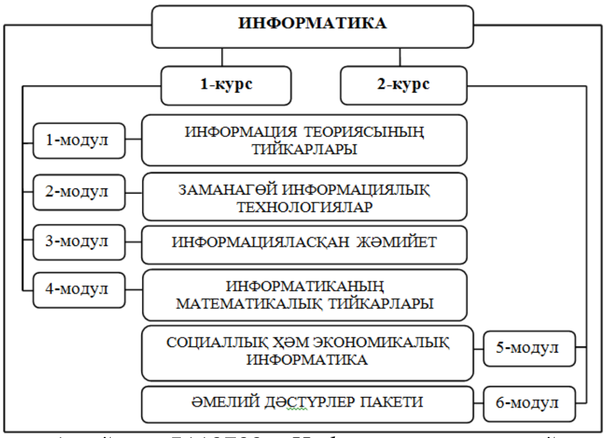

1-сүўрет. 5110700 – Информатика оқытыў методикасы бағдары Информатика оқыў пәниниң модули

Бул структура илимий билиўдиң методикалық ҳәм гносеологиялық принциплери, билимди тәртипке салыў ҳәм норматив принциплери, дидактикалық қағыйдалар ҳәм алгоритмлер, илимий түсиниклер, илимий билимлерди раўажландырыў тенденциялары ҳәм информатика курсы мазмунын сәўлелендиреди.

Педагогикалық жоқары оқыў орынлары бакалавриат билим бағдары: 5110700 – Информатика оқытыў методикасы бағдарында Информатика оқыў пәни 1-басқышында 1-модул Информация теориясының тийкарлары деп аталады. Модулдиң мазмуны, мақсет ҳәм талабалар өзлестириўи лазым билимлерге болған талаплары: информация, оның түрлери ҳәм көринислери, үзиликсиз ҳәм дискрет информациялар, информацияның қәсийетлери, сүўретлеў усыллары, информацияны кодлаў, туўры, қарама-қарсы ҳәм қосымша санлар коды, модификациялық кодлар ҳәм

олар үстинде арифметикалық әмеллер орынлаў, информациялық процесслер, информацияның синтактик, семантикалық ҳәм прагматикалық өлшемлери, информацияның өлшем бирликлери, билимлерди алыў усыллары, билимниң тийкарғы қәсийетлери, билимлер базасы ҳәм эксперт системалар менен танысыўдан ибарат (2-сүўрет).

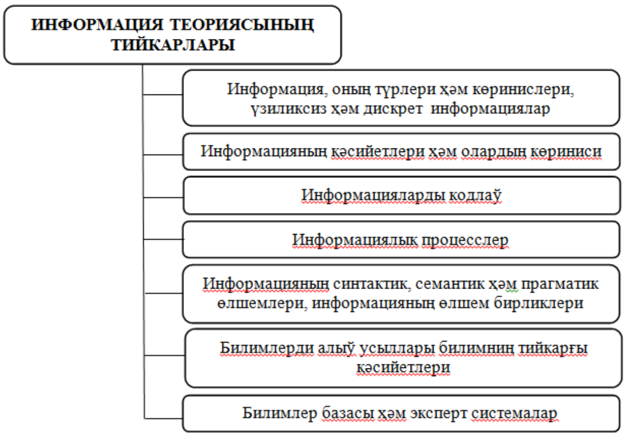

2-сүўрет. Информация теориясының тийкарлары модулин үйрениў мазмуны

Модулдиң мазмунын жарытыўда информация теориясының тийкарларына тийисли илимий әҳмийетке ийе болған теориялық мағлыўматлар, нызам-қағыйдалар ҳәм түсиниклерди өз ишине алған материаллардан пайдаланылған.

Екинши, заманагөй информациялық технологиялар модулин қәлиплестириўде теориялық мағлыўматлар, теорияның әмелият пенен байланысы, билимлерди өзлестириў сыяқлы принциплерине таянылған.

Дәстүрдиң үшинши модули Информацияласқан жәмийет деп аталады. Модулдиң мазмуны, мақсет ҳәм талабалар өзлестириўи зәрүр билимлерге болған талаплар: информацияның жәмийет раўажланыўындағы роли, билимлендириўди информацияластырыў, жәмийет ҳәм билимлендириўди информацияластырыўдың ҳуқықый норматив тийкарлары, жәмийеттиң информациялық ресурслары, информация базары, жәмийеттиң информациялық потенциалы, информацияласқан жамийетте инсан, информациялық мәденият ҳәм оны қәлиплестириў жолларынан ибарат.

Дәстүрдиң төртинши модули Информатиканың математикалық тийкарлары деп аталады. Модулдиң мазмуны, мақсети ҳәм талабалар өзлестириўи лазым билимлер төмендегилерде өз көринисин табады: жеке компьютер дүзилиси, оның информациялық-логикалық тийкарлары, жеке компьютерлердиң функционал структуралық қурамы, компьютерлердиң раўажланыў бағдарлары, компьютерде информацияны қайта ислеўдиң арифметикалық тийкарлары, санақ системалары, позициялық ҳәм позициялық емес санақ системалары, информацияларды кодлаў ҳәм декодлаў, екилик кодлаўдың абзаллығы, түрли санақ системаларында әмеллер орынлаў. Хартли формуласы, компьютер ислеўиниң логикалық ҳәм физикалық тийкарлары, Буль функциялары, олардың берилиў усыллары, Буль функциялары саны, айырықша ҳәм айырықша емес өзгериўшилер. Элементар Буль функциялары, логикалық әмеллер ҳәм элементлер.

Талабалар жеке компьютер дүзилиси, олардың информациялық-логикалық тийкарлары, функционал-структуралық қурамы, компьютерлер раўажланыў бағдарлары ҳаққында түсиникке ийе болыўы, компьютерде информацияны қайта ислеўдиң арифметикалық тийкарлары, информацияларды кодлаў ҳәм декодлаў, компьютер ислеўиниң логикалық ҳәм физикалық тийкарлары ҳаққында билиўи лазым. Позициялық ҳәм позициялық емес санақ системалары үстинде ҳәр түрли әмеллерди орынлай алыўы, элементар Буль функциялары, логикалық әмеллерди орынлай алыўы, логикалық схемалар ҳәм шынлық кестелерин жаратып билиўи лазым болады.

Педагогикалық жоқары оқыў орынлары бакалавриат билим бағдары: 5110700 – Информатика оқытыў методикасы бағдарында Информатика оқыў пәни 2-басқышында Социаллық ҳәм экономикалық информатика модулин оқытыў нәзерде тутылған. Модулдиң мазмуны, мақсет ҳәм өзлестириўи лазым билимлерге болған талаплар төмендегише: социаллық информатиканың тийкарлары ҳәм оның структурасы. Экономикалық информатиканың тийкарлары, экономикалық информациялардың классификациясы ҳәм оларды кодластырыў усыллары, оларды қайта ислеў технологиялары. Экономикалық мәселелерди шешиўде компьютер технологияларынан пайдаланыўды шөлкемлестириў, қолланылатуғын әмелий дәстүрлер ҳәм компьютерлерди қолланыўдың тийкарғы методлары, интеллектуал системалар ҳәм олар жәрдеминде тийкарғы қарарларды қабыл етиў.

Бул модулдеги темалар ҳәм олардың мазмуны билимлендириў мақсетлери ҳәм Мәмлекетлик билимлендириў стандартына тийкарланған ҳалда жарытылған болып, билимлендириўдиң илимийлик, тарийхыйлық, үзиликсизлик принциплерине айрықша итибар қаратылған [6].

Информатика курсының алтыншы модули Әмелий дәстүрлер пакети деп аталып, модулдиң мазмуны, мақсет ҳәм талабалар өзлестириўи зәрүр билимлерге болған талаплар: әмелий дәстурлер пакети, тийкарғы түрлери ҳәм олардан финанс ҳәм кредит тараўларында пайдаланыў. Экономикалық мәселелерди шешиўде компьютерден пайдаланыўдың тийкарғы усыл ҳәм қураллары. Әмелий дәстүрлерден пайдаланыўды шөлкемлестириў усыллары ҳәм оларда ислеў. Интеллектуал системалардан финанс-кредит шөлкемлеринде пайдаланыў усыллары ҳәм электрон коммерция тийкарларынан ибарат.

Бул модулдиң мазмунын жарытыўда билимлерди саналы түрде өзлестириў, әмелият пенен байланыслы талабалардың жеке қәсийетлерин есапқа алыў, илимий әҳмийетке ийе теориялық мағлыўматлар, нызамлықлар ҳәм түсиниклерди өз ишине алған материаллардан пайдаланылған.

Педагогикалық жоқары оқыў орынлары Информатика пәниниң модуллар структурасы оқыў материалларын ири блокларда структураластырыўға қойылған дидактикалық талаплары, сондай-ақ, жоқарыдан төменге (top down) ҳәм төменнен жоқарыға (bottom up) бағдарланған избе излигин тәмийинлеў тийкарында жетилистирилди.

Солай етип, биз жоқарыда педагогикалық жоқары оқыў орынлары ушын информатика арнаўлы курс дәстүри мазмунының методикалық тийкарларына тоқтап өттик.

Әдебиятлар

1. Арипов М.М., Юлдашев З.Х., Юлдашев У.Ю. Информатика фанини узлуксиз ўқитиш муаммолари ҳақида // Таълимда ахборот технологиялари респ. илмий–амалий конференцияси материаллари. –Т.: ТДПУ, 2000, 19–20-б.
2. Дырдин Д. Инновационные педагогические технологии в управлении качеством образования. // Учитель. 2009. №3.
3. Закирова Ф.М. Теоретические и практические основы методической подготовки будущих преподавателей информатики в педагогических вузах. // Дисс. докт. пед. наук. –Ташкент: 2008. –С. 312.
4. Информатика // 100000-гуманитар билим соҳаси, 110000 – педагогика таълим соҳаси, 5110700 – Информатика ўқитиш методикаси бакалавр таълим йўналиши фан дастури. // ЎзР ОЎМТВ ҳужжати. -Т.: 2018.

5. Ilyasova Z.K. Problems of teaching informatics in pedagogical universities. // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. - Great Britain, 2019. Vol. 7, No. 9. – P.54-58.

6. Ильясова З.К. Педагогик олий таълим муассаларида информатикани ўқитиш сифатини таъминлаш муаммолари. // Физика-математика информатика. – Тошкент: 2018. №5. 52-59-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада узлуксиз таълим тизими учун ўқитувчилар тайёрлашда “Информатика” махсус курси мазмунининг таснифий методик асослари ёритилган. Шунингдек, Информатика курсини ўзлаштиришда талабалар эгаллашлари зарур бўлган билим, кўникма ва малакага талаблар ва вазифалар аниқлаштирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье показаны методические основы сущности специального курса “Информатики” при подготовки учителей для систем непрерывного образования. А также, определено задачи и требования к изучению курса информатики требуемым для освоение знаний, навыки, умение студентов.

SUMMARY

In the article, the methodological foundations of the essence of the special course "Informatics" are prepared for the training of teachers for the systems of continuous education. And also, the tasks and requirements for studying the computer science course required for mastering knowledge, skills, and the ability of students are defined.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИ КРЕДИТ – МОДУЛ ТИЗИМИДА ЎҚИТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

П.М.Жалолова – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
ТАТУ Қарши филиали

Таянч сўзлар: Балония деклорацияси, кредит-модул тизими, Модулли ўқитиш, Ўқув дастури – Силлабус, дифференциал, стандарт, ЕСТС, фан, модел, тизим, мутахассислик фанлари, танлов фанлари.

Ключевые слова: декларация Балония, кредитно-модульная система, Модульное обучение, Учебная программа - Syllabus, дифференциал, стандарт, ESTS, наука, модель, система, специальные науки, элективные науки.

Key words: Balloon Declaration, credit-module system, Modular training, Curriculum - Syllabus, differential, standard, ESTS, science, model, system, specialty sciences, elective sciences.

Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини Европа стандартларига мос равишда такомиллаштириш, ўқув жараёнини ташкил этишнинг янги шаклини, хусусан, кредит-модул тизимини жорий этиш барча ривожланган давлатлар сингари Республикамиздаги таълим жараёни учун ҳам бугунги замон талабларининг зарурий шартидир. Кредит тизимининг ўқув жараёни юкламаси ҳажмига умумий курсни ёки ўқув дастурини ўзлаштириш учун зарур бўлган вақтни кўрсатиши зарур.

Маълумки, олий ўқув юртидаги ўқув жараёни бўлажак мутахассис танлаган мутахассислиги бўйича ишлаши учун олиниши керак бўлган зарур билимларга йўналтириб ишлаб чиқилган, шу мутаххассислик ДТС талабларига, муайян методология ва ўқув дастурларига асосланади. Бироқ, тажриба шуни кўрсатадики, амалда кўпинча талабаларнинг шахсий хусусиятлари ҳисобга олинмайди, кўп ҳолларда ҳар бир талабанинг индивидуал қобилиятиларини ҳисобга оладиган дифференциал машғулотлар мавжуд эмас.

Университетга кириб, ҳар бир талаба ўрганиши, нисбатан тайёргарлиги бир хил даражага эга, турли назарий ва амалий машғулотларни идрок қила олиш имкониятига эга деб қаралади, албатта. Талабаларнинг индивидуал типологик хусусиятлари ҳар хил бўлиши мумкин, шунинг учун таклиф қилинган баъзи материаллар бошқаларига қараганда яхшироқ ўзлаштирадиган талабалар мавжуд.

Талабаларни ўқитишнинг кредит-модул тизими - бу индивидуал таълимга асосланган билимларни ўзлаштириш ва ижодий ривожланишини яхшилашга, ўқув жараёнини тартибга солиш доирасида таълим йўлини танлаб олишга ва кредитлар кўринишидаги билим миқдорини ҳисобга олишга қаратилган таълим тизими.

Балония декларациясига кўра "кредит" тушунчаси ҳар бир ўқув интизоми талабаларнинг ўқув ва касбий тайёргарлиги таркибидаги ҳиссасини ҳисобга олишга имкон берадиган миқдорий хусусиятни англатади. Олий таълимда қўлланиладиган "модул" атамаси тўлиқ ҳар бир таълим мутахассислик дастурлари, ўқув интизоми ва ҳужжатлаштириш қисмини ўз ичига олади [4].

Талабаларни ўқитишнинг кредит тизимини жорий этишдан мақсад олий таълим тизимини жаҳон таълим тизимига интеграциялаш, жамиятнинг юқори малакали мутахассисларга бўлган талабларига мувофиқ ўқув жараёнининг халқаро стандартларига жавоб берадиган шарт-шароитларини яратишдир.

Университетда талабаларни ўқитишнинг кредит тизимининг вазифалари қаторига қуйидагилар киради: [1]

- билимлар ҳажмини бир хиллигига етказиш;
-талабалар машғулотларини индивидуаллаштириш учун шароит яратиш;
- университетда ўқиётганда талабаларнинг мустақил ишларининг роли ва самарадорлигини кучайтириш.

Кредит ўқитиш тизимининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

-кредит тизими ўқув жараёнини ташкил этиш усулидир, бунда талабалар ўқув жараёнининг кетма-кетлигини индивидуал равишда режалаштириш имконига эга бўладилар;
-ҳар бир фан бўйича талабалар ва ўқитувчиларнинг меҳнат харажатларини баҳолаш учун кредит тизимини жорий этиш;
-фанни ўрганиш вақти давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари асосида олиб борилади;
-ўқувчилар индивидуал ўқув режасини тузишда ишчи ўқув дастурига киритилган эффектив фанлар орасидан ўқитувчиларни ҳам эркин танлайдилар;
-талабалар шахсий ўқув дастурларини шакллантиришда бевосита иштирок этадилар;
-маслаҳатчилар, ўқувчиларга ўқув жараёнини танлашда ёрдам бериши;
-университет ўқув жараёнини ташкил этишда, ўқитувчиларнинг иш юкламаси турларини аниқлаш ва ҳисобга олишда кенг ваколатларга эга;
- ўқув жараёни зарурий ўқув ва ўқув мажмуалари босма ва электрон шаклларда таъминланган;
- талабалар ўқув ютуқларини баҳолаш бир модулли ишлатиладиган баҳолаш ва интизом тизими.

Талабаларни кредитнинг-модул таълим тизими шароитида тайёрлашда, университетда тўрт йиллик тизимни ўз ичига олган ҳар бир фан учун ўқув дастурини тузиш муҳим рол ўйнайди. Фан дастури асосида шу фан учун ўқитувчилар индивидуал силлабуслар тақдим этадилар ва талабалар силлабус билан танишиб фан ва ўқитувчини танлаш имкониятига эга бўлади.

Кредит-модул тизимида фанларнинг турлари ҳам мавжуд: [2]

-мутахассислик фанлари;
-танлов фанлари.

Олий ўқув юртларининг 51402200 – физика таълим

соҳасида тахсил олаётган бакалавр босқичи талабалари учун “Атом физикаси” курси мутахассислик фанлари блокида туриб талабалар фақат ўқитувчини танлаш имкониятига эга бўладилар.

Ўқув дастури - Силлабус. [3]

Унда қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

- курснинг тўлиқ номи;
- ўқув режаси ёки университетнинг фанлар каталогига мувофиқ ўрнатилган бўлса, курснинг рақами ёки коди ҳақида;
- ўқитиш тили ҳақида;
- ўқитувчилар (ёки маслаҳатчилар) исмлари, уларнинг доимий жойлашуви, телефон рақамлари, Интернетдаги шахсий веб-сайти, электрон почта ва ҳк.;
- курснинг тури тўғрисида - мажбурий ёки талабанинг танлови бўйича, ушбу семестрда ёки бепул (исталган семестрда) тасдиқланган;
- ушбу курсга ажратилган кредитлар сони;
- ўқув йили ва семестри ҳақида;
- якуний назорат шакли (баллар, дифференциал жадваллар, имтиҳон);
- машғулот кунлари, жойи ва вақти ҳақида.

Модулли ўқитиш - ўқитишнинг истиқболли тизимлардан бири ҳисобланади, чунки у таълим олувчиларнинг билим имкониятларини ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш тизимига энг яхши мослашгандир.

Анъанавий таълимда ўқув мақсадлари педагог фаолияти орқали ифодаланган яъни билим беришга йўналтирилган бўлса, модулли ўқитишда таълим олувчилар фаолияти орқали ифодаланиб, касбий фаолиятга йўналтирилган бўлади [5,6].

Модулли ўқитишда ўқув дастурларини тўла қисқартирилган ва чуқурлаштирилган табақалаш орқали босқичма-босқич ўқитиш имконияти яратилади. Яъни ўқитишни индивидуаллаштириш мумкин бўлади. Модулли ўқитишга ўтишда қуйидаги мақсадлар кўзланади:

• ўқитишнинг узлуксизлигини таъминлаш;
• ўқитишни индивидуаллаштириш;
• ўқув материалини мустақил ўзлаштириш учун етарли шароит яратиш;
• ўқитишни жадаллаштириш;
• фанни самарали ўзлаштиришга эришиш [7].

Адабиётлар

1. Jalolova P.M. Methods of atomic physics classes organization based on e-learning technologies // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences №12–Germany: 2020. –P .1547-1553 .
2. Jalolova P.M. Theoretical- methodological aspects of quantum physics section in the credit module system // Solid State Technology Volume: 63 Issue: 6 Publication . –P.152-158 Year: 2020 (Scopus)
3. Jalolova P.M. Методы использования информационных технологий в изучении физики. // Materialien von XVI International wissen schaftliche und praktische Konferenz Modernes 1wissenschaftliches Potenzial 28. Februar - 7. März 2020 , Volume 11. - Berlin: - P .69-73.
4. Жалолова П.М. Кредит-модул тизимида амалий машғулотларни ахборот технологиялари асосида ташкил қилиш методикаси. // НамДУ илмий ахборотномаси 2020 йил № 5. 366-371-б.
5. Жалолова П.М. Масофавий таълим тизимида квант эффектларни дастурий ишланмалар асосида ўқитиш методикаси. // НамДУ илмий ахборотномаси 2020. № 8. 284-289-б.
6. Жалолова П.М. Кредит-модул тизимида талабаларни “физика” фанидан лаборатория экспериментларига виртуал ишланмалар асосида тайёрлаш методикаси // ЎзМУ. Физика фанининг ривожида истеъдодли ёшларнинг ўрни РИАК-XIII-2020. 19 май. 331-334-б.
7. Жалолова П.М. Техника йўналишидаги олий таълим муассалари кредит модуль тизимида “Физика” фанидан лаборатория машғулотларини АКТ асосида ташкил қилиш // “Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар” республика 12-тармоқли илмий-масофавий онлайн конференцияси материаллари 3-қисм. –Тошкент: Тадқиқот. Уз 2020. 165-166-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада олий таълим тизимида жорий этилаётган кредит-модул тизими ва ундаги талаблар ва имкониятлар тўғрисида илмий-назарий маълумотлар ёритилган. Кредит-модул тизими мақсади, афзалликлари, ўзига хос хусусиятлари ва ушбу тизимда баҳолаш методикаси ёритилган. Жахонда мавжуд кредит-модул тизимининг турлари тўғисида маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена научно-теоретическая информация о кредитно-модульной системе, внедренной в системе высшего образования, её требованиях и возможностях. Описаны назначение, преимущества, особенности кредитно-модульной системы и методология оценки в этой системе. Есть информация о типах кредитно-модульных систем, доступных в мире.

SUMMARY

This article provides scientific and theoretical information about the credit-module system introduced in the higher education system and its requirements and opportunities. The purpose, advantages, peculiarities of the credit-module system and the methodology of evaluation in this system are described. There is information about the types of credit-module systems available in the world.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ФИЗИКАГА ОИД КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МОБИЛ ДАСТУРИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ш.Жамолова – *магистрант*

Ҳ.Жўраев – *педагогика фанлари доктори, доцент*

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: мобил дастурий восита, физика, компетенция, мобил дастурий таъминот, мустақил таълим.

Ключевые слова: мобильное программное средство, физика, компетенция, мобильное программное обеспечение, самостоятельное обучение.

Key words: mobile software, physics, competence, mobile software, self-study.

Жаҳон тажрибасида умумий ўрта таълимда ўқувчиларни ўқитиш жараёнида интерактив дастурий воситалар, таълим ресурслари, аралаш таълим (online,/offline) технологияларини ривожлантиришда мобил ресурслардан фойдаланиш долзарб муаммо сифатида қаралмоқда [1:4]. Жаҳонда аниқ ва табиий фанларни ўқитишнинг методик ташкилий-асосларини ва ахборот–коммуникация технологиялари негизида интерактив электрон таълим ресурсларини ишлаб чиқиш, таълим жараёнида рақамли технологияларни қўллашга доир илмий-тадқиқот ишлари салмоғи сезиларли даражада ошганлигини кузатиш мумкин.

Таълимнинг ахборотлашуви, мобиллашуви ва интеграллашуви шароитида умумий ўрта таълим мактаблари ўқув жараёнига мобил воситаларни жорий этишнинг шакллари, усуллари, технологияларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади [2:7]. Замонавий ахборот-коммуникация технологияларига асосланган, масофадан туриб мобил технологиялари ёрдамида таълим олиш имконини тақдим этувчи ва таълим жараёни субъектлари фаолиятларини интеграцияловчи мобил дастурий таъминоти ишлаб чиқиш ҳамда таълим жараёнига тадбиқ қилиш бугунги кунда долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг 2030-йилга қадар инновацион ривожланиш стратегиясида таъкидланишича, аҳамиятлилиги ва миқёси жиҳатидан таққосланадиган ушбу ривожланиш турининг асосий вазифаси барча инновацион ўзгаришлар субъекти сифатида фуқароларда инновацион шахс компетенцияларини шакллантириш учун шароит яратиш ҳисобланади.

Инновацион жамият аъзолари эгаллаши лозим бўлган асосий компетенцияларга узлуксиз таълим олиш, доимий равишда ўз-ўзини такомиллаштириш, мустақил таълим олишга тайёрлиги ва қобилияти, мустақил ишлаш кўникмаси кабилар киради.

Таълимнинг замонавий ривожланиш босқичи янги назария ва амалиётларни қидириб топиш билан тавсифланади. Бу жараён жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш шароитида инновацион янгиликларни, яъни, бевосита анъанавий усулларга таянган ҳолда таълим тизимининг янги тенденцияларини ишлаб чиқишга боғлиқ бўлади.

Бугунги кунда замонавий ахборот ва коммуникация технологиялари педагогик инновацияларнинг асосий манбасига айланмоқда. Таълим олувчилар учун мустақил билим олиш имкониятларини ошириш, таълимнинг электрон ахборот ресурсларини мобил воситалар орқали фойдаланиш йўлларини шакллантириш ва ривожлантириш учун зарур шароитларни яратиш таълим мазмунини такомиллаштиришнинг зарурий шартларидан бири бўлиб саналади.

Ахборот-коммуникация технологияларнинг айникса мобил воситаларнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларига, шу жумладан, таълимга таъсири шунчалик юқорики, бунинг натижасида улар педагогик технология ва ўқув жараёнининг шаклларига техник ёрдам кўрсатиш учун қўлланиладиган воситадан, таълимга ва унинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи воситага айланмоқда [3:11]. Замонавий ўзгарувчан таълимнинг ўзига хос хусусиятлари ахборот –таълим муҳити ва ахборот-таълим макони каби тушунчаларда акс этади ва белгиланади. Ўқитишнинг замонавий воситаларига янги турдаги ўқув муҳитининг бир қисми сифатида қараш лозим. Уларни ишлаб чиқиш ва самарали фойдаланиш фақат инсоннинг инноватсион жамиятда (ёки билимлар жамиятида) муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун зарур бўлган янги таълим натижаларига йўналтирилганлиги шароитида мумкин бўлади.

Умумий ўрта таълим мактаблари 7-синф физика фанидан ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган компетенцияларга қуйидагилар киради.

Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларда фанга оид умумий компетенциялар билан биргаликда таянч компетенциялар ҳам шакллантирилиб борилади.

Ўқувчиларда шакллантириладиган таянч компетенция элементлари:

Коммуникатив компетенция:

А2: дарсликда келтирилган физик атамаларни, қонунларни, қоидаларни оғзаки ва ёзма тарзда аниқ, тушунарли баён қила олиш;

бошқаларга тушунтириб бера олиш ва ёза олиш, физик катталикларнинг хорижий тилда айтилиши ва ёзилишини билиш.

А2+: ўз ғояларини тақдим этиш ва ҳимоя қила олиш.

Ахборотлар билан ишлаш компетенцияси:

А2: дарслик ва турли масалалар китобидан, кутубхона, ресурс маркази манбаларидан ўзига керакли маълумотларни излаб топа олиши ва улардан фойдалана олиши ҳамда физик бирликларни бошқа улушли ва каррали бирликларга, жадвал кўринишдаги маълумотларни, график кўринишига (ва аксинча) айлантира олиш.

А2+: турли манбалардан олинган керакли маълумотларни саралаш ва таҳлил қилиш.

Ўзини ўзи ривожлантириш компетенцияси:

А2: доимий равишда ўзини-ўзи жисмоний, маънавий, руҳий, интеллектуал ва креатив ривожлантириш, ҳаёт давомида мустақил ўқиб-ўрганиши, ўз хатти-ҳаракатини адекват баҳолаш ва мустақил қарор қабул қила олиш.

А2+: экологик дунёқараш ва тафаккурини мустақил равишда ўстириб бориш.

Ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси:

А2: синфда, мактабда, оилада, маҳаллада ва жамиятда ўтказиладиган тадбирларда фаол иштирок этиш, ўзининг фуқаролик бурч ва ҳуқуқларини билиш, унга риоя қилиш, ўзаро муносабатларда муомала ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлиш.

А2+: ўзининг фуқаролик бурч ва ҳуқуқларини билган ҳолда мактабдаги муаммоларга ўз фикрини билдира олиш.

Миллий ва умуммаданий компетенция:

А2: Ватанга садоқатли, инсонларга меҳр-оқибатли ҳамда умуминсоний ва миллий қадриятларга эътиқодли бўлиш, физика соҳаси ривожланишига улкан ҳисса қўшган алломаларнинг ибратли ҳаётини билиш ва ўрнак олиш ҳамда уларнинг фикрлари фан соҳасида муҳимлигини англай олиш.

А2+: дунёқараш ва тафаккури асосида соҳадаги олимларнинг қонунларидан амалиётда фойдаланиш.

Математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш компетенцияси:

А2: аниқ ҳисоб-китобларга асосланган ҳолда шахсий режаларни туза олиш, физикани ўрганишда турли формулалар, графиклардан фойдалана олиш, инсон меҳнатини енгиллаштирадиган, қулай шарт-шароитга олиб келадиган физика фанидаги ва техника янгиликларидан фойдалана олиш.

А2+: фан техника янгиликларидан амалиётда мустақил равишда фойдалана олиш [5:6].

Таълим жараёнини мобиллаштиришнинг ҳам бир қанча фойдали томонларини кўришимиз мумкин. Масалан бунда таълим олувчи янги мавзуни такрор такрор кўриб чиқиши, виртуал лаборатория ишларни кузатиш, намойиш қилиш, иш тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш имкониятига эга бўлади. Бундан ташқари таълим олувчи маълум бир сабаб асосида дарсни қолдирга бўлса мобил алоқа орқали мавзуни мустақил ўзлаштиришимкониятига эга бўлади ва яна бир ажойиб томони шундаки қаерда қай ҳолда бўлмаси вазифани мобил алоқа воситаси орқали бажариш имкониятига эга бўлади. Бу эса таълим жараёнида бир қанча қулайликларга эга бўлишни таъминлайди ва таълим сифатини яхшилашга хизмат қилади.

Ўқитувчи учун айниқса, мобил алоқа воситалари орқали таълим олувчиларнинг мустақил билиш фаолиятини бошқариш, шунингдек, таълимий ўзаро таъсир маконини кенгайтира олиш кўникмаси, коммуникацион алоқаларни турли туман қилиш, тақдим этиш даражалари ва шакллари бўйича ресурсларни фарқлаш имконияти кенгайтирилади.

Умумий ўрта таълим мактаблари физика дарсларида мобил дастурий воситалардан фойдаланиш, ўқувчиларга физикавий ҳодиса ва қонуниятларни турмушда, техникада қўлланилиши, мавзу мазмунини тушунтиришда турли анимация, видеодарсларни ўз ўрнида қўллаш, бажариш узоқ вақт талаб қиладиган лаборатория ва амалий машғулотларни намойиш қилиш, ўқувчиларни баҳолаш, фанга доир коммуникатив, ахборот билан ишлаш, ўз-ўзини ривожлантириш, математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш каби компетенцияларини ривожланишида

муҳим ўрин тутади.

Мобил воситалар бир томондан билвосита ўзора таъсирлашув жараёнидаги ноқулайликларни камайтиради, бошқа томондан эса таълим жараёни ўртасида мустаҳкам алоқани ўрнатади [4:3]. Мобил воситалари таълим жараёнидаги айрим масалаларини ҳал этишга ёрдам беради: ўқувчининг ўрганилаётган ўқув материалини қабул қилиш даражасини ошириш, материални визуаллаштириш, ўқувчининг абстрак (мавҳум) материални осонроқ тушуниш ва мустақил англаш фаолиятини ташкил этиш, шунингдек, ўқув материалини тушунтириш, мавзуга доир иллюстрация ва анимацияларни қўллаш, мавзуни ўзлаштириш ҳамда ўқувчилар билимини сифатли ва тезкор ташхислаш.

Таълимда мобил воситаларни қўллашнинг таълим олувчиларда мобил қурилма билан мулоқот қилиш ҳисобига мантиқий, конструктив ва алгоритмик фикрлашини ривожлантириш; репродуктив фаолият ролини камайтириш ҳисобига ижодий фикрлашни кучайтириш; ҳамкорликдаги лойиҳаларни бажариш асосида коммуникатив қобилиятларни ривожлантириш; мураккаб вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш кўникмасини шакллантириш; моделлаштирувчи дастурлар билан ишлашда тадқиқотчилик ва изланувчанлик малакаларини ривожлантириш; ахборот маданиятини шакллантиришга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Гринберг М. Разработка веб-приложений с использованием Flask на языке Python / М. Гринберг. - М.: ДМК, 2016. .
2. Нахавандипур В. iOS. Разработка приложений для iPhone, iPad и iPod / В. Нахавандипур. - СПб.: Питер: 2013. –С. 864.
3. Фиртман М. jQuery Mobile: разработка приложений для смартфонов и планшетов. / М.Фиртман; Пер. с англ. С.Иноземцев. -СПб.: БХВ. -Петербург: 2013. –С. 256.
4. Чан У. Django. Разработка веб-приложений на Python / У.Чан, П.Биссекс, Д. Форсье. - СПб.: Символ-плюс, 2015. – С.456.
5. Habibulayev P., Boydedayev A., Bahromov A., Burxonov S. Fizika: 7-sinf. Darslik. –T.: O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2014. 170-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада мобил дастурий воситалар, уларнинг таълим жараёнини ташкил қилишдаги аҳамияти, фанларни ўқитишнинг методик ташкилий-асослари негизида мобил дастурий воситалардан фойдаланиш имкониятлари, ўқувчиларнинг физика фанига доир компетенцияларини ривожлантиришда мобил дастурий воситалардан фойдаланишга доир маълумотлар баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается информация о мобильных программах, их роли в организации учебного процесса, возможности использования мобильных средств на основе методических основ обучения предметам, использование мобильного программного средств в развитии у студентов компетенций по физике.

SUMMARY

This article discusses information about mobile programs, their role in organizing the educational process, the possibility of using mobile devices based on methodological foundations of teaching subjects, using mobile software in developing students' competencies in physics.

ЁШЛАРНИ ШАРҚОНА, ТАРИХИЙ ҚАДРИЯТЛАР АСОСИДА ЗАМОНАВИЙ РУҲДА ТАРБИЯЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ

Н.П.Жумабоев – *докторант*

Гулистон давлат университети

Таянч сўзлар: замонавий таълим ва тарбия, миллий маънавият, дидактик қарашлар, мақсад, фанлараро боғлиқлик.

Ключевые слова: современное образование и воспитание, национальная духовность, дидактические взгляды, цель, междисциплинарная связь.

Key words: modern education and upbringing, national spirituality, didactic views, goal, interdisciplinary communication.

Ёш авлодни миллий қадриятлар асосида замонавий руҳда тарбиялаш, ижобий фазилатларга эга бўлган авлодни тайёрлаш умумдавлат миқёсидаги долзарб асосий масалалардан бири ҳисобланади. Ўзбекистонда янги замонавий, маънавий-ғоявий йўналишларнинг шаклланиши ўз навбатида, замонавий таълимнинг барча соҳаларига таъсир этиб, ижобий изланишлар доирасини кенгайтириб, бадиий тафаккур ривожини янада жадаллаштиради. Тарихий, маданий ва маънавий-ахлоқий қадриятларнинг кенг қатламларини қайта идрок этиш ғоялари, янгиланиш тамойиллари замонавий таълим тизимида яққол намоён бўлмоқда. “Миллий маданиятимиз, халқ маънавий бойлигининг илдизларига эътибор бериш зарур. Бу хазина асрлар давомида мисқоллаб тўпланган. Ўтмишнинг не-не синовларидан ўтган. Инсонларга оғир дамларда мадад бўлган. Бизнинг вазифамиз – шу хазинани кўз қорачиғимиздек асраш ва янада бойитиш” [1:78]. Миллий тараққиётимиз учун фундаментал аҳамиятга эга ушбу фикр, кўрсатма педагогик ҳамда санъатга оид илмий тадқиқотлар учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Айниқса тарихий интеллектуал қадриятлардан оқилона фойдаланиш миллий тарбиянинг муҳим жиҳатларидан биридир. Шу маънода таълим тизимида шарқ мутафаккирларининг маънавий-маърифий меросидан, хусусан, уларнинг эстетик қарашларидан фойдаланиш жамиятнинг таълимий эҳтиёжларини ўзгаришига монанд тарзда такомиллаштириб борилишини тақозо этади, яъни жамиятнинг замонавий талаб ва эҳтиёжлари асосида барча соҳаларда бўлгани каби бевосита таълим мазмунини такомиллаштириш воситасида таълим олувчиларнинг шарқ мутафаккирлари эстетик қарашларидан фойдаланиш заруриятини юзага келтирмоқда. Дарҳақиқат, аждодларимиз томонидан қолдирилган бебаҳо маданий мерос миллий маънавиятимизнинг ўзагини ташкил этади. Шу сабабли ундан бугун ёшларимизнинг таълим ва тарбиясида кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, “Аждодларимиздан қолган мерос миллатимизнинг нафақат ўтмиши, шунингдек, истиқболи учун ҳам куч ва фидоийлик манбаи ҳисобланади” [2:47]. Ислом оламининг йирик мутафаккири ва “Ҳадис илмининг султони” Имом Бухорий (810-870) тарбиянинг ўрни беқиёс эканлигини асарларида таъкидлаб ўтган. Аллома ҳалоллик, поклик, ота-онага ҳурмат, меҳрибонлик, ҳаё, ростгўйлик, саҳоват, сабр-қаноат, адолатли, кечиримли бўлишлик ва барча эзгу фазилатлар инсонни улуғлашини таъкидлаб ўтган. Инсонни ҳақоратлаш, ҳасад қилиш, манманлик, ғийбат қилиш, ота-онага нисбатан беҳурматлик ва шу каби салбий ҳислатлар жуда оғир гуноҳ эканлигини ва бу инсон бошига мусибат ва кулфат келтиришини баён қилган. “Кимки заррача бўлса ҳам яхшилик қилса, ажру савоб олгай, кимки зарра бўлса ҳам ёмонлик қилса, азобга қолгай” [3:291], деган фикрлар Имом Бухорий асарларида акс этган ахлоқий меъёр ва тамойилларнинг асосидир. Буюк мутафаккирларнинг педагогик қарашларида ҳам жамиятнинг ривожланишида таълим-тарбиянинг ўрни ёш авлодларни тарбиялашда касб-корликнинг ижобий таъсири, жуда катта эканлигини уқтириб ўтилган. “Буюк ватандошимиз Абу Али ибн Сино (980-1037)

асарларида устоз ёш авлодга таълим ва тарбия беришдек масъулиятли вазифани бажариш зарурлигини уқтириб, таълим бериш жараёнида муваффақиятга эришиш учун бир қанча тавсияларини бериб ўтган. Булар: болалар билан яхши муомалада бўлишлик, жиддийлик, ўқувчилар билан дўстона муносабатда бўлиш, турли методлардан фойдаланиш, берилаётган билимларни ўқувчиларга содда ва тушунарли бўлишига эътибор қаратиш, ҳар бир боланинг ўзлаштириш даражаси ҳамда имконияти бўйича вазифа бериш, ижодий муҳитни шакллантириш" [4:75]. Педагогнинг ҳар томонлама ўрнак бўлиши кераклиги, ҳар бир ўқувчининг психологияси, характери, ўзлаштириш қобилиятини ҳисобга олиши ва ҳар бир бола билан қўшимча тарзда индивидуал шуғулланиш юқори натижаларга олиб келишини таъкидлаб ўтган. "Абу Райҳон Беруний (973-1048) ўзининг педагогик қарашларида таълим-тарбия ва ахлоқ масалаларига фақат ўз даврининг етук мутаффакири сифатида эмас, балки педагог олим сифатида ёндашади. У ўзининг дидактик қарашларида болаларга таълим-тарбия беришда турли мавзуларда кўплаб мулоҳазалар юритишни, зериктирмасликни, хотирасига малол келтирмасликни таъкидлаб ўтади. Ва ўқитиш жараёнида бир нарсани қайта-қайта кўриш, эшитиш болани сабрсизликка олиб келишини кўрсатади. Бунинг учун болага таълим бериш жараёнида фандан фанга ёки бир мавзудан иккинчи бир мавзуга, соддадан-мураккабга қараб интилишни йўлга қўя билишлик кераклигини уқтиради" [5:45]. Маълумки бир хиллик ҳар қандай одамни зериктиради. Дарс жараёнида бу ҳолатнинг олдини олиши учун педагог мавзуни ўтиши билан бир қаторда назарияни амалиёт билан боғласа, фанлараро боғлиқликка эътиборини қаратса, ноанъанавий усуллардан фойдаланиб ўқувчиларни фанига қизиқтира олса, ўзлаштириш сифати ва даражаси сезиларли тарзда ортишини айтиб ўтган. Дунёда "Иккинчи муаллим" сифатида танилган бобомиз Абу Наср Фаробий (873-950) фанга "Инсон бахти" мавзусини киритиб, уни илмий асослашга ҳаракат қилган. Аллома ўзининг "Бахт-саодатга эришиш ҳақидаги рисола" номли асарида олий бахт бу камолотнинг энг юқори даражаси эканини, ахлоқий фазилат ақлий камолот билан назарий ва фалсафий ҳақиқатни боғлаган ҳолда англаш орқали эришилишини тушунтиради, яъни инсон бахтга ҳирс билан эмас, балки ақл билан эга бўлишини таъкидлайди. Бу ўринда инсон яшаётган ҳудуд, иқлим, осмон жисмларининг Ер шаридан узоқ ёки яқин жойлашуви ва уларнинг инсон саломатлигига таъсири, маст қилувчи махсулотларнинг инсонга зарари ҳамда инсонни ўраб турган ижтимоий муҳит назарда тутилган [3:291]. Абу Наср Фаробий қарашларига кўра тан соғлиги, кўнгил ҳотиржамлиги, зукколик, фаросат, ширинсўзлик, ҳалоллик, нафс тарбияси, олижаноблик, камтаринлик, адолатлилик сифатларига эга бўлган инсон баркамол инсондир.

Алишер Навоий (1441-1501) ўз даврининг айрим мактабдорлари эга бўлган сифатлар, хусусан, қаттиққўллик, таъмагирлик ва жоҳилликларни қоралар экан, ўқитувчининг маънавий қиёфасига нисбатан жиддий талабларни қўяди. Хусусан, "мударрис керакки, ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтишга уринмаса, манманлик учун дарс беришга ҳавас кўргазмаса ва олғирлик учун гап-сўз ва ғавғо юргизмаса, нодонликдан салласи катта ва печи узун бўлмаса, гердайиш учун мадраса айвони боши унга ўрин бўлмаса. ... Ярамасликлардан қўрқса ва нопокликдан қочса, наинки, ўзини олим билиб, неча нодонга турли хил фисқ ишларни мумкин, балки ҳалол қилса, қилмас ишларни қилмоқ учун содир бўлса ва қилар ишларни қилмаслик унга қоида ва одат бўлиб қолса. Бу мударрис эмасдир, ёмон одатни тарқатувчидир" [6:189-190]. "Тарбияда болага муҳаббатни биринчи ўрнига қўйилиши кераклигини", - Алишер Навоий ўзининг фикрларида баён этган. Болани ёшига қараб тўғри тарбиялаш, фанларни ўргатишга ёшлигиданоқ бошлаш кераклигини уқтирган. А.Навоий "Билимларни эгаллаб уни қуллай олмаган киши ерни хайдаб экин эколмаган деҳқонга ўхшайди", - деб ёзган. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи президенти И.Каримовнинг таълим тўғрисида қуйидаги фикрларини келтиришимиз мумкин: "Ҳар бир инсоннинг, айниқса эндигина ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшларнинг онгига шундай фикрни сингдириш керакки, улар олдига қўйилган мақсадларга эришиши ўзларига боғлиқ эканлигини англаб етишлари керак" [7:23]. Таълим-узулксиз жараён бўлиб у махсус таълим ташкилотлари – мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари, институт, университетларда тизимлиликка кўра амалга ошади. Инсон бутун умри давомида таълимга муҳтождир.

Таниқли ўзбек педагоги А.Авлонийнинг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" асари янги усул мактабларининг юқори синфларида таълим ва ахлоқий тарбия бериш учун дарслик сифатида ўқитилган. А.Авлонийнинг асарини чуқур ўрганар эканмиз, биз ўша даврда мактабларда ўқувчиларга дарс беришда умуминсоний ва диний қадриятлари, халқ оғзаки ижоди, Қуръон оятлари, ҳадислар шунингдек, буюк алломаларимизнинг ҳикматли сўзларидан имкон қадар кенг фойдаланганликларини кўрамиз. Масалан, "Яхши хулқлар" қаторига кирувчи "Сабр" мавзусида: "Сабр инсонлар учун буюк бир фазилатдурки, жаноби ҳақ сабрларни мадҳ қилишдур. Шариати исломияда жаноби Ҳақ тарафидан келган бало ва қазога сабр қилмоқ фарзи айндур". Шул хусусда сўйланмиш бир ҳадиси шарифнинг маъноси "илм имонли кишиларнинг муҳиби, ҳилм ҳомийси, ақл далили, яхши амал сармояси, мулойимат волиди, афв ахавони, сабр ҳокими виждонидур," – дейилиши. Араблар "ассабру мифтоҳулфалаҳ" – сабр шодлиғнинг калитидур деюрлар [8:38]. Маънавий ва ахлоқий жиҳатдан етук, миллатпарвар, ватанпарвар ёш авлодни вояга етказиш мақсадида таълим ва тарбияни кучайтиришга катта эътибор қаратилиши таълим жараёнида маданиятнинг сара қадриятлари асосида ўқув ва тарбия бирлигини шакллантиради.

Таълим мазмунини кенгайтириш ва янада чуқурлаштириш, шу билан бирга миллий маданиятимизнинг асосини ташкил қилувчи барча ижодий фаолият, теварак-атрофга бўлган муносабатни киритиш ғоясини ҳам илгари суради. Замонавий мутахассислар нафақат табиий-илмий билимга ва касб-ҳунар билимига, балки ўзининг маънавий дунёсини кенгайтириш учун гуманитар билимга ҳам эга бўлиши лозим. Чунки ахлоқийликдан маҳрум бўлган, маънавий дунёқараши тор мутахассислар ҳар бир қабул қилинаётган қарорнинг туб моҳиятини англамаган ҳолда ўзига ҳам, жамиятга ҳам зарар етказиб қўйиши мумкин [9:57]. Таълим сифати ва даражасини кўтармасдан ишлаб чиқаришга фан ва теҳника ютуқларини жорий қилиш, унинг самарадорлигини ошириш мумкин эмас. Бу ўз навбатида фанлараро боғлиқликни мустаҳкамлашни талаб қилади. Ўқитувчи дарс жараёнида фанларнинг бир-бирига боғлиқ эканлигини ўқувчиларга тушунтириши зарур. Мисол: биология, тасвирий санъат, тарих, математика, кимё, физика фанлари ҳаётда бир-бирини тўлдириб туради. Нима учун биз ёш авлодни улғайишида бу фанларни бир-бирдан йироқ қилиб, бирини боғдан бирини тоғдан қилиб етказишимиз керак? Аксинча, дарсларда унинг биологик тузилиши, тарихи, ранги, физик ва кимёвий хоссалари ўргансин. Фанларнинг бир бутунлигини, улар бир-бирларини тўлдириб туриши тўғрисида

билимлар бериб борилсин. Ўқитувчи дарс давомида барча фанларнинг бир-бирига узвий боғлиқ эканлигини мисоллар билан тушунтириб беради. Натижада болада барча фанларни бирдек ҳурмат қилиши ва ўрганиши кераклигини тушуниб етади. Бу ўқитувчидан жуда катта масъулият ва маҳоратни талаб қилади. Педагог ўзига белгиланган вазифаларни тўлалигича амалга ошира олсагина келажак авлоднинг пойдевори мустахкамлилига эриша олади. Ана ўшанда биз ўқитувчилар келажагимизнинг порлоқ давомчиларини, ҳақиқий миллий ифтихоримизни эъзозлайдиган инсонпарвар йигит қизларни вояга етказган бўламиз. Маънавий юксак, замонавий илм-фанни эгаллаган, аждодларимизнинг бой маънавий меросга соҳиб чиққан авлодни ҳеч қандай ташқи куч, ғоя ёки мафкура асло ўз таъсирига тушира олмайди. Бундай авлодни вояга етказган халқнинг истиқболи порлоқ, келажаги буюкдир.

Адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008.
2. Ҳайдаров А. Инсон камолоти ва миллий-маънавий қадриятлар. -Т.: “Муҳаррир”, 2008.
3. Жумабоев Н. Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбия масалаларидаги ахлоқий, эстетик ва экологик қарашлари. Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. № 5. -Н.: 2019.
4. Раҳимов С. Ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида. -Т.: “Ўқитувчи”, 1967.
5. Умурзоқова О. Таълим-тарбия ҳаёт билан ҳамнафас бўлсин. -Т.: 2008. “Тасвирий ва амалий санъат ўқитувчиларини тайёрлаш самарадорлигини ошириш масалалари” илмий-амалий конференция материаллари тўплами.
6. Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. Асарлар. Ўн беш томлик. 13 том. Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966.
7. Каримов И. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
8. Абдуллаев Й. Эски мактабда хат-саводга ўргатиш. -Т.: 1960.
9. Каримов А. Рақобатбардош кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштиришнинг ташкилий-педагогик асослари. //“Халқ таълими” № 5. - Т.: 2017.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ёшларни шарқона, тарихий ва миллий қадриятлар асосида тарбиялаш борасида буюк алломаларимизнинг дидактик қарашлари келтириб ўтилган. Ҳозирги кунда жамиятнинг замонавий талаб ва эҳтиёжлари асосида барча соҳаларда бўлгани каби бевосита таълим мазмунини такомиллаштиришда шарқ мутафаккирлари эстетик қарашларидан фойдаланишнинг зарурияти тўғрисида сўз юритилган. Шунга боғлиқ равишда замонавий таълимда фанлараро боғлиқликни уйғунлаштириш ҳақида фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены дидактические взгляды наших великих учёных на воспитание молодёжи на основе восточных, исторических и национальных ценностей. В наши дни возникает необходимость использования эстетических взглядов мыслителей Востока в совершенствовании содержания прямого образования, как и во всех сферах, с учётом современных требований и потребностей общества. В связи с этим была рассмотрена идея гармонизации междисциплинарных связей в современном образовании.

SUMMARY

The article presents the didactic views of our great scientists on the education of young people on the basis of oriental, historical and national values. Nowadays, it becomes necessary to use the aesthetic views of Eastern thinkers in improving the content of direct education, as in all areas, taking into account the modern requirements and needs of society. In this regard, the idea of harmonizing interdisciplinary relations was considered in modern education.

БЎЛАЖАК ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ КАСБИЙ-ПЕДАГОГИК КОМПЕТЕНТЛИГИ ТУЗИЛМАСИ

У.У.Жуманазаров – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: касбий-педагогик компетентлик, мазмун, асос, технологик асос, шахсий асос, тамойиллар, лингводидактика, лингвометодика, филологик тафаккур, умумпедагогик қобилият, мажмуавий ёндашув.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая компетентность, содержание, основы, технологическая база, личностная основа, принципы, лингводидактика, лингвометодика, филологическое мышление, общепедагогические способности, комплексный подход.

Key words: professional-pedagogical competence, content, basis, technological base, personal basis, principles, linguadidactics, linguametod, philological thinking, kompleksnyy podkhod.

Тегишли тадқиқотларни ўрганиш ва таҳлил этиш натижаларининг кўрсатишича, бўлажак педагогда шаклланадиган касбий-педагогик компетентликни педагогика олий таълим мисолида қаралса, у ҳолда унинг қуйидаги учта табиий асослари мавжудлиги аниқланди:

а) муайян мақсад, мазмун, тегишли объект ва педагог меҳнати воситалари ҳақидаги махсус билимлар мажмуасини ўзлаштириш;

б) педагогик фаолиятнинг тайёргарлик, бажарувчанлик ва якуний босқичларида махсус кўникмаларга эга бўлиш;

в) педагогик фаолиятни амалга ошириш ва кутилаётган натижаларга эришишга имкон берадиган шахснинг ўзига хос хусусиятлари ва тавсифини эгаллаш.

Тадқиқотимизни олиб бориш жараёнида ушбу асосларга таяниб бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг касбий-педагогик компетнентлигида ҳам компетентликнинг қуйидаги учта тури (тузилмаси)ни аниқлашга муваффақ бўлдик: а) мазмунли асос (инглиз тилига оид лисоний билимларнинг мавжудлиги); б) технологик асос (инглиз тилини ўқитишда лингводидактик ва лингвометодик усулларига эгалик); в) шахсий асос (шахснинг айрим хусусиятларга эга бўлиши). Энди уларни алоҳида–алоҳида кўздан кечирамиз ва тажриба-синов майдонларида бир неча бор тасдиқланган бу борадаги муаллифлик ёндашуви асосида фикр-мулоҳазаларни қисқача баён этишни лозим топдик.

1.Бўлажак инглиз тили ўқитувчиси касбий-педагогик компетентлигининг мазмуний асоси. Бу асос педагогика олий таълим муассасаларида 5111400 - Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили) таълим йўналиши бўйича ўқув режасида ўқитиш кўзда тутилган умумкасбий ва ихтисослик фанлари, масалан, *“Инглиз тили амалий курси”, “Инглиз тили лексикологияси”, “Инглиз тилини ўқитишнинг инновацион-педагогик технологиялари”, “Нутқ малакалари интеграцияси”, “Касбга йўналтирилган инглиз тили”* каби фанларни мос қуйи босқич таълим муассасалари (мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар таълими)даги инглиз тили фанлари билан алоқадорликда ўқитишни кўзда тутади. “Инглиз тили” йўналишининг I босқичига хос бу алоқадорликнинг амалга оширилиши, ўз навбатида, инглиз тили фанининг мақсадга йўналтирилганлиги, уни ўрганиш истиқболларининг таълим олувчилар томонидан махсус ўрганилишини таъминлайди ва натижада мазкур

фаннинг онгли равишда ўзлаштирилишига имконият беради, албатта.

Бу ўринда шуни алоҳида қайд этмоқчимизки, аслида хорижий тилларни, хусусан, инглиз тилини ўрганиш осон иш эмас: аввало, таълим олувчидан бу борада ўз устида тинимсиз шуғулланишни, қолаверса, муайян кўникма ва малака ҳосил қилишни талаб этади. Айни ҳолат ҳаммага сир эмас. Лекин биз назарда тутаётган фундаментал лингвистик тайёргарлик шу соҳа бўйича мутахассис ўқитувчи тайёрлашнинг мақсади эмас, балки воситаси ва шунинг учун ҳам эгалланаётган касбнинг эҳтиёжларига мослаштирилган бўлиши зарур. Хорижлик олим А.К.Мордкович айни ҳолатни “фундаментал тамойил” [3] - деб номлаган эди. Бу тамойил нафақат қуйи босқич таълим муссасаларидаги инглиз тили фани ва педагогика олий таълим муассасаларида ўқитиладиган лисоний (инглиз) фанлари орасидаги узвийликни, балки олий таълим муассасаларидаги таълим олиш ва бўлажак инглиз тили ўқитувчисида меҳнат фаолияти орасида узвийликни амалга оширади. Бу тамойилни амалга ошириш ОТМ ва қуйи босқич таълим муассасаларидаги инглиз тили фанлари мавзуларининг ўқув режасида бир-бири билан узвий боғликлигининг, у ёки бу мавзу нима учун махсус ва алоҳида ўрганилишини таъминлайди. Қолаверса, мазкур фаннинг дедуктив тузилишига зарур бўлган мантиқий муаммоларни ва уларни ҳал этиш йўлларини кўрсатишга имконият яратади.

Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларини тайёрлашнинг ҳозирги ҳолати таҳлили шуни кўрсатадики, бу жараёнда компетентли ёндашув элементларидан етарлича фаол фойдаланилмоқда ва бўлажак инглиз тили ўқитувчиси тайёргарлигининг касбий–педагогик йўналганлик концепцияси доирасида ривожлантирилмоқда. Хусусан, инглиз тилини ўқитишнинг касбий–педагогик йўналганлик концепциясида касбий компетентликни шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қиладиган олтита тамойил (фундаменталлик, узлуксизлик, етакчи ғоя, бинарлик, ахборотлаштириш, мажмуавий ёндашув) аниқлаб берилган. Энди мана шу тамойиллар ва бўлажак инглиз тили ўқитувчиси компенентлигининг мазмунини ташкил этувчиси орасидаги боғликликни педагогик олий таълимнинг ўқув режасига киритилган *“Инглиз тилини ўқитишнинг инновацион педагогик технологиялари”, “Нутқ малакалари интеграцияси”. “Тил аспектларини ўргатиш амалиёти компонентлиги”, “Инглиз тили лексикологияси”, “Инглиз тили амалий курси”* каби мутахасислик фанлар мисолида кўриб чиқсак, юқорида қайд этилган мулоҳазаларга янада ойдинлик киритилган бўлади, деб ҳисобладик. Улар қуйидагилар:

Бўлажак инглиз тили ўқитувчиси касбий- педагогик компенентлигининг мазмунли ташкил этувчилари ва тамойиллар орасидаги боғлиқлик

Т/р	Тамойил лар	Мазмуни	Амалга ошириш
1.	Фунда-менталлик тамойили	Бўлажак инглиз тили ўқитувчиси касбий-педагогик тайёргарлиги мақсад эмас, балки унинг воситаси ва шунинг учун эгалланадиган касб эхтиёжларига мос бўлиш керак.	Мутахассислик фанларни ўрганиш давомида ўқитишни ҳаёт билан боғлашга алоҳида эътибор берилади, шу билан бирга ўрганилаётган фан назариясининг методика, педагогика, психология фанлари билан боғланишни намоён этувчи мавзулар қаралади. Бу тадқиқотимизга дахлдор лингвистик (фразеологик, нутқ, лексик, грамматик ва ҳ.к) ва педагогик компетенцияга доир асосий тушунчаларни пухта ўзлаштириб олишларига имконият яратади.
2.	Бинарлик тамойил	Бўлажак инглиз тили ўқитувчиси нафақат асосий назарий маълумотлар ва амалий билимларга эга бўлиши, балки уларни бўлажак касбий-педагогик фаолиятида моҳирона қўллашни билишлари, бу борада муайян интеллектуал ва нутқ қобилиятларини ўстиришлари зарур	Ўқув машғулотга доир муаммоли ҳолатни яратиш, лингвистик матнларни тўғри танлаш, ёзиш ва ўқиш асосини таъминлайди. Шу билан бирга режалаштирилган ва мақсадга йўналтирилган, асосланган таъминотни амалга ошириш бўлажак инглиз тили ўқитувчисини ўрганилаётган лингвистик матн ва материалларни доимий методик ва қайта ишлашга ўргатади. Бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг касбий-педагогик тайёргарлигида илмий-методик йўлларнинг ўрганишга мослиги
3.	Илғор ғоя таъминоти	Хорижий лингвистик (фразеологик, нутқ, лексик, грамматик) компетенцияси элементларини қуйи таълим муассасалари инглиз тили фанларига киритиш натижаси қуйи таълим ва педагогик олий таълим муассасалари орасидаги фарқни қисқартиради.	Лингвистик компетенцияга дахлдор мавзулар бўйича машғулотларни, ўқув материалларини, лингвистик матнларини танлаш ва баён қилиш усулига эътибор берган ҳолда бевосита қуйи таълим муассасалари инглиз тили дарсликларига мурожат қилиш зарур.
4.	Узлуксиз-лик тамойили	Таълим олувчилар томонидан қуйи таълим муассасалари инглиз тили фанларидан олинган билим, кўникма ва малакалар ҳамда педагогика ОТМда эгаллаган билим, малака ва кўникмалар орасида узлуксизлик тамойилига мос мантиқий кетма-кетлик, ўқитиш мазмуни ва усулларининг ўзаро боғлиқлигини амалга оширувчи узлуксиз боғланиш бўлиши зарур	Лингвистик компетенция (фразеологик, нутқ, лексик, грамматик)ларга дахлдор матнлар бўйича шуғулланганда талабалар компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш, янги назарий маълумотларни ўрганиш, олдиндан маълум бўлган лисоний матн материалини чуқурроқ тушуниш, ОТМда таълимни бериш давомида узлуксиз олиб бориш зарур
5.	Ахборот-лаштириш тамойили	Ушбу тамойилни амалга ошириш хорижий тил таълим тизимидаги ўзгаришларни, ахборот коммуникация	Ўқитувчиларнинг ахборот маданияти, замонавий компьютер техникасининг катта имкониятлари ва уларни ўқув жараёнида қўллашни билиш рақамли

		технологияларини қўллаб ўқитишнинг янги методикаларини яратишни назарда тутади.	таълим бериш жараёнида ахборотлаштиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Айниқса, назорат, таҳлил, синтез ва бошқа вазифаларни амалга оширишда қобилиятнинг ўрни алоҳида. Мутахасислик фанларни ўқитиш жараёнида лингвистик компетенциясига дахлдор матнлар ва тестлар устида ишлашда замонавий компьютерларнинг катта имкониятларидан унумли фойдаланилади. Натижада мураккаблик даражасига кўра, хилма–хил лингвистик матнлар ва тест вариантларидан самарали фойдаланишни таклиф этамиз.
6.	Компе-тентли ёндашув тамойили	Бу тамойил ўқитишнинг касбий–педагогик йўналтирилганлигини, назарий ва амалий билимлар, лингвистик компонентини тавсифловчи малакалар тўплаш, педагогик мулоқот, ўз-ўзини такомиллаштиришнинг асоси бўлган тизим каби қарашга имкон беради.	Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида компетентликнинг шаклланиши ва ривожланиши асосий компенентларни билимларга, мулоқотда ва ўз-ўзини такомиллаштиришга, педагогик ОТМда инглиз тили ўқитишнинг касбий педагогик йўналтирилганлик концепциясига мос малакалардан иборат тизимда амалга оширишилишини зарур
7	**Хулоса**: 1. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг касбий-педагогик компетентлигини шакллантиришнинг дидактик асосларида таъкидланган олтита тамойил етакчилик қилади. 2. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг лингвистик компетенциясини шакллантиришда, энг аввало, мутахассислик ва педагогика –психология фанларининг ўрни катта . Уларни босқичма – босқич ўқитиш – ўрганишда қайд этилган тамойиллар ва бўлажак инглиз тили ўқитувчиси касбий–педагогик компенентлигининг мазмунини ташкил этувчи орасида муайян боғлиқлар мавжуд.		

2. Инглиз тили ўқитувчиси педагогик компетентлигининг технологик асоси. Бу асос унинг махсус методик тайёргарликни, хусусан, инглиз тилини ўқитишда лингводидактик ва лингвометодик усулларга эга бўлишликни талаб этади, аммо бу асос ўз моҳиятига кўра, хорижий филологик тайёргарликнинг ажралмас қисми саналади. Унга кўра, педагогика олий таълим муассасасида хорижий филология (хусусан, инглиз тили) фанлари мажмуаси таълим олувчида нафақат инглиз тилида кенг дунёқарашга эга бўлишини ва хорижий–филологик маданиятнинг таълим даражасига эришишни таъминлаши, балки шу билан бирга, қуйи таълим муассасалари (мактаб, академик лицей, профиссиональ таълими)даги инглиз тили фанларини баён қилиш усуллари, шу ўринда, айниқса, лингводидактик ва лингвометодик усулларини билан таништиришни ҳам таъминлаши зарур.

Бўлажак инглиз тили ўқитувчиси касбий компетентлигининг технологик асосининг лингводидактик ва лингвометодик усуллари узлуксизлик ҳарактерга эга бўлишни, яъни таълим олувчиларнинг педагогик фаолиятга узлуксиз эришиш жараёнида инглиз тилига дахлдор барча мутахассислик фанлар иштирок этиши лозим. Айни ҳол талабага педагогика олий таълим муассасасида таълим олишнинг дастлабки кунларидан бошлаб, қуйи таълим (мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар таълими) ўқитувчиларининг ўрнига вақтинчалик даврда ўқув машғулотларини олиб бориш ва ўтказиш имкониятини беради. Хусусан, олий таълимнинг ўқув режасига кўра, ўн уч ҳафталик педагогик амалиёт даврида мустақил стажёр мураббий – инглиз тили ўқитувчиси вазифасида ҳам вақтинчалик давр учун ишлаш имкониятини туғдиради. Айни ҳол ўз навбатида касбий-педагогик тайёргарликнинг ушбу жиҳатида, аниқроғи, педагогик амалиёт даврида белгилаб олинган иш режасидаги вазифаларни тўлиқ бажариш орқали муайян ижодий ҳарактер касб этади ва таълим олувчиларда ўз касбига янада қизиқишини уйғотади, муҳаббатини оширади. Биз учун энг муҳими, талаба уларда автоматизм, ижод жараёнини таъминловчи шахсий технологиялар элементлари ва такрорланувчи элементларни ишлаб чиқишга ёрдам беради. Натижада "мамлакат тараққиёти учун янги ташаббускор ва ғоялар билан майдонга чиқиб, уларни амалга оширишга қодир бўлган, интеллектуалл ва маънавий салоҳияти юксак янги авлод кадрларни тайёрлаш [1]" каби устувор вазифани амалга ошириш имконияти яратилади. Таъкидланганларнинг ҳаммаси бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида ҳам педагогик, ҳам лингвистик компетенцияни ривожлантиришга, қолаверса, замонавий ўқитувчи-мутахассис сифатида тайёрланишига етакчи омил сифатида хизмат қилади.

3. Хорижий филологик компенентликнинг шахсий асоси. Бу асос инглиз тили ўқитувчисининг махсулдор педагогик фаолияти учун муҳим касбий аҳамиятга эга. Илмий-методик адабиётларда айни масалалар бўйича мутахассис олимлар хилма-хил мулоҳазалар билдирган. Масалан А.А.Дергач ва Н.В.Кузминалар шахснинг муҳим сифатларини махсус билимлар, қобилиятлар ва кўникмаларни ўзлаштириш, шу билан бирга касбий иш фаолият учун зарур бўлган самарадорликка эришиш учун керакли бўлган шахснинг психологик ҳусусиятлари сифатида таърифлайди; бундай сифатларга интеллектуал, иродавий (ўз-ўзини бошқариш қобилияти), ташкилий (фаолият механизми) каби шахсий хислатларни киритади [2]. И.Д.Пехлицкий ўқитишнинг индивидуал услублари ва компонентлари ҳақида сўз юритиб, қуйидагиларни таъкидлайди: "Касбий фаолиятни амалга ошириш учун нафақат шахснинг алоҳида муҳим сифатларининг аниқлик даражаси, балки уларнинг ўзаро боғлиқлиги муҳим, унинг натижасида педагогда коммуникативлик ва ташкилотчилик каби шахсий хислатлар, таълим бериш усулларининг компонентлари шаклланади [4]. Ушбу мулоҳазаларни биз ҳам маъқуллаймиз, лекин уларни бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг лингвистик ва педагогик компетентлиги тақдим этилса, муаллиф таъкидлаган ўқитишнинг индивидуал усулини ишлаб чиқмасдан бир қатор педагогик муаммоларни ҳал этишга эҳтиёж сезилади, албатта. Биз бу борадаги мулоҳазаларимизни муаллифлик ёндашуви асосида қисқача баён қилишга ҳаракат қиламиз.

Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларда маънавий комиликка филологик тафаккурлаш ва фикрлашни шакллантиришда мазкур йўналишнинг ўқув режасидаги умумкасбий ва мутахассислик фанларнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Бу ўринда филологик тафаккурлаш ва фикрлашнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у нафақат филологик қобилиятни ривожлантиришга, балки, умумпедагогик қобилиятни,

инсон онгини ва унинг шахсини бутунлай ривожлантиришга имкон беради. Филологик тафаккурлаш ва фикрлаш педагог нутқига хос бўлган барча сифатларни, масалан, оғзаки нутқ қоидаларига қатъиян риоя қилишлик, яъни лингвистик компетенцияларда орфоэпик ва фонетик меъёрларга бўйсуниш, муайян лисоний тахлилда мантиқийлик, умумлаштиришга қобилятлилик, сўзамоллик (нутқда лексик бойлигининг кўп бўлишлиги ва бошқалар)ни ўзида мужассамлаштиради. Шунинг ҳам умумкасбий фанлар ёрдамида бундай сифатларнинг ҳаммасини бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида босқичма-босқич шакллантирилсагина кўзланган маррага эришилади, асосий мақсад муайян даражада бажарилади, аниқроғи, бу борада талабаларнинг лингвистик компетенцияси шакллантирилади.

Инглиз тилини ўқитишнинг шахсий асоси ўз мазмун-моҳиятига кўра, унинг аҳлоқий жиҳатини ҳам ўз ичига олади. Инглиз тили таълими йўналишидаги мутахассислик фанларни ўрганиш талабанинг тасаввурлари ва илмий изоҳлар орасидаги номутаносибликларни бартараф этиш заруриятини юзага келтиради. Бу нафақат фикрнинг аниқлиги ва мантиқийлигига, балки кўп маънолик, фикрнинг ҳаммага тушунарлиги, педагогик тамойиллик, ўзга фикрни қабул қилиш, ҳақиқатга ва касбга садоқатлилик, қўйилган мақсадга эришишда қатъийлик, темир интизомлилик, меҳнатсеварлик ва ростгўйлик каби аҳлоқий этик ва иродавий сифатларни шакллантиради. Талабанинг маънавий ривожланиши ва инглиз тилини ўрганиши нафақат онгига, балки, унинг руҳий кечинмаларига таъсир қилади, охир-оқибатда мазкур соҳа мутахассиси сифатида шаклланишига хизмат қилади.

Бўлажак инглиз тили ўқитувчиси маънавий комилликка эстетика ва хорижий филологиянинг ўзаро боғланишини англамасдан эриша олмайди. Таълим олувчилар ўрганилаётган фаннинг филологик лисоний тизимида, эстетик ҳолатлари ва ички гармония (уйғунлик)ни кўришни, гўзаллик ва ҳақиқатнинг бирлигини тушунишни ўргатувчи барча имкониятлардан фойдаланиш зарур. Ҳозирги ДТС талабларига кўра, қуйи таълим муассасаларидаги инглиз тили фани ҳам, педагогика ОТМда ўқитиладиган инглиз тилига, соҳа йўналишига дахлдор мутахассислик фанлари ҳам юқоридаги эстетик имкониятларга эга. Аммо бу ўринда таъкидлаш лозимки, бошқа лингвистик материалларни узатиш, уларни талабаларга тавсия қилиш, аудиторияда таҳлил қилиш, таржима матнлари устида ишлаш уларни тўғри ёзиш, муайян расм-кўргазмани мустақил тасвирлаш, уларни қабул қилиш ва тушуниш эстетикаси каби қатор педагогик-лингвистик омиллар ҳам муҳим аҳамиятга эга, албатта.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимиз таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштириш, илм-фан салоҳияти ривожини жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисда”ги Фармони.
2. Дергач А.А., Кузмина Н.В. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма. // Российская академия управления. –М.: 1993.
3. Мордкович А.Г. Профессионально-педагогическая направленность специальной подготовки учителя математики в педагогическом институте: дисс... д-ра пед.наук. -М.: 1986.
4. Пехлицкий И.Д. Компоненты индивидуального стиля преподавания. – Пермь: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг касбий-педагогик компетентлиги, тузилмаси ва асослари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, мазмунли, технологик ва шахсий асос, компетентлигининг турлари ҳақида мулоҳазалар билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются профессионально-педагогическая компетентность, структура и основы будущего учителя английского языка. Также есть комментарии по содержанию, технологической и личной основе, типам компетенций.

SUMMARY

The article discusses the professional and pedagogical competence, structure and foundations of a future English teacher. There are also comments on the content, technological and personal basis, types of competence.

КУРАШЧИЛАРНИНГ ТЕХНИК ВА ТАКТИК ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Б.Б.Каримов – *ўқитувчи*
Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: кураш, техник маҳорат, тактика, яккакураш, спорт морфологияси, ҳужум тактикаси, спорт, усул.
Ключевые слова: кураш, техническое мастерство, тактика, единоборство, спортивная морфология, наступательная тактика, спорт, метод.
Key words: kurash, technical skill, tactics, single-combat, sport morphology, offensive tactics, sports, method.

Мусобақа фаолиятини бошқариш келгуси мусобақа беллашувларининг режасини ишлаб чиқиш ҳамда уларнинг амалга оширилишини назорат қилишни ўз ичига олади. Келгуси мусобақа беллашуви режасини ишлаб чиқишда, рақиб устидан ғалаба қозониш мақсадида энг самарали тактик ҳаракатларни аниқлаш учун мураббий рақиб ҳақида маълумотга эга бўлиши керак. Мусобақа фаолияти назорати ва унинг келгуси таҳлили у ёки бу спортчини тайёрлашда унинг кучли ва заиф томонларини аниқлаш имконини беради. Бу маълумот машғулот жараёнига тузатишлар киритиш учун муҳим ҳисобланади. Спорт техникасини ўрганиш методлари кинематик ва динамик ҳаракатлар хусусиятларини қайд этишда харакат унсурларини таҳлилий тарзда ажратиш имконини берувчи турли хил усулларни ўз ичига олади.

Агар спортчи тайёргарлигининг мақсади унинг жаҳон ва Осиё биринчиликлари каби йирик мусобақаларда муваффақиятли иштирок этиши бўлса, техник ва тактик жиҳатдан тайёрланганлик кўрсаткичларини ушбу мусобақалардаги беллашувлар баённомаларини таҳлил қилган ҳолда аниқлаш ҳамда асосий эътиборни юқори малакали курашчилар билан бўлган беллашувларга қаратиш керак бўлади. Шуни таъкидлаш лозимки, спорт тайёргарлиги дастурининг мақсадли вазифалари баҳоланаётган кўрсаткичларнинг характери ва даражасини белгилайди.

Сўнгги пайтларда спорт кураши амалиётида ва адабиётларда «техник ва тактик маҳорат» атамаси кенг қўлланилмоқда. Спорт кураши техникаси деганда, тор маънода курашчига ғалаба келтирувчи харакатларни бажаришнинг энг рационал усуллари тушунилади. Бунда, техника асосини биомеханик ва физиологик қонуниятларга таянган ва индивидуал хусусиятлардан қатъий назар барча курашчиларга хос бўлган ҳаракатлар ташкил қилади. Спортда тактика деганда юқори спорт натижаларига эришиш ва рақиб устидан ғалаба қозониш шакллари ва усуллари мажмуи тушунилади. Тактика қуйидаги омиллар мажмуидан юзага келади: ўз тайёргарлигининг кучли томонлари ва рақибнинг камчиликлари ҳамда техникани эгаллашнинг индивидуал хусусиятларидан фойдаланиш, рақибни чалғитувчи ҳаракатлар билан адаштириш, беллашувда қулай фур-

сат туғилган пайтда фойда келтирувчи усуллардан фойдаланиш, кучни тежамкорлик билан сарфлаш маҳорати, қоидаларда белгиланган имкониятлар, гилам майдони, ўзининг морфологик ва физиологик хусусиятларидан пухта фойдаланиш ва б. [3, 4, 5].

Замонавий кураш техникаси бўйича ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, маҳоратли курашчилар бир мусобақа давомида турли хил техник ва тактик ҳужум ҳаракатларининг 16-20 вариантини қўлламоқдалар. Бундан ташқари, энг кучли курашчилар етарли даражада самарали ва ишончли тарзда ҳужумга ўтмоқдалар. Ҳужум тактик жиҳатдан пухта тайёрлангандагина, улар максимал куч ва тезликдан фойдаланмоқдалар. Катта кучни талаб қилмайдиган тактик ҳаракатларни қўллаган ҳолда, улар кучни тежаб, иш лаёқатларини беллашув сўнггига қадар сақлаб қолмоқдалар. Ҳакамлар ҳужум ҳаракатларининг 50%ини устунлик деб баҳолайдилар.

Энг муҳим тактик ҳаракат бу алдамчи ҳаракатлар ёрдамида рўй берадиган ҳужум хавфидир. Ҳақиқий ҳужум ҳаракатларининг алдамчи ҳаракатларга нисбати 1:2 бўлиши 0,5 коэффициентли ҳужум эҳтимолини беради. Бундай эҳтимолни рақиб қийинроқ англай олади ва унга ҳақиқий ҳужумга қарши ҳимояланиш қийин кечади.

Спорт амалиёти техник ва тактик ҳаракатларнинг ҳужум, ҳимоя ва қарши ҳужум тузилмаларини ишлаб чиқди. Йирик мусобақаларда усулларнинг 400 га яқин тури қайд этилган. Кураш ривожининг замонавий даражаси курашчининг барча техник ва тактик ҳаракатларни эгаллаши, уларни қўллай олиши ва мақсадга мувофиқ тарзда мужассамлантиришини талаб қилади. Бироқ техник ва тактик ҳужум ҳаракатлари спорт курашининг табиати билан боғлиқ бўлганлиги туфайли асосий ҳаракатлар сифатида қабул қилинади.

Ҳужум тактикаси ғалабага олиб борувчи йўл ҳисобланади, чунки у энг йирик мусобақалардаги ҳакамликнинг замонавий қоидалари ва услубига кўпроқ мос келади. Жаҳоннинг энг яхши курашчилари бу ёрқин ифодаланган ҳужум услубига эга спорчилардир.

Техник ва тактик ҳаракатларни суст ўзлаштирган курашчилар одатда асосан рақибининг қаршилигини енгиб ўтишга мўлжалланган фойдасиз, норационал усулларни бажарадилар. Бундай ҳаракатлар ҳужум қилувчида куч устунлиги бўлган тақдирдагина муваффақият келтиради.

Кўпинча юксак маҳоратли курашчилар уларнинг тузилишини «биомеханик намуна» га яқинлаштирувчи рационал техник ва тактик ҳаракатларни қўллаган ҳолда ўзларидан жисмонан кучлироқ рақибни ҳам енгишади. Ички ва ташқи кучлар тўғри мужассамланганда ва ишга солинганда, техник ва тактик ҳужум ҳаракатининг куч ёки вақт бўйича ютишни таъминловчи тузилиши шаклланади.

Курашчиларнинг ҳужум ҳаракатлари тузилишини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, рақибни танасининг турли ўқлари бўйича саккиз йўналишда 90-270° бурчак остида бели билан пастга ағдариш учун жуфт куч чақирувчи ҳаракат механизми мавжуддир. Ҳамлали ҳужумда жуфт куч икки фаол ҳаракат билан яратилиши ва бу ҳаракатлар турли томонларга йўналтирилган ҳамда тана оғирлигининг умумий марказидан юқорида ва пастда ишлатилиши зарур бўлади. Бунинг натижасида рақибнинг танаси бир онли айланиш марказлари атрофида айланади. Ағдариш ва айлантириш билан боғлиқ ҳужумларда жуфт куч бир фаол ва таянч реакцияси ва ишқаланиш кучи билан пайдо қилинадиган бир суст куч ёрдамида ҳосил қилинади, рақибнинг танаси эса у гиламга тегиб турган нуқталарида жойлашган ўқлар атрофида ағдарилади.

Юксак маҳоратли курашчилар курашда турғунликни усталик билан сақлай олишади, шунинг учун ҳам бундай рақибга нисбатан усулни бажариш учун қулай динамик вазият лаҳзасини пайқаш қийин кечади. Улар йўқотилган мувозанатни тезлик билан тиклай олишади ва нотурғун ҳолатларга ўз ташаббуси билан фақатгина икки ҳолда — ўз ҳужумини бошлаётганда туриш ҳолатидан бирор усулни бажариш ҳолатига ўтаётган пайтда, шунингдек, муваффақиятсиз ҳужумдан сўнг бошланғич ҳолатга (туриш ҳолатига) қайтаётган пайтда тушиб қолишади.

Рақибни қулай динамик вазият лаҳзасида тутиб олиш учун унга ҳужум қилишга имконият бериш хавфли ва мақсадга мувофиқ эмасдир. Рақибнинг ўйланган усулни бажариш учун қулай ҳолатни эгаллашига умид боғлаш ҳам тўғри келмайди. Айниқса, тажрибали курашчининг хато ҳаракатни амалга ошириши ва турғунликни йўқотишини кутишдан умидни узса ҳам бўлаверади. Бинобарин, туриш ҳолати ва партердаги кураш вақтида юқори маҳоратли курашчи ўзининг техник ва тактик ҳаракатлари билан қулай динамик вазият лаҳзасини тайёрлай билиши керак.

Замонавий курашда оддий ҳужум ҳаракатлари (ОҲҲ) эмас, балки мураккаб ҳужум ҳаракатлари (МҲҲ) муваффақият келтиради. Курашнинг замонавий техникасини тадқиқ қилиш шуни кўрсатдики, дарҳол усул тузилишидан бошланадиган тўғридан-тўғри ҳужум билан камдан-кам пайтларда мақсадга эришиш мумкин. Қулай динамик вазиятни тайёрлаш ва ҳужум усулининг тузилиши ягона ҳаракат — «ҳаракат ансамбли» га бирлашган пайтдаги ҳужум ҳаракатлари одатда муваффақият келтиради.

Энг оддий тузилиш гуруҳларига курашчи рақибнинг танасига куч таъсири ёрдамида уни қулай динамик вазиятга тушириб қўйиб, ундан ягона ҳаракат билан натижага эришиш учун фойдалангандаги ҳужум ҳаракатлари киради. Бу ҳолда мураккаб ҳужум ҳаракати тайёрловчи куч таъсири ва ҳужум усулининг тузилишидан ташкил топади.

Мураккаброқ тузилиш гуруҳлари эса ҳужум қилувчининг маълум ҳаракатларига жавобан қулай динамик вазиятни яратувчи рақибнинг реакциясидан фойдаланишни тақозо қилувчи ҳужум ҳаракатларидан ташкил топади. Бинобарин, курашда усулларни, хусусан мураккаб ҳужум ҳаракатларини муваффақиятли қўллаш учун, юксак маҳоратли курашчи қулай динамик вазиятларни тайёрлаш усулларини эгаллаган бўлиши ҳамда махсус ҳужум ҳаракатлари ва «ҳаракат ансамбли»ни яратишни билиши керак. Беллашув жараёнида қулай динамик вазиятларни яратиш учун манёврлар, алдамчи ҳаракатлар ва комбинациялар қўлланилади.

Юксак маҳоратли курашчилар маълум тузилиш — мураккаб ҳужум ҳаракатини ифодаловчи комбинацияларни қўллайдилар. Биринчи (алдамчи) ҳаракат ҳужум қилувчи фойдаланадиган ҳужум хавфига шунчалик ўхшаб кетадики, деярли ҳар доим рақибнинг маълум ҳимоя реакциясини келтириб чиқаради.

Комбинациявий усулларга асосланган тузилиш гуруҳларидан ташқари, асосий усулнинг бошқа мураккаб ҳужум ҳаракатларини ҳам тактик тайёргарликнинг бир ёки бир неча услубларидан фойдаланган ҳолда қўллаш мумкин. Шуни назарда тутиш керакки, тайёрланган ҳаракатлар (алдамчи усуллар ва б.) МҲҲ самарадорлигида жуда ҳам муҳим роль ўйнайди. Бошланғич ҳаракатларнинг ҳужум усули тузилиши асоси билан турли хил бирикувларидан ҳаракатланиш кўникмасининг бутунлай янги тузилиши яратилади ва бунда эскиси сезиларли тарзда ўзгариб кетади. Бундай техник ва тактик ҳаракатдаги асосий қийинчилик бошланғич ҳаракатдан асосий ҳаракатга ўтиш жойида ҳаракатлар орасидаги боғлиқликни ўрнатиш ва ҳаракатларни кучлар йўналиши ва ҳажми бўйича ўзгартириш қобилиятидан иборатдир. Шунинг учун, асосий эътиборни айнан ўзгартириш вақтида ҳаракатлар йўналишини тез ўзгартириш қоби-

лиятига, унинг қатъий кетма-кетлиги, кучларнинг узлуксизлиги ва уларга урғу берилишига қаратиш зарурдир.

Тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, МҲҲ ни муваффақиятли бажаришнинг назарий асоси шундан иборатки, ҳужум қилувчи режалаштирган кучлар йўналишини ўзгартиришни ичига олган битта мураккаб ҳаракатга рақиб икки марта жавоб қайтаришга мажбур бўлиб, жавоб реакциясини қайтаришда вақтдан ютқазади. Аввал МҲҲ нинг бошланғич ҳаракатига жавоб реакциясининг биринчи, яширин даври, кейин эса реакциянинг мотор даври ва унинг тўхташи, сўнгра, МҲҲ кучларининг янги йўналишини англаб олишни ўз ичига олган иккинчи, латент (сиртдан билинмайдиган) даври, ва ниҳоят, МҲҲ нинг якуний ҳаракатларига жавобан реакциянинг иккинчи мотор даври кузатилади. Шундай қилиб, иккинчи МҲҲ ҳаракати ё рақибнинг ҳужум қилувчи (йўналиш бўйича ҳужумнинг иккинчи қисмига тўғри келувчи) ҳаракатининг биринчи қисмига бўлган реакциясининг мотор қисмига, ё МҲҲ нинг иккинчи қисмига бўлган реакциянинг латент даврига (ҳужумга учраганнинг ҳал қилувчи ҳаракат учун фойдали бўлган тана ҳолати) тўғри келади.

Юксак маҳоратли курашчилар одатда тайёрланганликнинг бирор бир гипертрофик ривожланган хусусиятларига эга бўладилар ва бунинг эвазига ғалабага эришадилар. Курашчиларнинг бундай индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, улардан имкон қадар энг самарали тарзда фойдаланган ҳолда техник ва тактик ҳужум ҳаракатларини ишлаб чиқиш керак. Ҳужум ҳаракати тузилишини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш вақтида бундай хусусиятларга ҳужум тузилишида етакчи ролни бериш керак.

Хулоса қилиб айтганда, юксак спорт маҳорати техник ва тактик тайёрланганликни узлуксиз равишда такомиллаштиришни талаб қилади. Амалиёт шуни кўрсатдики, кўплаб курашчилар йирик мусобақаларда кўпи билан 1-2 марта муваффақиятли қатнашадилар. Бу одатда уларнинг техник ва тактик маҳорати ўсишдан тўхтаганлиги билан боғлиқ бўлади. Курашда спорт маҳорати узлуксиз равишда янгиланиши ва такомиллаштириб турилиши лозим.

Спортчилар мураббийнинг билим захираси тугаган пайтга қадар ривожланишади. Шунинг учун, мураббий доимий тарзда ҳам курашчи, ҳам унинг рақиблари фаолиятини ўрганиши ва такомиллаштириши лозим бўлади.

Адабиётлар

1. Керимов Ф.А. Спорт сохасидаги илмий тадкикотлар. -Т.: «ZAR QALAM», 2004. 336-б.
2. Керимов Ф. А.Спорт кураши назарияси ва усулияти. – Т.: УзДЖТИ, 2001. 286-б.
3. Миндиашвили Д.Г., Подливаев Б.А. Вольная борьба: история, события, люди. - М.: Советский спорт, 2007. 360-б.
4. Raiko Petrov. Freestyle and Greco – roman wrestling Published by FILA, 1986. –С. 257.
5. Raiko Petrov. The ABC of Wrestling, Published by FILA, 1996. 101-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада курашчиларнинг мусобақага тайёргарлиги жараёнида уларнинг техник ва тактик тайёргарлигини такомиллаштириш усуллари хусусида фикр юритилган бўлиб, унда курашчилар мураккаб техник-тактик ҳаракатларини шакллантиришининг ўзига хос томонлари очиб берилган. Ҳозирги замон кураш спорт турнинг техник ва тактик жиҳатдан тайёргарлиги ҳар доимгидан ҳам дозларб масалага кўтарилаётганлиги бунга асосий сабаб бўлиб келмоқда

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются пути совершенствования технико-тактической подготовки борцов при подготовке к соревнованиям, раскрываются особенности формирования сложных технико-тактических движений борцов. Основная причина изучения вопроса в том, что техническая и тактическая подготовка современной борьбы всегда была на повестке дня.

SUMMARY

The article discusses the ways of improving the technical and tactical training of wrestlers in preparation for the competition, reveals the features of the formation of complex technical and tactical movements of wrestlers. The main reason for investigating this question is that the technical and tactical preparation of modern combat has always been on the agenda.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Г.Т.Куттибекова – *старший преподаватель*

Джизакский государственный педагогический институт

Таянч сўзлар: бадиий педагогика, арттерапия, эстетик тарбия, модел, тамойиллар, мезон, яхлит ёндашув.
Ключевые слова: артпедагогика, арттерапия, эстетическое воспитание, модель, принципы, критерии, комплексный подход.
Key words: art-pedagogy, art-therapy, aesthetic education, model, principles, criteria, complex approach.

В педагогической литературе подчеркивается необходимость позволения выражению учащимися своих чувств благодаря выведению из нервно-психологического состояния, восстановлению положительного эмоционально-энергетического тонуса обучающихся на уроках художественно-эстетического цикла.

В эстетическом воспитании инновационный подход опирается на развитие творческого потенциала детей, а также используются возможности сохранения их здоровья. Это соответствует требованиям артпедагогики, поэтому можно его использовать. Внедрение в эстетическое воспитание учащихся артпедагогических и арттерапевтических методик является сложной, многогранной проблемой, при решении этой проблемы учитывается не только определение уровня эстетического развития учащихся, но и придется обращать внимания факторам, препятствующим этому процессу. В художественно-эстетическом воспитании применение данной методики дополняет, обогащает, совершенствует процессы эстетического, этического, эмоционального, творческого, психологического и социального развития личности.

В процессе эстетического воспитания сожность применения артпедагогических технологий, отсутствие точных критериев его проверки, также учитывая трудность выявления достижений учащихся в области художественной деятельности, целесообразно применять комплексные диагностические методики – подготовительно-исследовательский (для учителей-экспериментаторов наблюдение, анализ учебных документов, творческие работы), а также личностно-проверяемый (для учащихся анкеты, тесты, практические методики, контрольные листовки). Сформированность уровня эстетической воспитанности рассматривалась в следующих направлениях:

в изобразительной деятельности на уроках изобразительного искусства;

в музыкальной деятельности на урках музыки.

По всем направлениям (предметам) складывались сведения об учащихся базовых школ: отношение к искусству, эстетическое чувство, художественно-эстетическое представление, художественно-изобразительный и музыкальный опыт, художественно-творческая способность, художественно-жизненный

опыт, устойчивость психики или неустойчивость, художественный образ, фантазия, гибкость творческого представления (графический, музыкальный) и т.д.

Анализ исторического и современного опыта интеграции педагогического и художественного потенциала обнаруживает наличие объективных историко-культурных предпосылок использования потенциала арт-терапии и арт-педагогики как самостоя-тельного направления педагогической науки, изучающего природу, общие закономерности, принципы, механизмы привлечения искусства для решения задач воспитания, обучения, развития, поддержки, социализации человека. Арт-терапию, применяемую в работе с детьми, можно правомерно представить как здоровьесберегающую инновационную технологию, которая может проявляться через систему методов спонтанного творчества наравне с другими технологиями психологической и социальной работы [3,6].

В Узбекистане вопросы активизации и совершенствования деятельности образовательных и культурных учреждений в целях приобщения молодого поколения к национальным и общечеловеческим ценностям, достижениям мировой культуры, развития чувства прекрасного, эстетических потребностей и вкусов возведено в ранг государственной политики, что создает условия для развития арт-терапевтического и арт-педагогического направлений в системе образо-вания. Поиск путей и технологий, активизирующих помощь учителям в достижении образовательной цели – научить и воспитать личность духовно богатого, творчески мыслящего гармонически развитого гражданина – позволяет рассматривать данную проблему как социально и педагогически значимую [1,2].

В качестве основных сфер арт-педагогической и арт-терапевтической деятельности рассмотрено стимулирование и организацию педагогом художествен-ного творчества участников образовательного процесса, а также создание в образовательном пространстве системы нравственно-эстетического взаимодействия за счёт интеграции возможностей искусства, педагогики, психологии и других областей человекознания. На этой основе дано теоретическое обоснование арт-педагогического сопровождения как целостной и гибкой системы действий по интеграции арт-педагогической деятельности в образовательный процесс на уроках эстетического цикла – изобразительного искусства и музыки - в целях его успешной реализации и создания благоприятных условий для становления личности [4,5,7,8].

Упражнения-задания, формирующие такие навыки, как осознание своих эмоций, чувственных переживаний, развитие представлений, эмпатия, синтез искусства; усиление заинтересованности учащихся, побуждение мотивов, совершенствование эстетических чувств и переживаний на уроках изобразительного искусства показали свою результативность. А это показывает рост эстетической воспитанности учащихся в определенно созданных педагогических условиях.

Пришли к выводу, что необходимы педагогические условия для достижения высокого уровня воспитанности. Этого можно достичь благодаря применению артпедагогических и арттерапевтических технологий. Эти технологии способствуют расширению содержания художественного, практическ-и-творческого, коммуникативного, интерактивного, субъек-субъекта, интеллектуального компонентов в исследовании учебно-воспитательных процессов дисциплин эстетического цикла.

Важнейшим принципом реализации арттерапевтической и артпедагогической модели является недирективный подход к применению арт-терапии, предполагающий следование учителя за инициативами ребенка. Арт-терапевтические функции учителя заключаются при этом в создании психологически безопасных и комфортных для ребенка условий деятельности, а в случае необходимости (когда дети переживают растерянность, застенчивость, беспокой-ство либо проявляют агрессию) – в тактичном структурировании и организации его творческой активности.

Комплексный подход являлся ведущим при организации и проведении практико-экспериментальной работы, что выражалось в следующем:

- комплексном исследовании художественно-эстетической, художественно-творческой деятельности учеников начальных классов на двух предметах – изобразительного искусства и музыки, что позволяет составить более полное представление об эстетическом развитии учащихся;
- комплексной трехступенчатой диагностике, построенной на критериях **эстетической воспитанности** учащихся (когнитивный, ценностно- ориентационный, творческий, деятельностный), к**ритерииях эстетической воспитанности на уроках изобразительного искусства (**изобразительные навыки, эмоционально-ценностное отношение, творческий подход), к**ритериях эстетической воспитанности на уроках музыки**

(восприятие музыки, креативные способности и потребности, активность музыкально-творческой деятельности).

Комплексный характер был также свойствен методико-технологическому оснащению учебно-воспитательного процесса на уроках ИЗО и музыки и процессу эстетического воспитания в целом, и включал в себя:

- **общие технологии,** соответствующие специфике уроков изо, музыки и задачам эстетического воспитания школьников в целом (показ готового образца, применение творческих заданий во всех видах художественной деятельности – сочинение, пение, танец, пластика, рисунок, лепка), творчески-развивающие и арт-терапевтические упражнения, нетрадиционные формы урока и общения учителя с учащимися (доверительно-партнерские)
- **технологии на уроке изобразительного искусства** (упражнения на изображение, восприятие, оценивание произведений искусства, интерактив, сказкотерапия с привлечением других видов искусства – музыки, литературы, работа с различными материалами с применением разных техник рисования)
- **технологии на уроке музыки (с**лушание музыки в индивидуальной и в групповой формах работы, сочетание таких видах музыкотерапии, как рецептивная, активная и интегративная; использование таблицы воздействия музыкальных произведений на болезненные состояния человека; активная работа с музыкальными образами (моделирование музыкального образа), активное слушание, метод вокализации, использование приемов фольклорной арт-педагогики, свободное самовыражение в ритмических движениях, танце, спонтанном рисунке, дирижировании).

Практическое значение применения техник арт-педагогики и арт-терапии в образовании заключается в том, что обучающиеся приобретают ценный опыт позитивных изменений; постепенно происходит углублённое самопознание, самоприятие, гармонизация личности, личностный рост; снижается уровень тревожности, формируются механизмы эмоциональной саморегуляции, развивается позитивное самоотношение, анализ своего поведения, мыслей и чувств; осваиваются новые роли, улучшается общая атмосфера в группе, ребёнок становится терпимее по отношению к другим.

Завершение исследования и итоговый срез его результатов свидетельствуют о том, что идея возможности разработки системы включения артпедагогических и арттерапевтических технологий в процесс эстетического воспитания младших школьников на уроках эсте-

тического цикла получила экспериментальное подтверждение. Доказано, что данные технологии, ранее нераспространенные в педагогической практике республики, являются инновационным ресурсом влияния и позитивных изменений личности школьника, обеспечивая гуманизацию и гуманитаризацию образо-вательной среды, гармонизацию психологического состояния обучающихся, оптимизацию педагогического взаимо действия, творческую самореализацию детей.

Установлено, что арт-педагогические занятия стимулируют активность творческого самовыражения учеников, повышает их познавательный интерес к предметам художественного цикла и в целом к новой информации, обеспечивает психофизиологическую и психологическую комфортность обучения, создаёт условия для личностного роста.

Литература

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по инновационному развитию сферы культуры и искусства в Республике Узбекистан» ПП-3920 от 26.08.2018.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по поднятию на качественно новый уровень системы духовно-нравственного и физически гармоничного воспитания молодежи, ее обучения и воспитания» № ПП-3907 от 14 августа 2018.
3. Айтбаева А., Шайгозова Ж., Султанова М. Художественное воспитание и артпедагогика в XXI веке: новые ценностные ориентиры и возможности G - Global communication platform 18 ноября 2016.
4. Изобразительное искусство: учебник для 4 класса школ общего среднего образования: изд-е 2-е перераб. А.Сулейманов, И.Рахманов, З.Сулейманова – Т.: «Sharq», 2017. –С.112.
5. Музыка. Учебник для 3 класса переработанное 5-е издание. Н.Нарходжаев, С.Дебердеева, Х.Нурматов, Э.Шаинская. Т.:Издательско-полиграфический творческий дом им. Гафура Гуляма, 2019. –С. 108.
6. Корженко О.М., Заргарьян Е.А. Артпедагогика сегодня: цели и перспективы развития [Текст] // Теория и практика образования в современном мире: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, май 2013 г.). — СПб.: Реноме, 2013. — С. 95-97. — URL https://moluch.ru/conf/ped/archive/70/3855/ (дата обращения: 28.10.2019
7. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учебник для вузов. /Е.А.Медведева, И.Ю.Левченко, Л.Н.Комиссарова, Т.А.Добровольская. - М.: Академия, 2001. –С. 248.
8. Арт-терапия - новые горизонты / Под ред. А.И.Копытина. - М.: Когито-Центр, 2007. –С. 336.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бадиий педагогика ва арттерапия технологияларининг ёш ўкувчиларнинг эстетик тарбияси ва бадиий-ижодий ривожланиши самарадорлигига таъсири модели мазмуни очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается содержание модели воздействия технологий артпедагогики и арттерапии на результативность эстетического воспитания и художественно-творческого развития младших школьников.

SUMMARY

The article illustrates the content of the model which impact on technology of art pedagogy and art-therapy on success fullness of aesthetic education and art-creative development of young learners.

ЖАСЛАРДЫ КӘСИПКЕ АДАПТАЦИЯ ҚЫЛЫЎДА ҮЛГИ ОҚЫЎ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНА ҚОЙЫЛАТУҒЫН ТАЛАПЛАР

Қ.Ж.Қыдырниязов – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: касбга йўналтириш, касб танлаш, касбий адаптация, ёшлар, ривожланиш, таълим, тизим, сифат, негатив, қонун ҳужжатлари, сиёсат, ижодкорлик, интеграция, билим, давлат, жараён, ўқув режа, намунавий дастур, узлуксиз таълим.

Ключевые слова: профориентация, профотбор, профессиональная адаптация, молодёжь, развитие, образования, система, качество, негатив, нормативные документы, политика, творчество, интеграция, знания, государство, процесс, учебный план, программа, непрерывное образование.

Key words: career guidance, professional selection, professional adaptation, youth, development, education, system, quality, negative, regulatory documents, policy, creativity, integration, knowledge, state, process, curriculum, program, professional staff, lifelong education.

Жасларды кәсипке бағдарлаў ҳәм кәсип таңлаў басқышларынан соң, кәсиплик адаптация процеси ең әҳмийетли мәселелерден бири болып саналады. Себеби, ҳәр бир инсанның шахс болып қәлиплесиўинде, оның қайта таярланыўы ямаса кәсипке толық көнлигиў процесин басынан өткериўи шәрт болады. Демек, инсанның өмир тәжирийбесинде кәсиплик жақтан жетилисип барыўында кәсиплик адаптация басқышы жүдә әҳмийетли екенлиги көринеди. Сондай екен, кәсиплик жақтан көнликтириўге, яғный адаптация процесине жүдә итибарлы болыўымыз керек болады.

Бул процесс тәбийий өз-өзинен жүз беретуғын психологиялық ҳалат емес болғанлығынан ҳәр сапары өзине деген қоллап-қуўатлаўды талап ете береди. Демек, өз-өзинен белгили болғанындай-ақ, бул процессти жетилистирип барыўда үзликсиз педагогикалық процессти туўры жолға қойыўымыз шәрт болады. Анығырақ айтқанда, билимлендириў системасының ең тийкарғы ҳүжжетлеринен болған оқыў режелери ямаса оқыў стандартларынан кейин турыўына қарамастан, бул ҳүжжеттиң әҳмийети жүдә үлкен. Сонлықтан да, үлги оқыў бағдарламаларын ислеп шығыўда, оқыў режелерине қойылатуғын талап анық болыўы ямаса саррас орынланыўы шәрт болып, бунда ҳеш қандай олқылыққа жол қойып болмайды. Сондай екен, ҳәр бир тараўдың ямаса барлық оқыў системалары басқышларының оқыў режелерин ислеп шыққанда, бул талапларды толық есапқа алыў керек. Әсиресе, усы тараўдың ең төменги қатламы деп есапланатуғын әпиўайы пән оқытыўшыларынан баслап, сол тараўдың ең жетик қәнигелери болған профессор алымлардың бирлескен съездинде усы мәселелер резолюция сыпатында қабыл етилип ямаса толық нызамластырылып қойылыўы керек болады.

Атап өтетуғын болсақ, жоқары оқыў орынлары халық хожалығының барлық тараўларда әҳмийетли болып, усы тараўлардың раўажланыўында ең маман қәнийгели кадрлар жетистирип бериўде барлық миннетлемени өз мойнына алады. Демек, жоқары мағлыўматлы кадрларды жетилистирип бериўде гиреўли орынға ийе болған жоқары билим бериўши оқыў орынларының сапасын асырыўда, оның тәлим мазмунын жетилистириўде ең әҳмийетли орында оқыў режелери туратуғынын тән аларымыз сөзсиз. Буған қосымша үлги оқыў бағдарламаларын айтпай кетиўдиң илажы жоқ. Себеби, исши оқыў бағдарламалары, усы үлги оқыў бағдарламалары ҳәмде оқыў режелери тийкарында әмелге асатуғынлығы белгили нәрсе.

Демек, билимлендириў процесиниң үзликсизлигин ҳәм избе-излигин тәмийинлеўде, бул ҳүжжетлердиң әҳмийетин айтпай кетиў орынсыз болар еди. Бул өз-өзинен соны көрсетеди, стандартқа сай оқыў режелери

тийкарында ислеп шығылған үлги оқыў бағдарламалары (бир ямаса бир неше алымлардың яки ең жетик деп есапланған қәнигели кадрлардың өз бетинше ислеп шыққан үлги оқыў бағдарламалары) толық талапқа жуўап береди деп қабыл етип жибериў онша дурыс шешим болмайды. Себеби, оқыў режелери мәмлекетлик дәрежеде талқыланып, барлық комиссиялардан толық өткен ҳалда исленип шығыўына қарамастан, үлги оқыў бағдарламалары базалық оқыў орны деп есапланған, яғный бир неше жоқары оқыў орынларына үлги оқыў бағдарламаларын жеткерип бериўши оқыў мәкемесиниң тек ғана айырым кафедра ағзаларының қатнасында ислеп шығылса ҳәм әмелиятқа енгизилсе, онда бул тәлим дизиминдеги толық опырылыў деп қабыл етиў мүмкин. Себеби бунда, үлги оқыў бағдарламалары базы баяғы бир профессор-оқытыўшы тәрепинен ислеп шығылған болып есапланады ҳәм өзиниң бурынғы ҳалатына түседи, яғный толық талапқа жуўап беретуғын ҳүжжет ислеп шығылмайды.

Усы процесслердиң барлығын есапқа алған ҳалда төмендегилерди усыныс етемиз:

- Бириншиден, жасларды кәсипке бағдардаў процесинде кәсиплик мәсләҳәт, кәсипке бағдарлаў, кәсип таңлаў басқышларының үзликсиз буўыны сыпатында кәсиплик адаптацияны толық жуўмақлаў мақсетинде оқыў режелерине сәйкес түрде үлги оқыў бағдарламаларының нормал ислеп шығылыўын тәмийинлеў;
- Екиншиден, үлги оқыў бағдарламаларын ислеп шығыўда бир ямаса бир неше алымлардың ямаса айырым кафедралардың (ҳәттеги базалық мәкемелердиң) ислеп шыққан оқыў режелерин жеткиликсиз деп табыў ҳәм буны жоқары ҳәм орта арнаўлы ямаса улыўма орта билим бериў министрликлериниң оқыў методикалық орайларының жетик кадрларының басшылығында усы тараўдың барлық оқытыўшылар қатламын қамтып алыўшы сайланды қәнигелердиң қатнасында съезд шақырыў жолы менен қабыл етиў;
- Үшиншиден, бул үлги оқыў бағдарламалары кеминде 4-5 жылға мөлшерленген болыўы ҳәм ҳәр жылы структуралық жақтан жаңалық киритиўди талап етпеўи шәрт болады.

Мине, усы жоқарыда атап өтилген усыныс ҳәм мәселелер өз шешимин тапса, оқыў процесиниң үзликсиз биргелки ҳәм күшлениўлерсиз ислеўине ерискен боламыз. Кери ҳалатта, бир пүтин билимлендириў системасын айырым массалық шахслар өз дегершигине қарата айландырыўы сөзсиз. Бундай системалы қатнас, тек ғана оқыў процесиниң нормал ислеўин тәмийинлеп ғана қоймастан, оқыўшылар ҳәм талабалардың тәлим алыўында түсиниксиз ҳалатқа түсип қалмастан, биргелки билим алыўына ҳәм сол билимлерин әмелиятта емин-еркин қолланыўына шараят жаратады. Әсиресе, барлық пәнлердиң ямаса курслардың бирден-бир интеграциялық системада ислеўине алып келеди. Өз-өзинен белгили болғанындай, интеграциялық тәлим политехникалық тәлимге алып келеди [1:75]. Бул процесслер биз күткен жоқары мағлыўматлы кадр түсинигин анықластырып алыўымызға жол ашады.

Үлги оқыў бағдарламаларын қайта-қайта өзгертиў ямаса оның бөлимлерин алмастырып жаңалағандай болып көриниў, тек ғана профессор оқытыўшыларға қыйыншылықлар пайда етип қоймастан, тәлим системасының избе-излигине, билимлендириў процессиниң үзликсизлигине, пәнлер интеграциясына, жоқары оқыў орынларының атына үлкен зыян келтиреди.

Буның нәтийжесинде профессор-оқытыўшылар арасында өз ара ҳүрмет жоғалады. Талабалардың билимлендириў системасына болған ишки исенимлери жоғалып, «негизинде ҳәммеси бола береди» деген түсиникке алып келеди. Ал, булардың кейини олардың ата-аналарының наразылығына, пүтин бир халық қатламының билимлендириў системасына деген негатив пикирлеўине алып келеди.

Демек, буннан сол нәрсе анық көринеди, жасларды кәсипке бағдарлаў басқышынан баслап кәсиплик адаптация басқышына шекем ямаса оннан соңда күтилетуғын барлық нәтийжелер, тек ғана машқалаларды ямаса алдымызда турған мәселелерди бир пүтин ҳалатта шешкенимизде, яғный жобаластырылған ҳалда тап стандартлар ҳәм оқыў режелеринен баслап, үлги оқыў бағдарламаларына шекем кең сиясатлы, бирақ өз гезегинде, қатаң темир тәртипте жумыс алып барыўымыз керек екенлигин көрсетеди. Мине, сонда ғана, биз билимлендириў системасынан күтетуғын нәтийжелеримиз жемисли болатуғынлығын көремиз. Себеби, буннан кейинги басқыш тек ғана усы ҳүжжетлер тийкарында ғана ислеп шығылатуғын дөретиўшилик процеси деп қараў мүмкин.

Ал, бул ҳәр бир профессор-оқытыўшының билим дәрежесине байланыслы болып қалады. Бүгинги заманагөй тәлим системасы шахсқа қаратылған болыўына қарамастан, ҳәр бир талабаның жеке имканиятларын есапқа алған ҳалда, жәмийетлик зәрүрли кәсиплерди таңлаўлары ушын кәсипке мақсетли бағдарлаўдан баслап, сол қәнигениң кәсиплик адаптациясына шекемги болған бир пүтин билимлер системасын қамтып алыўшы интеграциялық қатнасыўды талап ететуғын бирден-бир тәлим дизимин талап етеди.

Бундай шахс имканиятларын раўажландырыўшы системаны ислеп шығыў, жетилистириў ҳәм раўажландырыў ямаса оны сақлап қалыў имканиятлары тек ғана илимий негизленген норматив ҳүжжетлер менен беккемленген тәлим мазмуны менен ғана белгиленеди. Ал, тәлимниң мазмуны болса, өз гезегинде оның структуралық бөлимлери болған ҳәм тийкарғы үстин ўазыйпасын атқарыўшы стандартлар, оқыў режелери, үлги оқыў бағдарламаларының қандай дәрежеде илимий жақтан тийкарланғанлығы ҳәм әмелиятқа интеграциясы менен белгилеп қойылады.

Әдебиятлар

1. Кревневич В.А. Формирование профессиональной направленности у учащихся старших классов. //дисс. … канд.педагогического.наук. –М.: 1953.

РЕЗЮМЕ

Автор бу мақолада касбга йўналтириш, касб танлаш, касбий адаптация жараёнида ёшларнинг ҳар томонлама ривожланиши, билим олиши, тизимли ва сифатли таълим бериш, негатив позициялардан чекиниш, таълимни қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамлаш, сиёсатдан хабардорлик, ўз ишига ижодкорлик билан ёндашиш, интеграцион билим бериш, давлатнинг стратегик режаларини амалга оширишда ўқув режалари ва намунавий ўқув дастурларининг ўрни, малакали кадрлар тайёрлашда узлуксиз таълим тизимининг ўрни ва таълим мазмунини такомиллаштириш масалалари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье автор освещает следующие вопросы – профориентацию, выбор профессии, всестороннее развитие молодых людей в процессе профессиональной адаптации, образование, систематическое и качественное образование, избегание негативных позиций, усиление образования с помощью законодательства, политическое сознание, творческий подход к своей работе, интегрированное образование, роль учебных планов и типовых учебных программ в реализации стратегических планов государства, роль системы непрерывного образования в подготовке квалифицированных кадров и совершенствовании содержания образования.

SUMMARY

The author discusses the following issues: career guidance, career choice, comprehensive development of young people in the process of vocational adaptation, education, systematic and quality education, avoidance of negative positions, strengthening education with legislation, political awareness, creativity approach, integrated education, the role of curricula and model curricula in the implementation of strategic plans of the state, the role of the system of continuing education in the training of qualified personnel and improving the content of education.

ISSIQLIK NASOSIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

M.Q.Qtaybekov – *magistrant*
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Tayanch so'zlar: issiqlik nasosi, issiqlik ta'minoti tizimi, energiya samaradorligi, energiya tejash, samaradorlikni oshirish.
Ключевые слова: тепловой насос, система теплоснабжения, энергетическая эффективность, энергосбережение, повышение эффективности.
Key words: heat pump, heat supply system, energy efficiency, energy saving, efficiency increase.

1. Kirish. Energiyani tejash va energiya samaradorligini oshirish, shuningdek energiya resurslaridan oqilona foydalanish muammolari zamonaviy jahon iqtisodiyotining dolzarb masalalaridan biridir.

Hozirgi holatda, issiqlik nasoslarini ishlatish paytida, yuqori ekologik toza sharoitda an'anaviy bo'lmagan energiya manbalaridan foydalangan holda, resurslarni tejash masalalari ko'rib chiqilmoqda.

Bugungi kunda issiqlik nasoslari butun dunyoda keng qo'llanilmoqda. Issiqlik nasoslari har qanday ob'ektni, ham xususiy uyni, ham sanoat binosini isitish uchun ishlatishda iqtisodiy jihatdan foydalidir.

Bundan tashqari, issiqlik nasoslari yilning istalgan vaqtida uyida qulay haroratni istagan xususiy mijozlar orasida eng mashhur hisoblanadi. Qishda, issiqlik nasosi isitish uchun ishlatiladi va yozda u sizning uyingizni sovutadi.Va sizni butun yil davomida issiq suv bilan ta'minlaydi.Uchinchi tomon energiya manbalaridan (masalan, gazdan) qat'i nazar, issiqlik nasosidan foydalangan holda isitish tizimida erdan isitish yordamida eng katta samaradorlikka erishiladi.

1-rasmda Issiqlik nasosi yordamida issiqlik energiyasini olishda birlamchi va ikkilamchi energiya manbalariga bog’liqligi keltirilgan.

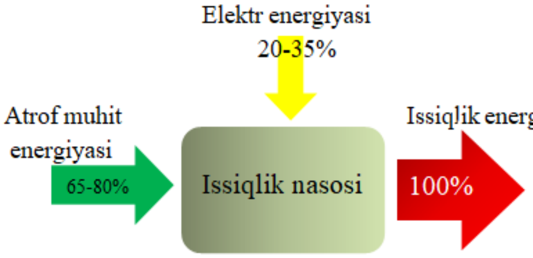

1-rasm. Issiqlik nasosi yordamida issiqlik energiyasini olish jarayoni

Issiqlik nasoslari, samaradorligini oshirish va energiyani tejash texnologiyasi sifatida, qazib olinadigan yoqilg'ini qisman almashtirishga va issiqlik ta'minotini birlamchi energiyaning minimal xarajatlari bilan ta'minlashga imkon beradi [1].

Issiqlik nasosi - bu erning, suvning yoki havoning issiqligidan foydalanadigan ixcham qurilma, past darajadagi issiqlik manbalari va avtonom isitish va issiq suv ta'minoti.Atrof-muhitga zarar etkazmaslik talablari yuqori bo'lgan mintaqalarda issiqlik nasoslaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir, chunki tizim yoqilg'i yoqilmasdan ishlaydi va atmosferaga zararli chiqindilar chiqarmaydi [2].

Issiqlik nasoslari ishlash uchun qulaydir - ular doimiy kuzatuvni va qimmat doimiy texnik xizmatni talab qilmaydi.O'rnatilgan ob-havoga bog'liq issiqlik nasoslarini boshqarish tizimi nafaqat ularning ishlashini, balki tizimning barcha tarkibiy qismlarini ham boshqaradi, eng tejamkor va qulay ish rejimini ta'minlaydi. Tizimlar to'liq avtomatik ravishda ishlaydi, ularni Internet yoki telefon orqali boshqarish imkoniyati mavjud.

2. Issiqlik ta'minoti tizimida issiqlik nasoslaridan foydalanish. Issiqlik nasoslaridan foydalangan holda energiya tejaydigan issiqlik ta'minoti tizimlari butun dunyoda tobora keng tarqalmoqda.

Isitish tizimlarida issiqlik nasoslaridan foydalanish ko'plab tadqiqotlar markazidir. Issiqlik nasosi - bu past darajadagi manbalardan issiqlikni olish va iste'molchilar ehtiyojlari uchun yuqori haroratli issiqlik tashuvchisiga o'tkazishga imkon beruvchi qurilma. Past darajadagi issiqlik manbalari tabiiy va sun'iy kelib chiqishi mumkin. Tabiiy manbalar tuproq, suv havzalari, er osti suvlari va tashqi havo bo'lishi mumkin. Sun'iy rollarda - shamollatish chiqindilari, kanalizatsiya, sanoat chiqindilari va boshqalar. Past darajadagi issiqlik manbai bo'lgan tuproqning afzalligi uning yil davomida barqaror haroratidir. Issiqlik nasoslari bo'lgan issiqlik ta'minoti tizimlari uchun vertikal yoki gorizontal kollektorlardan foydalanish mumkin [3].

Issiqlik nasoslarini o'rnatishning eng muhim xususiyati ularning ishlatiladigan energiya turiga (elektr, issiqlik) nisbatan ko'p qirrali bo'lishidir. Bu juda kam energiya manbalarini kamroq kam manbalarga almashtirish orqali energiya manbalarining yoqilg'i balansini optimallashtirishga imkon beradi. Issiqlik nasosining boshqa issiqlik energiyasini ishlab chiqaruvchilaridan (elektr, gaz va dizel) asosiy farqi shundaki, issiqlik ishlab chiqarish jarayonida atrof-muhitdan 80 foizgacha energiya olinadi [4].

Shuni ta'kidlash kerakki, issiqlik nasosi tizimlari sovutishni ham ta'minlaydi va konditsioner tizimlarida ishlatilishi mumkin. Issiqlik nasoslari tizimlarini kogeneratsion quvvat manbai bilan birgalikda ishlatish jozibali. Bunday holda, issiqlik nasoslari tizimlarining ekspluatatsiya xarajatlari sezilarli darajada kamayadi va kogeneratsiya bloklarini yuklash koeffitsienti va jadvali sezilarli darajada yaxshilanadi [5].

Suv issiqligidan foydalanganda quvurlar suv omborining pastki qismiga yotqiziladi va og'irliklar bilan suv bosadi. Bunday manba yil davomida issiqlik energiyasini etkazib berishi mumkin, ammo suv omborining muzlashiga olib kelishi mumkin. Tashqi havo past darajadagi issiqlikning eng jozibali manbai hisoblanadi. Yozda u konditsioner uchun ishlatilishi mumkin. Ammo atmosfera havosining issiqligidan faqat uning harorati minus 15°C dan yuqori bo'lganda foydalanish mumkin. Issiqlik nasosining yana bir afzalligi uning ekologik toza ekanligidir. Konversiya koeffitsienti (ishlab chiqarilgan issiqlikning nasosning o'zi uchun sarflanadigan energiyaga nisbati bilan belgilanadi) 3 ga teng bo'lsa, elektr energiyasi ishlab chiqariladigan joyda atmosferaga chiqadigan NOx (azot oksidi), S va CO miqdori 1,5 ga teng gazli qozon ishlagandan 2 baravar kam. Hisob-kitoblar [6] asosida issiqlik nasosidan foydalanilganda issiqlik ta'minoti uchun yillik yoqilg'i sarfining pasayishi gazli qozonxonaga nisbatan 30% ga etishi aniqlandi.

Volkov va boshqalar tomonidan [7] har xil turdagi issiqlik nasoslari, ularning afzalliklari va kamchiliklari muhokama qilinadi. Issiqlik energiyasining ma'lum bir manbasini samaradorligi va tanlash iqlim sharoitiga, ayniqsa issiqlik chiqarish manbai atmosfera havosi bilan bog'liq. Issiqlik nasoslarini mavjud markazlashtirilgan isitish tizimlari bilan birgalikda ishlatish imkoniyati ko'rib

chiqilgan. Issiqlik nasoslari va markazlashtirilgan isitish energiyani tejash texnologiyalari o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Issiqlik ta'minotining keng qo'llaniladigan usullari - markazlashtirilgan manbalardan va alohida qozonlardan, isitish magistralini yoki gaz quvurini yotqizishni talab qiladi. Elektr energiyasini to'g'ridan-to'g'ri issiqlikga aylantirish yordamida binoni elektr energiyasi bilan isitish ancha qimmatga tushadi. Oldingi kamchiliklardan mahrum bo'lgan issiqlik ta'minoti usullaridan biri bu issiqlik nasoslari yordamida issiqlik ta'minoti. Sandalova va boshqalar tomonidan [8] issiqlik ta'minoti uchun issiqlik nasosidan foydalanish va issiqlik nasosining isitish koeffitsienti aniqlash usuli qilingan.

Shit va boshqalar tomonidan [9] markazlashtirilgan issiqlik ta'minoti tizimlarida issiqlik nasoslaridan foydalanish ko'rsatilgan. Tadqiqotning maqsadi tabiiy sovutgichlardan foydalangan holda issiqlik nasoslari bilan birlashtirilgan issiqlik ta'minoti tizimlarining energiya samaradorligini oshirishdir. Ishning eng muhim natijalari karbonat angidriddagi issiqlik nasosining ishlab chiqilgan sxemasidir, bu miqdoriy issiqlik ta'minoti tizimida ishlash imkoniyatlarini va isitish bo'lmagan davrda binolar uchun issiq suv tayyorlashni birlashtiradi. Olingan natijalarning ahamiyati shundaki, taklif etilayotgan texnik echim IEM uchun yoqilg'i sarfini va iste'mol qilinadigan energiya resurslari uchun to'lovlarni to'lashda iste'molchilar xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Bauer tomonidan [10] issiqlik ta'minoti tizimlarining samaradorligini oshirish uchun zamonaviy texnologik echimlardan foydalanish imkoniyatlarini ko'rib chiqadi. Taqdim etilgan echimlar iste'mol qilinadigan energiya manbalarining bir qismini issiqlik nasoslari yordamida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish hisobiga qoplashga asoslangan.

3. Kombinatsiyalangan isitish tizimlari - issiqlik nasoslari va quyosh kollektorlari. Quyosh batareyasidan va hatto shamol tegirmonidan olinadigan energiya isitish uchun etarli bo'lmasligi mumkin, shuningdek, suvning issiqligini sezilarli darajada samaradorlik bilan elektr tokiga aylantirish mumkin bo'lmaydi. Elektr energiyasini ishlab chiqaradigan qurilmalar deyarli hamma joyda yuqori samaradorlik bilan ishlatilishi mumkin bo'lgan "muqobil isitish" tizimlaridan farqli o'laroq, barcha mintaqalarda iqtisodiy jihatdan foydali emas. Hozir ko'plab Evropa mamlakatlarida va AQShda ushbu tizimlar issiqlik energiyasining juda katta qismini ishlab chiqaradi va bu bozor juda tez rivojlanmoqda. Bunday qurilmalarning afzalligi past energiya xarajatlari, ekologik xavfsizlik va zararli chiqindilarning yo'qligi, shuningdek qisman yoki hatto to'liq avtonomiyalardir.

Kollektorli modullar gorizontal yoki vertikal ravishda o'rnatilishi mumkin, tomga o'rnatilishi yoki unga qo'shilishi mumkin. Xuddi shu turdagi modullarni "batareyaga" ulash mumkin. O'rnatish vaqtida modullarning joylashishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Quyosh nurlari yuzaga qat'iy ravishda perpendikulyar ravishda tushgan taqdirda, eng samarali ish bo'lishi aniq. Aslida, modullarni ochadigan kuzatuv moslamasini yaratish mumkin, bunday o'zgarishlar mavjud, amalda bu echimlar deyarli ishlatilmaydi: uskunaning narxi butun Quyosh tizimining narxidan yuqori bo'ladi. Shuni ham hisobga olish kerakki, Quyosh qishda yozga qaraganda pastroq ko'tariladi, demak modullarning optimal moyilligi farq qiladi.

Evropa va Amerika mamlakatlarida issiqlik nasoslari 30 yildan ortiq vaqt davomida turar joy va ofis binolarini, shuningdek turli binolarni issiqlik bilan ta'minlash uchun ishlatilgan. Eng yirik energetika kompaniyalari issiqlik nasoslarini loyihalash, ishlab chiqarish va amalga oshirish bilan shug'ullanadi. Energiya rivojlangan 28 mamlakat a'zolarini birlashtirgan va maqsadi energiya xavfsizligini ta'minlash va ekologik vaziyatni yaxshilashga intilgan Xalqaro Energetika Agentligi (IEA, IEA lotin qisqartmasi) issiqlik nasosini foydalanishni amalga oshirish siyosatining asosiy koordinatoriga aylandi.Yaponiyada va AQShda jamoat binolarini qurish uchun ruxsat olayotganda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan, xususan, issiqlik nasoslari tizimlaridan foydalanish asosiy sharti hisoblanadi. Yaponiyadagi deyarli barcha ko'p qavatli binolar bunday tizimlar bilan jihozlangan; AQShda. Rossiyada issiqlik nasosidan foydalanish tobora kengayib bormoqda va kengayishda davom etmoqda, buning uchun katta imkoniyatlar mavjud, shuning uchun ushbu sohadagi barcha ilmiy tadqiqotlar istiqbolli hisoblanadi.

Xulosa. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, issiqlik nasoslaridan foydalanish ko'plab issiqlik tarmoqlarida o'zining ekologik va ixtisodiy samaradorligini ko'rsatib kelmoqda.

Issiqlik nasoslarining energiya samaradorligi qozon tizimlariga nisbatan afzalliklari issiqlik ishlab chiqarish uchun yoqilg'i sarfi 25-50% ga kamayadi. O'rtacha, issiqlik nasosi issiqlik ta'minoti ehtiyojining 60-75 foizini bepul ta'minlaydi.

Issiqlik nasosining elektr quvvatini tutinishi to'g'ridan-to'g'ri elektr isitish bilan isitishdan 4 baravar kam bo'ladi.

Issiqlik nasoslarining qoplanish muddati 4-9 yilni, ularning ishlash muddati kapital ta'mirlashgacha 15-20 yilni tashkil etadi.

To'g'ri ishlab chiqilgan issiqlik nasosli isitish tizimi bilan operatsion xarajatlarni 80% gacha tejashu mumkin.

Issiqlik nasoslarining afzalliklari ularning tejamkorligi, ekologik xavfsizligi, xavfsizligi, ishonchliligi, chidamliligi va qulayligi bilan bog'liq bo'lsa, kamchiliklari dastlabki o'rnatish qiymati va elektr tarmog'iga bo'lgan yuqori talabdir.

Adabiyotlar

1. Лунева С.К., Лепеш А.Г. Исследование эффективности функционирования теплового насоса Изд-во СПбГЭУ, 2015.
2. Овчаров П.В Применение тепловых насосов в энергосберегающем комплексе Известия КГАСУ, 2012, № 2 (20)
3. Земляков А.С. Применение тепловых насосов в системах теплоснабжения. // «Инновационная наука». 2015. №12.
4. Тоимбаев А.Б. Эффективность работы теплового насоса при различных режимах. А.Б.Тоимбаев, М.В.Ермоленко, О.А.Степанова. Текст: непосредственный. // Молодой учёный. 2014. № 6 (65). -С. 264-266.
5. Абуев И.М. Системы теплоснабжения с применением тепловых насосов Материалы Конференции "Малые и средние ТЭЦ. Экономика малой энергетики и проблемы инвестиций. Практический опыт» 12-14 сентября 2006 г. НП "Российское теплоснабжение"
6. Овсянник, А. В., Трошев, Д. С. Оценка энергетической эффективности тепловых насосов в системах индивидуального теплоснабжения по годовому расходу условного топлива // Вестник ГГТУ им. П. О. Сухого. 2012. №4. -С. 66–72.
7. Волков В.Н., Козина Л.Н., Дзюбан А.М., Мырцымов С.А., Каськаев П.П. Актуальное применение тепловых насосов для отопления зданий и сооружений Вестник НГИЭИ. 2015. № 6 (49). -С. 39-43
8. Сандалова Л.А. Эффектиность применения тепловых насосов для теплоснабжения в сборнике: Интеграционные процессы в науке в современных условиях. Материалы Международной научно-практической конференции. Научное электронное издание. Под общей редакцией А.И. Вострецова. 2016, -С. 95-99.
9. Шит М.Л., Журавлев А.А., Суворов Д.М., Сущих В.М. Комбинированная система теплоснабжения с тэц и локальными тепловыми насосами. Проблемы региональной энергетики. 2020. № 1 (45). -С.81-93
10. Бауэр А.В. Повышение эффективности в системах теплоснабжения В сборнике: Студент: наука, профессия, жизнь. Материалы VII всероссийской студенческой научной конференции с международным участием. В 4-х частях. 2020.

REZYUME

Ushbu ishda adabiyotlarni ko'rib chiqish asosida issiqlik nasoslaridan samarali foydalanish imkoniyati keltirilgan. Turli sohalarda issiqlik nasosidan foydalanishning energiya samaradorligi masalalari ko'rib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной работе на основе литературного обзора представлена возможность эффективностивного использования тепловых насосов. Рассмотрены вопросы энергоэффективности использования теплового насоса в различных сферах.

SUMMARY

This paper is based on the literature review, the there is presented possibility of efficient use of heat pumps. The issues of energy efficiency are considered using a heat pump in various areas.

БОЛАЖАҚ ОҚЫТЫЎШЫЛАРДЫ МИЛЛИЙ ҚӘДИРИЯТЛАР ТИЙКАРЫНДА КӘСИПЛИК КОМПЕТЕНЦИЯСЫН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

К.А.Қутлымурадов – *таяныш докторант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жаҳон ҳамжамияти, малакали кадрлар, инсоний фазилатлар, умуминсоний қадриятлар, касбий компетентлик, ижодий индивидуаллик, психологик-педагогик шарт-шароитлар, маданиятлараро компетенция.

Ключевые слова: мировое сообщество, квалифицированные кадры, человеческие качества, общечеловеческие ценности, профессиональная компетентность, творческая индивидуальность, психолого-педагогические условия, межкультурная компетентность.

Key words: world community, qualified personnel, human qualities, universal values, professional competence, creative individuality, psychological and pedagogical conditions, intercultural competence.

Заманагөй жәмийетте билимлендириў системасын раўажландырыўдың стратегиялық жөнелиси - бул инсанның түрли тараўларда мақсетли ғәрезсиз искерлиги тийкарында оның интеллектуал ҳәм тәрбиялық раўажланыўы болып табылады. Жәҳәнниң раўажланған мәмлекетлери қатары елимизде де билимлендириў тараўындағы реформалар, модернизациялар процесинде бийғәрез тәлимди қоллап-қуўатлаў әҳмийетли бағдар сыпатында баҳаланбақта.

Республикамызда билимлендириў системасын модернизациялаў арқалы ҳәр тәреплеме жетик, еркин ҳәм бийғәрез пикирлеў қәбилетине ийе, зейинли, талапшаң кадрларды таярлаўға үлкен итибар берилип атыр. Болажақ оқытыўшылардың кәсиплик компетентлигин жетилистириў, қәбилетилерин үйрениў ҳәр қашанғыдан да әҳмийетли мәселелердиң бирине айланып келген. Бул бойынша бир қатар илимий жумыслар исленген. Бирақ, бул мәселениң түрли тәреплери ҳәм аспектлерине алымлардың қызығыўы артып бармақта. Себеби, үзликсиз тәлим системасын модернизациялаў ҳәм раўажландырыўдың ҳәзирги заман басқышында айрықша әҳмийетке ийе ҳәм оның актуаллығынан дәрек береди.

Кәсиплик тәлим-тәрбия мәселелериниң узақ тарийхый дәреклери Шығыс ойшыллары Әбиў Әлий ибн Сино, Әбиў Райхан Беруний, Әбиў Наср Фарабий, Әлийшер Наўайы, Абдулла Авлоний шығармаларында да сәўлеленген. Тарийхий мийрасларымызда кәсипке бағдарлаў идеялары жәмийет раўажланыўындағы әҳмийети ҳаққында бир қанша ой-пикирлер билдирилген. Э.Розиев, Б.Кодиров, М.Давлетшин, В.Каримова, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн ҳәм басқалар өзлериниң илимий жумысларында болажақ оқытыўшыларда кәсиплик компетентликти жетилистириў, оларды кәсипке бағдарлаўдың психологиялық тийкарлары ҳаққында итибарға ылайық пикирлерин усынған болса, М.Очилов, У.Махкамов, М.Куронов, Ф.Юзликаев, Ж.Хасанбоев, Ё.Хдйдаров, У.Толипов, Н.Сайидахмедов, Н.Нишоналиев, Э.Чориев, Н.Шодиевлар илимий изертлеўлеринде болажақ оқытыўшыларда кәсиплик билим ҳәм қәнигелик жетилистириў, жетик кадрлар таярлаў мәселесинде илимий-методикалық жақтан талқыланған.

Кәсиплик компетентлик қәниге искерлиги ҳәм оның ишки дүзилиси әҳмийетли характеристикаларын сәўлелендириўге таянады деп түсиндириўге тийкарланған ҳалда кәсиплик компетентлик структурасы оның тийкарғы компонетлерин белгилеў көзқарасынан айдынластырыў мүмкин.

Педагогикалық искерликте, тийкарынан, оның компонентлерин педагог искерлигиниң бийғәрез функционал түрлери сыпатында ажыратыў усылы үстин турады. Соның ушын да В.А.Сластенин: - «…болажақ қәнигениң кәсиплик компетентлиги структурасын үйрениў педагог мийнетин пухта талқылаў, оның таярлық дәрежесине ҳәзирги модернизация етилип атырған ҳәм үзликсиз педагогикалық билим концепциясын әмелге асырыў шараятында жоқары оқыў системасы тәрепинен күтилип атырған талапларды анықлаў нәзерде тутады» [3:55] деп атап өтеди.

«Компетентлик» - түсиниги болса, шахстың барқулла өсип барыўшы көриниси болып, реал турмыслық жағдайларда жүзеге келген машқалаларды шешиў қәбилети, өз билими, оқыў ҳәм турмыслық тәжирийбелери, қәдириятлары ҳәм қызығыўшылығын оған сарплаў имканиятлары есапланады. «Компетентлик» атамасы билимлендириў атамасында психологлардың илимий жумыслары нәтийжесинде кирип келди. Бул түсиник дәстүрий емес яки күтилмеген жағдайларда өзин қандай тутыў, қарым-қатнасқа кириў, қарама-қарсылық пенен өз ара мүнәсибетлерде жаңа жол тутыў анық емес ўазыйпаларды орынлаўда, қарама-қарсылыққа толы мағлыўматлардан пайдаланыўға, барқулла раўажланып барыўшы ҳәм қурамалы процесслерде қандай ҳәрекет қылыў кереклиги ҳаққында теориялық билимлер зәрүрлигин көрсетеди. Инглис тилинен «competence» түсинигиниң сөзлик мәниси «қәбилет» деп аталып, бирақ, компетенция атамасы билим, көнликпе, шеберлик ҳәм кәбилетти жүзеге шығарыўға хызмет етеди.

Белгили алымлар Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Э.Ф.Зеер, В.А.Сластенин, Т.Ф.Лошакова оқытыўшының «кәсиплик компетентлик» ҳаққында бир қатар илимий изертлеў жумысларын алып барған. Илимпаз Б.А.Назарова өзиниң илимий жумысында Д.Дьюи, У.Уоллер, М.Мид, К.Юнг, П.Сорокин, Ф.Знанецкийлардың философиясында кәсиплик компетентлик түсинигине айрықша пикир билдиреди. Солай етип, Б.А.Назарова:-« Бул орталыққа қарап, үйрениў усылы, себеби, кәсип адамды оған туўрылайды, адамлардың қызығыўшылығын анықлайды, бир кәсипте ислейтуғын адамлардың қызыўшылығын жәмлейди» [5:170]-деп атап өтеди.

И.В.Гришина «кәсиплик компетенция шахстың өз профессионал искерлигин қаншели дәрежеде ийелегенлиги, оған зәрүрлик ҳәм қызығыўшылығы, умтылыўы, қәдириятлары, искерлик мақсети, өзиниң социаллық орталықтан орнын баҳалай алыўы» [2:40]- деп баҳа береди.

Индивидуал компетентлик - бул өзин басқарыў жолларын билиў, кәсиплик раўажланыўға таярлық ҳәм кәсиплик жаңалықлар жаратыў. Соның менен бирге, оқытыўшының билимлери жаңалықлар менен байыған

болыўы, психологиялық ҳәм педагогикалық пазыйлетлер жоқары болыўы менен белгиленеди [4:308].

Р.Х.Тугешевтың пикир билдириўинше, кәсиплик шеберлик шахс сыпатының жетилисиўине қойылған адымлар жәрдеминде тек ғана бир искерлик ушын бағдарланған компетенция болып табылады. Компетенция ийеси дегенде, алым шахстың өз исиниң устасы, шеберлиги менен шекленип қалмастан, бәлким жумысты пайда етиў, өз искерлигине байланыслы барлық машқалаларды системалы рәўиште түсиниў, ўазыйпа қоя билиўи ҳәм анық машқалаларға шешим табыў қәбилетлерине ийе болыўы сыяқлы пазыйлетлерин нәзерде тутады. Әне, сондай инсан мәлим бир тараўда компетенция ийеси деген атаққа сазаўар екенлиги билинеди [6].

Компетенция өз билимлерин тынбай байытып барыўы, жаңа мағлыўматларды үйрениўи, сол күнги ҳәм заман талапларын сезиниўи, жаңа билимлерди излеп табыў шеберлиги, оларды қайта ислеў ҳәм де өз әмелий искерлигинде қолланыў талап етиледи. Компетенция ийеси болған қәниге машқалаларын шешиўде өзи өзлестирип алған, әйне пайытында сол шараятқа сәйкес метод ҳәм усыллардан пайдаланыўды жақсы билиў, ҳәзирги жағдайға мүнәсип болған методларды таңлап алып қолланыў, туўры келмейтуғын усыллардан ўаз кешиў, мәселеге сын көзқарас пенен қараў сыяқлы көнликпелерге ийе болады.

Келешекте оқытыўшылық кәсиби менен шуғылланыўшы талабаларда психологиялық-педагогикалық компонентлерден бири, бул «есте саклаў» жеке сыпатларын мәлим дәрежеде жоқары болыўы менен көзге тасланады. Буннан тысқары, әмелге асырылатуғын ислер дүзилисине көре бир неше билимлердиң интеграциясы, өз ара байланыслығы ҳәм оннан пайдаланыў методикасын өз ишине алады. Белгили илимпаз Т.Р.Толагановтың изертлеўлеринде, - «Талаба ҳәр дайым оқыў материалын теориялық ҳәм әмелий өз ара байланыслы болған диалогине қатнасады, себеби, оның материалына муўапық жуўмақ шығарыў ушын өзиниң билимлер блогина тез-тез мүрәжат етип турады»,- деп атап өтеди [1:82].

Болажақ оқытыўшыны кәсиплик компетентлигиниң жетилисиўи оның жәмийеттеги орны, педагогикалық жоқары оқыў орынларының мәжбүрияты ҳәм ўазыйпаларына ҳәм де индивидуал қәбилетлерине байланыслы болады. Оқытыўшының дөретиўшилик индивидуаллығы оның индивидуал белгилериниң (пикирлеўиниң илимийлесиўи, иске дөретиўшилик пенен қантасыўы, өзиниң имканиятларын жүзеге шығарыўға умтылыўы ҳәм басқалар) раўажланыў дәрежеси менен белгиленеди. Болажақ кәсиплик пән оқытыўшысының дөретиўшилик индивидуаллығын раўажландырыў ҳәм жетилистириў ушын психологиялық-педагогикалық шараятлар қарама-қарсылығын сезиў, олардың шешимин табыў ушын өзине тән болған мақсет ҳәм кәсиплик шеберликке ийе болыў лазым.

Заманагөй дөретиўши оқытыўшы педагогикалық искерлигиниң репродуктив (есинде қалған нәрсени айтып бериў) усылы ҳәм дөретиўшиликтен бирин таңлаўда өзлигин, балки, турмыслық мақсетлерди де жүзеге шығарады. Ол өзин сыпат жағынан өзгерттиреди, психологиялық тосықларды жеңеди, кәсиплик әҳмийетке ийе сыпатларын раўажландырыў имканиятларын излейди, өзиниң педагогикалық концепциясын ислеп шығады

Улыўма алғанда, оқытыўшының педагогикалық искерлиги ушын, бириншиден, инновациялық бағдарланғанлық, екиншиден, өз исине дөретиўшилик пенен қантас, индивидуаллық сыяқлы қәсийетлери менен әҳмийетли болып көринеди. Дөретиўши оқытыўшы өз-өзин жетилистирмей турып, индивидуаллықты раўажландырмай, кәсиплик компетентлигин жетилистирмей кәсиплик искерлигине жоқары нәтийжеге ерисиў мүмкин емеслигин аңлап жетеди. Сол себепли, кәсиплик зәрүрлик болған сыпатларын турмыслық мақсет сыпатында раўажландырмай турып, жаңа технологияларды ийелеўи мүмкин емес.

Әдебиялар

1. Абдуллаева Қ.М.Махсус фанларни ўкитишда бўлажак ўкитувчиларнинг касбий билим ва кўникмаларини шакллантиришнинг методик асослари: Дис. ...пед.фан.ном. -Т.: 2006. 182-б.
2. Гришина И.В. Профессиональная компетентность директора школы. Автореф.: дис.... докт.пед.наук. – М.: 2004. –С.40.
3. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. - М.: 1997. –С. 55.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. -М.: «Знание», 1996.-С. 308.
5. Назарова Б.А. Педагогика коллежлари бўлгуси ўкитувчиларининг касбий лаёқатини тарбиялаш: Дис....пед.фан. ном. - Т.: 2009. 170-б.
6. Тугешев Р.Х. К вопросу системной психодиагностики психологической компетентности субъектов профессиональной деятельности. Режим доступа: [http:/www.psycheya.ru/]

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўкитувчиларни тайёрлашда уларнинг касбий компетентлигини шакллантириш педагогик муаммо эканлиги, касбий компетентликни шакллантириш, бўлажак ўқитувчиларнинг касбий ва шахсий камолотини таъминлаш учун педагогик-психологик шарт- шароитларни яратиш, компетент ёндашув асосида модернизациялаш, унинг касбий компетентлигини шакллантиришнинг хусусиятлари каби масалалар сўз этилади. Касбий тайёргарлик даражасига қўйилувчи талаблар нуктаи назаридан компетентлик талабаларнинг муайян вазиятларда билим, малака ва фаолият усуллари тупламини мақсадга мувофиқ қўллаш қобилияти ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается формирование профессиональной компетентности при подготовке учителей, формирование профессиональной компетентности, создание педагогических и психологических условий для профессионального и личностного развития будущих учителей, модернизация на основе компетентносного подхода, особенности профессиональной компетентности. С точки зрения требований к уровню профессиональной подготовки, под компетенцией понимается способность студентов использовать набор знаний, навыков и методов деятельности в конкретной ситуации.

SUMMARY

The article discusses the formation of professional competence in the training of teachers, the formation of professional competence, the creation of pedagogical and psychological conditions for the professional and personal development of future teachers, modernization on the basis of a competency approach, the features of professional competence. In terms of the requirements for the level of professional training, competence refers to the ability of students to use a set of knowledge, skills and methods of activity in a specific situation.

WEB – ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА БЎЛАЖАК ИНФОРМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

М.Т.Мамбетниязов – *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: касбий компетентлик, информатика ўқитувчилари, компьютер, ахборот, интернет, Web-технология, замонавий таълим тизими.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, учителя информатики, компьютер, информация, Интернет, веб-технология, современная система образования.

Key words: professional competence, computer science teachers, computer, information, Internet, Web-technology, modern education system.

Замонавий таълимнинг асосий мақсади жамият ва давлат учун ҳар томонлома ривожланган, жамиятга, меҳнат фаолиятига ижтимоий мослашувчан, ўз устида ишлай оладиган шахсни тайёрлашдан иборат. Демак, ҳар томонлама ривожланган шахс тарбиясида педагогларнинг компетентлик даражаси муҳим аҳамиятга эга. Бу борада, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида "таълим ва ўқитиш сифатини баҳолашнинг халқаро стандаартларини жорий этиш асосида олий таълим муассасалари фаолиятининг сифати ва самарадорлигини ошириш" [1] муҳим вазифа этиб белгиланган. Мазкур вазифалар замонавий ёндошувлар асосида ижросини амалга ошириш борасида бўлажак ўқитувчиларнинг ахборот-комуникатив компетентлигини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Педагогикада ўқитувчининг касбий компетентлигига ва касбий компетенциясига алоҳида эътибор қаратилади. XX асрнинг 70-80 йилларида АҚШ педагогларни ўқитишнинг компетентлик ёндашувига асосланган компетенциясини ишлаб чиқишга катта аҳамият берилган [2]. Энг самарали ишлаётган педагогларнинг фаолиятини кузатиш ва келажакдаги эҳтиёжларини моделлаштириш натижасида компетенциянинг педагог фаолиятининг ва шахснинг «билмоқ, бажармоқ, эга бўлмоқ» деган уч асосий бўғинига асосланган бир қатор турлари аниқланган [3:157]. Шундан бошлаб ўқитувчининг шахсий сифатларининг унинг касбий компетентлигига таъсири барча тадқиқодчилар томонидан эътироф этилиб келинмоқда. Ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигига компетентлик ёндашувларни ишлаб чиқишга И.Л.Зимняя катта ҳисса қўшган. У педагог шахсининг барча сифатларини объектив ва субъектив сифаатларига ажратган: объектив сифатлари – бу ўқитувчининг ўз фанини билиш даражаси, фан методологиясини эгаллаганлик даражаси ва илмий билимларнинг чуқурлиги, умумий дидактик ва хусусий методик тамоилларни эгаллаганлиги, болалар психологиясини яхши билиш ва унинг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ қабул қилиши; субъективлари: педагоглик санъати, педагогик истеъдод, ижодкорлик ва ҳ.к. [4]. Н.И.Алмазова педагогнинг касбий компетенциясини ўрганишда ўқитишнинг самарадорлигини ошириш имконини берадиган кўникмаларни ва педагогнинг шахсий сифатларини гуруҳларга бўлиб чиқди ва хулоса чиқарди: Педагогнинг касбий компетенцияси – бу педагогнинг меҳнати бўлиб, унда педагогик фаолият, педагогик мулоқат етарлича юқори даражада амалга оширилади, ўқитувчининг шахси намоён бўлади, талабаларни ўқитиш ва тарбиялаш бўйича яхши натижаларга эришилади [2].

«Компетентлик» сўзининг маъноси хабордорлик, обрў, ўз соҳаси бўйича кенг қамровли тушунча ва тажрибага эга бўлиш билан белгиланади. Компетенция шахсий сифат бўлиб, турли хил вазиятда педагогик фаолият ва ижтимоий ҳаётда ифодаланадиган қобилият, билим, кўникма ва малака ҳисобланади.

Ўқитувчининг ўқувчиларга таълим ва тарбия бериш, педагогик фаолият, педагогик мулоқот жараёнида доимий равишда юқори натижаларга эришиши унинг касбий компетентлиги дейилади.

Касбий компетентликнинг ривожланиши – бу шахсий касбий сифатларнинг ривожланишига олиб келувчи касбий малакани модернизациялаш ва ўзлаштириш, узлуксиз ривожлантириб ва юксалиб борувчи касбий малакани тўплаш каби динамик жараёндир [5].

Ахборот жамиятини яратиш ва ривожлантириш таълим соҳасида ахборот-коммуникация технологияларини (АКТ) кенг қўллашни назарда тутади, бу бир қатор омиллар билан белгиланади.

Биринчидан, таълимга АКТни жорий этиш инсониятнинг билим ва тўпланган технологик ва ижтимоий тажрибасини нафақат авлоддан-авлодга, балки бир кишидан бошқасига ўтказишни сезиларли даражада тезлаштиради.

Иккинчидан, замонавий АКТ, таълим ва таълим сифатини ошириш, инсонга атроф-муҳитга ва ижтимоий ўзгаришларга янада муваффақиятли ва тезроқ мослашишга имкон беради. Бу ҳар бир инсонга бугунги кунда ва келажак жамиятда керакли билимларни олиш имконини беради.

Учинчидан, мазкур технологияларни таълимга фаол ва самарали жорий этиш, ахборот жамияти талабларига жавоб берадиган таълим тизимини яратиш, ҳамда замонавий жамияти талаблари асосида аньанавий таълим тизимини ислоҳ қилиш жараёнида муҳим омил бўлмоқда.

Ахборот-коммуникация технологияларини муваффақиятли татбиқ этишнинг мисоли сифатида Интернетни - ахборотни йиғиш ва сақлаш, уни ҳар бир фойдаланувчига алоҳида етказиш учун деярли чексиз имкониятлари бўлган глобал компютер тармоғининг пайдо бўлиши мисол бўлди. Интернет тезда илм-фан, таълим, алоқа, оммавий ахборот воситалари, шу жумладан телевидение, реклама, савдо, шунингдек, инсон фаолиятининг бошқа соҳаларида ўз ўрнини топди. Таълим тизимига Интернетни жорий этишнинг биринчи қадамлари унинг ривожланиши учун улкан имкониятларни очиб берди. Шу билан бирга, улар тармоқдан таълим муассасаларида кенг фойдаланиш учун бартараф этилиши керак бўлган қийинчиликларни ҳам аниқладилар. Бу кўплаб техник (компютерлар, модемлар ва ҳ. к.), дастурий таъминот (ўқитиш технологияларини қўллаб-қувватлаш) воситаларидан фойдаланиш, шунингдек қўшимча ташкилий-услубий қўлланмалар тайёрлаш (талабалар ва ўқитувчилар учун махсус кўрсатмалар ва бошқалар), янги дарсликлар ва ўқув қўлланмалари ва ҳокозалар тайёрлаш.

Таълимни ахборотлаштиришнинг энг истиқболли йўналишларидан бири Web-технологиялардан фойдаланиш. Бунинг сабаби, уларнинг асосий қисми ушбу технология ёрдамида амалга ошириладиган ахборотни (гиперматнли) тақдим этиш шаклидир. Ахборотни тақдим этишнинг гиперматнли шакли телекоммуникацияларнинг янги ахборот манбаларига кириш ва янги ўқув фаолиятини ташкил этиш нуқтаи назаридан дидактик имкониятларини бир неча бор оширади.

Web-технология гиперҳаволаларни навигация қилиш технологияси. Гиперҳавола – матн, расм, шунингдек, Web-саҳифалар каби бошқа маълумотларга ишора қилувчи ҳужжатда белгиланган позиция. Гиперҳаволани фаоллаштирганда, кўрсатилган обьектда ўтиш амалга оширилади. Гиперматн гипермулоқотларни ўз ичига олган ҳужжатдир.

Жаҳон инфратузилмасини сифат жиҳатидан ўзгартирган техник янгилик гиперматн ихтироси бўлди. Гиперматн атамаси китоб ва нутқнинг аньанавий чизиқли тузилишидан фарқли ўлароқ, ғояларнинг чизиқли бўлмаган тузилишини ифодаловчи ҳужжатларни тавсифлаш учун киритилди. Гиперматнли матн оддий матндан материалнинг тартибига қараб фарқ қилиши мумкин, гиперматн элементлари иерархик дарахт ёки ташкилот тармоғи сифатида жойлаштирилиши.

Таълим соҳасида гиперматнли тизимларнинг қуйидаги афзалликлари аниқланиши мумкин:

• гиперматн принципига асосланган материалларни ўрганиш, ҳис қилиш учун қулай ва асосий материални ёдлашга ижобий таъсир кўрсатади;

• ўқувчиларнинг интеллектуал даражасини оширади.

Web-технологиялардан фойдаланган ҳолда, ўқитувчилар зерикарли ахборотни такрорлашдан воз кечиб, ўқувчиларга шахсий ёрдам бериш, ахборотни муҳокама қилиш, тингловчиларда тадқиқот ёндашувини ривожлантириш, ижодий қобилиятларни ривожлантириш орқали ўқув вақтидан янада самарали фойдаланиш имкониятига эга.

Web-технологиялардан фойдаланиш бўйича тренинг таълимни ахборотлаштириш вазифаларидан бирини, яьни «Таълимнинг интенсивлиги ва самарадорлигини ошириш, мутахассислар томонидан доимий, индивидуал малака ошириш шартлари ва воситаларини яратиш» ни ҳал қилиш имконини беради [6].

Web-технологияларнинг бўлажак информатика ўқитувчиси фаолиятига таъсирининг учта асосий жиҳати мавжуд:

• Web-технологиялар мактаб информатика курсининг мазмунига киритилган. Шундан келиб чиқадики, компютер фанлари ўқитувчиси олийгоҳларда ушбу соҳада (мавзу, услубий, махсус) тегишли таълим олишлари керак);

• сўнгги пайтларда кўплаб таълим Web-сайтлари (ўқув, услубий, маълумотнома) пайдо бўлди. Ўқитувчи улардан самарали фойдаланишга тайёр бўлиши керак;

• таълимни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари (узлуксиз таълим, очиқ таълим, масофавий таълим ва бошқалар) ўқитувчининг ўз таълим ресурсларини, шу жумладан, Web-сайтларни яратиш усуллари ва воситаларини ўзлаштириш зарурлиги ҳақида савол туғилади.

Шундай қилиб, бўлажак ўқитувчилар томонидан Web-технологияларни таълим салоҳиятининг барча жиҳатини ўзларининг касбий фаолиятида қўллаш вазифаси қўйилади, бунинг учун олийгоҳларда Web-технологияларни ўрганиш керак. Замонавий компютер технологиялари гиперматн тушунчасини кенгайтириш ва гиперматн (гипермедиа) га ўтишга имкон беришини таъкидламоқда. Гипермедиа технологиялари билимларни тақдим этиш, яратиш ва қўллаш учун янги имкониятларни очиб беради, чунки улардаги тугунлар ва нуқталар нафақат матндан, балки сифат жиҳатидан янги ва ахборот таркибига бой элементлардан иборат бўлиши мумкин. Буларга расмлар, статистик ва динамик тасвирлар - слайдлар, аудио ёзувлар, видеоклиплар киради. Гиперматн технологияси концепциясининг кенгайиши тизимнинг ахборот қисмини гиперматнли тузилишга эга бўлган синтетик муҳитга (мултимедиа) айлантиришга олиб келади ва натижада бу тизим гипермедиага айланади.

Ўқитувчининг касбий фаолиятида АКТдан, хусусан Web - технологиялардан педагогик фойдаланишга қуйидагилар киради.

• Web-технологияларига оид зарур билимлар асосларини ва улардан амалий фойдаланишда шахсий тажрибаларини тўплаш (Web-сайтларнинг дидактик салоҳияти, Web-ресурсларни яратиш);

• ўқув жараёнида фойдаланиш учун услубий ва умумий маданий тайёргарлик.

Таълим йўналишини ифодаловчи Web-ресурс гиперматнли ҳужжатлар ёрдамида аньанавий маълумотларни нашр этиш принциплари ва механизмларини ҳамда ўқув фаолияти ва билим мотивациясини рағбатлантирадиган махсус алгоритмларни бирлаштириши керак. Бинобарин, бундай Web-ресурсларининг мақсади нафақат умумий фойдаланиш учун маълумотларни тақдим этиш, балки авваламбор ўқув жараёнини ташкил этиш, билим фаолиятини рағбатлантириш ва талабаларнинг мотивациясини оширишдир.

Ахборотнинг электрон турларининг хусусиятлари, хусусан, Web-ахборот, таълим жараёни талабларига жавоб беришга қодир. Чунки ресурснинг гиперматнли тузилиши, шунингдек, URL манзилига асосланган ресурсларни ўзаро боғлашнинг мослашувчан тизими ахборот оқимини кўпайтириш ва шу билан билим соҳасини кенгайтириш имконини беради.

Анъанавий воситалар, электрон почта ва амалга оширилган интерактив ахборот алмашиш имконияти, гарчи у жуда стандарт тизимларда бўлса-да, лекин махсус ташкил этилган, мунозарали форумлар, Чатлар махсус Web-шакллар ва бошқалар талабалар ва ўқитувчиларга берилган мавзулар бўйича очиқ мулоқот қилиш, ахборот алмашиш, бепул маслаҳат бериш, гуруҳ муҳокамаларини ташкил этиш имконини беради. Талабанинг мустақил иш вақтининг сезиларли улуши билан Web-ресурснинг бу хусусиятлари, албатта, иш фаолиятини кучайтиради, рағбатлантиради ва шунга мос равишда олинган маълумотларнинг бир бутинлик даражасини оширади. Тизимнинг муайян тури сифатида Web-ресурс таълимининг ўзига хос хусусияти Web-интерфейсдаги махсус алгоритмларни тўплаш орқали талабаларнинг муайян ҳаракатларини амалга ошириш учун етарлича қатъий тартибга эга бўлган маълум бир траектория бўйича ўқув жараёнини яратишга имкон беради, бу эса ўқувчиларни ўқитиш жараёнида рағбатлантириш ва ташкил этиш имконини беради.

Умумий хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, таълим жараёнида Web-технологияларни қўллаш соҳаларидан бири бу Web-сайтни яратиш ва ундан тўлақонли Интернет-ресурс сифатида фойдаланишдир. Шундай қилиб, таълим жараёнида Web-технологиялар томонидан бажариладиган вазифалар, одатда, фан ўқитувчисидан ўқитиш курсини яратиш режаси билан белгиланади. Муайян ресурсни амалга ошириш шакллари ўқитувчининг аниқ белгилаб қўйган вазифалари билан аниқланади. Таълимда Web-ресурс вазифаларини кенг тушунишда, умуман, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш сифатида тасаввур қилиш мумкин. Ушбу ўзаро таъсир ўқув жараёнида кўп қирради бўлиши мумкин.

Web-технологияларнинг дидактик имкониятларини фойдаланадиган фан ўқитувчининг фаолияти қуйидаги даражада **такомиллаштирилади**:

• дарс самарадорлигини ошириш;

• сарфланган вақт миқдорини камайтириш орқали;

• энг сўнги ва ишончли маълумотни олиш имконияти;

• тезкор ахборотлар алмашиш имкониятлари ва бошқалар.

Адабиётлар

1. 2017-2021 йилларда Узбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йуналиши буйича Харакатлар стратегияси. Узбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4947-сонли Фармони 1-иловаси. –Тошкент: 2017 йил 7 февраль.

2. Алмазова Н.И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе. Авторефер диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. -Санк-Петербург: 2003.

3. Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества).

4. Зимняя И.Л. Ключевые компетентности какк результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. -М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2004.
5. Муслимов Н.А. Бўлажак ўқитувчиларни касбий фаолиятга тайёрлаш жараёнида компетентлик / "Меҳнат ва касб таълими ўқитувчилари касбий компетентлигини таъминлашнинг интегратив технологиялари" мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Тошкент: ТДПУ, 2010. 114-б.
6. Везиров Т.Т. Формирование профессиональных умений будущих учителей математики и информатики на основе Web-технологий: Дисс. к.п.н: 13.00.08. -М.: 2009. –С.193.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Web-технологиялар асосида бўлажак информатика ўқитувчисининг касбий компетентлигининг назарий асослари ва бу борадаги муаммоларни ўрганиш масаласи ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье отражены теоретические основы профессиональной компетентности будущего учителя информатики на основе Web-технологий и исследования проблем в этой области.

SUMMARY

The article reflects the theoretical foundations of the professional competence of a future computer science teacher on the basis of Web technologies and the study of problems in this area.

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘЛИМНИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

А.Машерипова – *үлкен оқытыўшы*
Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў аймақлық орайы

Таянч сўзлар: мақтабгача таълим, мактабгача таълим ташкилотлари, мактабгача ёш, мактабгача тарбия, боғча, хусусий боғча, мобиль боғча.
Ключевые слова: дошкольное образование, дошкольное учреждение, дошкольный возраст, дошкольное воспитание, детский сад, частный детский сад, мобильный детский сад.
Key words: preschool education, preschool institution, preschool age, preschool upbringing, kindergarten, private kindergarten, mobile kindergarten.

Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтың 2016-жылы 29-декабрьде «2017-2021-жылларда мектепке шекемги билимлендириў системасын және де жетилистириўдиң ис-илажлары ҳаққында» ғы қарары қабыл етилди. Усы қарар мектепке шекемги билимлендириў системасын түптен реформаластырыў, оны заман талаплары тийкарында қайта шөлкемлестириў ҳәм балаларды кәмил инсан етип тәрбиялаў ушын зәрүр шараятлар жаратыў имканиятын береди ҳәм мектепке шекемги билимлендириў системасын дәўир талабына сай жаңа басқышқа көтерди. Себеби, бизиң келешегимизди даўам еттириўши жасларымыздың тәрбиясы ҳәм оларды ҳәр тәреплеме мектепке таярлаў бүгинги күнимиздиң ең баслы ўазыйпасы ҳәм келешегимиздиң тийкары болатуғыны анық. Мәмлекетимизде баланың жеке өзгешелигин есапқа алған ҳалда дәслепки ҳәм мектепке шекемги жастағы баланы мәмлекетлик Дәстүр тийкарында тәрбияланбақта. [1:4]. Президентимиз тәрепинен жас әўладты тәрбиялаўдың биринши ҳәм әҳмийетли буўыны болған мектепке шекемги билимлендириў системасын түптен жетилистириўге айрықша итибар қаратылмақта.

Халқымыздың мүнәсип турмыс кешириўи, жәҳән талаплары дәрежесинде тәлим алыўы ҳәм кәсип ийелеўи, пуқараларымыздың жаратыўшылық дәрежесин әмелге шығарыў ушын зәрүр шараятлар жаратты. Бүгинги күнде алдымызға қойып атырған ўазыйпалардан келип шығып, мектепке шекемги билимлендириўди раўажландырыўға, әсиресе тәлим-тәрбияның сыпатын ҳәм нәтийжелилигин миллий ҳәм жәҳән тәжирийбесин есапқа алған ҳалда модернизациялаўға айрықшы итибар қаратылмақта. Нәтийжеде мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң материал-техникалық базасы, методикалық жақтан тәмийнлениўи жетилистирилип, оқытыў процесине алдыңғы педагогикалық ҳәм хабар технологиялары кеңнен енгизилмекте. Мәмлекетимизде мектепке шекемги билимлендириў системасын түптен жетилистириў бойынша бир қатар пәрман ҳәм қарарлар қабыл етилди: Өзбекстан Республикасы Президентиниң «2017-2021-жылларда мектепке шекемги билимлендириў системасын және де жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2016-жыл 29-декабрдеги PQ-2707-санлы, «Мектепке шекемги билимлендириў системасын және де жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2017-жыл 9-сентябрь айындағы PQ-3261-санлы қарарлары, «Мектепке шекемги билимлендириў системасын басқарыўды түптен жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2017-жыл 30-сентябрьдеги PF-5198-санлы пәрманлары мысал бола алады. Соның менен бир қатарда, Қарақалпақстан Республикасында 2018-жылды «Мектепке шекемги билимлендириў жылы» деп белгиленип, мектеп жасындағы балаларды мектепке шекемги билимлендириўге сол жылдың өзинде қамтып алыўды 45% ке көтериў мақсет етип белгиленген еди ҳәм гөзлеген мақсетке ерисилди. Бүгинги күнге келип Қарақалпақстан Республикасында мектепке шекемги билимлендириў тараўы кеңнен раўажландырылмақта. Мектепке шекемги билимлендириў Министрлиги шөлкемлестирилместен алдын, Қарақалпақстан Республикасы бойынша жәми 318 мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери болып, олардан 308 мәмлекетлик, 3 мәмлекетлик емес, 7 кәрханаларға қараслы мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери хызмет көрсетип келген. Бүгинги күнде Қарақалпақстан Республикасында Мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң саны жәми 543 болып, соннан 375 мәмлекетлик, 6 меншик, 22 мәмлекетлик жеке меншик шерикшилик, 2 кәрханаларға қараслы, 136 мәмлекетлик емес үй бақшалары жумыс ислеп келмекте. 2019-жыл 1 апрель ҳалатына Республика бойынша 3-7 жасқа шекемги балалар саны 150974 болып, соннан мектепке шекемги билимлендириў мәкемелерине 67091 бала қамтып алынған.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2018-жыл 28-майдағы 442-ф-санлы “Мектепке шекемги билимлендириў системасын және де раўажландырыў, мектепке шекемги жастағы балаларды мектепке шекемги билимлендириў мәкемелерине қамтып алыў дәрежесин асырыў, кем тәмийинленген шаңарақлар перзентлерине мектепке шекемги билим алыў ушын кең имканиятлар жаратыў ҳаққында” ғы қарары тийкарында 2018-жыл 1-июньннан баслап, Нөкис қаласы, Х.Абдамбетов көшесинде жайласқан 48-санлы мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў мәкемеси шөлкемлестирилди. Мектепке шекемги билимлендириў шөлкеми кем тәмийинленген шаңарақлар перзентлери ушын мөлшерленген. Шөлкемге балалар улыўма санының 50 пайызы муғдарында кем тәмийинленгенлер дизиминде турған

шаңарақлардың перзентлери тийкарланған ҳүжжетлер бойынша бийпул қабыл етилди. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2018-жыл 16-августтағы «Арал бойы регионы балалары ушын реабилитация орайына ийе көп тармақлы қәнигелестирилген Мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкемин шөлкемлестириў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-3909-санлы қарарына тийкарланып, Нөкис қаласы «Нур» мәкан пуқаралар жыйынан 120 орынға мөлшерленген «Имкон» реабилитация орайларына ийе көп тармақлы қәнигелестирилген мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў мәкемеси 2019-жыл 4-апрельден баслап иске түсти. Жәнe де мәмлекетимизде мектепке шекемги билимлендириўдиң жаңа түри енгизилмекте. Мобиль топарлар базасында мектепке шекемги билимлендириў хызметлерин көрсетиў бойынша тәжирийбе-сынаў жойбарын әмелге асырыў ҳаққында Ҳүкимет қарары (786-сан, 18.09.2019.) қабыл етилди. Қарарға муўапық, 2019-2020-оқыў жылынан баслап, мектепке шекемги билимлендириў мобиль топарлары тәжирийбе сыпатында Қарақалпақстан Республикасы ҳәм ўәлаятлар айырым районларында, қайта үскенеленген ISUZU НС 40 автобусларында шөлкемлестириледи. Мобиль топардың ўазыйпаларынан бири мектепке шекемги билимлендириў менен қамтып алынбаған балалардың ҳәр тәреплеме жетик, интеллектуал камал табыўына шараят жаратыўдан ибарат. Мобиль топарларға 3 жастан 7 жасқа шекем болған, мектепке шекемги билимлендириў мәкемелерине бармайтуғын балалар қабыл етиледи. Бүгинги күнде мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде 4769 педагог тәлим-тәрбия бермекте. Соннан, 1601 жоқары мағлыўматлы, 3172 орта мағлыўматлы, 168 қәниге емес. Ал соннан, 3240 тәрбияшы болып, 711 жоқары мағлыўматлы, 2529 орта мағлыўматлы. 2018-жылы 15-февраль күнги Өзбекстан Республикасы Жоқары ҳәм Орта Арнаўлы Билимлендириў Министрлигиниң буйрығына тийкарланып, мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерин жоқары мағлыўматлы кадрлар менен тәмийнлеў мақсетинде Халық Билимлендириў Хызметкерлерин Қайта Таярлаў ҳәм Олардың Қәнигелигин Арттырыў Аймақлық Орайында 2018-жыл 22-февраль күннен баслап 695 тәрбияшы, 173 дефектолог, 82 психолог кәсиплик таярлықтан өткерилип, мектепке шекемги тәлимди жоқары мағлыўматлы қәнигелер менен тәмийинлеўге ерисилди. Бүгинги күнде бизиң мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеримиз, балалардың индивидуал зәрүрликлерин есапқа алған ҳалда, ерте жас ҳәм мектепке шекем жастағы балалардың раўажланыўына қойылатуғын мәмлекетлик талаплар ҳәм мәмлекетлик оқыў дәстүри бойынша ҳәр тәреплеме раўажланыўы ушын қолайлы шараятлар жаратып бермекте. Мектепке шекемги тәрбия мәкемелериндеги тәлим-тәрбияның тийкарғы мақсети физикалық жақтан саў-саламат, ақыл-еси пүтин, интеллекти раўажланған, логикалық пикирлейтуғын, руўхый бай, өз пикирин еркин айта алатуғын жетик шахсты тәрбиялаў болып табылады [3:56]. Мектепке шекемги тәрбия мәкемелери хызметкерлери буларды терең түсинип ертеңги келешегимиз болған әўладларымызды миллий, мәдений қәдирилятлар, өзлигимизди аңлаў, миллий мақтаныш, Ўатанға муҳаббат, жасы үлкенлерге ҳәм кишилерге, ата-аналарына ҳүрмет-иззет түсиниклерин ҳәм сезимлерин сиңдирип барыўы лазым. Себеби, дөгерек әтирaптағы адамлардың сөйлеў мәденияты, өз ара мүнәсибети тәсиринде бақшада тәрбияланып атырған жас балалардың сезимлери раўажланып барады ҳәм жеке өзгешеликлери пайда бола баслайды.

Жуўмақлап айтқанда, мектепке шекемги билимлендириў системасы үзликсиз тәлимниң биринши басқышы болып, бул жүдә жуўапкершиликли ҳәм әҳмийетли басқыш болып есапланып, келешегимиз болған жас әўладтың тәлим-тәрбиясында педагог-тәрбияшыларға үлкен ўазыйпалар ҳәм жуўапкершиликти жүклейди.

Әдебиятлар

1. «Илк қадам» Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури. –Тошкент: 2018.

2. “2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги ПҚ-2707-сонли Қарори.

3. Тлеумбетова К.Д. ҚМУ жанындағы педагог кадрларды қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин жетилистириў аймақлық орайы “Мектепке шекемги билимлендириў: тәжирийбелер, машқалалар ҳәм раўажланыў перспективалары” атамасындағы Республикалық илимий - әмелий конференциясы. –Нөкис: 2019, 56-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бугунги кунда Қорақалпағистонда мактабгача таълим тизими ва мактабгача таълим ташкилотларининг ривожланиши бўйича қатор маълумотлар келтирилган. Унга мактабгча таълим тизимининг ҳолати, мактабгча ёшдаги болаларнинг мактабгача таълим ташкилотларига қамраб олиниши ҳақидаги ва ташкилотларнинг фаолияти ҳақидаги маълумотлар манбаларга таянган ҳолда баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится некоторые информации о системе дошкольного образования Каракалпакстана и развитие дошкольных учреждений на настоящий момент. Состояние дошкольной системы образования, состояние охвата детей дошкольного возраста в дошкольные учреждение и основные деятельности дошкольных учреждений обосновывается на примере источников.

SUMMARY

The article provides a number of information on the development of preschool education and preschool education system in Karakalpakstan today. The state of the pre-school education is based on sources about the enrollment of preschool children in pre-school education institutions and the activities of the organizations.

ТАРИХИЙ-БАДИИЙ АСАРЛАР ВОСИТАСИДА КУРСАНТЛАРДА ҲАРБИЙ ЖАСОРАТ СИФАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

М.У.Муродиллаева – *катта ўқитувчи*

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари академияси

Таянч сўзлар: олий ҳарбий таълим муассасалари, тарихий-бадиий асарлар, ҳарбий жасорат сифатларини ривожлантириш, ҳарбий жасорат сифатларини ривожлантириш тамойиллари.

Ключевые слова: высшие военные учебные заведения, историко-художественные произведения, развитие качеств воинской отваги, принципы развития качеств воинской отваги.

Key words: higher military educational institutions, historical-artistic works, development of qualities of military courage, principles of development of qualities of military courage.

Бўлажак офицерларда ривожлантирилиши лозим бўлган касбий фазилатлар сирасида жасорат сифатлари муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, уларнинг бу сифатларга эга бўлиши ҳарбий фаолият моҳиятини чуқур англаб етишга ундайди, асл ватанпарвар эканлигини исботлаб беради.

Олий ҳарбий таълим муассасаларида сюжетида жасорат, мардлик, қаҳрамонлик, довюраклилик, ватанпар-

варлик ғоялари илгари сурилган тарихий-бадиий асарларни мустақил ёки машғулотлар давомида ўрганиб бориш таълимни ва маънавий-маърифий ишларни ташкил этишда самарали тарбиявий таъсир эга. Асар қаҳрамонлари бўлган афсонавий ёки тарихий шахсларнинг сиймоси, улар томонидан кўрсатилган жасорат, мардлик, қаҳрамонлик, довюраклилик, ватанпарварликнинг бадиий-ҳиссий жиҳатдан ёритилиши олий ҳарбий таълим муассасалари курсантларининг кўз олдида намоён бўлиб, уларнинг ҳиссий-эстетик, иродавий ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялашга улкан ёрдам беради.

Ҳарбий жасорат сифатларини ривожлантиришга қаратилган жараённинг самарали кечиши, энг аввало, аниқ мақсадга йўналтирилган педагогик фаолиятда устуворлик касб этувчи тамойилларнинг аниқланишига боғлиқ. Устувор тамойилларни моҳияти ҳамда уларнинг тарихий-бадиий асарлар воситасида курсантларда жасорат сифатларини ривожланти-ришдаги аҳамияти хусусида сўз юритамиз:

1. Тарихийлик тамойили тарихий-бадиий асар воситасида тарихий воқеликлар ва жараёнлар билан танишиш, уларнинг моҳиятини англашда тарихий маълумотлар, ҳужжатларга мурожаат қилинганлик, ижтимоий-тарихий моҳиятга эга ҳаёт тарзи асарнинг “ядроси”ни ташкил этиши, тарихий ҳақиқатларнинг имкон қадар аслиятига дахл қилмаган ҳолда ёритилиши, шу билан бирга миллий тарихга ҳурмат билан ёндашиш, халқнинг неча минг йиллик кечмишини инкор этмаслик, аксинча, миллий тарих билан фахрланиш каби ҳолатларни ифодалайди. Мазкур тамойил тарихий-бадиий асарлар восита сифатида курсантларда жасорат сифатларини ривожлантириш учун миллий тарихимиз моҳиятини чуқур англаб етиш, унга ҳурмат-эҳтиромда бўлишга ундайди.

2. Бадиий ифодавийлик ва ҳиссий таъсирланиш тамойилида тарихий-бадиий асарларнинг қиймати уларнинг ҳиссий таъсирини кучайтиришга ёрдам берувчи бадиий ифодавийлик, ифодавийлик “нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишини таъминлаши” [1:62], бадиий ифодавийлик тарихий жанрда яратилган асарларни ифода услубининг равон бўлиши таъминланади. Ифодавийлик бўлажак офицерларда асар қаҳрамонлари сиймосида жасорат сифатларига эришиш эҳтиётини юзага келтиради. Зеро, асар қаҳрамонларининг жасорати, мардлиги ва қаҳрамонлиги бадиий ифодавийлик воситасида курсантларга ҳиссий таъсир кўрсатади.

3. Тарихий ворислик тамойили. Авлодларни аждодларнинг бой тарихий мероси билан таништириш, уларнинг турмуш тарзи, ҳаётий интилишлари, ижтимоий мақсадларидан хабардор қилиш, аждодлар анъаналарини асрашга ундаш учун хизмат қилади. Ҳарбий мавзуларда яратилган, моҳияти ва мазмунида ҳарбий ҳаётга доир воқеа ҳодисалар акс эттирилган тарихий-бадиий асарлар тарихий ворисийлик тамойили моҳиятини акс эттирган. Шу билан бирга бундай асарлар иши билан ижтимоий-педагогик аҳамиятга эга бўлиб, улар воситасида ҳар бир ҳарбий шахс жасорат сифатларини ривожлантириш баробарида, аждодларимиз муқаддас деб билган ўз юртини ўзининг номус-ори, шаъни, ғурурини муҳофаза қилганидек ҳимоя қилишлари, ҳаттоки ўз ҳаётларини унинг озодлиги, тинчлиги ва осойишталиги йўлида қурбон қилишдан заррача ҳайиқмай мардлик ва жасурлик сифатларига эга бўлганликлари тўғрисида қимматли ва ўрнак олишга ундовчи тарихий воқеа ҳодисалардан бохабар қилади. Пировардида, курсантларда ҳарбий анъаналарга содиқ бўлиш, она юртга садоқат, ватанпарварлик, жасорат, мардлик сифатлари мустаҳкамланиб, уларнинг қон қонига сингиб боришига замин яратилади.

4. Иродавий фаоллик тамойили. Мазкур тамойил асосини ирода ҳамда фаоллик ташкил қилади. “Шахс томонидан ўзининг мақсадга йўналтирилган ҳаракат ва интилишларини такомиллаштиришдаги ички ва ташқи тўсиқларни енгишга қаратилган малакаларда ифодаланадиган хулқ-атвори ва фаолиятининг онгли бошқарилиши” [5:373] сифатида намоён бўладиган ироданинг муайян ҳолати фаоллик негизида акс этади.

Э.Г.Ширяеванинг қайд этишича, иродавий фаоллик “иродавий ҳолатларни, иродавий жараёнларни ва шахснинг иродавий хусусиятларини, яъни, фаолиятни амалга оширишда иштирок этадиган руҳий жараёнларни белгилаб беради ҳамда, ўзида фаолият мотивлари ва мақсадларини рўёбга чиқаришнинг ўзига хос йўллари [4:3]ни ифодалайди. Қайд этилган қарашларни чуқур ва теран таҳлил қилар эканмиз, таҳлилларимиз натижаси ҳарбий бўлган ҳар бир шахс мустаҳкам ва метин ирода, мустақим фаоллик сифатлари мужассам бўлишини лозим тақазо этади.

5. Ҳарбий қадриятларнинг устуворлиги тамойили. Дарҳақиқат, ҳарбий қадриятларнинг олий қадриятга айланиши тарихий-бадиий асарлар воситасида таъминланади. Тарихий воқеа-ҳодисалар, тарихий жараёнларни бадиий таъсирчанлиги асосида ифодалайди. Н. В. Черникованинг фикрига кўра, “ҳаётий қадриятлар, ахлоқ меъёрлари ва қоидалари фақатгина ҳис-туйғулар орқалигига ривожланаётган шахснинг қадриятлари ва меъёрларига айлана олади” [3:65]. Бу эса курсантларни ҳиссий-эстетик ва ахлоқий руҳда тарбиялашда муҳим ўрин тутади. Ҳиссий-эстетик ва ахлоқий руҳда тарбияланган ҳар бир курсант аждодлар томонидан улуғланган ҳарбий қадриятлар, анъаналарни ўзининг шахсий қадриятлари сифатида эъзозлайди.

Ҳар бир қўшиннинг муайян таркибий тузилма ҳамда ҳарбий атрибутларга эга бўлиши, “ҳарбий парадларни ташкил этиш; парад чоғида ҳарбий қисмларнинг бошлиқлари ўз қўмондонларига қўшиннинг маросимда ҳозир бўлганлиги тўғрисида ҳисоб бериш; қўмондонга мадҳу-сано айтиш (бугунги кундаги “Соғлик-саломатлик тилаймиз”, “Ватанимга садоқат билан хизмат қиламан” тарзида билдирилувчи тилаклар); қўшиннинг ҳарбий парадда ўзининг маросим либосида иштирок этиши; қўшин таркибига кирувчи ҳар бир бўлинма ўзигагина хос либосга эга бўлиши; ҳарбий парадда ҳар бир бўлинманинг ўз байроқлари билан иштирок этиши, белгиланган майдон бўйича мусиқа садолари остида шаҳдам қадам ташлаб ўтиш” [2:12] кабилар ҳарбий қадриятлар сифатида улуғланганликни намоён этади.

6. Анъаналар ва новацион ғоялар бирлиги тамойили. Тарихий ворислик негизида, энг аввало, аждодлар томонидан қадрият сифатида ардоқланган анъаналар кузатилади. Араб тилидан таржима қилинганда “наслдан наслга ўтувчи қоида” деган маънони англатадиган “анъана” тушунчаси ёрдамида “ҳаётда қарор

топган (топаётган) удум, урф-одат ва бошқа амаллар" [1:89] тушунилади. Жасорат сифатларини ривожлантиришда курсантларни аждодларнинг ҳарбий мероси билан таништириш билангина чекланиб қолмай, улар негизида соҳадаги ўзгаришлар, ҳарбий мутахассисларнинг касбий фаолиятга бўлган ёндашуви, янги тенденциялар ҳақида ҳам маълумотларни бериб ўтиш мақсадга мувофиқ саналади. Бу тарихий-бадиий асарларни ўрганиш, мазмунини чуқур ва теран таҳлил қилиш, амалий машғулотларни ташкил этишда инновацион ҳамда ахборот технологиялари ёрдамида амалга оширилади.

7. Интерфаол ёндашув тамойили. Ушбу тамойил негизида интерфаоллик ётади. Моҳиятига кўра интерфаоллик шахсларнинг "билим, кўникма, малака ва муайян ахлоқий сифатларни ўзлаштириш йўлида биргаликда, ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳаракатни ташкил этиш лаёқатига эгаликларини англатади. Мантиқий нуқтаи назардан эса интерфаоллик, энг аввало, ижтимоий субъектларнинг суҳбат (диалог), ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳаракат, фаолиятни олиб боришларини ифодалайди [5:5]. Тамойил ёрдамида тарихий-бадиий асарларни ўрганиш жараёнида курсантларнинг амалий топшириқларни биргаликда, ўзаро ҳамкорлик асосида бажариши, лойиҳаларни тайёрлашда жуфтлик, кичик ва катта гуруҳларда ишлаши, тақдимотларни жамоавий муҳокама қилишини англатади. Замонавий шароитда тарбиявий вазиятларни ҳал қилишда ҳам интерфаол методлар самарали методлар сифатида тан олинган. Зеро, интерфаол методлар "нафақат бўлажак мутахассисларнинг ижтимоий-психологик компетентлигини оширишни таъминлайди" [4:6], балки шахсга самарали таъсир этишнинг "энг қисқа йўлини кўрсатиб беради. Бинобарин, интерфаол методлар ёрдамида шахсга самарали таъсир этиш воситаси жамоа саналади [2:98]. Қолаверса, тажриба-синов ишларини амалга оширишда ҳам интерфаол методлардан самарали, ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқ саналади. Тамойил ёрдамида ана шу ҳолат ҳам ёритилади.

8. Муаммоли ёндашув тамойили. Инновацион таълим муҳитида шахсга тайёр билимларни бериш эмас, балки уни билимларни ўзлаштиришга методик жиҳатдан тўғри йўналтира олиш долзарблик касб этмоқда. Шунга кўра, жасорат сифатларини ривожлантириш жараёнида уларни муаммоли вазиятларни таҳлил қилиш, педагогик кейсларни ечиш, муҳокамалар жараёнида "ғояга қарши ғоя" асосида иш кўришга жалб этиш муҳимлигини англатади. Интерфаол методлар ёрдамида муаммоли характерга эга вазиятларнинг ечимини топишга йўналтирилди.

9. Синергетик ёндашув тамойили. Синергетик ёндашув нуқтаи назаридан шахс камолоти "унинг ташқи таъсирларсиз ички имкониятларига таянган ҳолда ўз-ўзини камолга етказишини таъминловчи жараён сифатида кўрилади. Бу жараёнда янги даражани ифодаловчи (аввалгидан кўра сифат жиҳатдан яхшироқ) ҳолатга эришилади. Бошқача айтганда, асосий диққат қайта шаклланиш, яъни, шахс қиёфасида содир бўлган кескин ўзгаришлар (янги фазилатларнинг шаклланиши)га қаратилади. Курсантларда жасорат сифатларини ривожлантириш ўзаро ҳамкорликни тақозо қилиб, ҳамкорлик "педагог ва курсантлар ёки курсантларнинг ўзларининг орқали юзага келади. Шу сабабли синергетик парадигмада интерфаол методлар талабалар шахсининг ривожланишига таъсир этувчи асосий омил сифатида қайд этилади" [3:71]. Ўз-ўзини ривожлантириши жамоавий фаолият жараёнида ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатиш, педагог билан ҳамкорлик эса улар ўртасидаги тескари алоқа асосида кечади.

10. Креатив ёндашув тамойили. Тарихий-бадиий асарлар воситасида курсантларда жасорат сифатларини ривожлантиришда креатив ёндашувнинг устуворлиги улар томонидан амалий топшириқларни бажариш, лойиҳаларни тайёрлашда кўзга ташланади. Курсантларнинг индивидуал, жуфтли, гуруҳли, жамоавий фаолияти якунида топшириқлар, лойиҳалар креатив, оргинал ечимга эга бўлиши зарур. Креатив ёндашув тамойили айнан мана шу ҳолатларни ифодалашга хизмат қилади.

11. Ижтимоий ва гуманитар фанлар интеграцияси тамойили. Ушбу тамойил ўқув фанлари сирасида ижтимоий ва гуманитар фанларнинг бир-бирини тақозо этишини англатади. Ижтимоий моҳиятга эга тарих, гуманитар характерни касб этувчи адабиёт фанларининг дидактик имкониятлари, шахсни шакллантиришдаги роли, унда бадиий-эстетик ва ахлоқий фазилатларни тарбиялашдаги ўрни олий ҳарбий таълим муассасаларида курсантларда жасорат сифатларини ривожлантиришда кенг имкониятларни очади. Курсантларда жасорат сифатларини ривожлантириш жараёнида ижтимоий ҳамда гуманитар фанлар ўртасидаги интеграциянинг таъминланиши эса уларнинг дидактик, тарбиявий ва ижтимоий имкониятларини бир нуқтага жамлаш орқали юқори самарадорликка эришишни назарда тутади.

Хулоса қилиб айтганда, тарихий-бадиий асарлар воситасида курсантларда ҳарбий жасорат сифатларини ривожлантиришда кутилган натижаларга эришиш бу жараённинг самарали кечишини таъминловчи тамойилларга боғлиқ. Назарий таҳлил, олий ҳарбий таълим муассасаси амалиётини ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида тарихийлик, бадиий ифодавийлик ва ҳиссий таъсирланиш, тарихий ворислик, иродавий фаоллик, ҳарбий қадриятларнинг устуворлиги, анъаналар ва новацион ғоялар бирлиги, интерфаол, муаммоли, синергетик ҳамда креатив ёндашувлар, ижтимоий ва гуманитар фанлар интеграцияси каби тамойиллар тарихий-бадиий асарлар воситасида курсантларда ҳарбий жасорат сифатларини ривожлантиришда самарали эканлиги аниқланди. Педагогик амалиётда ушбу тамойиллар асосида иш кўриш кутилган натижага эришишни кафолатлайди.

Адабиётлар

1. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии. – М.: Психология, 2003. – С. 6.
2. Маклаков А.Г. Общая психология / Учебник для вузов. СПб.: -Питер: 2006. – С. 373.
3. Мамажонов М. Миллий ҳарбий анъаналар ва уларнинг тарбиявий имкониятлари / Методик тавсиянома. – Т.: ЎзПФИТИ, 2007. 12-б.
4. Халанская В.А. Самоорганизация личности студента в процессе обучения с помощью активных методов. – М.: Изд-во СГУ, 2010. – С. 71.
5. Черникова Н.В. Педагогические принципы эстетического воспитания студентов – будущих учителей // http://www.tsutmb.ru/nayk/nauchnyie_ meropriyatiya/int_konf/mezhdunarodnyie/lichnostnoe/uchitelej.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ҳарбий жасорат сифатларини ривожлантириш, таълим жараёнида мазкур сифатларни ривожлантириш воситаларидан самарали фойдаланиш, тарихий-бадиий асарларнинг тарбиявий аҳамияти, педагогик фаолиятда уларнинг тамойилларининг устуворлиги ҳақида мулоҳазалар берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно рассматриваются вопросы развития качеств воинской отваги, одного из видов профессиональной деятельности будущих офицеров в системе высшего военного образования, эффективного использования средств развития этих качеств в обучении, воспитательной ценности историко-художественных произведений в развитии воинской отваги, приоритета их принципов в педагогической деятельности.

SUMMARY
In this article, there is descibed the development of military courage qualities as one of the professional activities of future officers in higher military educational institutions, the effective use of the means of development of these qualities in the educational process are given in detail.

HUQÍQÍY BILIMLER TIYKARÍNDA AKADEMIYALÍQ LICEY OQÍWSHÍLARÍNÍŃ PUQARALÍQ POZICIYASÍN RAWAJLANDÍRÍW

N.T.Orınbetov – *assistent oqıtıwshı*
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Tayanch so‘zlar: globallashuv, fuqarolik, fuqarolik pozitsiyasi, qadriyatlar, huquqiy ong, huquqiy ta’lim, huquqiy tarbiya, huquqiy madaniyat.
Ключевые слова: глобализация, гражданственность, гражданская позиция, ценности, правосознание, правовое образование, правовое воспитание, правовая культура.
Key words: globalization, citizenship, civic stand,values, legal consciousness, legal education, legal culture.

Búgingi kúnde dúnyada júz berip atırǵan waqıyalar, globallasıw processleriniń tezlesiwi hám keńeyiwi, túrli aymaqlarda júzege kelip atırǵan krizisler Fr.Nicshe pikiri menen aytqanda: «barlıq qádiriyatlardı qayta bahalaw»[1]ǵa alıp kelmekte hám bul bahalaw ayırım qarama-qarsılıqlarǵa, hátteki destruktiv ózgesheliklerge iye. Búgingi kúnde ayırım batıs mámleketleri globallasıw hám demokratiya bayraǵı astında óz mádeniyatların basqa aymaqlarǵa jayıwǵa umtılmaqta. Qarama-qarsılıqlarǵa bay bolǵan bunday mashqalalardı ańlaw ushın jaslardı dástúrler hám qádiriyatlarımız tiykarında tárbiyalaw, olardıń huqıqıy sanasın hám huqıqıy mádeniyatın jetilistiriw, erkin pikirlewin, turmıslıq poziciyasın, keń dúnyaqarasın qáliplestiriw hám rawajlandırıwǵa kómeklesiw talap etiledi.

Bunnan kelip shıǵıp, akademiyalıq licey oqıwshılarında puqaralıq poziciyasın qáliplestiriw-hár bir oqıwshıda eń áwele óz xalqınıń tariyxı, ruwxıy qádiriyatları, watanımızdıń imkaniyatları hám keleshegin biliw, onı qádirlew, onnan quwanıw, elimiz tınıshlıǵı,watanımız rawajı hám xalıq abadanlıǵı ushın juwapkershilikti seziw, óziniń huqıqların hám minnetlerin jaqsı biliw menen birge olardı tolıq ámelge asırıw, hár qanday jaǵdayda da milliy máplerdi qorǵay alatuǵın pazıyletlerdi tárbiyalawdan ibarat. Birinshi Prezidentimiz Islam Karimov aytqanınday, “hámmemizdiń tiykarǵı wazıypamız – jaslarımızdıń erkin pikiri hám dúnyaqarasınıń qáliplesiwine kómeklesiw, turmısta óz poziciyasın bekkem belgilep alıwǵa járdemlesiw, olardı sanalı hám bilimli etip tárbiyalaw, átirapımızdaǵı waqıyalarǵa itibarsız bolmaw, mámleketke tiyislilik sezimi menen jasawǵa úyretiwden ibarat” [2:100].

Bekkem puqaralıq poziciyası qáliplesken oqıwshı mámleketke tiyislilikti ańlap jetedi, jáne de bul oqıwshıda watansúyiwshilik sezimi, konstituciya, nızamlardı hám mámleket nıshanların húrmet etiw sezimi joqarı boladı. Sondayaq, puqaralıq bir tárepten jámiyette shaxstıń górezsizligin, ekinshi tárepten adamlardıń jámiyet turmısındaǵı qatnasıwında sáwlelenetuǵın joqarı dárejedegi birlikti názerde tutatuǵın qaraslardıń jiyindısın ańlatadı. Puqaralıqtı ańlatatuǵın ayırım áhmiyetli tárepler dep tómendegilerdi atap ótsek boladı:

- puqaranıń óz huqıqların túsiniwi hám onı turmısta qollanıw kónlikpesi;
- basqa puqaralardıń huqıqların húrmet etiwi;
- puqaranıń óz is-háreketi ushın jeke juwapkershiligi;
- mámleket hám jámiyet aldındaǵı óziniń huqıqıy hám ádep-ikramlılıq juwapkershiligin ańlawı;
- puqaralardıń teńligi;
- joqarı ruwxıy ádeplilik ólshemlerge tiykarlanıp, sociallıq reallıqqa obyektiv hám kritikalıq jantasıw, hákimiyat penen, basqa puqaralar hám jámiyetlik birlespeler menen unamlı pikir júrgiziw qábileti;
- puqaralıq ózlikti ańlaw hám t.b[3].

Usı maqsette akademiyalıq licey oqıwshılarınıń puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwda oqıw orınlarında jámiyetlik pánlerdiń ornı ayırıqsha. Búgingi kúnde bilimlendiriw sisteması aldında oqıwshılardıń huqıqın, siyasiy sanasın, mádeniyatın rawajlandırıw, watan aldındaǵı juwapkershiligin kúsheytiw wazıypası turıptı. Sonday-aq, zamanagóy bilimlendiriwdiń maqseti de joqarı sanalı, dúnya qarası keń, bilimli, óziniń erkin pikirine iye, watanǵa sadıq, milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlarǵa sadıq insanlardı tárbiyalawdan ibarat. Bul wazıypalardı jámiyetlik gumanitar pánler, sonıń ishinde, «Huqıqtanıw», «Puqaralıq jámiyeti», «Milliy ideya», «Siyasattanıw», «Filosofiya», «Tariyx» hám t.b. pánler ámelge asıradı.

Akademiyalıq licey oqıwshılarınıń puqaralıq poziciyasın qáliplestiriwde «Huqıqtanıw» páni ayırıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, dáslep oqıwshılardıń huqıqıy sanasın hám mádeniyatın rawajlandırıw hám usı tiykarda puqaralıq sanasın rawajlandırıw talap etiledi. Puqaralıq sanası, demokratiyalıq qádiriyatlar, ideallar, huqıq hám erkinlikler kózqarasınan shaxs, jámiyet hám mámleket ortasındaǵı qatnasıqlardı ańlawdan ibarat. Puqaralıq sana, puqaralıq juwapkershilikti, puqaralıq mádeniyattı, sociallıq áhmiyetke iye bolǵan ózgesheliklerdi de qáliplestiredi. Oqıwshılardıń puqaralıq poziciyasın qáliplestiriwde huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattıń ornı júda áhmiyetli, sebebi, olarda sociallıq belsendilikti asırıw, jámiyet aldında puqaralıqtı ańlaw kónlikpeleriniń qáliplesiwinde tiykarǵı faktor bolıp xızmet etedi. Jaslardıń belsendi puqaralıq poziciyasın qáliplestiriw tek ǵana mámleket basshısınıń yamasa mámleket xızmetkerleriniń wazıypası emes, bálkim jaslar tárbiyasına juwapker bolǵan jámiyettegi barlıq puqaralardıń wazıypası da bolıp esaplanadı. Jaslarǵa itibar, bul eń dáslep, shańaraqtıń qalaberse jámiyettiń tiykarǵı wazıypasına aylanıp barmaqta. Milliy hám ulıwmainsaniy qádiriyatlar ruwxında kámillikke erisip atırǵan jaslarǵa, hár qanday juwapkershilikli wazıypanı isenip tapsırıw múmkin, búgin elimizde óz teńleslerine úlgi bolıp atırǵan, Ózbekstandı dúnyaǵa tanıtıwda óziniń múnasip úlesin qosıp atırǵan jaslarımız kópshilikti quraydı. Jańa rawajlanıp atırǵan Ózbekstanımızda ótken bir jıl dawamında jas jigit-qızlarımızdıń 266 sı respublika, 80 ni xalıq aralıq pán olimpiadaları jeńimpazları, 12 sportshımız jáhán, 93 sportshımız Aziya chempionatlarında, 150 den zıyat jaslarımız xalıq aralıq tańlawlarda joqarı nátiyjelerge eriskeni pikirimizdiń dáliyli esaplanadı [4:252]. Tilekke qarsı, ayırım oqıwshılarımız óziniń qımbatlı waqtın nátiyjesiz jumıslarǵa sarıplap yamasa jaman jollarǵa adasıp kirip qalıp atır. Sonıń ushın usınday jaslardı tuwrı jolǵa baǵdarlap, olardı óziniń qábilet hám imkaniyatlarına isenim oyatıw, olardı erkin pikirlew, óz puqaralıq poziciyasına iye bolıwı, puqaralıq poziciyasın ámelge asırıw kónlikpelerin qáliplestiriw júda úlken áhmiyetke iye. Bunday wazıypalardı ámelge asırıwdıń bir qatar faktorları bar hám olar tómendegilerden ibarat:

Birinshiden, shańaraqtaǵı sociallıq ortalıq. Ata-ananıń perzentine kórsetip atırǵan tásiri, tuwrı baǵdarlanǵan tárbiyası. Ata-ananıń ózi perzentine úlgi bolıwı júda áhmiyetli rol oynaydı. Balanı jaslayınan erkin pikirlewge, kitapqa, belgili pán yamasa kásip-ónerge qızıǵıwın oyatıwǵa, baladaǵı qábiletti erte ańlap onı tuwrı jolǵa baǵdarlawǵa ata-ana tikkeley juwapker. Bul jaǵday balanıń ózine bolǵan isenimin asırıwǵa úlken tásir kórsetedi;

Ekinshiden, bilimlendiriw mákemelerinde alıp barılatuǵın tálim-tárbiya jumıslarınıń durıs jolǵa qoyılǵanlıǵına baylanıslı. Balanıń qábileti hám olardıń individual ózgesheliklerin esapqa alıp tálim-tárbiyanı durıs shólkemlestiriw hár qanday pedagogtan úlken sheberlik talap etedi. Eger, pedagoglar baladaǵı qábiletti, intasın hám

qızıǵıwların óz waqtında ańlap, olardı rawajlandırıwǵa tásir kórsetse, bunday jaslardan keleshekte hár tárepleme nawqıran insanlar jetilisip shıǵadı. Bilimlendiriw mákemelerinde shólkemlestiriletuǵın hár qıylı ruwxıy, aǵartıwshılıq, huqıqıy-siyasiy temalardaǵı ilajlar oqıwshılardıń puqaralıq belsendiligin asırıwǵa xızmet etedi;

Úshinshiden, máhálle belsendileriniń jaslar menen alıp barılatuǵın túrli formadaǵı ilajları. Sonıń ishinde, «Jas kitapqumar», «Jas sportshı», «Jas huqıqshı» hám t.b. ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlariniń shólkemlestiriliwi, oqıwshılardıń jámiyette óz ornın tabıwǵa bolǵan qızıǵıwın asıradı;

Tórtinshiden, jámiyetlik shólkemler, mámleketlik emes hám kommerciyalıq emes shólkemler, siyasiy partiyalardıń oqıwshılar menen alıp baratuǵın iskerligi de, oqıwshılardıń puqaralıq poziciyasın qáliplestiriwde áhmiyetli faktor esaplanadı. Búgingi kúnde, jaslar menen óz qatarın keńeyttiriwge úlken itibar berip atırǵan shólkemler óz sociallıq tarmaqlarına iye bolıp, olar arqalı oqıwshılardı belsendilikke shaqırmaqta. Jaslar parlamenti, jaslar agentligi bul baǵdarda úlgi bolıp atır desek qátelespeymiz;

Besinshiden, Ǵalaba xabar quralları arqalı berilip atırǵan jaslardı belsendilikke shaqırıwshı kórsetiw hám esittiriwlerdi jáne de jetilistiriw zárúr. Búgingi kúnde bul máselede ǵalaba xabar quralları málim dárejede arqada qalmaqta. Itibar berip qaraytuǵın bolsaq, jaslarda belsendi puqaralıq poziciyasın qáliplestiriwde ǵalaba xabar qurallarınıń roli úlken. Biraq bul imkaniyattan jeterli dárejede paydalanbay atırptı. Búgingi kúnde ayırım kórsetiwler júda sayız, turmıslıq mashqalalar menen baylanıslı kórsetiwler júda kóp. Bul óz náwbetinde jaslardı ózlerinen zeriktirip, uzaqlastırıp internetke ǵárezliligın asırıwǵa alıp kelmekte. Internetten paydalanıp atırǵan jaslardıń hámmesin de durıs joldan baratırıptı dep ayta almaymız. Sonıń menen birge, onnan durıs paydalanıp atırǵan jaslarımız da kópshilikti quraydı. Nátiyje sonnan ibarat, huqıqıy bilimler tiykarında oqıwshılardıń bekkem puqaralıq poziciyasın qáliplestiriwde shańaraq, máhálle, tálim-tárbiya mákemeleri, jámiyetlik shólkemler, siyasiy institutlar, jaslar shólkemleri, ǵalaba xabar quralları hám de olardıń birgeliktegi iskerligi áhmiyetli faktorlardan bolıp esaplanadı. Bul institutlardıń sistemalı hám uzliksiz birge islesiwi «Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıw sistemasın túpten jetilistiriw haqqında»ǵı Prezident Pármanın da tómendegishe belgilep berilgen:

jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıw “shaxs – shańaraq – máhálle – bilimlendiriw mákemesi – shólkem – jámiyet” principi boyınsha sistemalı hám uzliksiz shólkemlestiriledi [5].

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 5618-sanlı Pármanı tiykarında “Jámiyette huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıw” Koncepciyası qabıl etilgen. Koncepciyada jaslardıń huqıqıy mádeniyatın rawajlandırıwǵa olardıń puqaralıq poziciyasın jetilistiriwge ayrıqsha itibar berilgen. Jámiyette huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıwdaǵi mashqala hám kemshilikler “Joqarı huqıqıy mádeniyat – mámleket rawajlanıwınıń kepili” degen ideya astında bul koncepciya qabıl etilgen hám onı ámelge asırıw talap etiledi. Koncepciyanıń I bap 3-bóliminde bilimlendiriw mákemelerinde huqıqıy sawatlılıqtı asırıw belgilep berilgen. Ásirese, akademiyalıq licey oqıwshılarınıń huqıqıy sawatlılıǵın asırıw, huqıqbuzarlıqqa hám korrupciyaǵa qarsı gúresiw sezimin oyatıw, ekstremizm, terrorizm hám basqa da jat ideyalarǵa qarsı bekkem immunitetti qáliplestiriw hám olardıń puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwǵa ayrsha itibar qaratılǵan. Házirgi kúnde ayırım akademiyalıq liceylerde, koncepciyada belgilengen wazıypalar tolıq hám turaqlı túrde ámelge asırılıw mexanizmleri jaratılmaǵan, kópshilik jaǵdaylarda tek ǵana jıynalıslar ótkeriw menen sheklenip qalǵan. Licey oqıwshılarınıń huqıqıy bilimler tiykarında puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwda olar alǵan bilimlerin ózleri turmısta paydalana biliwi kónlikpesin qáliplestiriwimiz hám turaqlı óz poziciyasına iye bolıwına erisiwimiz kerek. Bul baǵdarda kóbinese innovaciyalıq usıllardı engiziwimiz hám olardan nátiyjeli paydalanıwımız talap etiledi. Bunıń ushın licey oqıwshılarınıń puqaralıq poziciyasın huqıqıy bilimler tiykarında rawajlandırıwda tómendegishe innovaciyalıq usıllardı engiziw arqalı nátiyjege erisiwimiz múmkin:

- huqıq tarawına tiyisli internet portalın jaratıw (huqıqıy saytlar, yuridikalıq sózlikler, huqıqıy elektron kitapxana, maqsetli auditoriyalar);
- túrli huqıqıy jaǵdaylarǵa sheshim usınatuǵın huqıqıy másláhát sistemasın jaratıw hám onı iske túsiriw;
- puqaralardıń túrli huqıq tarawları boyınsha óz bilimin sınaw maqsetinde hár qıylı joybarlar jaratıw hám onı iske túsiriw;
- sociallıq tarmaqlarda úgit-násiyat jumısların alıp barıw;
- sociallıq tarmaqlarda sorawlar, anketalar arqalı akademiyalıq licey oqıwshılarınıń huqıqıy mádeniyatın analizlew hám usı tiykarında puqaralıq poziciyasın rawajlandırıw;
- huqıqıy ádebiyatlardıń (sabaqlıq, oqıw qollanbalar, metodikalıq qollanbalar) elektron variantın islep shıǵıw, ásirese qaraqalpaq tilindegi variantların jetilistiriw.

Bul baǵdarda qatar unamlı jumıslarda alıp barılmaqta. Mısalı: Ózbekstan Respublikası Ádillik Ministrligi tárepinen “Bala huqıqları”, “Advice.uz”, “Huqıqıyportal.uz”, “Soraǵan edińiz” sıyaqlı internet portallarınıń jaratılıp iske túsirilgeni maqtawǵa ılayıq esaplanadı. Biraq, tek ǵana bul menen sheklenbey ele de huqıqıy portallardıń sanın kóbeytiw, puqaralıq jámiyeti institutları da bul baǵdarda óz jumısların jetilistiriw arqalı licey oqıwshılarınıń puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwda unamlı nátiyjelerge erisiledi.

Házirgi kúnde mámleket siyasatınıń wazıypalarınıń biri bilimli, fizikalıq salamat, huqıqıy mádeniyatlı, belsendi puqaralıq poziciyasına iye, hár tárepleme jetik hám kámil jaslardı tárbiyalaw esaplanadı. Bul wazıypalardı ámelge asırıw ushın bir qatar normativ hújjetler qabıl etilgen. Máselen: «Jaslarǵa tiyisli mámleketlik siyasat haqqında»ǵı Nızamda jaslardıń belsendi puqaralıq poziciyasına iye bolıwınıń tiykarları kepillengen [6].

Juwmaqlap aytqanda, puqaralıq jámiyetin qurıw menen baylanıslı júz berip atırǵan zámánágoy ekonomikalıq-sociallıq ózgerisler, jańalanıwlar demokratiya sharayatında jasay alatuǵın, hár qıylı hám nátiyjeli ráwishte jámiyet, mámleket hám óz máplerine xızmet etiwge uqıplı belsendi hám aqıl-oylı puqaralardı qáliplestiriwdi talap etedi. Bul bolsa, óz náwbetinde, bilimlendiriw hám tárbiya sistemasın jetilistiriwdi, onı oqıwshı jaslardıń kásiplik tayarlıǵı menen bir qatarda olarda puqaralıq isenimdi hám juwapkershilikti, puqaralıq minnetlemesin seziniwdi, belsendi puqaralıq poziciyasın qáliplestiriwge baǵdarlanıwı talap etiledi.

Ádebiyatlar

1. Ницще Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. – М.: «Транспорт», 1995.
2. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари–олий қадрият. 14-жилд. -Т.: «Ўзбекистон», 2006.
3. https://staff.tiiame.uz/storage/users/432/presentations.
4. Мирзиёев Ш. М. Инсон манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлаш – демократик жамият асосидир.(БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқ) Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган баҳо. 2-жилд. -Т.: «Ўзбекистон», 2018.
5. Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида ПФ-5618-сон, 2019 йил 9 январь.
6. “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 2016 14 сентябрь.

REZYUME

Ushbu maqolada huquqiy bilimlar asosida yosh avlodning, ayniqsa, akademik litsey oʻquvchilarining fuqarolik tushunchasini, fuqarolik tuygʻusini va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish omillari haqida soʻz etiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются факторы, которые помогают молодёжам, особенно у учащихся академических лицеев, для развития понятия гражданства, чувства гражданственности и гражданской позиции на основе правового образования.

SUMMARY

This article discusses factors that help young people, especially academic lyceum students, to develop their concept of citizenship, a sense of citizenship and civic position through legal education.

MATEMATIKA FANLARIDAN TALABA YOShLAR IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISh

A.Sh.Rashidov – *tayanch doktorant*

Buxoro davlat universiteti

Tayanch so'zlar: ijodiy tafakkur, kreativlik, mustaqil ta'lim, iqtidorli talaba.

Ключевые слова: творческое мышление, креативность, самостоятельное обучение, одаренный студент.

Key words: creative thinking, creativity, independent learning, gifted student.

Mamlakatimizda uyg'un kamol topgan, o'qimishli, zamonaviy fikrlovchi yosh avlodni shakllantirishga respublikaning jahon hamjamiyatiga yanada integratsiyalashuviga yo'naltirilgan tizim yaratish bo'yicha bir qator islohotlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni [1], "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"dan [2] kelib chiqadigan vazifalar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2019 yil 3 maydagi PQ-4306-sonli qarori [3] Oliy va o'rta maxsus ta'lim Vazirligining 1998 yil 10 iyundagi 185- sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "Iqtidorli talabalarni izlash, aniqlash va ularni maqsadli tayyorlash to'g'risidagi Nizom"da [4] iqtidorli talabalar bilan ishlash borasidagi vazifalar aniq belgilab berilgan. Hozirda bu vazifalarning uzluksiz bajarilishini ta'minlash maqsadida Respublikamizdagi deyarli barcha oliy ta'lim muassasalarida "Iqtidorli talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish" bo'limi tashkil qilingan. Bu bo'lim iqtidorli talabalarni izlash, tanlash va kelajakda ularning zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan, bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan, zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalari tizimlaridan mukammal foydalana oladigan, yetuk ma'naviy xususiyatlarga ega bo'lgan, milliy istiqlol g'oyasini o'zida mujassamlashtirgan, Respublikamizning ichki va tashqi siyosatini tushunadigan va targ'ib qiladigan, ajdodlarimizning ilm sohasidagi yutuqlarining davomchilari bo'la oladigan, vatanparvar va barkamol inson bo'lib shakllanishi uchun zarur bo'lgan asosiy vazifalarni bajarishi ko'zda tutilgan [6].

Bilamizki, qaysi mamlakatda iste'dodli, fidoyi hamda ijodkor yoshlar qanchalik ko'p bo'lsa, o'sha yerda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot ko'zga tashlanadi. Kelajagini o'ylagan davlat ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ijodiy faoliyatga keng yo'l ochib beradi. Bu o'rinda, ijodiy faoliyat va ijodiy jarayonni atroflicha tushunib olish uchun bu masalaning psixologik va ma'naviy jihatlarini o'rganib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Har qanday ijod turini ijodiy tafakkursiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ijodiy tafakkurni evristika (lotincha "yevrica" – topayapman, kashf qilayapman) tadqiq etadi. Evristika ijodiy faoliyat va ijodiy jarayonni tashkil etish usullari va qonuniyatlari bilan shug'ullanadi. Evristikaning ildizi qadimgi yunon falsafasiga borib taqaladi. Qadimdan yunon olimlari, keyinroq mutafakkir ajdodlarimiz ham insonlarni tafakkur qilishga, ijodkorlikka hamda yaratuvchilikka undaganlar. Evristika psixologiya, oliy asab faoliyati fiziologiyasi, kibernetika kabi fanlar bilan yaqin aloqada bo'lgan fan tarmog'idir.

Yuzaga kelgan muayyan savolning javobini inson o'zi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni o'zi hal qilsa, uning ongida yangi hukm va tushunchalar paydo bo'lsa, bunday hollarda ijodiy tafakkur namoyon bo'la boshlaydi.

Ijodiy jarayonda sifat jihatidan yangi moddiy yoki ma'naviy qadriyat yaratiladi. Ijod – ilgari mavjud bo'lmagan yangilikni yaratish. Bu yangilik faqat ijodkorning o'zi uchungina emas, balki boshqalar uchun ham ahamiyatli bo'lishi kerak.

Ijodiy tafakkur murakkab aqliy jarayon hisoblanib, u bir necha bosqichlardan iborat. Ijodiy tafakkurda qo'yilgan savol ketidan savolning murakkabligiga qarab, dastlab vazifa ifodalanadi, so'ngra vazifani, masalani yechish jarayoni, ya'ni qo'yilgan savollarga javob qidirish jarayoni boshlanadi. Shu o'rinda, rus olimi L.S.Vыgoskiy ijod muammosi haqida shunday yozgan: "Ijodiy faoliyat orqali biz yangi bir narsa yaratadigan odamning faoliyatini tushunamiz, u nimani yaratishining farqi yo'q, balki dunyoda biron-bir narsani ongi yoki his qilishi orqali o'zini namoyon qilishida aks etadi.

Psixologiyada individning ijodiy imkoniyatlari kreativlik deb ataladi. "**Kreativlik**" (lot., ing. "create" – yaratish, "creative"– yaratuvchi, ijodkor) pedagogning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorligini tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi. Ijodiyot psixologiyasida samarali ijodga to'sqinlik qiluvchi omillar o'rganilgan. Tabiiyki, ijodni uyg'otadigan, faollashtiradigan hissiyotlar bilan birga uni to'xtatadigan omillar ham talaygina. Ijodiy jarayonga to'siq bo'ladigan "**ijod muammolari**"ni yaxshi bilib olish ish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Ijodning birinchi muammosi – hadik, qo'rquv. Ijodiy salohiyatga ega bo'lgan inson ko'p hollarda muvaffaqiyatsizlikdan hadiksiraydi hamda ijodiy faoliyatni boshlay olmaydi. Muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish ijodkor insonning xayoli, ijodiy tafakkuri hamda tashabbusini «kishanlab» qo'yadi.

Ijodda muayyan natijaga erishish uchun ijodkor qo'rqmas va jasoratli bo'lishi kerak. Odatda, ijodkorlarning o'ylab qo'ygan rejalari, ijod bilan bog'liq ko'ngliga tugib qo'ygan ko'plab g'oyalari bo'ladi. Ba'zi ijodkorlar muayyan g'oyani amalga oshirishni keyinga qoldiraveradilar, ba'zilari esa boshlab qo'yib, oxiriga yetkazmaydilar. Ijodiy jarayon insondan bilim, tajriba va iste'doddan tashqari shijoat, qat'iyat, chidam, kerak bo'lsa, zargarlarga xos ichi kenglik hamda aniqlikni talab etadigan mehnatdir. Ishida muvaffaqiyat kuzatilmaydigan ijodkorda aynan shu sifatlar yetishmaydi.

Ijodning ikkinchi muammosi – o'z-o'ziga tanqidning haddan ziyod bo'lishi. Iste'dod bilan o'z-o'ziga tanqid o'rtasida muvozanatning bo'lishi maqsadga muvofiqdir. O'z-o'ziga bahoning pastligi ijodiy to'siqqa olib kelishi mumkin.

Ijodning uchinchi muammosi – dangasalik, yalqovlik. Ko'p hollarda ijodkor inson vazifa yechimini izlashda jarayonni boshlashga erinadi. Bu xususiyat tabiiyki, samarali ijod qilishga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Ijodiy jarayonda yuzaga kelgan muayyan masala yechimini darhol topish istagi hamda tafakkur rigidligi kabilar ham ijodiy jarayonga to'siq bo'lishi mumkin. Rigidlik – fikrlashda, his va harakatlarda moslashuvning, epchillikning, chaqqonlikning yetishmovchiligi.

Ijodkor paydo bo'lgan muammoni hal etishning an'anaviy yo'li oldidan keta olmay qoladi. Bu tafakkur rigidligidir. Bunday holatdan ijodkorni nostandart fikrlash hamda vaziyatdan chiqishning yangi-yangi yo'llarini qidirib

topish qutqara oladi.

Hozirgi kunda Buxoro davlat universiteti talabalari bilan ishlar ham aynan shu yo‘ldan bormoqda. Matematika ta’lim yo‘nalishi talabalarini fanlardan (Matematik analiz fani misolida) mustaqil ta’limni tashkil etishning tizimli tashkil etilganligi bunga yaqqol misol bo‘la oladi [5].

Mustaqil ish

Mavzu: Kesmada uzluksiz bo‘lgan funksiyalarning xossalari

Mustaqil ish maqsdi: Uzluksiz funksiyalarning xossalarini o‘rganish va ularni tadbiq qila olish ko‘nikmasiga ega bo‘lish.

Ajratilgan vaqt: 6 soat.

Hisobot shakli: Refarat.

Topshiriqlar

1. Kesmada uzluksiz bo‘lgan funktsiyaning nol qiymat qabul qilishi haqidagi teoremani isbotlang.
2. Teskari funksiyaning mavjudligi haqidagi teoremani isbotlang.
3. Kesmada uzluksiz bo‘lgan funktsiyaning chegaralanganligi haqidagi teoremani isbotlang.

Mustaqil ish

Mavzu: Funktsiya differensiali

Mustaqil ish maqsdi: Funktsiya differensialining mazmunini tushunish, funksiya differensiallanuvchanligi va hosilasining mavjudligi orasidagi bog‘lanishni tushunish, funktsiya differensialini taqribiy hisoblashlarda tatbiq qilishni o‘rganish.

Ajratilgan vaqt: 6 soat.

Hisobot shakli: Refarat.

Topshiriqlar

1. Funktsiya differensialiga ta’rif bering va differensialni hisoblash formulalarini keltiring.
2. Funktsiyaning differensiallanuvchanligi va hosilasining mavjudligi orasidagi bog‘lanishni tushuntiring.
3. Funktsiya differensialining tatbiqlarini keltiring.

Ishlab chiqilgan ushbu tavsiyalar asosida bu jarayonning natijalari iqtidorli talabalarning erishgan yutuqlarida namoyon bo‘ladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, jamiyatning ma’naviy darajasi unda iste’dodli, ziyoli, ijodkor shaxslarning qadrlanishi hamda ularning ilmiy-ijodiy ishlariga har tomonlama yordam berilishi bilan belgilanadi. Yuksak ma’naviyatli jamiyatlarda iste’dod egalari bo‘lgan ijodkor shaxslar millatning iftixori va kelajagi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil. 9-son, 225-modda.
2. “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”.// O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil. 11-12-son, 295-modda.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019 yil 3 maydagi PQ-4306-sonli qarori
4. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim Vazirligining 1998- yil 10-iyundagi 185 – sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Iqtidorli talabalarni izlash, aniqlash va ularni maqsadli tayyorlash to‘g‘risidagi Nizom”. –Toshkent: 1998.
5. Barakayev M., Shamshiyeva A., G`oyibnazarova G., O`rinov H., Halimov O`., Matematika o`qitish metodikasi(mustaqil ta`lim). – Toshkent: 2009.
6. Rasulov T.H., Dilmurodov E.B. Iqtidorli talabalarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilishga doir tavsiyalar. Pedagogik mahorat. BuxDU. 2019, № 5, 123- b.

REZYUME

Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida metematika fanlaridan talaba yoshlar mustaqil va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga oid tavsiyalar Matematik analiz fani misolida berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье даны рекомендации по развитию самостоятельного и творческого мышления студентов-математиков в высших учебных заведениях на примере математического анализа.

SUMMARY

This article provides recommendations for the development of independent and creative thinking of students in mathematics at higher education institutions on the example of Mathematical Analysis subject.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШДАГИ МУАММОЛАР

Л.Романова – *мустақил изланувчи*

Мактабгача таълим муассасалари раҳбар ва мутахассисларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти

Таянч сўзлар: мактабгача таълим ёшидаги болалар, жисмоний машқлар, халқаро илғор тажрибалар, инновацион усуллар, жисмоний ва руҳий ривожланиш, тарбиячилар, мустақил фикрлаш, тасаввур, толиқиш, чарчаш, асаб тизими.

Ключевые слова: дошкольники, упражнения, передовой мировой опыт, физическое воспитание, инновационные методы, физическое и умственное развитие, педагоги, самостоятельное мышление, воображение, утомляемость, нервная система.

Key words: preschoolers, exercises, advanced world experience, physical education, innovative methods, physical education mentors, teachers, independent thinking, imagination, fatigue, life experience, nervous system.

Сўнгги йилларда республикамизда мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбияси, уларнинг фикрлаш жараёнини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Давлатимиз раҳбари томонидан Мактабгача таълим ва тарбия тўғрисидаги Қонуннинг маъқулланиши, «Мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорининг қабул қилиниши, Мактабгача таълим вазирлиги томонидан “Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган Давлат талаблари”нинг ишлаб чиқилиши, “Илк қадам” Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастурининг амалиётда татбиқ этилиши, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлиги ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 2018 йил 30 апрелда “Мактабгача таълим муассасаларида болаларнинг ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилишни ташкил этиш тартиби тўғрисида”ги 20/1, 10-кк/1-сон қўшма қарорларининг қабул қилиниши фикримизнинг яққол далилидир.

“Илк қадам” Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастурида “Мактабгача таълим муассасасида алоҳида эҳтиёжга эга бўлган болаларни қўллаб-қувватлаш жамоавий иш ҳисобланади ва уни амалга ошириш учун мактабгача таълим муассасаси раҳбари жавобгар бўлади.

Зарурат туғилганда, педагоглар таркиби ва мактабгача таълим муассасаси раҳбарияти, тор ихтисосликдаги мутахассисларни жалб этган ҳолда, бола (унинг ривожланиши) учун ўқув-тарбиявий жараённинг якка тартибдаги режасини тузади” деб алоҳида таъкидланган.

Шундай экан, бугунги кунда алоҳида эҳтиёжга эга бўлган болаларни қўллаб-қувватлаш муаммоси жуда долзарб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу борадаги

халқаро илғор тажрибаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва миллий қадриятларимиз билан уйғунлаштирган ҳолда республикамиз мактабгача таълим тизимига жорий этиш талаб этилмоқда.

Жумладан, Жанубий Корея, Япония, Франция, Германия каби тараққий этган давлатлар тажрибасида мактабгача таълим муассасаларида болаларнинг тафаккур эркинлиги, мустақил фикрлашини шакллантириш билан бир қаторда, уларнинг жисмоний ва руҳий ривожланишига алоҳида эътибор қаратилади. Ушбу мамлакатларда мактабгача ёшдаги болаларнинг ҳар томонлама шаклланишида муҳим аҳамият касб этувчи жисмоний ҳамда руҳий ривожланишига хизмат қиладиган инновацион усуллар ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган. Мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг жисмоний ва руҳий саломатлигини асраш, уларни ҳар томонлама барқарор ривожлантиришда мазкур илғор тажрибалардан фойдаланиш зарурати вужудга келган.

Ўсиб келаётган ёш авлоднинг соғлигини сақлаш, уларни ҳам жисмонан, ҳам руҳан ривожлантириш масаласи кенг маънодаги тушунча ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, мактабгача ёшдаги тарбияланувчиларнинг толиқиши, чарчашининг олдини олишга қаратилган турли замонавий методикалар, технологиялар ва янги усулларни ишлаб чиқишни тақозо қилмоқда. Бунинг учун эса биринчи навбатда машғулотлар давомида тарбияланувчиларнинг толиқишига йўл қўймаслик зарур.

Мактабгача таълим ташкилотларида тарбиячилар болаларнинг ривожланиш хариталари устида ишлаш жараёнида албатта дефектологлар, логопедлар ҳамда тиббиёт ходимлари билан маслаҳатлашишлари лозим. Энг асосийси, тарбиячилар ҳар бир тарбияланувчининг кунлик фаолияти тўғрисида уларнинг ота-оналарига маълумотларни етказиб туриши зарур.

Мактабгача ёшидаги болаларнинг ривожланишида уларнинг жисмоний ва руҳий, ижтимоий-ҳиссий ривожланиши, оғзаки ва ёзма нутқининг шаклланиши, саводхонлиги, гигиенаси, билиш жараёни ва атроф муҳит тўғрисида тасаввурга эгалиги муҳим аҳамият касб этади.

Болаларнинг жисмоний ва руҳий ривожланиши ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

тарбиячилар томонидан болаларнинг жисмоний ва руҳий ривожланишидаги муаммоларни аниқлаш;

муаммоларнинг олдини олиш бўйича ота-оналар, тиббий ходимлар билан келишилган ҳолда чора-тадбирлар белгилаш;

мунтазам тарзда болаларнинг жисмоний ва руҳий ривожланишини таҳлил қилиб бориш;

таҳлил натижалари бўйича хулосаларни ота-оналарга етказиб туриш.

Маълумки, мактабгача ёшидаги бола катталарнинг бевосита таъсири натижасида, мустақил фаолият жараёнида, шунингдек, атроф-муҳитдан олаётган ахборотлари таъсирида шаклланади, ривожланиб боради. Мазкур даврда болалар кўп ўйинчоқ ўйнайдилар, гуруҳ бўлиб ҳаракатланадилар. Бунинг натижасида улар атроф-муҳитдаги воқеа-ҳодисаларни қизиқиш билан кузатадилар, уларни ўрганиб борадилар. Уларда аста-секин онг ривожлана бошлайди: ота-оналарига (бола тилида) турли саволлар бера бошлайдилар; нарса-буюмларни ўз қўллари билан ушлаб кўришга интиладилар; жадал ҳаракатлашига уринадилар.

3 ёшдан 6 ёшгача – болаларнинг мактабгача таълим ёшидаги давр ҳисобланади. Бу даврда болаларда барча ҳаракат кўникмалари ривожланиб, такомиллашишда давом этади, бироқ унинг теварагини ўраб турган олам билан мулоқоти ҳозирча чекланган. Аста-секин болалар мустақил бўлиб борадилар, уларнинг организми мустаҳкамланиб боради, ҳаракатлари анча аниқ, ишончли, тезкор бўла бошлайди. Уй-рўзғор буюмлари, ўйинчоқлар билан бажариладиган ҳаракатларнинг такомиллашуви ҳаётий тажрибанинг бойишига ёрдам беради. Ҳаракатлар янада аниқ, онгли, мақсадли бўлиб қолади.

Мактабгача таълим ташкилотларида тўғри ташкил этилган жисмоний тарбияга оид машғулотлар мактабгача ёшдаги болаларда тафаккур, хотира, диққат, ташаббус, тасаввур, мустақилликнинг ривожланиши, асосий гигиеник кўникмаларнинг пайдо бўлишига кўмаклашади.

Мактабгача ёшда атрофдаги олам тўғрисида ёрқин тасаввурларнинг шаклланишида болаларнинг ҳиссий тажрибалари катта аҳамиятга эга. Бу даврда ўйин фаолиятнинг етакчи турига айланади, лекин бу одатда бола кўп вақтини қизиқарли ўйинлар билан ўтказгани учун эмас, балки ўйин бола психикасида сифат ўзгаришларини юзага келтиради.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг ўйин фаолияти аста-секин мураккаблашиб боради. Жумладан, уларда ҳаётий тажриба бойиб боради, муайян мақсад аниқроқ намоён бўла бошлайди, мустақил, ижодий тасаввур кўзга ташланиб, ривожлана бошлайди. 5-6 ёшга етганларида болаларнинг ақлий ривожланишларида тарбиячилар, оиладаги катталарнинг оғзаки тушунтиришлари ва топшириқлари катта аҳамият касб этиб боради.

Соғлом болаларни тарбиялаш, уларнинг онги, руҳий мувозанатини сақлашда, ривожлантиришда энг муҳим воситалардан бири – мактабгача таълим ташкилотларида ташкил этиладиган жисмоний машқлар, миллий ҳаракатли ўйинлар ва спорт эрмак ўйинлари ҳисобланади. Мактабгача таълим ташкилотлари жисмоний тарбия йўриқчилари ҳамда тарбиячилар болалар билан жисмоний машқларни бажарганда, уларнинг саломатлигини кузатиб боришлари, ташқи кўриниши, кайфияти, чарчаши, иштаҳаси, уйқуси, руҳий ҳолатига эътибор бериб туришлари жуда муҳимдир.

Шуни алоҳида эътиборга олиб керакки, ҳар бир бола, ҳатто мутлақо соғлом бола бўлса ҳам, унинг келажаги учун бир йилда камида 3-4 марта тиббий кўрикдан ўтказилиши зарур. Бунда боланинг ривожланиш харитасида унинг бўйи, оғирлиги, кўкрак қафасининг айланаси кўрсаткичларини аниқ ёзиб бориш тавсия этилади, бу эса боланинг тўғри, соғлом ривожланишини кузатиб бориш имконини беради.

Психологияга оид адабиётларда, шартли равишда болалик қуйидаги даврлардан иборат деб қабул қилинган: Янги туғилганлик (чақалоқлик) даври – ҳаётнинг дастлабки 3-4 ҳафтаси. Бола янги шароитга мослашади (у ўпкаси билан нафас олади, овқат ҳазм қилиш тизими ишлай бошлайди, танада иссиқлик бошқаруви йўлга қўйилади); унинг асаб тизими ҳали етилмаган – бош мия пўстлоғининг такомиллашмаганлиги туфайли фақат шартсиз рефлекслар намоён бўлади. Эмиш даври – бир ёшгача бўлган давр. Марказий асаб тизими фаолияти такомиллаша бошлайди; шартли рефлекслар ишга тушади, ҳаракатлар шаклланади, бўй ва оғирлик тез орта боради.

Мактабгача ёшдан олдинги давр – 1 ёшдан 3 ёшгача. Бу даврда бўй ўсиши бир оз секинлашади, ҳаракат кўникмалари такомиллашади; нутқ шаклланади; бола айрим гигиеник кўникмаларни эгаллайди.

Мактабгача бўлган давр – 3 дан 6 ёшгача. Ундан аввалги даврдаги каби у бўй ўсишининг бир оз секинлашуви билан тавсифланади. Бола ортиқча оғирликни йўқотади, унинг мушаклари мустаҳкамланиб, скелети кучли ривожланади.

Мактабгача давр охирига келиб сут тишларининг

алмашиниши бошланади. Бола катталар ейдиган овқатга ўтади, касалликларга тез чалинмайдиган бўлади.

Мактабгача ёш даврида болаларга гўё соғломлик ва тўлақонли жисмоний ривожланишнинг пойдевори қўйилади. Мактабгача ёшдаги болаларда тана ҳали етарлича турғун эмас, ҳаракат имкониятлари ҳам чекланган. Уларнинг асаб тизими тез ривожланади, скелети ўсиб, мушак тизими мустаҳкамланади, ҳаракатлар такомиллашади. Диққат анча барқарорлашиб, болалар энг содда ўқиш ва меҳнат кўникмаларини эгаллай борадилар. Гавданинг умумий статик беқарорлиги ҳамда динамик имкониятлари чекланганлиги 3-4 ёшли болаларга хос бўлиб, бу ёшдаги болаларда гавданинг юқори қисми, елка сатҳи мушаклари ва букувчи мушаклар нисбатан яхши ривожланган, 3-4 ёшли болаларда ҳаракатлар етарлича мувофиқ бўлмагани ҳолда ҳаракат фаоллиги юқори даражада бўлиб, бу ҳаракатларда йирик мушак гуруҳлари иштирок этади. Мазкур даврда узоқ муддат бир хил вазият сақлаб турилса ёки бир турли ҳаракатлар бажарилаверса, болада тез чарчаш, толиқиш ҳолатлари кузатилади.

Боланинг 7 ёшгача бўлган даврида ўпка тўқимасининг тузилиши ҳали тўла ривожланмаган ҳолда бўлади; бурун йўллари, трахея ва бронхлар нисбатан тор, шу сабабли ўпкага ҳавонинг келиши бир оз қийинроқ; қовурғалар бирмунча қияроқ, диафрагма юқорироқ жойлашган, шунинг учун нафас олиш ҳаракатлари амплитудаси катта эмас.

Бизга маълумки, бола катталарга нисбатан юзаки ва анча тез-тез нафас олади, яъни 3-4 ёшли боланинг нафас олиш суръати – бир дақиқада 30 марта, 5-6 ёшда – 25 марта, катталарда 16-18 мартани ташкил этади. Болаларнинг юзаки нафас олиши ўпкада ҳаво айланишининг нисбатан ёмон бўлиши, ҳавонинг ўпкада бир оз туриб қолишига олиб келади, ўсаётган организм эса тўқималарнинг кислород билан етарлича таъминланишини талаб қилади. Айнан шунинг учун ҳам очиқ ҳавода ўтказиладиган жисмоний машқлар жуда муҳим бўлиб, улар ҳаво алмашинишини фаоллаштиради.

Бола организмидаги қон миқдори катталарникига нисбатан кўпроқ, унинг томирлар бўйлаб ўтадиган йўли қисқароқ. Масалан, агар катта одамнинг томир уриши бир дақиқада 70-74 зарбага тенг бўлса, мактабгача ёшдаги болада ўртача 90-100 зарбани ташкил этади. Юрак асаб бошқарилуви такомиллашган эмас, шунинг учун унинг қўзғалиши тез, қисқаришлар ритми осонгина бузилиши мумкин, жисмоний юклама остида юрак мушаги анча тез толиқиб қолади. Лекин фаолият ўзгариши билан боланинг юраги тез тинчланиб, ўз кучини тиклаб олади.

Шунинг учун ҳам болалар билан шуғулланганда жисмоний машқларнинг хилма-хиллигига эътибор бериш: ҳаракатли ўйинларни бирмунча тинч суръатли ўйинлар билан навбатлаш ва болага тез-тез қисқа муддатли дам олиш танаффуслари бериб туриш лозим. Мактабгача ёшдаги болаларда 3 ёшгача бўлган болаларга нисбатан асаб тизими яхшироқ ривожланган бўлади. Бу даврда бош мияда асаб ҳужайраларининг етилиши жараёни ниҳоясига етади, бош мия ташқи кўриниши ва оғирлигига кўра катта одам миясига яқинлашиб қолади, бироқ асаб тизими ҳали анча кучсиз бўлади. Шунинг учун мактабгача ёшдаги болаларнинг ўта таъсирчанлигини ҳисобга олиш, уларга ниҳоятда эҳтиётлик билан муомала қилиш: узоқ муддатли, оғир юкламалар бермаслик, ҳаддан ортиқ толиқтирмаслик керак, чунки бу ёшда таъсирланиш жараёнлари тормозланиш жараёнларидан устун бўлади.

Болаларда етти ёшгача, гарчи уларда қон билан таъминланиш катталарникидан яхшироқ бўлса-да, суякларнинг шаклланиш жараёнлари тугалланмайди. Скелетда тоғайсимон тўқималар кўп бўлиб, шу туфайли унинг кейинги ривожи рўй беради; айни вақтда суякларнинг юмшоқлиги ҳам шу билан тушунтирилади. Мушак тўқимасининг ўсиши асосан мушак толаларининг йўғонлашиши ҳисобига юз беради. Аммо суяк-мушак аппаратининг нисбатан кучсизлиги ва тез толиқиши сабабли мактабгача ёшдаги болалар узоқ муддатли мушак зўриқишларига бардош беролмайдилар. Кичик мактаб ёшидаги болалар юриш пайтида ҳали аниқ ҳаракатлана олмайдилар: улар ритмик тарзда югуролмайдилар, тез-тез мувозанатни йўқотиб йиқиладилар. Уларнинг кўпчилиги пол ёки ердан яхши итарила олмайдилар, оёқ кафтига тўла таяниб югуради. Улар ўз таналарини ҳатто арзимас баландликка ҳам кўтара олмайдилар, шунинг учун баландликка тўсиқлар оша ҳамда бир оёқлаб сакрашларни бажаришга қийналадилар. Бу даврда мактаб ёшидаги болалар қизиқиш билан копток ўйнайдилар, лекин ҳали уларнинг ҳаракатлари ўзаро мувофиқлашмаган, кўз билан мўлжал олиш ривожланмаган: уларнинг коптокни илиб олишлари қийин.

Болалар ҳар турли ҳаракатлар, жисмоний машқлардан тез толиқадилар, чалғийдилар. 4,5-5 ёшларга келиб болаларнинг ҳаракатлари анча мувофиқлашиб қолади, улар сакраш, тўсиқлар оша сакраб ўтиш, тўпни илиш кўникмаларини ўзлаштирадилар. 6 ёшлиларда енгиллик пайдо бўлиб, югуриш ритми барқарорлашади, ён томонга тебранишлар камаяди, улар баландликка, узунликка, тўсиқлар оша сакрайдилар, коптокни нишонга уришни ўзлаштирадилар, кўз билан мўлжал олиш кучаяди.

Мактабгача катта ёшидаги болаларнинг кичикларга қараганда гавдаси бақувват, мушаклари мутаносиб ривожланган. Юриш ва югуриш жараёнида асосий ҳаракатлари аста-секин автоматик даражасига етади, ҳаракатлар мувофиқлиги кучаяди, қўл меҳнатига қобилият сезиларли даражада ортади. Бу даврда болаларда турғунлик ортгани учун оддий мувозанат машқлари, чаққонлик билан югуришни амалга ошириш осонлашади. Болалар чидамлироқ бўла борадилар, бироқ улар дастлабки ҳолатларини тез-тез ўзгартириб, ранг-баранг ҳаракатларни бажаришлари лозим. Бу ёшда уларнинг фаолияти аста-секин мазмун билан бойиб, онглироқ бўла боради.

Бугунги кунда мактабгача таълим ташкилотларида болалар билан жисмоний таълим-тарбия машғулотларини самарали ташкил этишда бир қатор камчиликлар ва муаммолар мавжуд. Жумладан:

мактабгача таълим ташкилотларида жисмоний тарбия йўриқчиларига бўлган эҳтиёжнинг мавжудлиги;

барча мактабгача таълим ташкилотларида жисмоний таълим-тарбия машғулотларини ўтказиш учун спорт заллари, спорт иншоотлари мавжуд эмаслиги;

айрим шаҳар мактабгача таълим ташкилотларида жисмоний таълим-тарбия машғулотларини ўтказиш учун спорт заллари мавжуд бўлсада, спорт инвентарлари, жиҳозлари етарли эмаслиги;

жисмоний тарбия машғулотларини ташкил этишда ҳар доим ҳам болаларнинг психик ривожланиши ҳисобга олинмаслиги;

жисмоний тарбия машғулотларида спорт инвентарлари, жиҳозларидан фойдаланиш талабларига риоя қилинмаслиги;

болалар жисмоний сифатларини ривожлантириш ва асосий ҳаракатларини шакллантиришда ёш хусусиятларининг ҳисобга олинмаслиги;

мактабгача таълим ташкилотларида жисмоний тарбия машғулотларини ташкил этиш бўйича методик таъминотнинг мавжуд эмаслиги ва ҳ.к.

Шулардан келиб чиққан ҳолда мактабгача ёшдаги болалар билан ташкил этиладиган жисмоний тарбия машғулотларининг асосий вазифалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

мактабгача ёшдаги болаларга умумий жисмоний маълумотларни бериш, бунда уларнинг жисмоний таълим-тарбиясига оид ақлий, технологик, ахлоқий, этик ва эстетик қадриятларни ўзлаштиришига эришиш;

болаларда саломатлик, жисмоний таълим-тарбия ва спортга оид қадриятларни ўзлаштиришда онгли эҳтиёжни шакллантириш;

боладаги жисмоний сифатлар, ҳаракатга оид кўникмаларининг барқарор ривожланишига эришиш;

боладаги жисмоний имкониятларнинг табиийлик принципига мувофиқ тарзда индивидуал ривожлантириш;

жисмоний тарбия машғулотларида болаларнинг ҳар томонлама баркамол шахс сифатида шаклланишларига эришиш;

жисмоний тарбия машғулотларида болаларда соғлом турмуш тарзини шакллантиришда янги педагогик технологиялардан унумли фойдаланиш ва ҳ.к.

Педагог ва психологларнинг фикрича, ўсиб келаётган ёш авлодни жисмоний тарбиялашдан мақсад – шахснинг жисмоний ва маънавий маданияти асосларини шакллантириш, саломатлик заҳираларини соғлом турмуш тарзида фаол ҳамда узоқ муддат давомида амалга оширилаётган қадриятлар тизими сифатида юксалтиришдан иборат.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бугунги кунда мактабгача таълим ташкилотларида болалар билан ташкил этиладиган жисмоний тарбия машғулотларининг сифат ва самарадорлигини юқори даражага кўтариш зарурияти мавжуд. Мана шу зарурият ҳал этилса, республикамизда ўсиб келаётган авлоднинг ҳар томонлама соғлом, бақувват бўлиб етишишларига ҳамда жамиятимизнинг тез суръатларда ривожланиб кетишига шубҳа қолмайди.

Адабиётлар

1. Козлова В.И. Физиология развития ребёнка. -М.: Педагогика. 1999. Созревание основных физиологических систем организма детей. Под ред. М.М.Кольцовой. М.: 2000.
2. “Илк қадам” Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури // Мактабгача таълим вазирлигининг 2018 йил 7 июлдаги 4-сонли ҳайъат йиғилиши қарори билан тасдиқланган.
3. www.dates.gnpbu.ru/3-8/Kregomar/kregomar.html

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мактабгача таълим ташкилотларида жисмоний тарбия машғулотларини ташкил этишдаги муаммолар, бу соҳада амалга оширилаётган ислоҳотлар, мактабгача ёшидаги болаларнинг ҳар томонлама соғлом, баркамол бўлиб шаклланишлари йўлида амалга оширилаётган ишлар, соҳадаги муаммолар, камчилик ва ютуқлар тўғрисида баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны проблемы организации физического воспитания в дошкольном образовании, реформы в этой сфере, проводимая работа по обеспечению здоровья и разносторонности дошкольников, проблемы, недостатки и достижения в данной области.

SUMMARY

The article describes the problems of organizing physical education in preschool education, reforms in this area, ongoing work on ensuring the health and versatility of preschoolers, problems, shortcomings and achievements in this area.

ЛИДЕРСКИЕ СПОСОБНОСТИ ЛИЧНОСТИ – КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ В ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

С.Сайтбекова – *кандидат педагогических наук, доцент*

Ш.Гайратова – *студентка*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: раҳбар, шахс, таълим, жамиятни ривожлантириш, ёшлар.

Ключевые слова: лидер, личность, образование, развитие общества, молодёжь.

Key words: leader, personality, education, development of society, the youth.

Перемены, происходящие в нашем обществе, охватывают все стороны жизни, предъявляя большие требования к каждому человеку, его знаниям, личностным качествам и, прежде всего, профессиональной подготовке. Перед молодежью, как никогда, остро стоит задача не просто постоянно пополнять и углублять свои знания, овладевать последними достижениями науки и техники, но и подготовить себя как конкурентоспособного специалиста, обладающего определенным набором лидерских качеств.

Первый Президент Республики Узбекистан И.А.Каримов отмечал, что «Без преувеличения можно сказать, наше будущее, будущее нашей страны полностью зависит от того, кто придёт нам на смену, какие кадры мы воспитаем [1]. Указанные обстоятельства подчеркивают насущную потребность в более глубоком исследовании проблемы развития лидерских качеств у выпускников колледжей [4]. В настоящее время происходит понимание того, что именно от качества образования напрямую зависит уровень экономического развития общества и качества жизни людей. Поэтому в современных условиях предъявляются повышенные требования к качеству образования. В частности, ориентир делается на воспитание молодёжи как саморазвивающуюся конкурентоспособную личность, способную к успеху и лидерству в своей профессиональной деятельности [2]. Особое внимание в решении этой задачи уделяется тому, чтобы личность не только научилась принимать самостоятельные решения, но и нести за них ответственность. Богатое наследие ученых-мыслителей Востока составляет основу формирования профессионального уровня и культуры будущего учителя. Прогрессивные мыслители заложили основы нового просвещения, новой образованности, выражая интересы, думы, надежды передовых общественных сил своего народа, стремились осмыслить общественную жизнь своей эпохи. Так, Абу Наср аль Фараби в главную очередь выделял проблему всестороннего развития и совершенствования человека. Его философия заключается в воспитании совершенного человека. Он рассматривает широкий круг вопросов обучения и воспитания, о роли учителя в учебно-воспитательном процессе. Великое наследие Абу Али ибн Сины характеризует его как неутомимого борца за разум и свободомыслие. Педагогические положения из его трудов свидетельствуют о том, что решение проблемы целостного развития личности будущего учителя будет тогда, когда будут использованы возможности личности, ориентированные на настойчивое изучение науки, стремление к совершенству, принятию и осознанию принципа «жить не только для себя, но и для других», творческого подхода к своему делу, высоких моральных качеств личности [3]. В педагогических трудах Алишера Навои значительное место занимают требования к учителю, который должен не только в совершенстве знать свой предмет и обладать глубокими знаниями, но и понимать

нужды народа, показывать во всем пример, утверждал, что знание и мудрость украшают человека. По мнению Махмудходжи Бехбуди смысл национального прогресса заключается в воспитании всесторонне развитого, образованного гражданина в экономике и образовании. А будущее зависит от новых кадров, специалистов и образованной молодежи. Исходя из этого, нужны новые методы обучения.

Пользу и престиж образования пропагандирует Ахмад Югнаки, создав систему формирования и развития личности, в которой важными условиями являются: образованность, гармоничное развитие, нравственное воспитание, культура поведения и общения, а также обучение и умственное развитие. В научно-педагогических идеях учёных Востока отмечено, что как бы развит ни был человек умственно и силен физически, он не может быть полноправным членом общества и принести ему пользу, если не обладает нравственными нормами, такими как гуманность, дружба, верность, твёрдая воля, твёрдый характер, любовь к труду, скромность. Психолого-педагогический анализ феномена лидерства важно начать с вариантов его определения, которые могут существенно отличаться друг от друга по разным параметрам.

Лидер – член группы, который идентифицируется с наиболее полным набором групповых ценностей, обладает наибольшим влиянием и выдвигается в ходе взаимодействий (Р.Л.Кричевский).

Лидер – член группы, за которым все остальные члены группы признают право принимать наиболее ответственные решения, затрагивающие интересы всей группы и определяющие направления деятельности всей группы (Л.И.Уманский).

Лидер – это такой член группы, который выдвигается в результате взаимодействия ее членов или организует их вокруг себя, при соответствии его норм и ценностных ориентаций с групповыми и способствует организации и управлению этой группы при решении групповых целей.

Лидерство – это один из механизмов интеграции групповой деятельности, когда личность выполняет роль лидера, т.е. объединяет, направляет действия всей группы, которая ожидает, принимает и поддерживает его действия. Частично перекрываясь понятиями «управление», «руководство», лидерство характеризует вместе с тем и специфическую форму отношений в группе или организации.

Выделяют формальное и неформальное лидерство. Процесс влияния на людей через личные способности, умения и другие ресурсы получил название неформального лидерства. Проблемы лидерства являются ключевыми для достижения организационной эффективности. С одной стороны, лидерство рассматривается как наличие определённого набора качеств, приписываемых тем, кто успешно оказывает влияние, или воздействует на других, с другой, лидерство – это процесс преимущественно не силового воздействия в направлении достижения группой или организацией своих целей. Лидерство представляет собой специфический тип управленческого взаимодействия, основанный на наиболее эффективном сочетании различных источников власти и направленный на побуждение людей к достижению общих целей [4]. Ранние традиционные концепции предлагали определять эффективное лидерство на основе либо качеств лидера, либо образцов его поведения. Ситуационность в этих случаях во внимание не принималась. Эти концепции, в конечном счёте, утонули в бесконечном множестве выявленных качеств и образцов поведения, так и не создав завершённой теории данных в т*аблице 1.*

Таблица 1. Типология лидерства

Лидер может быть	Основание для типологии
- нормальный (официальный) - неформальный (обладает общепринятым авторитетом, но не занимает официальных лидерских позиций) - смешанный	Сфера взаимоотношений
- лидер по определению путей к достижению групповой цели - лидер по оптимальному решению технических задач - лидер по установлению психологического климата - лидер по содержанию групповой атмосферы	Признак формирования межличностных отношений и распределение функций в группе
- лидер-инициатор - лидер-организатор (деловой лидер) - лидер-эрудит - лидер-генератор эмоционального настроя (эмоциональный лидер) -лидер-умелец	Функции, реализуемые лидерами
- инструментальный лидер (функциональный лидер) - эмоциональный лидер - универсальный (сочетает оба типа в определенных пропорциях)	Типы групповой деятельности: инструментальная и экспрессивная
- лидер-организатор (лидер-созидатель) - лидер-дезорганизатор (лидер-разрушитель)	С позиции организованности
- универсальный лидер (лидер в любой обстановке) -ситуативный лидер	Характер деятельности
- авторитарный лидер - демократический - смешанный	По стилю руководства

Исходя из выше сказанного, вытекает заключение, что общим моментом для всех определений лидерства является признание важным фактором стимулирования лидером действий членов группы во время достижения ими групповых задач. В этом смысле лидер оказывается человеком, который вплотную подходит к реализации норм и ценностей группы.

Литература

1. Каримов И.А. Узбекистан, устремленный в XXI век. –Ташкент: «Ўзбекистон», 1992. –С. 175.
2. Каримов И.А. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. –Ташкент: 1998. –С. 63.
3. Юзликаев Ф.Р. Теория и практика интенсификации дидактической подготовки будущего учителя в системе высшего педагогического образования: Автореф. дис. … докт. пед. наук. –Ташкент: 2005. –С.32.
4. Гапонюк З.Г. Психолого-педагогические условия формирования лидерских качеств учащихся профессионального колледжа. // Вестник университета (ГУУ). – М.: 2008. №5. - С.25-29.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳар томонлама ривожланган рақобатбардош қобилиятли шахсни шакллантириш ва ушбу жараёнда унинг етакчилик фазилатларининг аҳамияти ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о значении лидерских качеств в становлении и формировании всесторонне развитой конкурентно способной личности.

SUMMARY

The article talks about the importance of leadership qualities in the formation and development of a comprehensively, competitively capable personality.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINI INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY VA METODIK ASOSLARI

I.E.Suyunov – *doktorant*
Guliston davlat universiteti
A.K.Egamberdiyev – *sport ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari*
Guliston olimpiya zaxiralari kolleji

Tayanch so'zlar: axborot texnologiyalari, multimedia, differensiallash, individuallashtirish, integrallashuv, liberallashuv, sintezlashuv, loyiha, politexnik ta'lim, kompetent.

Ключевые слова: информационные технологии, мультимедиа, дифференциация, индивидуализация, интеграция, либерализация, синтез, проект, политехническое образование, компетенция.

Key words: information technology, multimedia, differentiation, individualization, integration, liberalization, synthesis, project, polytechnic education, competence.

Innovatsion yondashuvlar asosida axborot texnologiyalari fanini o'qitishda ta'lim samaradorligini oshirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar sharoitida ta'limni differensiallash va individuallashtirishga keng imkoniyat yaratiladi. Davr talabiga mos mutaxassis tayyorlash muammolarini yechish bevosita ta'limda yangi axborot texnologiyalariga asoslanishini taqozo etadi. Axborot texnologiyalarini qo'llashda ta'lim mazmunini standartlashtirishdan individual va differensiallashga yo'naltiriladi, natijada ta'limni individuallashtirish va bilimlarni o'zlashtirilishini boshqarish imkoniyatini yaratadi [1,2].

Ta'lim jarayonini takomillashtirish ta'limdagi muhim muammolardan hisoblanib, boshlang`ich ta'limda o`quvchi imkoniyati va qobiliyatidan kelib chiqib dars o`tish shakllarini o`quvchiga mos qilib yaratilishi maqsadga muvofiqdir. Ta'limni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish o`quvchilarni qachon o'zini-o'zi aqliy o'stirish va mustaqil o'qishning muhimligini, ahamiyatini anglashi bilan bog'liq bo'ladi.

Bilim oluvchilarda mustaqil ishlashga oid kasbiy ko'nikmasini tarbiyalash muhim vazifalaridan biri bo'lib, ta'lim samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi [5, 6].

Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda ta'lim maqsadlari, metodlari, mazmuni, shakli, vositalari va jarayonlariga yangicha yondashuv asosida fanlarning integrallashuvi va sintezlashuvi ma'lum maqsadlarga yo'naltirilganligi uchun loyihalash metodiga tayanadi. Dars jarayonini loyihalash metodi asosiy e'tiborni bilimni egallashda kerakli shaxsiy qobiliyatlar va ko'nikmalarni o'rganishga qaratadi, loyiha, o'rganish jarayonida nazariya bilan amaliyotni bog'lashi, o'quvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirila oladigan, mehnatni tashkil etishga va amalga oshirishga yordam beradigan bo'lmog'i lozim. Loyiha usulining asosiy maqsadi topshiriqni bajarish uchun kerakli barcha bilim va ko'nikmalar jarayon davomida o'rganilishi darkor, bunda o'quvchilar berilgan topshiriqni bajarishda vazifalarni o'zaro taqsimlab, loyiha guruhi sifatida mustaqil ravishda rejalashtirishdan boshlab to amalga oshirish va xulosa chiqarishga qadar birgalikda ishlashadi [4,5].

Hozirgi davrda ta'limning samaradorligini aniqlash maqsadida o'tkazayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki ta'limda belgilangan maqsadlarga erishish darajasi o`quvchi aqliy faoliyatining qanchalik o'sganligi bilan o'lchanadi.

O`quvchining bilish jarayonidagi faoliyati faollashivuni o'qituvchi tomonidan tashkillashtirish deganda o`quvchilarning o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish usullari va metodlaridan foydalanishga asoslangan o'quv materialini mustaqil, faol, maqsadli yo'naltirilgan shaklda o'rganish tushuniladi.

Ta'limda kutilgan natija pedagog va o`quvchi orasidagi munosabatga ko'proq bog'liq bo'lganligidan, bu munosabatlar bilan bog'liq muommalarni echishga hizmat qiluvchi hamkorlik pedagogikasining rivojlanishiga ehtiyoj kuchaymoqda.

Ta'lim maqsadlariga erishishda pedagog va o`quvchining hamkorlikda faoliyat ko'rsatishi uchun o'rganilgan asosiy omillar quyidagilardir:

- samarali ta'limda pedagog va o`quvchining bilimi hamda malakasining o'sishini ta'minlash;
- o`quvchi bilim olishiga ehtiyojining oshishi uning bilim olish faoliyatining faollashuviga, o'z navbatida o'qituvchining ham o'z ustida ishlashi va malakasining o'sishiga;
- o`quvchi larning kichik guruhlarda ta'lim olishini modellashtirishga;
- o`quvchilarning o'z-o'zining faoliyatini boholashga sharoit yaratish.

O'tkazilgan nazariy va amaliy tadqiqotlarga asoslanib, axborot texnologiyalari fanini samarali o'rganish bo'yicha quyidagi xulosalarni berish mumkin:

- o'rganish rag'batlantirilishi kerak (maqtov orqali);
- o'quvchilar o'zlarining o'rganishdagi yutuqlari haqida xabardor bo'lsalar, qiziqtirish kuchaytiriladi;
- o'rganishning faol davrlarini tashkil qilish kerak;
- o'rganish o'tayotgan davrda ko'pgina qulay holatlarni qo'llash, o'quv vaziyatlarini o'zlartirib turish kerak;
- o'quvchilar qancha ko'p faol bo'lib o'rganishsa, o'zlashtirish davomli va muvaffaqiyatli bo'ladi, o'rganishning interaktiv usullaridan foydalanish va guruhiy o'rganishni o'tkazish kerak;
- o'quv jarayonida yordamchi usullarni qo'llsh orqali o'rganish samarasini oshirish mumkin [1].

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini axborot texnologiya fanini o'qitishda metodik tayyorgarligini takomillashtirish hamda innovatsion yondashuv asosida axborot kompetentligini rivojlantirishning uzluksiz o'zgarib borishi, axborot muhiti sharoitida samarali mehnatga layoqatli shaxsni shakllantirishda politexnik ta'lim va texnologik tayyorgarlikning rolini hisobga olgan holda "Axborot texnologiyalari" ta'lim sohasini o'rganish zarurligini va uning bosh maqsadini – o'sib kelayotgan avlodda uning hayot faoliyatini ta'minlash maqsadida yangi texnologoiqtisodiy fikrlashini hamda texnoetikani shakllantirish maqsadida texnosoha, uning jonli va jonsiz

tabiat bilan o’zaro aloqalari va o’zaro bir-birini to’ldirishi to’g’risidagi gumanitar, tabiiy ilmiy va texnologik bilimlarni integratsiyalash deb baholash mumkin. Buning natijasida yoshlarni politexnik rivojlantirish, ularni iqtisodiy, ekologik va tadbirkorlik bilimlarini hisobga olgan holda materiallarni, energiyani va axborotni o’zgartirishning zamonaviy va istiqbolli texnologiyalari bilan tanishtirish, umummehnat malakalari va ko’nikmalarini egallash, o’quvchilarni ijodiy va estetik rivojlantirish, o’quvchilar tomonidan hayot uchun zarur bo’lgan, shu jumladan xulq madaniyati hamda mehnat faoliyati jarayonida konfliktlarsiz muloqot malaka va ko’nikmalarning egallanishi, o’quvchilarga o’ziga asoslangan kasbni tanlashi uchun o’z-o’zini anglash, kasblar dunyosini o’rganish, kasbiy faoliyat elementlarining amaliy tajribasini egallashni ta’minlash [2,3].

Bu maqsadlarni amalga oshirish quyidagilarni o’z ichiga oladi:

1) O’quvchilarda ijodiy fikrlaydigan, faol harakat qiladigan va yangi ijtimoiy iqtisodiy sharoitlarda faoliyat yuritishlari uchun zarur bo’lgan, mahsulotga ehtiyojni aniqlashdan boshlab uni sotishgacha oson moslashadigan shaxs sifatlarini shakllantirish; o’quvchilar quyidagilarga qodir bo’lishlari kerak: a) o’z faoliyatining ehtiyojlarini va imkoniyatlarini aniqlash; b) zarur axborotni topish va foydalanish; v) yuzaga kelgan masalalarni hal qilish g’oyalarini ilgari surish (konstruktsiyani ishlab chiqish va texnologiyani tanlash); g) ishni rejalashtirish, tashkillashtirish va bajarish (qurilmani ishga tushirish, operator faoliyati); d) ish bosqichlarining natijalarini baholash, o’z faoliyatini tuzatish (korrektsiya qilish) va faoliyat mahsulotlarini sotish shartlarini bajarish; resurslar va tanlash erkinligi cheklangan sharoitda materiallar, energiya va axborotni tayyor iste’mol mahsulotlariga va xizmatlarga aylantirish vositalarini va yo’llarini qo’llash bilim va malakalarni shakllantirish; o’quvchilarni tabaqalashtirib o’qitish doirasida ongli ravishda kasb tanlashga va hayotiy maqsadlariga insonparvarlik bilan erishishga tayyorlash; mehnat faoliyatini sifatli amalga oshirishga ijodiy munosabatni shakllantirish; shaxsning turli xil sifatlarini hamda o’zgaruvchan ijtimmoiy-iqtisodiy sharoitlarga kasbiy moslashish layoqatini rivojlantirish. “Axborot texnologiya” fanlar sohasini o’qitish jarayonida quyidagi vazifalar amalga oshirilishi kerak: 1) eng ko’p tarqalgan va istiqbolli texnologiyalar haqidagi bilimlarni va aqliy, sensorli va jismoniy hatti-harakatlar tizimini shakllantirish; 2) uy xo’jaligi va oila iqtisodini yuritishning dastlabki hayotiy zarur bilim va malakalarini singdirish; 3) zamonaviy ishlab chiqarish va xizmat ko’rsatish asoslari bilan tanishtirish; 4) o’quvchilarda mustaqillikni hamda ijodiy va ixtirochilik masalalarini hal qilish layoqatini rivojlantirish; 5) o’quvchilar o’z-o’zlarini anglashlarini, kasblar olamini o’rganishlarini, o’zlariga mos kasbni tanlash uchun kasb tanlash sinovlarini o’tkazishlarini ta’minlash; 6) mehnatsevarlikni, tadbirkorlikni, jamoada ishlashni, insoniylikni va mehribonlikni, majburiylikni, vijdonlilikni, mas’uliyatlilik va tartiblilikni tarbiyalash, xulq madaniyati va konfliktsiz muloqotni tarbiyalash (ahloqiy tarbiya); 7) tabiatga va tabiat resurslariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo’lishni tarbiyalash; o’quv mehnat faoliyatida faol ekologik hayot pozotsiyasini shakllantirish (ekologik tarbiya); 8) bozor iqtisodiyoti, menejment va marketingning asosiy tushunchalarini hamda ularni o’z mahsulotlari va xizmatlarini sotishda qo’llash malakalarini egallash imkoniyatini yartaish; 9) o’quvchilarga mehnat ob’ektlari sifatida iste’mol buyumlaridan foydalanishni, ularni sotishda raqobatbardoshligini oshirish uchun dizayn va dekorativ-amaliy san’at talablarini hisobga olgan holda rasmiylashtirishni o’rgatish. Bolaning badiiy tashabbusini rivojlantirish (estetik tarbiya). Sanab o’tilgan maqsad va vazifalarni bolalarning maktabda butun o’qitish davrida, ya’ni I dan to XI sinfgacha bo’lgan davrda amalga oshirish ko’zda tutilgan. Ularga erishishda boshlang’ich maktabning roli qanday? Umumta’lim tizimida boshlang’ich maktabning roliga ortiqcha baho berish qiyin. Uning asosiy vazifalari – o’quvchilarda o’qish, yozish, sanash ko’nikmalarini hosil qilish bilan bir qatorda – o’quvchilarni o’rganishga o’rgatish, muloqot qilishga o’rgatish, tizimli ravishda mehnat qilish odatini singdirish, egallangan texnologik bilim elementlari asosida dastlabki qadriyatli yo’nalishlarni ko’rsatish va b. “Axborot texnologiya” ta’lim sohasining, va butun ta’lim tizimining bosh maqsadini hal qilish – turli hayotiy vaziyatilarda to’g’ri yo’nalish ola oladigan, ijodiy shaxsni shakllantirish ko’p hollarda boshlang’ich maktabdagi ishga bog’liq bo’ladi. Boshlang’ich bo’g’in o’qituvchilari bolalarga ishga qanday munosabatda bo’lishni o’rgatishlariga ular kelajakda qanday bo’lishlari bog’liq bo’ladi: ijodiy fikrlovchi shaxslar yoki shunchaki nofaol yaratuvchilar. Boshlang’ich sinfda o’quvchilarning texnologik tayyorgarligining asosi yaratiladi va so’ngra ular asosiy va o’rta maktabda takomillashtiriladi. O’quvchilarda ijodiy fikrlovchi, faol harakat qiluvchi va oson moslashuvchi shaxs sifatlarini shakllantirishni birinchi sinfdan boshlash zarur. Ma’lumki, bolada ijodiy fikrlash uch bosqichda rivojlantiriladi: I bosqich 5-7 yoshga mos keladi va ko’rish-hattiharakatli fikrlashning rivojlantirilishi bilan bog’liq, II bosqich 8-11 yoshga mos keladi, sababli fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan, III bosqich 11-14 yoshga mos kelib, evristik fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan. Dastlabki ikki bosqich, odatda, maktabgacha va maktabda o’qitishning boshlang’ich davriga to’g’ri kelishi kerak. Aks holda maktabning o’rta bo’g’inida ishni ko’rish-hatti-harakatli fikrlashni rivojlantirishdan boshlashga to’g’ri keladi, chunki B.Vigotskiy o’z davridayoq o’z tadqiqotlarida fikrlashni rivojlantirish izchilligi ko’rish, hatti-harakatli fikrlashni rivojlantirishdan ko’rish-obrazliga va so’ngra fikrlashning so’zli-mantiqiy ko’rinishiga o’tishi kerakligini va bosqichdan sakrab o’tish mumkin emasligini isbotlab bergan. Fikrlashning har bir turini rivojlantirish uchun o’zining senzetiv davri mavjudligini hisobga olib, ijodiy fikrlashni shakllantirish bo’yicha maktabning o’rta bo’g’inida boshlangan ishlar boshlang’ich maktabdagiga nisbatan kamroq samarali va ancha murakkab bo’ladi, degan xulosaga kelish mumkin. Nafaqat ijod, balki faollik ham, shaxsning oson moslashish layoqati ham bolalikda o’rgatiladi. Bola bolaligidanoq panada bo’lishga, zaruratsiz o’z fikrini aytmaslikka o’ragnib qolsa, keyinchalik ham u shundayligicha qoladi. Ma’lumki, boshlang’ich sinf o’quvchilar agar o’qituvchi shunga rag’batlantirsa va yo’naltirsa, o’z faoliyatiga ehtiyojlarni va imkoniyatlarini aniqlash, zarur axborotni topish va qo’llash, o’z ishini rejalashtirish va yuzaga kelgan masalalarni hal qilish, o’z faoliyatini baholash va tuzatish qobiliyatiga egadirlar. Biz o’qitish jarayoni bajariladigan amallarni diktant yo’li bilan yozdirib amalga oshiriladigan mehnat darslarida boshlang’ich sinf o’quvchilarning reaktsiyalarini kuzatishimizga to’g’ri kelgan. O’qituvchining masalani echish yo’llarini o’ylab ko’rish, bajarilishi lozim bo’lgan ishlarning rejasini tuzish va shunga o’xshash boshqa takliflariga ular ajablanish va norozilik bilan javob berar edilar, axir ularda mehnat darsi va ular savollarga javob berishlari emas, balki qo’l bilan ishlashlari kerakligini aytar edilar. Aynan shu bolalar (1-sinf) “qo’l bilan ishlashdan avval boshingni ishlat” tamoyilini hisobga olib o’tkazilgan ikkita mehnat darsidan so’ng o’qituvchini o’zlarining kuzatish, mustaqil o’ylash va amaliy ishni bajarish layoqatlari bilan ajablantirdilar. Shunday qilib, ko’p narsa o’qituvchining o’qish jarayonini tashkil qilishiga, o’quvchining faol intellektual va amaliy faoliyatga jalb qilinish darajasiga bog’liq ekan. Birinchi sinf o’quvchilariga o’z munosabatlarini o’zgartirishlari va mehnat topshiriqlarini bajarish maqsadini tushunishlari uchun bor-yo’g’i ikkita dars kerak bo’ldi. Ishni amallar

ketma-ketligida bajarish meyorga aylanib qolgan uchinchi sinfda vaziyatni tuzatish qiyinroq bo'ladi. Mehnat ob'ektlari birinchi sinfga nisbatan murakkabroq, va mustaqil ish ko'nikmalariga ega bo'lmasdan, hatto o'qituvchining savollari yordamida uchinchi sinf o'quvchilari buyum namunasini tahlil qilishga, o'z ish rejasini tuzishga qiynaladilar. Buning asosiy sababi – fikrlash inertligi, o'ylashni hohlamaslik, kuzatishni, solishtirishni bilmaslik, chunki bolalar ular uchun o'qituvchi o'ylashiga o'rganib qolganlar, ular faqatgina o'qituvchi aytib turgan mehnati operatsiyasini (amalini) bajaradilar. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar turli materiallar, ularning xossalari va ishlov berish usullari bilan tanishadilar. O'qituvchi texnologiya darslarini o'quvchilar texnologik amallarni to'g'ri va ongli ravishda bajarishga, materiallar haqidagi bilim larni amalda qo'llashga o'rganadigan, materiallarni tanlashning optimal variantini, qurilmalarni, buyumlarni tayyorlash texnologiyalarini mustaqil topishni biladigan qilib rejalashtirishi kerak. Keyinchalik bu maktabning o'rta va katta bo'g'inida "Axborot texnologiya" ta'lim sohasining mazmunini egallashga asos bo'lib xizmat qiladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning ongli ravishda kasb tanlashlari haqida gapirish erta, bu yo'nalishda tayyorgarlik ishlarini olib borish mumkin va kerak. U kasbiy maorifdan – kattalarning mehnati haqida, kasblar va ishlab chiqarish haqida, mehnat tarbiyasi hamda bolalarning qiziqishlarini va layoqatini o'rganish haqida tasavvurlarni shakllantirishdan iborat bo'ladi. Layoqatni rivojlantirish darajasi ko'p darajada tug'ma qobiliyatga, o'qitish va tarbiyalash sharoitiga bog'liq bo'ladi. Psixologlarning tadqiqotlari ko'rsatishicha, qobiliyatlar harakatda va rivojlanishda mavjud bo'ladi. Ular yuqori egiluvchanlikka ega bo'ladi, hatto zarur hollarda bir qobiliyatning kompensator mexanizmlarini boshqasi bilan almashtirilganda ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham o'quvchilarni ongli kasb tanlashga tayyorlashda qobiliyatlarning rivojlanish kesimini o'tkazish, mehnat fani bo'yicha biror tipdagi kasbga moyilligini aniqlash va olingan natijalarni hisobga olib keyingi ishlarni rejalashtirish muhim. Qanday tipdagi kasblarni afzal ko'rishini aniqlash va qobiliyatlarni rivojlantirish uchun L.Z.Krasnovskiy taklif qilgan testlardan foydalanish mumkin Har bir tipdagi kasbga ma'lum psixologik talablar qo'yiladi. Masalan, inson – texnika tipidagi kasblar uchun aniq ko'rish, eshitish, tebranish, kinestezik idrok etishga ega bo'lish, harakatlarni yaxshi koordinatsiya qilish, rivojlangan texnik va ijodiy fikrlashga ega bo'lish, diqqat e'tiborini bir narsadan boshqasiga o'tkazish va jamlash, kuzatuvchanlik malakalariga ega bo'lish kerak. Hamma sanab o'tilgan sifatlar asosan kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida mehnat darslarida amaliy ishlarni bajarish hamda texnik va texnologik masalalarni hal qilish jarayonida shakllantiriladi [1,2, 4].

Adabiyotlar

1. Karimov A. Raqobatbardosh kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishning tashkiliy-pedagogik asoslari. //"Xalq ta'limi" № 5. -T.: 2017.
2. Abduqodirov A., Pardaev A. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. -T.: "Fan", 2009.
3. Toshtemirov D. Ta'lim portali yaratish va undan foydalanish metodikasi. Metodik qo'llanma. G.: GulDU, 2010.
4. Toshtemirov D. Ta'lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta'minoti. Kasb-hunar ta'limi. -T.: 2010.
5. Gaibnazarov X. B.Ergashev. Ta'lim jara1nida axborot texnologiyalaridan foydalanish. "Oliy va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishning dolzarb muammolari" mavzusidagi ilmiy-metodik seminar ma'ruza materiallari to'plami. -G.: 2016.
6. Abduraimova G. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini texnologiya fanini o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish. "Boshlang'ich ta'limda integratsiyaviy – innovatsion yondashuvlar" respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. -T.: 2019.

REZYUME

Maqolada zamonaviy ta'limning samaradorligini aniqlash maqsadida o'tkazayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki ta'limda belgilangan maqsadlarga erishish darajasi o`quvchi aqliy faoliyatining qanchalik o'sganligi bilan o'lchanishi ta'kidlangan. O`quvchining bilish jarayonidagi faoliyati faollashivuni o'qituvchi tomonidan tashkillashtirish deganda o`quvchilarning o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish usullari va metodlaridan foydalanishga asoslangan o'quv materialini mustaqil, faol maqsadli yo'naltirilgan shaklda o'rganish maqsadi muvofiqligi aytib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что исследования, проведенные с целью определения эффективности современного образования, показывают, что уровень достижения образовательных целей измеряется тем, насколько увеличилась умственная активность учащегося. Организация активизации деятельности учащегося в процессе обучения преподавателем подразумевает самостоятельную, активную целенаправленность учебного материала, основанную на использовании методов и приемов самоуправления, самоконтроля учащихся.

SUMMARY

The article notes that studies conducted to determine the effectiveness of modern education show that the level of achievement of educational goals is measured by how much the student's mental activity has increased. The organization of the activation of the student's activity in the learning process by the teacher implies an independent, active purposefulness of the educational material, based on the use of methods and techniques of self-government, self-control of students.

МОДЕРНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Ш.Р.Таджимова – *ассистент преподаватель*
Нукусский филиал ТУИТ имени Мухаммада аль-Хоразмий

Таянч сўзлар*:* таълим тизими, кредит технологияси, анъанавий таълим, кредит-модуль тизими, ECTS тизими, Болонья декларацияси.

Ключевые слова: система образования, кредитная технология, традиционное обучение, кредитно-модульная система, система ЕСВК, Болонская декларация.

Key words: education system, credit technology, traditional training, credit-modular system, ECTS system, Bologna declaration.

В условиях важных социально-экономических развитий, происходящих в нашей республике, возрастает потребность в высококвалифицированных специалистах. Это, в свой черёд, обуславливает коренное совершенствование системы высшего образования. Основой усовершенствования системы образования в нашей республике является преобразование сущности системы образования, а также её формирование на базе усвоения и применение прогрессивного опыта развитых стран, использование эффективных методов и новых педагогических технологий. Главной целью проведения реформ в системе высшего образования, во-первых, является исполнение правительственных решений по усовершенствованию качества национальной системы высшего образования, введение национальной рейтинговой системы, внедрение принципиально новой структуры послевузовского обучения, повышение качества обучения иностранных языков, а также подготовка профессиональных кадров отвечающих всем современным требованиям.

Образование в настоящее время требует использование новых технологий, развивающие личность и мо-

бильность, кроме того, формировать профессиональные компетенции каждого выпускника. Так как в настоящее время работодатель ждёт от специалиста не знания информации, а способности работы с этой информацией и умения реализовывать полученные знания. Специалист должен уметь мыслить аналитически и самостоятельно принимать решения, а также не менее важный пункт требования каждого работодателя это знания иностранных языков и работы с компьютером.

В связи с быстрым развитием информационно-коммуникативных технологий, разработкой и внедрением в каждую сферу новых технологий возникают высокие требования к качеству подготовки выпускников информационно-технологических ВУЗов.

Указом Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию сферы информационных технологий и коммуникаций» от 19 февраля 2018 года и постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию и повышению эффективности системы подготовки кадров в Ташкентском университете информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий» от 24 июля 2018 года предусматривается полная модернизация и улучшение эффективности квалификации и переподготовки кадров в данном вузе и его филиалах. Самым главным шагом в этой системе является введение кредитной модульной системы обучения для подготовки специалистов информационных технологий и коммуникаций, начиная с 2018-2019 учебного года [1]. Важным стимулом совершенствования высшего образования в области информационно-коммуникативных технологии (ИКТ) является обеспечение вхождения технологических ВУЗов в ряд самых элитных вузов мира.

Многие годы в ВУЗах республики в обучении и преподавании пользовались методами традиционного обучения, и они себя оправдывали. В традиционном виде обучения, как и в каждом виде преподавания, имеются свои достоинства и недостатки. Основным достоинством традиционного обучения является углублённое изучение за короткое время предметов не только по специальности, но и меж-факультетным дисциплинам. К недостаткам, можно отнести следующее: подробное и долгое изучение фундаментальных дисциплин, перегруженность учебными программами и преподавателей и студентов, каждый преподаватель стремился дать студенту как можно более глубокие знания по своему предмету, то есть он являлся главным источником информации, а к окончанию обучения у выпускника ВУЗа отсутствовал целостное знание по предметам [2]. В традиционной форме студент являлся объектом обучения, то есть он выполняет только то задание, которое даёт ему преподаватель то, что считается правильным. Значит традиционная форма обучения мало ориентирована на самостоятельность, творческую способность и активность студента, что не позволяет развитию мышления студента. Данная почти устаревшая форма не отвечает потребностям и желаниям современного человека. Нынешнее поколение практически не воспринимает информацию без современной техники. Им недостаточно только книг, скучных объяснений и заучиваний, которые повторяются каждое занятие. Необходимо что-то новое и модернизированное что студент мог бы сам выбирать, составлять и управлять, а не то, что постоянно контролируется и задаётся преподавателем или руководством. Тогда будет развиваться самостоятельная личность и хороший специалист.

Целью данной статьи является познакомить читателя с совершенно новой кредитно-модульной системой и его преимуществами.

Кредитно-модульная система обучения – это такая организация учебного процесса, которая базируется на объединении модульных технологий обучения и зачётных образовательных единиц (кредитов). Кредит означает единицу измерения результатов студента набранных за определённое время на определённом этапе обучения. А модуль – это логически-завершённая часть учебной программы, которая отвечает за формирование и развитие компетенции.

Если взглянуть в историю, система кредитов впервые была введена в ВУЗах США в XVIII-XIX вв. Внедрение системы кредитов дало возможность студентам самостоятельно планировать учебный процесс, вносить кардинальные изменения в рейтинговую систему и систему оценки качества учебного процесса, а также создало всевозможные условия для модернизации новых образовательных технологий. Наиболее оптимальной системой во время подписания Болонской декларации была признана система ECTS (European Credit Transfer System- Европейская система взаимозачёта кредитов). Созданная в 1989 году в рамках программы Erasmus система ECTS прошла успешное тестирование и стала продуктивным способом составления учебных программ, получила академическое признание и сегодня употребляется по всей Европе. Данная система облегчила принятие периодов образования за рубежом и, следовательно, повысило качество и объём мобильности студентов по всей Европе. В последнее время ECTS формируется в систему аккумуляции, которая будет выполнена в институтском, территориальном, национальном и европейском уровнях. Это и считается одним из основных целей Болонской Декларации принятой в июне 1999 года.

Болонский процесс своё начало, которое получило подписанием Болонской декларации в 1999 году, считается крупной и глубокой структурной реформой за всю историю высшего образования в Европе. Болонская декларация, подписанная 29 министрами образования многих стран Европы, является декларацией о международном сотрудничестве в области высшего профессионального образования. Она предполагает введение кредитной системы для повышения мобильности и студентов и преподавателей, стимулирование этой мобильности, применение понятных и сопоставимых степеней, внедрение трёхуровневого (бакалавриат, магистратура и докторантура) высшего и послевузовского образования, развитие европейского сотрудничества и усиления европейского измерения [4:4].

В настоящее время знания быстро устаревают. По этой причине задача каждого ВУЗа дать выпускнику безграничное обучение и научить его обогащать и обновлять полученные знания и навыки. Именно на такую организацию обучения нацеленную на бакалавриат. Он даёт законченное высшее образование, что позволяет выпускнику претендовать на соответствующую позицию. После бакалавриата следует магистратура, которой обычно обучаются 1-2 года, направленная на более точную и глубокую специализацию. Главной особенностью модернизированного подхода к профессиональному образованию считается его непрерывность, пожизненное обучение. На эту особенность в Болонской Декларации уделяется особое внимание.

Система взаимозачёта кредитов (ECTS) в Болонской Декларации упоминается как образец, но никакой иной системы не появилось. И ECTS сразу охватила почти всю Европу и была включена во все законы образования [5:10]. Важным преимуществом данной системы являются большая гибкость выбора получаемой знаний в ВУЗе. Это, в первую очередь, даёт возможность студенту обучаться интересным и необходимым предметам выработать свою программу специалиста, что позволяет студенту с первых дней учёбы проявлять свою самостоятельность. Данное качество отличает кредитно-модульную систему от старой – традиционной фор-

мы обучения. Во втором студента загружали объёмами информации и знаний, и он не мог решать, что ему неважно и какой объём знаний ему необходим. Также здесь преподаватель играет основную роль – он является главным источником знаний. А в кредитно-модульной системе студент исполняет ведущую роль, а преподаватель является консультантом. Кроме того, студент может принимать самостоятельное решение в выборе учителя. Это значит, что если студент считает преподавателя недостаточно опытным, умным и что не владеет хорошими педагогическими навыками, то он имеет право поменять преподавателя. Однако, здесь учитывается мнение не только студента, но и коллег, а также научные достижения преподавателя. Следующим, не менее важным достоинством кредитной технологии является количество часов отведенных на самостоятельную работу студентов. Если в традиционной системе образования в технологическом университете предмет иностранного языка за 20 учебных недель изучали 44 часов практических занятий и 18 часов самостоятельной работы, то в новой системе дисциплина «Иностранный язык» за 1 курс на 1 семестр изучается в количестве 120 часов (25-30 часов 1 кредит). Из них 60 часов отводится практическим занятиям, остальные 60 – для самостоятельной работы студентов. Из этого видно, что на самостоятельную деятельность в кредитной системе уделяется огромное внимание и отводится отдельная роль, что и является отличительной возможностью для студентов работать над собой и развиваться. Самое привлекательное преимущество кредитно-модульной системы – это то, что она является хорошим средством мобильности студентов при переводе с одного учебного заведения на другое, принявшее систему ECTS, так как данная система обеспечивает признание результатов обучения студентов в различных европейских ВУЗах и странах.

Обобщая всё выше изложенное, можно сказать, что внедрение кредитно-модульной технологии обучения в ВУЗы Узбекистана позволит решению немаловажных задач в системе высшего образования, таких как

- повышение академического успеха студента,
- обеспечение гибкой программы по подготовке кадров отвечающих современным требованиям международного и национального рынка труда,
- увеличение объёма мобильности студентов,
- составление индивидуальной программы по желанию студента, что развивает самостоятельность будущих специалистов,
- способствование формированию компетенции студентов благодаря переходу от привычного традиционного к модернизированному способу обучения.

Литература

1. «О мерах по дальнейшему совершенствованию сферы информационных технологий и коммуникаций», Указ Президента Республики Узбекистан, №УП-5349 от 19.02.2018.
2. “Кредитно-модульная система обучения”. А.А. Тимофеев, Н.А. Ушко, М.А. Ярифа. Современная стоматология. 1/2013. –С.134-136.
3. “Методические рекомендации по внедрению в ВУЗе системы зачетных единиц (кредитов)”. Государственный университет управления, Центр качества ; [сост. О.В. Давыдова, В.И. Звонников, М.Б. Челышкова] – М.: ГУУ, 2010. –С. 50.
4. “Болонский процесс в России: история и современность”. Национальный офис Erasmus в России. -М.: 2017. –С. 44.
5. Методические рекомендации по внедрению в вузе системы зачетных единиц (кредитов). Государственный университет управления, Центр качества ; [сост. О.В. Давыдова, В.И.Звонников, М.Б.Челышкова] – М.: ГУУ, 2010. –С.50.

РЕЗЮМЕ

Республикамизда таълим тизимини такомиллаштиришнинг асоси – бу таълим тизимининг мохиятини ўзгартириш, шунингдек, уни ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибасини ўзлаштириш ва қўллаш, самарали усуллар ва янги педагогик технологиялардан фойдаланиш асосида шакллантиришдир. Ана шундай замонавийлаштирилган хорижий технологиялардан бири – бу кредит-модуль тизимидир. Кредит-модулли ўқитиш тизими – бу модулли ўқитиш технологиялари ва кредит таълими бўлинмаларининг (кредитлар) бирлашмасига асосланган ўкув жараёнини ташкил этишдир.

РЕЗЮМЕ

Основой усовершенствования системы образования в нашей республике является преобразование сущности системы образования, а также её формирование на базе усвоения и применение прогрессивного опыта развитых стран, использование эффективных методов и новых педагогических технологий. Одним из таких модернизированных зарубежных технологий является кредитно-модульная система. Кредитно-модульная система обучения – это такая организация учебного процесса, которая базируется на объединении модульных технологий обучения и зачётных образовательных единиц (кредитов).

SUMMARY

The basis of improving of education system in our republic is the transformation of the essence of the education system, also its formation on the basis of assimilation and application of progressive experience of developed countries, the usage of effective methods and new pedagogical technologies. One of such modernized foreign technologies is credit-modular system. Credit–modular training system is such an organization of the educational process which is based on the combination of modular training technologies and credit educational units (credits).

ЖОҚАРЫ ОҚЫЎ ОРЫНЛАРЫНДА “ДЕНЕ ТӘРБИЯСЫ ГИГИЕНАСЫ” ПӘНИНИҢ ТУТҚАН ОРНЫ ҲӘМ ТИЙКАРҒЫ БАҒДАРЛАРЫ

А.Қ.Утепбергенов – *биология илимлериниң кандитаты, доцент*

П.Ж.Мамутов – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: спорт, саломат турмуш тарзи, жисмоний маданият, фармокология, реабилитология, диетология.

Ключевые слова: спорт, здоровый образ жизни, физическая культура, фармокология, реабилитология, диетология.

Key words: sport, healthy lifestyle, physical education, pharmacology, rehabilitology, dietetics.

Республикамызда соңғы жылларда дене тәрбиясы ҳәм спорттың ғалабалығына ерисиў, халық арасында саламат турмыс тәризин енгизиў, имканияты шекленген шахслардың физикалық реабилитациясы ушын зәрүр шәрт-шараятлар жаратыў ҳәм елимиз спортшыларының халық аралық спорт ареналарында мүнәсип қатнасыўлары ушын үзликсизис-илажлар әмелге асырылып келинбекте.

Соның менен бир қатарда, дене тәрбиясы ҳәм спорт тараўында халықтың саламатлығын асырыў ҳәм беккемлеўде анық дәстүрлер ислеп шығыў, оларды әмелиятта қолланыў, жасларды спортқа кеңнен тартыў ҳәм олар арасынан талантлы спортшыларды таңлап алыў, спорт түрлери бойынша жоқары нәтийжелерди тәмийинлеўши тәжирийбели спортшылардан миллий сайланды командаларды дүзиў ҳәм тренер-оқытыўшылар ушын қосымша шәрт-шараятлар жаратыў бүгинги күнниң әхмийетли машқалаларының бири есапланады.

Излениўдиң мақсети: дене тәрбия ҳәм спорт тараўында кадрлар таярлаў системасын жетилистириў ҳәм илимий дәрежелилигин асырыў.

Мәмлекетимизде жоқары мәдениятқа ийе болған хәр тәреплеме жетик хәм де физикалық шыныққан инсанды тәрбиялаў мақсетинде, халықтың дене тәрбиясы хәм спорт тараўында тәжирийбе хәм билимлерин арттырыўға қаратылған зәрүр ис-илажларды белгилеў, талантлы спортшыларды таңлап алыў (селекция) процесине инновациялық технология хәм методларды енгизиў мақсетинде дене тәрбия хәм спорт системасын реформаластырыўдың 2025-жылға шекем тийкарғы бағдарлары, соның менен бирге, дене тәрбиясы хәм спорт пенен турақлы шуғылланыўшы халық санын 30 пайызға, спорт бирлеспелери хәм макемелеринде шуғылланыўшы жаслар санын 20 пайызға, мәмлекетлик спорт билимлендириў тараўларында тренер хәм қәнигелердиң сыпат қурамы, атап айтқанда жоқары мағлыўматлы қәнигелер санын басқышпа-басқыш 80 пайызға асырыў, аймақлар бойынша талантлы спортшыларды таңлап алыў (селекция)дың нәтийжелилигин асырыў бойынша төрт басқышлы; шөлкем-район (қала)-аймақ-республика системасын ислеп шығыў хәм шөлкемлестириў режелестирилди.

Өзбекстан Республикасы Дене тәрбия хәм спорт министрлиги системасындағы спорт мектеплери оқыўшы-жаслары арасында «Балалар спорт ойынлары»н өткериў арқалы талантлы спортшыларды анықлаў хәм жаслар арасында сайланды командаларға резервлер таярлаў хәм жоқары оқыў орынлары студент жаслары арасында «Талабалар спорт ойынлары»н шөлкемлестириў арқалы спорт пенен турақлы шуғылланыўға қамтып алыў мәселелери бойынша Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020-жыл 24-январьдағы ПҚ-5924-санлы Пәрманы тастыйықланды.

Сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020-жыл 2-марттағы ПҚ-5953-санлы Қарары менен тастыйықланған 2017-2021-жылларды Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың әхмийетли бес бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясында «Илим, мәрипат хәм санлы экономиканы раўажландырыў жылы»нда әмелге асырылыўы тийис мәмлекетлик дәстүринде белгиленген ўазыйпалардың орынланыўын тәмийинлеў, сондай-ақ дене тәрбиясы хәм спорт тараўында халық аралық стандартларға муўапық комплексли билимлерге ийе тәжирийбели кадрлар таярлаў сыпатын асырыў, спортта илим-пәнди жедел раўажландырыў, жоқары тәжирийбели тренер-оқытыўшылар, қәнигелер хәм илимий хызеткерлерди таярлаў процесслерин және де жетилистириў мақсетинде, Дене тәрбия хәм спорт министрлиги, Пәнлер академиясы хәм де Өзбекстан Миллий олимпия комитетиниң усынысларына тийкарланып Өзбекстан мәмлекетлик дене тәрбия хәм спорт университетиниң Фергана филиалын ашыў, Өзбекстан мәмлекетлик дене тәрбия хәм спорт университетиниң спортшыларды техникалық-тактикалық, психофизиологиялық жағдайын үйрениў хәм анализлеў бойынша арнаўлы илимий лабораториясы тийкарында Өзбекстан мәмлекетлик дене тәрбия хәм спорт университети қасындағы Дене тәрбия хәм спорт илимий изертлеў институтын шөлкемлестириў хаққындағы Өзбекстан республикасы Президентиниң 2020-жыл 3-ноябрьдеги «Дене тәрбия хәм спорт тараўында кадрлар таярлаў системасын жетилистириў хәм илимий дәрежелилигин асырыў ис-илажлары хаққында”ғы ПҚ-4877-санлы қарары тастыйықланды.

Әлбетте, Президентимиздиң мәмлекетимизде дене тәрбия хәм спорт тараўына қаратылған сай хәрекетлери итибарға ылайық.

Бүгинги күнде халықтың бәрше қатламын дене тәрбиясы хәм ғалаба спорт пенен қамтып алыў, мәмлекетимиздиң барлық аймақларында дене тәрбиясы хәм ғалаба спорттың инсан хәм жәмийеттеги тутқан орны, оның физикалық хәм руўхый саламатлық хәм де жетискенликтиң тийкарғы шәртлериниң бири екенлигин кең пропагандалаў, жаслардың өз уқыплылығы хәм талантларын жүзеге шығарыў ушын зәрүр шәрт-шараятлар жаратыў, олар арасынан спорт тараўында айрықша итибарға ийе талантлы жасларды таңлап алыў хәм мақсетли таярлаў системасын жетилистириў арқалы мәселелер өз шешимин табады.

Усы тастыйықланған қарарда бир қатар әхмийетли мәселелер өз шешимин күтпекте, соның менен бирге, жоқары билимлендириў сыпатына қойылатуғын халықаралық талапларға муўапық дене тәрбиясы хәм спортты раўажландырыў тараўындағы ўазыйпаларды жоқары дәрежеде орынлаўға мүнәсип тәжирийбели кадрлар таярлаў, хызмет көрсетиў хәм саламатластырыў тармақларын раўажландырыўдың илимий-технологиялық ўазыйпаларын сапластырыў, алдыңғы шет ел тәжирийбелеринен пайдаланған халда спорт тараўына бағдарланған илимий-әмелий тәжирийбелер өткериў хәм илимий дөретпелерди әмелиятқа енгизиў, оқыў хәм илимий проектлерди әмелге асырыў, тәлим хәм илимий излениўлер процесинде қәнигелерди кең қамтып алыў мақсетинде өндирис хәм қайта ислеў тараўында республика хәм шет ел жоқары оқыў орынлары хәм де илимий орайлары менен бирге ислесиў қатнасықларын раўажландырыў, жоқары билимлендириў системасына заманагөй тәлим технологияларына тийкарланған оқыў процесин енгизиў бойынша алдағы шет ел тәжирийбелерин енгизиў, дене тәрбиясы хәм спорт тараўында кадрлар таярлаў системасын раўажландырыўға көмеклесиў киби әхмийетли ўазыйпалар белгилеп қойылған.

Сондай-ақ, 2020-жылдың ақырында спорт-тәлим макемелери хәм спорт түрлери бойынша федерациялар (бирлеспелер) ушын баспаханалар жаратыў мақсетинде «Дене тәрбиясы хәм спорт» баспаханасы жумысын жолға қойыў нәзерде тутылған.

Қарарда көзленген мақсет әлбетте бүгинги күнде спорт резервлери сыпатын асырыў, спортшылардың саламатлығын асырыў, саламат турмыс тәризин қәлиплетириў, физикалық, руўхый-интеллектуал саламатлығын сақлаў, физикалық саламатлағын беккемлеў бойынша ғамхорлық етиў мәселелерине қаратылған.

Соны да айтып өтиўимиз тийис, Өзбекстан Республикасы жоқары оқыў орынларына талабаларды қабыл етиў бойынша мәмлекетлик комиссиясы, Дене тәрбия хәм спорт министрлиги хәм Денсаўлықты сақлаў министрликлери усыныслары тийкарында 2021-2022-оқыў жылынан баслап Ташкент медицина академиясы, Ташкент фармацевтика институты хәм басқа жоқары оқыў орынларында спорт медицинасы, фармакологиясы, реабилитологиясы, психологиясы хәм диетологиясы, Ташкент медицина академиясы хәм Андижан, Бухара хәм Самарқанд медицина институтлары магистратурасында «Диетология» хәм «Нутрициология (аўқатланыў илими)» қәнигеликлери бойынша кадрлар таярлаў жолға қойылады.

Мәмлекетимизде талантлы спортшыларды таярлаў системасын жетилистириў, спорт шынығыўларын туўры шөлкемлестириўде спортшы хәм тренер, қәнигелердиң жумыс алып барыўында “Дене тәрбия гигенасы” пәни, әсиресе аўқатланыў гигенасы айрықша орын ийелейди, себеби илимпазлардың пикиринше спортшылардың туўры аўқатланыўы хәм күн тәртибине әмел етиўи спортта ярым жеңисти келтиреди делинеди.

Усы мақаланың мазмунынан келип шығып, соңғы ўақытлары спорт тараўында кеңнен қолланылып киятырған биологиялық актив қосымшалар хаққында қысқаша түсиник бериўди мақсет еттик.

Дүньяда жүз берип атырған экологиялық өзгерис-

лер, ҳәр қыйлы физикалық ҳәм руўхый стресслер тәсиринде инсан организми керекли тәбийий азықлық затлар менен жетерлише тәмийинленбеўи бақланбақта. Бундай жағдай, әсиресе, өтиў дәўириндеги балалар, жүкли ҳаяллар, наўқаслар, аўыр мийнет пенен шуғылланыўшылар, спортшылар ҳәм басқаларда тиккелей көзге тасланбақта. Сонлықтан, ҳәр бир шахс дәслеп өзи жасап турған шараятта организмге макро (белоклар, майлар, углеводлар) ҳәм микро (витаминлер, микроэлементлер) нутриентлердиң қанша муғдарда зәрүрлигин ҳәм олардың тийкарғы дереклери бойынша түсиникке ийе болыўы, аўқатланыў процесин турақлы бақлап барыўлары мақсетке муўапық. Бундағы кемшиликлерди сапластырыў мақсетинде ҳәзирги заман биотехнологияларынан пайдаланылған ҳалда витаминлер комплекси, минераллар ҳәм бир қатар биологиялық актив элементлер комплексинен қуралған арнаўлы биологиялық актив қосымшалар деп аталыўшы араласпалар ислеп шығарыла баслады. Биолгиялық актив қосымшалар көбинше өсимлик жапырақлары, гүллери, тамыры ҳәм мийўелеринен алынып, айырым жағдайларда оларды таярлаўда бактериялар, микроблар ҳәм де ҳайўанатлар дене ағзалары ҳәм минераллардан пайдаланылады. Биологиялық актив қосымшалар инсан организминдеги физиологиялық жетиспеўшиликлердиң алын алыў ҳәм орнын толтырыў мақсетинде аўқат рационын байытыў яки организмди зәрүрли пайдалы азықлық затлар менен толықтырыўға қаратылған, қурамында тәбийий ямаса жасалма биологиялық актив элементлер болған азық-аўқат өнимлери есапланады.

Биологиялық актив қосымшаларға витаминлер, минераллар ҳәм басқа микроэлементлер киреди. Биз биринши гезекте, биологиялық актив қосымшалардың дәрилер қурамына кирмейтуғынлығын ҳәм кеселликлерди даўалай алмайтуғынлығын түсинип алыўымыз зәрүр. Тийкарында саламат инсан ҳеш қандай қосымша витамин ҳәм минералларға мүтәж емес. Инсан барлық азықлық затларды мийўе, палыз, дән өнимлери, сүт өнимлери, балық, ҳайўанат гөши ҳәм т.б. дан алады. Биологиялық актив қосымшаларды ислеп шығарыўшылар өз өнимлерин иммунитети күшейтиўши, денсаўлықты сақлаўда нәтийжели препаратлар сыпатында реклама қылады. Бирақ, бул илимий жақтан дәлийлленбеген. Тийкарында организм ушын 13 витамин ҳәм 16 микроэлемент зәрүр болады. Витаминлер бизге не ушын керек? Биз олардан энергия алмаймыз, олар клетка ҳәм тоқымалар дүзилисинде қатнаспайды. Витаминлер организмниң өзине тән жәрдемшилери болып есапланады. Олар ферментлердиң дурыс ислеўине көмеклеседи, айырым жағдайларда гормонлар орнын толтырып, тәртипке салыў ўазыйпасын атқарады.

Биологиялық актив қосымшалар дәрилерге уқсас болғаны менен кеселликлерге қарсы гүресиў, симптомларын емлеў яки жеңиллестириў ушын мөлшерленбеген. Дәри-дәрмақлар болса, керисинше кеселликлерди емлеўге даўалаў ҳәм жеңиллестириўге хызмет етеди. Ҳәзирги ўақытлары биологиялық актив қосымшалар дәрилерге уқсас ҳалда ислеп шығарылмақта. Бирақ, олардың дәри-дәрмақлардан айырмашылығы соннан ибарат болып, лабораториялық тексериўлери ҳәм клиникалық сынақлардан өткерилмейди. Ҳақыйқатында, биологиялық актив қосымшалар инсан организми ҳәм органлар системасының функционаллық жағдайын жақсылаўға көмеклесиўши сыпатында қолланылыўы тийис. Биологиялық актив қосымшалар организмди тек ғана витаминлер, минераллар ҳәм басқа да элементлер менен толықтырыўы мүмкин. Яғный, ҳәр қыйлы функционаллық жағдайларда организмде углевод, май, белок, витамин ҳәм зат алмасыў процесин жақсылаў мақсетинде қолланылады.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ биологиялық актив қосымшалардан пайдаланыўдан алдын әлбетте шыпакер менен мәсләҳәтлесиў зәрүр болады. Сондай жағдайда ғана биологиялық актив қосымшалар пайда бериўи мүмкин. Әсиресе, кейинги ўақытлары ҳаял-қызлардың азыў мақсетинде биологиялық актив қосымшалардан надурыс қолланыўы нәтийжесинде кеселликлерге шалыныў жағдайлары жүз бермекте. Биологиялық актив қосымшалар организм ушын тек ғана энергия дереги есапланып, ҳеш қандай кеселликлерди даўалаў қәсийетине ийе емес.

Мәмлекетимизге кирип келетуғын биологиялық актив қосымшалар қатаң бақлаўға алынған. Ҳәттеки, Министрлер Кабинетиниң 2016-жыл 30-апрельдеги «Өзбекстан Республикасы санитария-эпидемиолгия хызмети системасында рухсат бериў тәртибинен өтиў ҳаққында"ғы қарары менен биологиялық актив қосымшалар, азық-аўқат қосымшаларын сырттан алып кириў ҳам ислеп шығарыўшы юридикалық ҳәм физикалық шахслардың норматив ҳүжжетлерин экспертизадан өткериў ҳәм халықты санитария-эпидемиологиялық бақлаўын тәмийинлеў Өзбекстан Республикасы санитария-эпидемиологиялық хызмети системасы тәрепинен рухсат етиў тәртиби белгиленген.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сон Фармони билан тасдиқланган 2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури.
2. Биологически активные добавки / Шварц Г.Я. // «Банкетная кампания» 1904 Большой Иргиз. -М.: Большая российская энциклопедия, 2005. - С. 498-499. (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю.С.Осипов. 2004-2017, т. 3). ISBN 5-85270-331-1.
3. Княжев В.А. Суханов Б.П., Тутельян В.А. Правильное питание. Биодобавки, которые вам необходимы. - М.: Гэотар медицина, 1998. –С. 208.

РЕЗЮМЕ

Мақолада жисмоний тарбия ва спорт соҳасида кадрлар тайёрлаш ва илмий кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, баркамол ва жисмонан бақувват, мамлакатда юқори маданиятга эга инсонни тарбиялаш, шунингдек, биологик фаол қўшимчалар ва озуқа моддалари, рационал овқатланиш ҳақида кенг тушунча мавжуд.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена совершенствованию системы подготовки и научной подготовки в области физической культуры и спорта, воспитанию разностороннего и физически развитого человека с высокой культурой в стране, а также биологически активным добавкам, нутриентам и нутриентам в диете спортсменов. Существует широкое понимание рационального питания.

SUMMARY

The article is devoted to the improvement of the system of training and scientific training in the field of physical culture and sports, education of a versatile and physically developed person with a high culture in the country, as well as biologically active additives, nutrients and nutrients in the diet of athletes. There is a wide understanding of good nutrition.

МАТЕМАТИКА ДАРСЛАРИДА ДИДАКТИК ТАМОЙИЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Х.Г.Шукуров – *ўқитувчи*
Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: тамойил, математик тушунча, компонент, илмий, дарс.
Ключевые слова: принцип, математические понятие, компонент, научный, урок
Key words: principle, mathematical notion, component, scientific, lesson.

Таълим тамойиллари-бу, ўқитиш жараёнига қўйиладиган талаблар йиғиндисидир. Дидактик тамойиллар таълим назариясининг асосини ташкил қилади.Таълим тамойилларини ўқув-тарбия жараёни компонентлари моҳиятидан келиб чиқиб белгилаш ғояси уларга янгича ёндашишдир. Аммо таълим тамойилларини ўқув-тарбия жараёни компонентлари асосида белгилаш уларнинг умумий қоидалар эканлигини инкор қилишга олиб келади. Зеро, таълим тамойиллари ўқув-тарбия жараёнининг барча компонентларига, ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятига, барча ўқув предметларини ўқитиш масалаларига дахлдор умумий талаблар ва қоидалардир.

Шунинг учун ҳам ўқув материалини тушунтириш усулларини танлашда таълим назарияси томонидан ишлаб чиқилган қуйидаги дидактик тамойилларга амал қилиш лозим.

Илмийлик тамойили. Бу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, мактаб математика курсида ўтиладиган ҳар бир мавзу материали назарий жиҳатдан исботланган, яъни аввалги ўтилган математик тушунча, аксиома ва теоремаларга асосланган ҳолда баён қилиниши лозим. Илмийлик тамойили математика дарсининг ҳар бир қадамида керак бўлади, масалан, ўқитувчи ўқувчиларга $x^2+1=0$ тенгламани ечинг деса, қўйилган бу савол тўла илмий асосга эга бўлмайди, чунки ўқувчилар бу тенгламани ҳақиқий сонлар тўпламига нисбатан ечадиган бўлсалар, у ечимга эга эмас, агар улар бу тенгламани комплекс сонлар тўпламига нисбатан ечадиган бўлсалар, у иккита ҳар хил ечимга эга бўлади. Шунинг учун ҳам математика дарсларида илмийлик тамойили қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1) ўрганилаётган ҳар бир математик тушунча, таъриф, аксиома ва теоремалар баён қилиниши жиҳатидан содда ва аниқ ифодаланган бўлиши керак;

2) математика дарсларида ўрганиладиган ҳар бир мавзу материалига нисбатан ўқувчиларни танқидий қарашга ўргатиш ҳамда уларни ана шу нуқтайи назардан илмий фикрлаш қобилиятларини шакллантириш.

Ана шу нуқтайи назардан илмийлик тамойили мактаб математика курсида ўрганиладиган далилларни улар фанда қандай ёритиладиган бўлса, шунга мослаб ёритишни талаб этади.

Масалан, квадрат тенгламани илдизларини топиш формуласини келтириб чиқаринг ва қачон тенглама ҳақиқий илдизларга эга бўлишини кўрсатинг?

$ax^2+bx+c=0$ тенгламани илдизларини топинг. Бунинг учун қуйидаги алмаштиришлар бажарилади.

$$ax^2+bx+c=a\left(x^2+\frac{b}{a}x+\frac{c}{a}\right)=a\left(x^2+2\frac{b}{2a}x+\frac{c}{a}\right)$$
$$=a\left(x^2+2\frac{b}{2a}x+\frac{b^2}{4a^2}-\frac{b^2}{4a^2}+\frac{c}{a}\right)$$
$$=a\left[\left(x^2+2\frac{b}{2a}x+\frac{b^2}{4a^2}\right)-\frac{b^2-4ac}{4a^2}\right]$$
$$=a\left[\left(x+\frac{b}{2a}\right)^2-\frac{b^2-4ac}{4a^2}\right]=0,\ a\neq 0$$
$$\left(x+\frac{b}{2a}\right)^2=\frac{b^2-4ac}{4a^2}$$

$$x_{1,2}=-\frac{b}{2a}\pm\frac{\sqrt{b^2-4ac}}{2a},\qquad x_1=\frac{-b-\sqrt{b^2-4ac}}{2a},\qquad x_2=\frac{-b+\sqrt{b^2-4ac}}{2a}$$

бўлади. Агар $b^2-4ac\geq 0$ бўлса, тенглама ҳақиқий илдизга эга бўлади [1:20].

Кўрсатмалилик тамойили. Кўрсатмалилик тамойили ўқувчилар тафаккурининг аниқликдан абстрактликка қараб ривожланиш хусусиятларига боғлиқдир. Математикани ўқитишдан асосий мақсад мантиқий тафаккурни ривожлантиришдан иборатдир, бироқ математикани ўқитиш аниқ далил ва образлардан ажралмасдир, аксинча, ҳар қандай масалани ўрганишни шу аниқ далил ва образларни текширишдан бошлаш керак бўлади. Кўрсатмалилик илмий билишларга қизиқишни оширади, ўқув материалини ўзлаштиришни осонлаштиради ва математик билимларни мустаҳкам бўлишига ёрдамлашади [1:69].

Кўрсатма материалини танлашга нисбатан қўйиладиган талаблар қуйидагилардан иборат.

а) Етарлича миқдорда кўрсатма материал билан таъминлаш, материалларни таҳлил қилиш асосида ўқувчилар зарур умумлаштиришларни қила олишлари керак. Масалан, бошланғич синфда ўқувчиларни 1 сонини ҳосил бўлиш билан таништиришда ўқитувчи олдиндан қуйидагича амалий иш ташкил қилади: у учта доирачага битта доирачани қўшишни таклиф қилади, шу ишни бошқа дидактик материалларда бажартиради. Предметлар билан бажариладиган амалий ишларни ўқувчиларнинг ўзлари мустақил бажаришлари фойдалидир. Шундан кейингина ушбу умумий саволни қўйиш мумкин:

Агар 3 га 1 ни қўшсак қандай сон ҳосил бўлади?

б) Ҳар хил кўрсатма материаллар билан етарлича таъминлаш жуда миҳимдир. Бу ўринда психологлар “Ўқувчиларда тўғри умумлаштиришлар таркиб топтиришнинг зарурий шарти бериладиган ўқув материалининг муҳим хусусиятларини турлантиришдан иборат” деб таъкидлайдилар.

Ўқитиш жараёнида кўрсатма қўлланмалардан турли мақсадларда янги материал билан таништиришда, билимлар, ўқув малакаларини мустаҳкамлашда, янги билимларнинг қандай ўзлаштирилаётганини текшириш мақсадида фойдаланадилар.

Масалан, тўғри тўртбурчакларнинг моделларини турли ўлчамли қилиб олиш керак, бу ўқувчиларга қарама-қарши томонларнинг тенглиги исталган тўғри тўртбурчакнинг умумий хоссаси бўлиб, унинг томонлари узунликларига боғлиқ эмаслигини кўрсатишга имкон беради.

Шунинг учун айтиш мумкинки, ушбу тамойилнинг асосини “Ўн марта эшитгандан кўра, бир марта кўрган яхши”.-деган халқ мақоли ташкил қилади. [3:27].

Онглилик тамойили. Онглилик тамойили ўқувчиларнинг ўқув материалини онгли равишда ўзлашлиришга, яъни уларни турли далилларни тушуна билишга ҳамда бу далиллар орасидаги боғланишларни ва қонуниятларни оча билишга ўргатишдан иборатдир. Баён қилинаётган ўқув материалларининг онгли ўзлаштирилгани, ўқувчиларнинг фикр қилиш фаолиятларига таъсир қилиши кузатиш натижасида рўёбга чиқади ва айни бир вақтда бу жараён ўқувчиларнинг илмий билим, кўникма ва малакаларни

мустаҳкамлаш ўзлаштиришларга онгли, мустақил, фаол муносабатда бўлишларини таъминлайди.

Таълимни онгли ўзлаштиришда, бир томондан, ўқувчиларнинг мустақил ва фаол фикр қилишлари назарда тутилса, иккинчи томондан, айнан шу жараён давомида ўқувчиларнинг мустақил ва фаоллик билан мантиқий фикр қилиш фаолиятларини тарбиялаб, такомиллаштириб бориш назарда тутилади. Математикани ўқитишда бу тамойилнинг муҳимлиги шундан иборатки, математикадан олинадиган билимлар фақат онгли равишда ўзлаштирилгандагина ўқувчилар миқдорий муносабатларнинг характерини, математик фигура ва уларнинг ўзаро жойланиш хусусиятларини билиб оладилар. Агар онглилик тамойили ўқув материалини ўзлаштириш жараёнида бузилса, ўқувчилар оладиган билимларни тўлиқ ўзлаштира олмай қолади. Ўқувчиларни билимларни тўлиқ ўзлаштирмаганини қуйидаги ҳолларда кўришимиз мумкин:

1. Агар бирор ўқувчига функциянинг графигини чиз деб айтилса, у координата текислигида ана шу графикнинг умумий кўринишини чизиши, аммо функциянинг аргумент қийматларига мос қийматларини топиб бера олмаслиги мумкин.

2. Ўқувчи миқдорларнинг абсолют қиймати таърифини билади-ю, аммо уни $|x| = 5$ тенгламага ёки $|x| < 5$ тенгсизликка татбиқ қила олмаслиги мумкин [1:69].

Фаоллик тамойили. Бу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мактаб математика курсидаги таълимнинг ҳар бир босқичи ривожлантирувчи характердаги таълим асосига қурилган бўлиши керак, бу эса ўқувчиларнинг фаол фикрлаш фаолиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Математика дарсларида ўқувчиларнинг фаол фикрлаш фаолиятларисиз билимларни онгли равишда ўзлаштиришларига эришиб бўлмайди, шунинг учун ҳам ҳозирги замон мактаб математика курсининг асосий мақсади ўқувчиларнинг математика дарсларида фаол фикрлаш фаолиятларини шакллантиришдан иборатдир [1:70].

Ўқувчиларнинг фаоллигини қуйидаги даражаларга ажратиш мумкин.

Энг юксак даража. Ўқувчи қизиқиши ва ўқиш истаги борлиги учун мустақил равишда меҳнат қилади. Унинг дарсдаги фаоллиги, меҳнатсеварлиги, билимга ташналиги оқибатида юз беради. Бу ўринда ўқитувчининг роли ўқувчига ўз ўқиш вақтини тўғри ташкил этишга ёрдам беришидан, унга ақлий фаолиятининг рационал усулларни ўргатишдан иборатдир.

Юксак даража. Ўқувчилар материални фаоллик билан, лекин ўқитувчининг раҳбарлиги остида ўрганадилар. Ўқитувчи уларга қийинчиликларни енгишга, қатъиятли, иродали бўлишга ёрдамлашган ҳолда улар фаолиятини йўналтириб боради.

Ўртача даража. Ўқувчилар мазмунни ўзлаштириб олишга интиладилар, аммо турли сабабларга кўра, яъни етарли иш қобилиятига эга бўлмагани, таълим олишларини юксак бўлмагани, асаб системасини ожизлиги ва шу каби сабабларга кўра диққат-эътиборсиз бўлиб қоладилар. Бундай шароитларда ўқитувчи ўқувчининг бу ҳолати сабабларини яхши тушиниб етиши ва унга ижобий таъсир ўтказиш воситаларини олдиндан режалаштириб қўйиши керак.

Паст даража. Ўқувчиларнинг диққат-эътибори бошқа нарсаларга ҳам кўчиб қолади. Улар ўқитувчининг изоҳларига, китобга, амалий машғулотларга, мустақил ишлашга узоқ вақтга қадар диққатини қарата олмайдилар. Лекин ўқувчилар ўқув вазифасини англайдилар ва уларни ечиш лозимлигини тушунадилар. Одатда бундай ўқувчилар учун махсус ишлаб чиқилган қўшимча машғулотлар ташкил этишни талаб қилади.

Энг паст даража. Ўқув вазифаси ўқувчи фаолиятини белгиламайди. У материалларни зарурат бўлганлиги учун ўзлаштиради, ички ғайрат ва омил туфайли эмас, балки ўқитувчи, ота-оналар, катта ёшдагилар мажбур қилгани учун ўқийди. Ўқувчиларнинг фаоллиги ўқув жараёнида алоқаси йўқ фаолияти турларига йўналган бўлади. Одатда бундай ўқувчилар ёмон ўқишади, улар индивидуал ёндашувни талаб қилишади. Ўқув жараёнида уддабуронлик билан раҳбарлик қилиш орқали мактаб ўқувчиларининг билиш фаоллигини юксак даражада олиб чиқиш воситаларини топса бўлади.

Ўқувчиларнинг математика дарсларида фаол, онгли фикрлаш фаолиятларини ҳосил қилиш учун мавзу материалини дарс жараёнида муаммоли вазиятлар ҳосил қилиш асосида ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Пухта ўзлаштириш тамойили. Пухта ўзлаштириш тамойили математик материалларни пухта ўзлаштиришга эришишда катта аҳамиятга эгадир. Математик тушунчалар ўзаро шундай боғланганки, мажбурий минимумнинг бирор қисминигина билмаган тақдирда ҳам ўқувчилар ўз билимларидан турмушда фойдалана олмай қоладилар. Математикада ҳисоблаш, алгебраик ифодаларни айний алмаштириш, геометрик фигураларни тасвирлаш малакаларини пухта эгаллашнинг аҳамияти каттадир. Айниқса математикада бошқа фанлардагига қараганда ҳам, дастурнинг бирор қисмини яхши ўзлаштирмасдан ва малакани яхши мустаҳкамламасдан туриб муваффақият билан олдинга силжиш мумкин эмас. Юқоридагилардан кўринадики, ўқувчиларнинг математика фанидан оладиган билимлари пухта бўлиши учун қуйидаги шартлар бажарилиши зарур.

1. Ўқувчиларнинг математикага қизиқишларини шакллантириш.

2. Тушунтирилган мавзу материалини ўқувчиларнинг мантиқий асосда ўзлаштиришларига эришиш.

3. Математика дарслари давомида ўқувчиларнинг мантиқий фикрлаш фаолиятларини ҳосил қилиб бориш.

Системалилик тамойили. Математика дарсларида системалилик тамойили шундан иборатки, бунда ўқитишни шу фаннинг системасига мослаб олиб бориш талаб этилади [1:70].

Масалан, ўқувчиларга математика дарсида квадрат функция мавзусини тушунтиришдан олдин, улар функция ва унинг хоссалари ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлишлари керак. Функциянинг ўзини тушунишдан олдин эса, координаталар системаси, сонли тўпламлар ҳақида маълумотларга эга бўлиши лозим. Демак хулоса шундан иборатки, дарсда ўтиладиган мавзу ўқувчига тушунарли ва дарс самарали бўлиши учун ўтиладиган мавзулар кетма-кетлиги фаннинг мазмунидан келиб чиқиб, системали тарзда шакллантирилиши лозим.

Таълим-тарбия сифати ҳам, аввало, ўқитувчига, унинг билими ва маҳоратига, таълим тарбия жараёнига илғор педагогик ва ахборот технологияларини қўллай олишига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ҳар бир ўқитувчи ўз устида мунтазам равишда ишлаши ва ўзида педагогик маҳоратни шакллантириб ва ривожлантириб бориши лозим.

Адабиётлар

1. Алихонов С. Математика ўқитиш методикаси. – Тошкент: 2011. 303-б.
2. Джураев Р. Таълимда интерфаол технологиялар. –Тошкент: 2010. 87- б.
3. Djorayev M. Fizika o'qitish metodikasi (Umumiy masalalar). – Toshkent: Abu Matbuot Konsalt, 2015. 280- b.
4. Джураев Р.Х. Педагогика. -Т.: ЎзПФИТИ, 2013. 88- б.
5. Маҳкамов У. Педагогик маҳорат. -Т.: ТДГУ,2003. 87-б.
6. Зиёмуҳамедов Б. Педагогика. -Т.: "Тамаддун", 2014. 254-б.

РЕЗЮМЕ

Математика дарсларининг ўзига хос томони шундаки, бу ўқув материалининг абстрактлигидир. Шунинг учун ўқитувчи ўқувчиларнинг дарсдаги фаолиятини мақсадга йўналтириб ташкил этиш қобилиятига эга бўлса, уларни ўқув материалига ўз малакалари ва билимларини очиб бериш билан жалб эта олса, ўқув топшириқларининг мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб берса, дарсларда яхши интизомга асосланган таълимий муҳит яратилса, ўқувчиларнинг ўқув материалларини сифатлироқ ўзлаштиришларига эришиш мумкин. Ушбу мақола ана шундай дарсларни ташкил этишга асос бўладиган таълим тамойиллари ва уларнинг математика дарсларида қўлланилишига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Отличительной чертой уроков математики является абстрактность этого учебного материала. Следовательно, дисциплинированная учебная среда для учеников может быть достигнута если учитель имеет возможность целенаправленно организовывать деятельность учеников на уроках, вовлекать их в учебный материал, раскрывая их навыки и знания, четко определять цели и задачи учебных программ. Данная статья посвящена принципам обучения, лежащим в основе организации таких уроков, и их применению на уроках математики.

SUMMARY

Abstractness of materials is the distinguishing feature of math lessons. Students will qualitatively comprehend the materials, if a teacher is able to: purposefully organize their performance during lessons, attract students to study materials by showing their acquirement and knowledge, demonstrate purpose and goal of the tasks, create a good behavior educational environment. The following article is made in order to create educational changes that can be used to conduct this kind of lessons.

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚАЛЫ ОҚЫЎШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВ РАЎАЖЛАНЫЎЫН ЖЕТИЛИСТИРИЎДЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯНЫҢ ОРНЫ

Ж.Б.Абдираманов – *үлкен оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: инновацион методлар, педагогик технологиялар, креатив фикрлаш, педагогик ҳамкорлик, ўқув, вазият, суҳбатга киришиш.

Ключевые слова: инновационные методы, педагогические технологии, креативное мышление, педагогическое сотрудничество, учебные ситуации, вступление в диалог.

Key words: innovative methods, pedagogical technologies, creative thinking, pedagogical cooperation, training cases, entering a dialogue.

Тәлимниң заманагөй концепциясында тәлим процесиниң орайы тыңлаўшыдан билиў барысының актив субъектине айланған оқыўшы есапланады. Бул мақсетке ерисиў ушын оқыў дәстүрлери ҳәм оқытыў технологияларының мазмуны сәйкес рәўиште жаңаланады. Бақлаўларымызда, ҳәр бир оқыўшының пәнлерди үйрениўге өзине тән индивидуал қантасы бар.

Өзбекстан Президенти Ш.М.Мирзиёев 2020-жыл 29-декабрь күнги Өзбекстан Республикасы Олий Мәжлисине жоллаған мүрәжатнамасында -«Биз өз алдымызға мәмлекетимизде үшинши Ренессанс фундаментин пайда етиўдей уллы мақсетти қойған екенбиз, буның ушын жаңа Хоразмийлер, Берунийлер, Ибн Синалар, Улуғбеклер, Наўайы ва Бабурларды тәрбиялап беретуғын орталық ҳәм шараятларды жаратыўымыз керек. Бунда, дәслеп, тәлим ҳәм тәрбияны раўажландырыў, саламат турмыс орталығын жаратыўымыз, илим-пән ҳәм инновацияларды раўажландырыў миллий идеямыздың тийкарғы тиреклери болып хызмет етиўи зәрүр» [1] - деп атап көрсеткен еди.

Мине, усындай әдиўли ўазыйпаны орынлаўда жасларға ҳәр тәреплеме билим бериў арқалы олардың ой-өрисин раўажландырыў, дүньяны кеңнен таныўын жетилистириўде география пәнлери, соның ишинде экономикалық география пәниниң де орны оғада уллы.

Соның ушын да, бүгинги күнде экономикалық география пәнлерин оқытыўда жаңа технологияларды қолланған ҳалда, билим бериў сапасын еле де жетилистириў, оқыўшылардың билим алыў көнликпелерин жетилистириў арқалы оларды креатив раўажландырыў ушын кең имканиятлар бар.

Оқытыўдың белсендилигин педагогикалық жақтан үйрениў арқалы оқыўшының дүнья таныў билиминиң сапасын арттырыўға ҳәм логикалық ойлаў қәбилетлилигин раўажландырыўға болады, анық мақсетке бағдарланған ҳәм де жақсы шөлкемлестирилген актив сабақларда оқыўшылар материалды толық үйрене алады. Бунда, сабақ барысында, оның тийкарғы мақсети ретинде төмендеги ўазыйпалар орынланыўы керек;

- Педагогикалық изертлеўдиң усылларын ҳәр сабақта системалы түрде қолланыў арқалы оқыўшылардың креативлилиги арқалы билим сапасын, дүньятаныў билимин раўажландырыў;
- Ҳақыйқый қоршаған орталықта пайда болатуғын ҳәм дүньятаныў арқалы шешилетуғын мәселелерди таңлай билиўи ҳәм оларды есапқа ала отырып нәтийжелерди түсиндириўдеги дөретиўшилик қәбилетлилигин раўажландырыў;
- Ҳәр қыйлы ис-усылларды креатив қолланыў арқалы оқыўшының билимин, өзбетинше үйрене алыўы ҳәм сабақтың сапасын арттырыў;
- Оқыўшыларды бир-бири менен пикир алмасыўға, бирин-бири тыңлаўға, өзбетинше ҳәм бирлесип жумыс ислеўге тәрбиялаў.
- Үйренилип атырған билимин өз дөретиўшилиги арқалы ҳақыйқый турмыста қолланып ҳәм оны алдағы ўақытта да өзинше таллай алыўына үйретиў. [2]

«Дүньяның тәбийий ресурслары» темасы бойынша оқыўшылардың креативлигин арттырыў ушын қолланылатуғын усыллар.

Атлас карталар, қосымша материаллар, оқыў методикалық комплекси мағлыўматларынан пайдаланып, өз бетинше төмендеги жумысларды орынлаў талап етиледи.

1. Тәбийий ресурслардан пайдаланыўда ИТР дың әҳмийетин көрсетип бериң. Дүнья көлеминде тәбийий байлықлардың бир тегис бөлистирилмегенлигин түсиндирип бериң.
2. Жазыўсыз картаға тәбийий ресурслардың тийкарғы бассейнлери ҳәм кәнлерин түсириң. Дүнья тәбийий ҳәм шийки зат ресурслары картасынан пайдаланып, отын-енергетикалық кәнлерди жазыўсыз картаға түсириң.
3. Отын санааты картасы ҳәм басқа да статистикалық мағлыўматлардан пайдаланып айырым мәмлекетлердеги орташа жыллық нефт-газ қазып алыныўын есаплап шығың ҳәм бул бойынша диаграмма дүзиң.

1-тапсырма: Сиз билесиз бе?

1. Карта схемада көрсетилген қазылма байлық түрлери бойынша дүньядағы ең ири бассейнлерди көрсетиң; 1) көмир, 2) нефт, 3) темир рудасы.

2. Австралия, Япония, ГФР, Қытай, Аргентина мәмлекетлериниң қайсыларында сүрилетуғын жерлериниң көп ҳәм кем тәмийинленгенлик дәрежесин көрсетиң.

Сиз қалайынша түсиндиресиз:

1. «Тәбият» ҳәм «географиялық орталық» түсиниклериниң уқсаслығы ҳәм айырмашылығы нелерден ибарат.

2. Не ушын ресурслар менен тәмийинлениўди тек ғана оның қорларының көлеми менен талқылап болмайды?.

3. Дүнья жүзи жер фонды дүзилисиндеги өзгерислер нелерге байланыслы болып атыр?

4. Адамзаттың суў машқаласына дуўшар болыў себеплери нелерден ибарат?

5. Кислоталы жаўынлардың зыянлы ақыбетлери қандай?

6. Не ушын экологиялық машқалаларды шешиў ушын халық аралық бирге ислесиўлер керек болады?

Сиз қалай ойлайсыз:

1. Не ушын жәмийет ҳәм тәбияттың өз ара тәсирин биологиялық машқала деп емес, ал ҳәммесинен бурын жәмийетлик ҳәм социаллық машқала деп қараў керек?

2. Қайта тиклениўши ҳәм тикленбейтуғын тәбийий ресурслардан ақылға муўапық пайдаланыўдың мәниси неде?

3. Тәбияттан пайдаланыў ҳәм экологиялық машқалаларды шешиўде географиялық илимлер қандай рол атқарады?

Ҳәзирги раўажланыўдың жедел дәўиринде билимлендириў мәкемелери алдына ресурс, кадрлар ҳәм информациялық базаларын және де беккемлеў, оқыў-тәрбия процесин жаңа-методикалық комплекслер, алдынғы педагогикалық технологиялар менен толық тәмийинлеў сыяқлы әҳмийетли ўазыйпаларды қойған.

Усы ўазыйпаларды жеңисли шешиўде педагог оқытыўшылар тәрепинен заманагөй тәлим технологияларының әхмийетинен хабардар болыўы ҳәмде оларды тәлим процесинде нәтийжели қоллана алыўы, сондайақ тәлимди шөлкемлестириўге дөретиўшилик пенен қарым-қатнас жасаў әҳмийетли ўазыйпалардан болып есапланады.

Усы ўазыйпаларды табыслы орынлаў ушын төмендеги илажларды әмелге асырыўды талап етеди.

1. Республикамызда тәлим тараўындағы терең реформалардың өткизип атырғанлығын, шет ел тәлим системасындағы өзгерислер, дүнья тәлим системасындағы өзгерислер, дүнья тәлим стандартларына жақынластырыў умытылыў, сабақлық ҳәм оқыў дәстүрлери жаңа әўладтың жаратылыўы сабақты ықшам ҳәм қызық формада шөлкемлестириў ушын шараят жаратады.

2. Тәлимниң интерактив методларының орайында оқыўшы шахсының еркин пикир жүрите алыўына үйретиў мәслеси турады. Көп жыллық қәлипке орналасқан, ески типтеги сабақлар системасы оқыўшылардың еркин пикирлеўге тосық болып, тек ғана оқытыўшының мағлыўмат бериўине тийкарланған эди.

3. Тәлимниң интерактив усыллары ҳәм өз бетинше жумыслары оқыўшылардың сабаққа болған қатнасығы ҳәм билим алыўға болған ҳәўесин арттырыўшы әҳмийетли түртки болды, десек қәте болмайды.

4. Тәлимде жаңа технологияларды қоллаўдың ең айрықшалығы, тәрбиялық әҳмийети соннан ибарат, оқыўшыда жасырынып турған қәбилет ҳәм билимлерин шығарыў имканына ийе болады. Оларда өз имканиятларына исенеди және де олар өзлериниң исеним менен қарап, алға қәдем таслаўға тарбияланады, оқыўшыға ҳәр бир пәннен үйренилетуғын илимий түсиник ҳәм нызамлылықты тек ғана үйренип қалмастан, бәлки оны келтирип шығарыўшы себеплерин анықластырыўға жәрдем береди.

5. Оқыўшыда илимий дүньяқараслардың қәлиплесиўинде, өзлигин таныстырыўда, қурамалы жағдайларда өзин еркин тутып, өзлигинше туўры жол таңлай билиўде тәлимниң интерактив усылларының әҳмийети үлкен екенлигине исеним пайда еттик.

6. Көплеген географияға тийисли әдебиятларда тәлим нәтийжелилигине ерисиўдиң мыңлап усыллары ҳаққында илимий усыныслар келтирилген. Бирақ, олардың кемшилиги сонда, бул усылларды қолланыў тийкарында оқытыўшы мойнына жүкленген. Бул мақалада көрсетилген технологияларда орайлық орында оқыўшы шахсы қойылған.

Жуўмақлап айтқанда, жаңа технологиялар ҳәр бир талабаның шахсын анықлаўда, олардың билим ҳәм көнликпелерге ийе болыўына үлкен жәрдем ҳәм имкананият туўдырады деп ойлаймыз.

Мине, усындай ҳәм де және басқа тапсырмалар бериў арқалы оқыўшыларды ҳәр тәреплеме ойлаўға, өзлигинше берилген тапсырмаларды шеше алыў арқалы оларды креатив раўажланыўына мүмкиншилик жаратылады.

Әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтың мәмлекетимиз парламенти – Олий Мәжлиске Мүрәжати. -Т.: 2020.

2. Думановой Т.Б. Возможности урока географии при формировании креативного мышления у учащихся. Тезисы на тему: информационно-образовательная среда –важнейший компонент новой системы образования. -М.: 2019.

РЕЗЮМЕ

Мақолада иқтисодий география фанларини ўқитишда янги замонавий технологиялар орқали мактаб ўқувчиларини креатив ривожлантириш методларининг муҳим аҳамияти очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыто значение методов в развитии креативного мышления учеников средней школы при обучения экономической географии.

SUMMARY

The article reveals the importance of methods in the development of creative mumbling of secondary school students when teaching economic geography

MUAMMOLI VAZIYATLAR USULINING BIOKIMYO FANINI O'QITISHDA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

H.I.Amonova – *texnika fanlari nomzodi, dotsent*
L.N.Niyazov – *fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti
Ye.L.Nikolayev– *tibbiyot fanlari doktori, professor*
Chuvash davlat universiteti

Tayanch so'zlar: biokimyo, muammoli vaziyat usuli, ta'lim tibbiyot, oliy ta'lim, ko'nikma.
Ключевые слова: биохимия, метод проблемных ситуаций, обучение, медицина, высшее образование, навык.
Key words: biochemistry, problem based learning, teaching, medicine, higher education, skill.

Chuqur bilimga ega mutaxassislarni tayyorlashning hozirgi holati talabalarga turli xil muqobillarni tanlashni, mumkin bo'lgan variantlarni tanlashni, tadqiq qilish qobiliyatiga ega bo'lgan, u yoki bu yechim variantini tanlashning oqibatlarini oldindan aytib berishni talab qiladi, bu yerda interfaol o'qitish usullari muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy dunyoda innovatsion malaka deganda tanqidiy fikrlash, muomalaga tez kirishish qobiliyati, hamkorlik qila olish, kreativlik, butun umr davomida bilim olish (lifelong learning) va unumli ishlash bilan bog'liq harakatlar tushuniladi. "Soft skills" malakasiga esa axborot kommunikatsion texnologiyalarni bilish va ishlatish kabilarni aytish mumkin [1].

Talabalarda bunday malakalarni shakllantirish masalasi hozirgi oliy ta'lim muassalarida ishlab kelayotgan professor-o'qituvchilar yuzlashayotgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Shuni aytish lozimki, bo'lajak shifokorlarni tayyorlashda kimyo fanlarining o'rni muhimdir [2]. Biokimyo fanini odatda ikkinchi bosqich talabalariga o'qitiladi.

1924 yilda "Kimyo ta'limi jurnali" ning birinchi sonida V.A.Patrik "Yaxshi o'qitish uchun qanday tadqiqotlar kerak?" maqolasida quyidagi so'zlarni yozgan: "Kimyo fani boshidan oxirigacha fakt va usullarni tushuntirishga asoslangan bo'lib, talabalar uchun ushbu faktlarni tirik va realga aylantiradi" [3].

Kimyo fanini o'qitish bo'yicha hozirgi kunda juda keng doiradagi ilmiy tadqiqotlar o'tkazilyotgan bo'lib, ularga talabalar kimyo fanini tushunishlari yoki tushunishga xalaqit berayotgan mexanizmlar; tushinish, munosabat va boshqa ko'rsatkichlarni o'lchaydigan instrumentlarni ishlab chiqish; yangi o'quv dasturlar ishlab chiqish va boshqalar kiradi [4]. Bir qator olimlarning fikriga ko'ra [5-7] aniq va tabiiy fanlarni o'qitishning asosiy maqsadiga fikrlashning rivojlanishi bilan ilmiy adabiyotlarni izlash, texnik ma'lumotlarni aniqlash, guruhda ishlash, ilmiy faraz, tushuncha va fenomenlarni ilgari surishga o'rgatish hisoblanadi.

Shu sababli biokimyo fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'limda an'anaviy usullar bilan birgalikda "Muammoli vaziyatlar" yoki "Muammoli ta'lim" (Problem based learning) usulini qo'llash muhim ahamiyatga ega. Oliy ta'limga kompetentsiyaga asoslangan yondashuv nuqtai nazaridan talabalarning o'quv jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash maqsadlaridan biri talabalarning shaxsiyatini, uning o'zini o'zi rivojlantirish qobiliyatini, o'z taqdirini o'zi belgilashi, o'z-o'zini tarbiyalash va anglash qobiliyatini rivojlantirish, ya'ni asosiy kompetentsiyalarni shakllantirishdir [8].

Muammoli vaziyatlar usulida talabalar hayotda uchraydigan voqealar, muammoli vaziyatlarni yechishiga qaratilgan tajriba ishlarini amalga oshiradi [9].

Muammoli vaziyatlar usuli o'qitishning interfaol usuli bo'lib, talabalarning ijobiy munosabatini qozonmoqda [10]. Bunda nazariy tamoyillarni o'rganishga imkon berib materialdan amaliy foydalanish ko'nikmasini o'zlashtirishini ta'minlaydi. Talabalarning kasbiy tayyorgarligiga ta'sir qiladi, ularning ulg'ayishiga ko'maklashadi, o'qishga bo'lgan qiziqish va ijobiy motivatsiyani shakllantiradi. Shu bilan birga, bu usul o'qituvchining fikrlash usuli, uning boshqacha fikrlashi va harakat qilishi, ijodiy salohiyatini yangilashga imkon beradigan o'ziga xos paradigmasi kabi vazifasini bajaradi. Bunda beriladigan muammoli vaziyatda ma'lumotlarning ma'lum qismlari bo'lmasligi mumkin. Bu ma'lumotga bo'lgan talabni va bu ma'lumotni olish tinglovchilar vazifalarining asosiy qismi hisoblanadi.

Biokimyo fani barcha tibbiyot oliygohlarida birinchi va ikkinchi kurslarida o'tildigan fundamental fan hisoblanadi va u kimyo fanini tibbiyotdagi ahamiyati bilan cheklanib qolmaydi. Fan nafaqat kimyoviy moddalarni inson organizmiga ta'siri, balki, organizmda kechadigan moddalarning o'zgarishlari, o'zgarishlar natijasida organizmda sodir bo'ladigan jarayonlarni ham o'rganadi. Misol tariqasida mualliflar tomonidan qo'llaniladigan muammoli vaziyatga oid masasalalarni keltirish mumkin.

1-muammoli vaziyat.

Ilgari, sud tibbiyotida odam mishyak preparatlari bilan zaharlanganlikda gumon qilinganida, asosiy tadqiqot usuli sochlardagi mishyak miqdorini sifat jihatdan aniqlash bo'lgan. Bunday tadqiqotlar inson o'limidan ko'p yillar o'tgach ham amalga oshirilishi mumkin. Masalan, Napoleon Bonapartning sochlarini nisbatan yaqinda olib borilgan tadqiqoti, uning o'limiga sabab bo'lgan kasalligi, guvohlarning fikriga ko'ra, mishyak zaharlanishiga o'xshaydi. Mishyakning eng toksik shakli bo'lgan arsenit turli birikmalarning SH-guruhlariga (1-rasm), birinchi navbatda oqsillarga kovalent bog'lanishi mumkin. Nima uchun tibbiyot adabiyotida arsenitning sochlarning follikulalarida sintez qilinadigan va soch tarkibiga kiritilgan keratin kabi oqsillarning "noyetuk" shakllari bilan bog'lanishi ko'rsatilgan?

Quyidagi savollarga javob bering:

a) tarkibida SH-гpynna bo'lgan aminokislota formulasini yozing;

b) reaksiya sxemalaridan foydalanib, ushbu aminokislotaning oqsillar tuzilishini shakllantirishdagi rolini ko'rsating;

c) nima uchun mishyak preparatlari bilan o'tkir zaharlanishda to'qimalarga birinchi navbatda oqsillarning tez sintezi bo'lgan joyda ta'sir qilishini tushuntiring, masalan, oshqozon-ichak trakti organlari, soch follikulalari hujayralari.

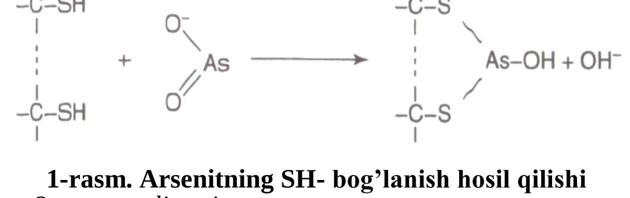

1-rasm. Arsenitning SH- bog'lanish hosil qilishi

2-muammoli vaziyat.

2 yoshli bolada pnevmoniya rivojlanib, uni antibiotiklar bilan davolashdi. Pnevmoniyani davolashdan so'ng bolada dispeptik alomatlar, sianoz, o'sishning sustligi, jismoniy

mashqlar paytida charchar holati va nafas siqilishi kuzatildi. Bolaning uzoq vaqt davomida antibiotiklarni qabul qilib, unga ta'sir qilishi mumkinligini hisobga olib, shifokor ichak mikroflorasi holatini tekshirishni taklif qildi. Tekshiruv natijasida bolaning ichagi nitratlar ajratadigan bakteriyalar bilan kolonizatsiyasi aniqlandi. Nitratlar ichakdan so'riladi va qonga so'riladi. Ushbu turdagi disbakteriozning qanday oqibatlari bolada rivojlanishi mumkin? Bolada kuzatilgan simptomlarning rivojlanishining mumkin bo'lgan mexanizmlarini tushuntiring.

a) nitratlarning kimyoviy xossalarini eslab, nima uchun shifokor bolaning qonidagi methemoglobin tarkibini o'rganishni buyurganligini tushuntiring; bola qonidagi 7% metgemoglobin aniqlanganligi asosida ma'lumotlarini norma bilan taqqoslang (1-jadval) va xulosa bering;

b) methemoglobin va HbA tuzilishi va xususiyatlaridagi farqlarni ko'rsating va qonda methemoglobin kontsentratsiyasining oshishi bilan bemor uchun qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini tushuntiring;

v) methemoglobinemiya rivojlanishining ma'lum sabablarini keltiring;

d) nima uchun shifokor tayinlagan tashxisning navbatdagi bosqichi faol markaz mintaqasida Hb P-zanjir genining birlamchi tuzilishini o'rganish ekanligini tushuntiring. Buning uchun qanday usulni qo'llash kerak? Uning diagrammasini chizing;

e) ushbu bemorda methemoglobinemiya sababini taxminingizni ayting, chunki, tadqiqotda Hb P-zanjiri genida mutatsiya aniqlanmagan.

1-Jadval. Metgemoglobinning qon tarkibidagi miqdorining yoshga bog'liqligi

Yosh	Normada qonda metgemoglobinning miqdori
Yangi tug'ligan chaqaloq	6,22
1-3 yosh	1,13
7-14 yosh	1,08
Kattalar	1,00

Bizning fikrimizcha bu usulining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- muammoli o'qitish tamoyillaridan foydalanish – haqiqiy muammolarni hal qilish ko'nikmalariga ega bo'lish, guruhning yagona muammoli maydonda ishlash qobiliyati, shu bilan birga o'quv jarayoni hayotdagi qarorlarni qabul qilish mexanizmlarini imitatsiya (o'xshatish) qiladi. Ma'lum bir atamalarni yodlab qaytib aytib berishdan ko'ra hayotiy vaziyatga ko'proq mos keladi. Bunda nafaqat atamalarni bilish va tushunish, balki, ularni ishlatish qobiliyati, muammoni hal qilish uchun mantiqiy sxemalar yaratish, o'z fikrlarini asoslash;
- jamoada ishlash ko'nikmalariga ega bo'lish;
- eng oddiy umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- taqdimot qilish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- matbuot anjumani, savolni shakllantirish va javobni asoslash qobiliyatiga ega bo'lish.

Shunday qilib, muammoli vaziyatlar talabada doimiy yangilanib turadigan ma'lumotni mustaqil ravishda o'zlashtirishga imkon beradigan, ta'limni tugatgandan so'ng saqlanib qoladigan va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotga erishishga imkon beradigan usul deb aytish mumkin.

Adabiyotlar

1. Niyazov L.N., Nikolayev Ye.L., Safarova N.S. Oliy tibbiyot ta'limida kimyo fanlarini o'qitishda keys usulini qo'llash masalalari. / Monografiya. –Buxoro: 2020. 128- b.
2. Amonova H.I., Niyazov L.N. Biokimyo fanini o'qitishda keys usulini qo'llash masalalari. // «Ilim hám jámiyet». 2020. №3.
3. Patrick W. A. What kind of research is essential to good teaching? //Journal of Chemical Education. 1924. T. 1. №.1. -C.16.
4. Cooper M.M., Stowe R. L. Chemistry Education Research—From Personal Empiricism to Evidence, Theory, and Informed Practice. //Chemical reviews. – 2018. T. 118. №. 12. – C. 6053-6087.
5. Tytler R., Prain V. A framework for re-thinking learning in science from recent cognitive science perspectives. //International Journal of Science Education. – 2010. T. 32. №. 15. – P. 2055-2078.
6. Hofstein A. The laboratory in chemistry education: Thirty years of experience with developments, implementation, and research //Chemistry education research and practice. 2004. T. 5. №. 3. -P. 247-264.
7. McDonnell C., O'Connor C., Seery M. K. Developing practical chemistry skills by means of student-driven problem based learning mini-projects //Chemistry Education Research and Practice. 2007. T. 8. №. 2. -C. 130-139.
8. Gary Thomas A typology for the case study in social science following a review of definition, discourse and structure. // Qualitative Inquiry. 2011. №17 (6). – P. 511–521.
9. Николаев Е.Л., Комиссарова Н.И., Григорьева Н.Н., Герасимова М.Н. Потенциал здоровья студенческой молодежи: личностные и поведенческие факторы риска. // Научно-медицинский вестник Центрального Черноземья. 2010. № 41. -С. 16-21.
10. Laziz Niyazov, Nafisa Safarova and Evgeni Nikolaev The Role of Case Technology in Training Graduates with Modern Competences / Proceedings of the 35th International Business Information Management Association (IBIMA). 1-12 April 2020. Seville, Spain. P. 1068-1071.

REZYUME

Maqolada oliy tibbiyot ta'limida biokimyo fanini o'qitishda muammoli vaziyatlar usulini qo'llash hamda u bilan auditoriyada ishlash bo'yicha nazariy ma'lumotlar hamda amaliy takliflar keltirilgan. Muammoli vaziyatlarni qo'llash talabalarning amaliy ko'nikmalarini va ijodiy yondashuvini rivojlantirishi aniqlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены теоретические сведения и практические рекомендации по использованию метода проблемных ситуаций в преподавании биохимии в высшем медицинском образовании. Было установлено, что применение проблемных ситуаций в процессе обучения развивает практические навыки и творческий подход студентов.

SUMMARY

The article provides theoretical information and practical recommendations on the use of the problem based learning method in teaching biochemistry in Higher Medical Education. It was found that the use of problem based learning in the process of learning develops students' practical skills and creativity.

ЁШЛАРДА ВАТАНПАРВАРЛИК ҲИССИЁТИНИ ТАРБИЯЛАШДА АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ ХАВФСИЗЛИГИДАГИ МАЪНАВИЯТНИНГ АҲАМИЯТИ

Т.М.Бурханов – *катта ўқитувчи*
Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Академияси

Таянч сўзлар: Амир Темур, Темурийлар даври, Темур тузуклари, хавфсизликни таъминлаш, арзбеги.
Ключевые слова: Амир Темур, период Темуридов, Уложение Темура, обеспечение безопасности, арзбеги.
Key words: Amir Temur, Temurid's period, Temur Code, security, arzbegi.

Мамлакатимиз юксак маънавият соҳиблари юрти эканлиги тарихий тадқиқотлар натижасида аён бўлган. Шунингдек, Ватан ҳимоси учун жонини аямаган, куну тун изланиб, қомусий билимларни эгаллаган ва бор бисотини сарфлаб, халқини маърифатли қилишга интилган улуғ зотларнинг, буюк сиймоларнинг

зурриётларимиз. Бу - биз учун ҳам шараф, ҳам катта масъулият эканлигидан келиб чиқиб, ҳар биримиз аждодларга муносиб ворис бўлишимиз лозим.

2020 йилнинг 1-октябрь куни, "Ўқитувчи ва мураббийлар куни"га бағишланган тантанали йиғилишда, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ўз нутқида "Ўн бешинчи асрда Соҳибқирон Амир Темур бобомиз асос солган ва унинг муносиб авлодлари давом эттирган муҳташам салтанат, юртимизда иккинчи Уйғониш, яъни иккинчи Ренессанс даврини бошлаб берди" деб таъкидлаган эди [1].

Давлатни бошқаришда Амир Темур ўз тузукларида хавфсизликни таъминлаш, адолатсизлик, ахлоқсизлик ва тартибсизликларнинг олдини олишнинг аҳамияти ҳақида жуда бой ва ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган фикр, мулоҳаза ва ғояларни илгари суриб давлат бошқарувига бевосита татбиқ қилган. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов изоҳлаганидек, "Амир Темур тузукларини ўқиган киши худди бугунги замоннинг катта-катта муаммоларига жавоб топгандек бўлади" [2]. Мазкур манбада давлат ва жамиятни бошқаришнинг ўн икки қоидаси ҳақида мукаммал баён қилинган. Мазкур қоидалар асосан жамиятда хавфсизликни таъминлашга, адолат ўрнатишга, ундаги ижтимоий муносабатларнинг фақат интизом асосида тартибга солинишига, халқнинг соғлом муҳитда тинч-осойишта меҳнат қилиб, фаровон ҳаёт кечиришига, маънавий салоҳиятини юксалитиришга қаратилган.

"Темур тузуклари"да шундай дейилади: "Одам Атодан бошлаб Хотам ул-анбиёгача, улардан ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши алоқаларидаги маъқул сифатлардан ўрнак олиб, унга амал қилдим. Давлатнинг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлати салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан, яъни наслни бузувчи, очарчилик ва вабо касалини келтирувчи иллатлардан сақланишни ўзимга лозим деб билдим" [3]. Ушбу фикрлардан кўриниб турибдики, Амир Темур юртбоши сифатида, энг аввало, ўзи тўлиқ тартиб интизом ҳамда жорий қилинган қонун-қоида асосида фаолият юриган ҳолда барчага ибрат бўлган.Ўз навбатида, салтанатда салбий оқибатларни келтириб чиқарувчи омилларни ўрганиб,уни бартараф этиш учун чора-тадбирлар ишлаб чиққан.

"Салтанатни идора қилиш тузуги"да: "Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни "Ясо" асосида жазоласинлар, фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар. Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол тайинласинларки, сипоҳу раиятга соқчилик қилсин ва кимнинг бирон нарсаси ўғирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин. Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа кор-ҳол юз берса, булар учун жавобгарлик уларнинг зиммасида бўлсин", дейилади [3].

Дарҳақиқат, ўз даврида Амир Темур томонидан салтанатни бошқариш, унда хавфсизликни таъминлаш бўйича яратилган тизим ва жорий этилган интизомий қоидалар унинг вафотидан кейин ҳам нафақат Темурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида балки ундан кейинги даврларда ҳам қўлланилиб келиниши сабабли унинг қадри ортди ва бугунги кунга келиб ёшларнинг маънавий юксалишида қадрият сифатида ҳам қўлланилмоқда.

Амир Темур қўшини таркибида махсус бўлинмалар жорий қилинган бўлиб, ҳарбий юришлар давомида ўрда сифатида жойлаштирилган қўшин қароргоҳлари улар томонидан қўриқланган. Тртибни сақлаш, савдогарлар ва озиқ-овқатларнинг нархларини домий назорат қилиб бориш ҳамда ўғирликларнинг олдини олиш вазифалари қароргоҳдаги миршаблар томонидан амалга оширилган. Қароргоҳдан ташқаридаги хавфсизликни назорат қилиш ва таъминлаш ишлари миршаблардан ташкил топган тўртта махсус гуруҳ томонидан амалга оширилган. Таъкидлаш жоизки, душман томонидан қўлга тушган мансабдор шахсларни яъни лашкаарбошиларни ҳибсда сақлаб, соқчи бўлинмалари ёрдамида қўриқлаб турилган. Хизмат олиб бориш вақтида парокандаликка йўл қўймаслик мақсадида мазкур бўлинмаларнинг ўз ўрони – пароли мавжуд бўлган [4].Темур тузукларида ҳуқуқни мухофаза қилувчиидораларига ўхшаш бевосита тузилмалар тилга олинмаган бўлса-да, ҳарбийларнинг таркибида фаолият йўналишлари, вазифалари ва функциялари жиҳатидан яқин бўлган махсус бўлинмалар мавжуд бўлганлигини кузатиш мумкин.

Темур салтанатида хавфсизлик таъминлаш билан шуғулланган давлат хизматчиларидан яна бири "арзбеги" деб номланиб, у мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирувчилардан тушган ариза, шикоят ва таклифларни ҳукмдорга етказиб туришга масъул бўлган. Шу билан бирга даргоҳдаги адолат амири турли ўлка ва шаҳарларда сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли жараёнлардан ҳабардор бўлиб, олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумотлар тақдим этган. Бу икки мансабдор шахс томонидан жойларда рўй бераётган адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида тўлиқ маълумот олингач, махсус вакил – аминлар жойларда воқеани ўрганиб, тегишли чоралар кўришган [5].

Мамлакат бошқаришувидаги хавфсизликни таъминлашда Амир Темурнинг махфий хизмати муҳим ўрин тутган. Тарихчи Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Соҳибқирон Темур ўз ерларининг барча томонларига ишончли айғоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларига эса жосуслар қўйган эди [6]. Жосусларнинг буниси Қоҳирада, Муизияда бўлса, униси Дамашқда, Шамийсониядаги сўфийлардан бири эди. Улардан бири чаканафуруш бўлса, иккинчиси йирик савдогар, бадхулқ полвон ва бузуқи дорбоз, жафокор ва ҳунарманд, мунажжим ва ўз табиатича иш қиладиган, гап-чиноз қаландарлару сайёҳ дарвешлар, денгизчи маллоҳлару, қуруқликдаги сайёҳлар, зарофатли мешкоблар, латофатли этикдўзлар, алвасти ва ҳийлакор Далли мисоли фирибгар кампирлар эди. Улар даврининг разведкачилари – тингчи, хабаргир, даракчи, жосус ва айғоқчилар сифатида муҳим ахборотни етказиб туришар эди. Айниқса, бу борада Амир Темурга Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд тариқатларининг холис хизматлари катта бўлган [7].

Темур салтанатида адолат бош мезон бўлган. Шунинг учун давлат хизматида бўлганларнинг ижтимоий-маънавий қиёфаси ва хулқ-атворига алоҳида урғу берилган. Хусусан, Темур тузукларида келтирилганидек, ҳар ернинг ғаразгўй, тухматчи ва нафси бузуқ кишиларининг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч ким жазоланишига йўл қўйилмаган. Бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, у гуноҳига яраша жазоланиши кўзда тутилган. Сипоҳийлардан бирортаси раиятнинг хонадонига зўрлик билан кириши, от-уловини тортиб олишига йўл қўйилмаган.

Жамият тараққиётининг ҳар бир янги босқичи кишиларнинг маънавий камолотида ҳам янги даврнинг

юзага келиши билан характерланади. Маънавиятсиз адолатли, юксалиш имкониятига эга бўлган жамият бўлмагандек, жамиятсиз маънавиятнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ватанпарварлик ҳиссиёти ҳар бир шахснинг ўз миллий-тарихий, маданий меросига қанчалик содиқлигини қарор топтириш билан чамбарчас боғлиқ десак тўғри бўлади.

Шу нуқтаи назардан, маънавият барча замонларда инсон камолотига, миллатнинг ўзлигини сақлаши, мустаҳкамлашига ва жамиятнинг соғлом тараққиётига хизмат қилиб келганлигини кўрсатади. Ҳозирги глобаллашув шароитида аҳолининг кенг қатламларида, айниқса ёшларда миллий ғояга содиқлик, ватанпарварлик туйғуларини, юксак маънавий-ахлоқий қарашларни тарбиялашнинг, уларда мафкуравий-маънавий иммунитетни шакллантиришнинг долзарблиги янада ошмоқда. “Тарбия икки негизга - ахлоқ ва оқилликка таянмоғи лозим. Биринчиси яхши фазилатни ўстирса, иккинчиси ўзгалар иллатидан ҳимоя қилади. Демак, тарбия ҳам ахлоққа, ҳам инсоний муносабатларга асрлар оша халқ тажрибасида синовдан ўтиб, ўзининг умрбоқийлигини исботлаган кадриятларга, анъана ва урф-одатларга боғлансагина кузатилган натижага олиб келади” [8].

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Амир Темур даврида энг аввало, давлат бошқарувининг муҳим йўналишлари бўлган хавфсизликни таъминлаш масалалари муайян қонун-қоидалар, яъни тузуклар асосида амалга оширилгани, бошқача айтганда адолатли салтанатни барпо этишда қонун устуворлигига асослангани, жамоат тартибини сақлаш, соғлом маънавий-маърифий муҳит яратилганлигидан далолат беради. Маълумки, барча давлатларда ҳам тараққиёт, аввалам-бор, инсонларнинг маънавий салоҳияти, ўз юртига бўлган ватанпарлик ҳиссиётлари билан белгиланади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчи ва мураббийлар – Янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир/Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. //Янги Ўзбекистон. 2020. - 1 окт.
2. Каримов И.А.Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура./ И.А. Каримов - Т.: “Ўзбекистон”. 1996. Т. 1.
3. Темур тузуклари. / Форсчадан Соғуний А. ва Кароматов Ҳ. тарж.: Аҳмедов Б. таҳрири остида. - Т.: 1991. 144- б.
4. Ахмедов Б. Амир Темур. – Т.: “Ўзбекистон”. 1995. 636- б.
5. Давлат қурилиши ва бошқаруви. / Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси. - Т.: 2007. 576- б.
6. Содиқов Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати: (тарихийбадиалар) / масъул муҳаррир Абдуазизова Н. -Т.: 2010. 3 қисмли. - 436 б.
7. Тўлаганов А. Амир Темур ва Темурийлар салтанатида давлат бошқаруви ҳамда дипломатик муносабатларнинг ривожланиши: монография. - Т.: 2006. - 208 б.
8. Темурова М. // “Бошланғич таълим”. № 9- 12-сонлар. 1995 й.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Амир Темур ҳукмронлиги даврида хавфсизликни таъминлашнинг ўзига хос жиҳатлари, фаолият билан шуғулланган тузилмалар ва мансабдор шахслар, бу борада эътибор қаратилган аҳамиятли масалалар ва устувор мезонлар хусусида мулоҳазалар илгари сурилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены особенности обеспечения безопасности в период правления Амира Темура, освещается роль подразделений и должностных лиц, занимающиеся этой деятельностью, раскрыты значимые вопросы и приоритетные критерии, которым уделялось внимание в этой сфере.

SUMMARY

This article examines the features of ensuring security during the reign of Amir Temur, highlights the role of units and officials engaged in this activity, reveals significant issues and priority criteria that were given attention in this area.

BOShLANG’ICh SINFLARDA ONA TILI DARSLIGINING YaRATILIShI VA O’QITILIShINING ILK BOSQIChLARI XUSUSIDA

I.Ermatov – *dotsent*
R.Turdieva – *o’qituvchi*
Gulistan davlat universiteti

Tayanch so’zlar: darslik, dars, alifbe, savod, ona tili, yozuv, ta’lim, tarbiya.
Ключевые слова: учебник, урок, алфавит, грамотность, родной язык, письмо, образование, воспитание.
Key words: textbook, lesson, alphabet, literacy, native language, writing, education, upbringing.

XIX asrning 50-yillaridan boshlab ma’naviy uyg’onish sari yuz tutgan turkiy xalqlar millatning kelajagi, taraqqiyot omili bo’lgan ta’lim-tarbiya, savod chiqarish masalasiga jiddiy e’tibor bera boshladilar. Matbuotning yuzaga kelishi, nashr ishlarining yo’lga qo’yilishi natijasida maktab va maorifga e’tibor kuchaya bordi. Ma’rifatparvarlarning dunyoviy ilmu fan va madaniyat sari intilishlari savod chiqarishni ilmiy asosda o’rganish dolzarb masala ekanligi kun tartibiga kiritila bordi.

Rus-tuzem maktablari (rus. tuzemets – mahalliy aholi) – Turkistonda oktyabr to’ntarishiga qadar mahalliy aholi bolalari uchun ochilgan boshlang’ich rus maktablari edi. Uni ochishdan asosiy maqsad o’lkani ruslashtirish bo’lgan. Turkiston general-gubernatori K.P.fon Kaufman “musulmon va rus maktablarining ajralib turishi”ni iqtisodiy va siyosiy jihatdan zararli deb hisobladi. Bu g’oyani Kaufmanning izdoshi general-leytenant N.O.Rozenbax davom ettirib, ibtidoiy turdagi yangi maktablar – rus tuzem maktablari tarmog’ini yaratish loyhasini ishlab chiqdi. Birinchi rus-tuzem maktablari 1884 yil 19 dekabrda Toshkentda ochilgan, unda 41 bola o’qigan. 1891 yil Xivada, 1894 yil Buxoroda ochilgan. Ularning soni XIX asr oxirida 100 dan oshgan. Rus-tuzem maktablarida ta’lim muddati 4 yil bo’lgan. Rus-tuzem maktablari ruscha va mahalliy sinflarga bo’lingan. Rus tili, o’qish, yozish, hisob, boshlang’ich o’zbek tili, arab tili va islom dini asoslari o’qitilgan. Rus tili, o’qish, yozish, hisob, geometriya, tarix darslarini rus o’qituvchisi, o’zbek tili, arab tili va islom dini asoslari o’zbek muallimi o’qitgan.

Saidrasul Saidazizovning “Ustodi avval” (1902), Aliasqar Kalininning “Muallimi soniy” (1903), S.M.Gramentskiyning 3 qismdan iborat o’qish kitoblari rus-tuzem maktablari o’quvchilarining asosiy darsliklari bo’lgan. Ayrim rus-tuzem maktablari haqida kattalar uchun (rus garmmatikasi asosini o’rgatish maqsadida) kechki maktablar, ko’chmanchi aholi uchun esa internatlar tashkil etilgan. Keyinchalik 2 yillik va ayollar uchun ham rus-tuzem maktablari ochilgan. Rus-tuzem maktablari mahilliy aholisining bir qismiga o’sha davr uchun ilg’or bo’lgan madaniyat yutuqlaridan bahramand bo’lish imkonini yaratgan [8:395].

Jadidchilik (arab. jadid – yangi) - XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy - siyosiy, marifiy

harakat edi.

Jadidchilik – XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida turkiy xalqlar orasida yuzaga kelgan marifat uchun kurashgan, o'qish-o'qitish ishlarini isloh qilishga, diniy maktablarning dasturiga ayrim dunyoviy fanlarni kiritishga, shuningdek, yangilikni targ'ib qilishga intilgan siyosiy oqim edi.

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrim tatarlari o'rtasida vujudga keldi. Jadidchilik harakati nomoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan [7: 519-522].

Turkistonlik jadidlar ona vatanlarini mustaqil, ozod holda ko'rishni o'zlarining bosh maqsadlari deb bildilar. Milliy-ozodlik kurashida qurol kuchi bilan muvaffaqiyat qozonib bo'lmasdi. Turkiston jadidlari bunday sharoitda ozodlikni ko'lga kirita olmasliklarini ibtidoiy qurollar bilan Rossiyadek zo'ravon va makkor saltanat changalidan qutilishlari mumkin emasligini yaxshi tushunganlar. Shu bois ular milliy istibdodga qarshi kurashish lozimligini anglab etdilar. Natijada jadidlarning xalqqa hamma narsadan oldin ma'rifat berish lozim, degan g'oyasi yuzaga keldi. Shundagina xalq o'z ahvoliga razm solishi, qulligini anglashi, milliy ongi uyg'onishi mumkin edi. Ana shundan keyin izchillik bilan milliy-ozodlik sari kurash olib borsa bo'lardi.

Jadidlarning tarbiya, odob-ahloq haqidagi fikrlari, asosan qadimdan islom olamida qaror topgan qarashlar negizida shakllangan. Jadidlar ajdodlardan bolalar, umuman inson tarbiyasida musulmonlarga xos diyonatli, saxovatli, xushaxloq, xushmuomala bo'lish singari muhim xislatlarni qabul qildilar. Ayni zamonda ularning pedagogik qarashlarida yangi bir tushuncha paydo bo'ldi. Bu tarbiya, muhit, zamon, sharoitning o'rni to'g'risidagi qarashdir. Jadidlar pedagogikasi ijtimoiy hayot, uning talablari, ehtiyojlarini hisobga olish bilan o'zlarigacha bo'lgan Sharq pedagogikasidan bir qadam olg'a siljish bo'lgandi. Jadidlar dunyoqarashida komil inson – bu eng avvalo, zamonaviy insondir. Zamonaviy inson esa, millat va Vatan manfaatini barcha narsadan ustun qo'yuvchi, ma'rifatli, diniy va zamonaviy ilm-fanlarni egallagan, xushaxloq, tarbiyali kishidir deyishadi.

Jadidchilik harakatining etakchilaridan biri ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) edi. U o'z davrining ilmshunoslaridan biri, muftilik rutbasiga erishgan zot edi. Behbudiy shu bilan birga hamisha bid'atga qarshi kurash olib bordi va o'z asarlarida dinni to'g'ri tushunishga va targ'ib etishga davat etdi.

Vaqtli matbuot sahifalarida zamonasining dolzarb mavzulariga bag'ishlangan ijtimoiy-siyosiy, tarixiy – adabiy maqolalari bilan faol ishtirok etadi. Uning 10 yillar Turkiston matbuotida 300 dan ortiq maqolalari e'lon qilgani ma'lum. Ushbu maqolalarning markazida maktab, maorif, madaniyat, ma'rifatparvarlik g'oyalarining targ'iboti turadi. Turkistonda jadidchilik harakatini datslabki targ'ibotchisi hisoblanadi.

1913 yilda u Samarqandda "Samarqand" gazetasi va "Oyina" jurnalini tashkil etadi. Har ikkala nashrning asosini ma'rifat – madaniyat, millat va ozodlik g'oyalari tashkil qiladi. U 1914 yili "Padarkush" drammasini yaratdi. Behbudiy yangi usuldagi maktablarning ilk targ'ibotchisi va asoschilaridan biri, shuningdek, ana shu maktablar uchun darsliklar ham yaratgan yirik ma'rifatparvardir. U vaqtlarda darsliklar asosan savod chiqarishga yo'naltirilgan, shu bilan birga dunyoviy ilmlarni o'rganish ham maqsad qilib qo'yilgan edi.

Adib, murabbiy, muharrir, ma'rifatparvar, jamoat arbobi Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li (1878-1931) Toshkent shahrining Shayx Xovand Tohur (hozirgi Shayhontohur) dahasi Darxon maxallasida mudarris oilasida tug'ilgan. Munavvar Qori XIX asrning oxiridan boshlab jadidchilik harakatlarida faol ishtirok eta boshladi. 1901 yilda o'z xovlisida, keyinchalik Toshkentning turli dahalarida jadid maktablarini ochadi. Munavvar Qori maktablar uchun 1907 yilda "Adibi avval", "Adibi soniy" darsliklarini yaratadi. "Tajvid–al-Qur'on", "Er yuzi" singari qo'llanmalarni tuzib, nashr etadi. Bolalar uchun qator she'riy va nasriy hikoyalar yozadi.

Ishoqxon To'ra Ibrat (1862 – 1937) ma'rifatparvar shoir, zabardast tarixshunos olim, ilk o'zbek matbaachilaridan bo'lib, 1862 yilda Namangan yaqinidagi To'raqo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan. Dastlabki ma'lumotni eski maktabda, so'ngra onasining qo'lida oladi. U o'z faotliyatini pedagog sifatida qishloqda ma'rifat tarqatishdan boshladi. O'sha yillari eski mahalliy maktablardan ancha farq qiluvchi yangicha maktab ochadi.

Jadidlarning ta'lim va tarbiya to'g'risidagi, umuman pedagogik qarashlari shu bilan xarakterliki, ular ajdodlarimizning bu boradagi qimmatli fikrlarini ilg'or, zamonaviy qarashlar bilan uyg'unlashtirdilar. Shu bois ularning pedagogik qarashlari ijtimoiy zaminga asoslangani bilan hanuzgacha ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Yangilikka bo'lgan intilish, xalqning ong-u tafakkuriga ma'rifatni singdirish yo'lida qilingan dastlabki ishlardan biri yangi maktablar ochish va ilmi toliblarga darslik-saboqliklar yaratish bo'ldi.

XX asr boshlarida Turkistonda ochilgan usuli jadid maktablarida *ona tili* o'qitish-o'quv rejasiga kiritilgan bo'lib, muallimlar shogirdlariga til qoidalarini turk va tatar tillari uchun tuzilgan grammatikadan foydalanib o'qitmoqqa majbur bo'ldilar. Chunki bu davrda o'zbek tilining ilmiy qoidalari yoritilgan asarlar yo'q edi. Garchi XX asr boshlarida rus olimlari tomonidan o'zbek tiliga oid bir qancha grammatika, lug'at va majmualar tuzilgan bo'lsa-da, ularda til qoidalari rus tili grammatikasi asosida izohlanganligi sabab o'zbek o'quvchilari ehtiyojini qondirolmasdi. 1913 yilda M.Faxriddinov tomonidan yaratilgan *"Turkcha qoida"*[9:51] va boshqa shu tipdagi qo'llanmalar esa usmonli turk olimlari tomonidan arab tili sarf-nahv andozasi asosida tuzilgan grammatikaning nusxasi edi.

O'rta Osiyoda birinchi marta o'zbek tilida tovush usulida xat-savod o'rgatish ishiga toshkentlik Saidrasul Saidazizov kirishib, tovush usulida yaratgan kitobini "Ustodi avval" deb nomlagan va bu alifbe-darslik 1902 yildan boshlab har yili nashr qilinib turgan. Muallif "Ustodi avval"ning "alifbe davri" oxirida shunday yozgan: "Alhamdulilloh, bizlar ushbu bitilgan 33 saboqda harf o'qimoqni tamom qildik, 32 harf, 109 surat" [6] (*surat* deyilganda arab alifbosidagi harflarning yozuvda hosil qiladigan shakllari nazarda tutilgan).

Muhimi, Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" a'zolari ilk bor ta'lim-tarbiya ishini ilmiy asosda o'rganishga kirishdilar. Ular savod chiqarish qoidalarini yoritishda rus yoki arab tili grammatikalari asosida emas, balki shu tilning ichki xususiyatlari asosida yoritish kerakligini tushunib etdilar. Ular tarixiy asarlar, xalq og'zaki ijodi namunalari, shevalar asosida material to'plab, ilmiy nuqtai nazardan o'rgana boshladilar. 20-yillarga kelib matbuot sahifalarida Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zununlarning o'zbek tili tovushlari masalalaridan bahs yurituvchi maqolalari ko'rina boshladi. Bular o'zbek til (ona tili) darsliklari yaratishdagi dastlabki jajji ilmiy tadqiqotlar edi.

1919 yil Fitrat va Q.Ramazon o'zbek tili (ona tili) masalalariga bag'ishlangan *"Bitim yo'llari"* [9:32] qo'llanmasini tuzdilar. Bu asar keyingi ona tili saboqlik (darslik)larning yuzaga kelishiga ijobiy ta'sir qildi. Elbekning birinchi *"Yozuv yo'llari"* darsligi ham "Bitim yo'llari" zamirida yaratildi.

"Bitim yo'llari" o'qituvchilarga qo'llanma sifatida yaratilgan bo'lsa, Elbekning "Yozuv yo'llari" saboqlik-darslik shaklida tuzilgan. Unda boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallanganligi sababli faqat imlo

qoidalariga e'tibor qaratilgan. Elbekning "Yozuv yo'llari" darsligi 1921 yil til-imlo qurultoyi to'xtamlari asosida, sodda tilda yozilgan. Elbek mazkur darslikni tuzishda imkon qadar sof o'zbekcha so'z-terminlardan foydalanishga harakat qilgan.

20-yillarda o'zbek tili (ona tili) darsliklarini yaratish o'zbek pedagoglari oldida turgan asosiy muammolardan biri edi. Shu munosabat bilan Turkiston Maorif komissariyati huzuridagi bilim kengashida majlis o'tkaziladi. Kengashda o'zbek tilining grammatikasini tuzishda qanday yo'l tutilishi kerakligi haqida munozara bo'lib o'tgan. A.Sa'diy shu kunga qadar tuzilgan grammatikalar rus, arab tillariga taqlid tariqasida yozilganligi tufayli o'z ruh va tabiati istagan mantiqiy sarf-nahv emas, balki turk tillari uchun ahamiyati bo'lmagan shakliy sarf-nahvlar maydonga chiqib qolayotganligini ta'kidlaydi.

Elbekning "Turk tillarining qonunlari to'g'risida mulohazalar" maqolasi shu kengash munosabati bilan yozilgan bo'lib, unda olim o'zbekcha bir kalima bilmasdan uning grammatikasini tuzmoqchi bo'lgan professorlarni tanqid qiladi. Bu vazifani o'zbek tilida so'zlashuvchi, uning butkul ruhi bilan tanish bo'lgan kishilargina bajarishga loyiqdir [1],- deb yozadi.

Savod chiqarishga bo'lgan intilish dastlabki darslik-saboqliklarning yaratilishiga turtki bo'ldi. Bu borada Fitrat, Munavvar Qori, Sh.Rahimiy, Elbeklarning alohida xizmatlari bor. Darslik mualliflari ilmiy terminlar borasida ko'p qiynalar, turli munozaralar avjiga chiqardi. Bunga sabab o'zbekcha atamalarning shakllanmaganligi edi [2:12].

XX asrning 20- va 30-yillari boshida hozirgi o'zbek tili (ona tili) darsliklari hamda imloning yaratilishida, pedagogikaning nazariy asoslarini ishlashda, o'sha davrdagi yangi sho'ro maktablariga mo'ljallangan mukammal darslik va qo'llanmalar yaratishda Abdurauf Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" to'garagi, keyinchalik uning a'zolari ishtirokida O'zmaorifqo'm (O'znarkompros) qoshida tuzilgan O'zbek bilim hay'ati, O'zbek yangi alifbo markaziy qo'mitasi, Til-termin davlat qo'mitasi singari tashkilotlarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Ularda faoliyat ko'rsatgan bir qator ma'rifatparvar va vatanparvarlarning g'ayratu tashabbuslari natijasida asosiy fan sohalari bo'yicha bir necha o'nlab ona tili darsliklari, o'quv qo'llanmalari, terminologik lug'atlar maydonga keldi [4:35].

Ushbu say-haraktlarning natijasi o'laroq, XX asr birinchi choragida o'zbek tilini o'qitish va o'rgatishning qator masalalariga bag'ishlangan asarlar, jumladan, M.M.Faxriddinovning "Turkcha qoida" (Toshkent, 1913), Elbekning "Bitik yo'llari" (Toshkent, 1919), "Yozuv yo'llari" (Toshkent, 1921), Shorasul Zunnunning "O'zbekcha til qoidalari" (Toshkent, 1925), Munavvarqori, Qayum Ramazon va Shorasul Zunnunning "O'zbekcha til saboqlig'i" (Toshkent, 1925) singari darslik va qo'llanmalari yaratildi [5:5] Fitratning "O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba" darsligi izchil yoritilgan baqquvat grammatika sifatida yuzaga keldi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, buyuk jadid bobolarimiz va ularning safdoshlari Fitrat, Elbek, Saidrasul Saidazizov, Munavvarqori Abdurashidxonov, Shorasul Zunnun, Qayum Ramazon, Ashurali Zohiriy va boshqa bir qator olimu pedagoglarning sa'y-harakatlari, ona tilidan yaratgan darslik va qo'llanmalari, lug'at va maqolalarining natijasi o'laroq XX asrning 20-yillarida o'zbek tili (ona tili) darsliklari yaratildi hamda o'zbek pedagogikasi (boshlang'ich sinflar)da ta'lim-tarbiya berishning yangi shakli va usullari shakllana va rivojlana boshladi.

Adabiyotlar

1. Elbek. Turk tillarining qonunlari to'g'risida mulohazalar G'G' Qizil bayroq, 1922 8 may.
2. Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti (umumiy o'rta ta'lim maktablarining darsliklari asosida). Filol. fan. bo'yicha falsafa dok-ri diss....avtoref. – Toshkent: 2019. 25-b.
3. Fitrət. Өzbek tili qadalar togrusda bir təçribə, Birinci kitab. Sərf. -Samarqand–Taşkent: «Өzdəvnəşr", 1930. 42- b.
4. Mirahmedova Z. O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. -Toshkent: "Fan", 2010.
5. Qurbonova M. Fitrat – tilshunos. – T.: Universitet, 1996.
6. Sayidazizov Saidrasul. Ustodi avval (2-nashri). – Toshkent: 1903.
7. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi, 3-tom. -Toshkent: 2002.
8. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi, 7-tom. –Toshkent: 2002.
9. Chig'atoy gurungi. Bitim yo'llari. Maorif komissarligi ruxsati bilan bosilg'on. –Toshkent: 1919.

REZYUME

Maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili fanidan dastlabki yaratilgan darslik - alifbolar hamda ushbu darslikni yaratishga bo'lgan ehtiyoj va dastlabki izlanishlar to'g'risida fikr yuritiladi. Tadqiqotning maqsadi boshlang'ich sinflarda ilk darsliklarnining yaratilishi asosida ta'lim-tarbiya jarayonlarini tadqiq etishdan iborat.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются первые учебники по предмету родного языка в начальной школе, а также необходимость этого учебника и первоначального исследования. Целью исследования является изучение учебного процесса на основе создания первых учебников в начальной школе.

SUMMARY

The article discusses the first textbooks on the subject of native language at primary school, as well as the need for this textbook and the initial research. The aim of the research is to study the educational process based on the creation of the first textbooks in primary school.

UMUMKASBIY VA IXTISOSLIK FANLARNI KOGNITIV-VIZUAL YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH ORQALI TALABALARNING KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

M.Ya.Xo'jjiyev – *mustaqil tadqiqotchi*

Buxoro muhandislik – texnologiya instituti

Tayanch so'zlar: kognitiv, vizual, empirik, evristika, estetik tarbiya, temperament, takt, intellekt, verbal.

Ключевые слова: когнитивный, визуальный, эмпирический, эвристический, эстетический, темперамент, такт, интеллект, вербальный.

Key words: cognitive, visual, empirical, heuristic, aesthetic, temperament, tact, intelligence, verbal.

Kirish. Bugungi kunda zamon shiddat bilan rivojlanayotgan davrda, har daqiqada pedagogika yo'nalishida lingvodidaktika kabi yangi tushunchalar kirib kelmoqda, bunday tushunchalardan biri pedagogikaning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirilgan "vizualizatsiya" deb atash mumkin yoki kognitiv vizualizatsiya. Sabablari ilmiy va pedagogik e'tibor jamoatchilikni tasvirlash texnologiyasiga aniqlik kiritish, hayotning sezilarli darajada tez sur'ati va ma'lumot hajmining oshishi sabab bo'ldi:

Ushbu muammoni hal qilish usullaridan biri ma'lumotlarni vizualizatsiya qilishning turli vositalarini fanga olib kirish. Bunday o'zgarishlar jamoat hayotini takomillashtirishga chaqirdi.Ma'lumotlarni kodlash va qayta ishlash usullari mavjud, shuning uchun idrok shakli o'zgaradi. Yangi bilim: zamonaviy insonning fikrlashi asrlar davomida tasvirlarni ancha samarali qabul qiladi,

og'zaki vositalardan ko'ra.

Axborot va kommunikatsiyalarning bugungi kundagi jadal rivojlanishi aloqa texnologiyalari va ularning kirib borishi hayotning barcha sohalarida yangi kognitivlik paydo bo'ldi. Vizual o'qitish vositalarini jadal joriy etish va bu orqali ta'lim sifati a'lo darajada o'z natijasini bera boshlaydi.

Ushbu sabablar bir qator savollarni keltirib chiqaradi: kognitiv vizualizatsiya o'rtasidagi farq nima? kognitiv vizualizatsiya ta'limni yanada samarali o'rganishga yordam beradi. Kognitiv – vizualizatsiya bu ko'rib, tushunib, anglash orqali fanlarni o'zlashtirishning komunikatsion texnologiyalari.

a. o'quv jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi sifatida ko'rinishning daktik printsipi, unga ko'ratexnogiyalarni o'rganish aniq tasvirlarga asoslangan, to'g'ridan-to'g'ri talabalar tomonidan qabul qilinadi;

b. maxsus qanday foydalanish kerak o'quv qo'llanmalari (audiovizual o'quv qo'llanmalari, multimedia, texnik o'quv qo'llanmalari) "[1].

Shunday qilib, vizualizatsiya va ko'rinishni sinonim atamalar deb hisoblash mumkin, yanada aniqroq namoyish etish usullarini ko'rsatib beradi.O'quv materiali.

Keyinchalik pedagogikada ko'rish g'oyalari I.D.Pestalozzi va K.D.Ushinskiy asarlarida rivojlandi. Mahalliy texnikada yorqin misol mos yozuvlar sifatida vizualizatsiyadan foydalaning V. Shatalovning uzatish davrlari.Zamonaviy lingvistik didaktika olimlari ongni xaritalash texnologiyasining paydo bo'lishi bilan vizualizatsiyani o'rganishga faol murojaat qilishmoqda.

Texnologiyaning mohiyati ko'rish tamoyillariga zid emas, lekin uni ham oshkor qilmaydi mazmuni, chunki u ma'lumotni batafsilroq qayta ishlashdan, bilim faoliyatining boshqa turiga qaratilgan barcha fikrlash turlarini faollashtirishdan iborat.

Boshqacha qilib aytganda, kognitiv vizualizatsiya yanada murakkab hodisani o'rganish mavzusining illyustratsiyasiga havola, balki uning keyingi mavzusi o'zgartirish, qayta o'ylash. Tahlil qilingan tadqiqotlar kognitiv vizualizatsiyaning noaniq talqinini namoyish etadi.

"Venn diagrammasi" usuli. Ushbu strategiya o'quvchilarda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sintezlash) ko'nikmalarni hosil qilishga yo'naltiriladi. Strategiya o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy, ma'lumotlar yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi, 2 va 3 jihatlarni hamda umumiy tomonlarini solishtirish yoki taqqoslash yoki qarama-qarshi qo'yish uchun qo'llaniladi. Tizimli fikrlash, solishtirish, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu strategiyadan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha yakuniy darslarni tashkil etishga foydalanish yanada samaralidir.

1. -bosqich. "Venn diagrammasi" tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida kichik guruhlarda diagramma Vennani tuzadilar va kesishmaydigan joylarni (x) to'ldiradilar.
2. -bosqich. Juftliklarga birlashadilar, o'zlarining diagrammalarini taqqoslaydilar va to'ldiradilar.
3. -bosqich. Doiralarni kesishuvchi joyida, ikki/uch doiralar uchun umumiy bo'lgan, malumotlar ro'yxatini tuzadi.

Har – bir o'qituvchining innovatsion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrir qilish, samaradorlikka baho berishni qamrab oladi. Innovatsion faoliyatning samaradorligi pedagog shaxsiyati bilan belgilanadi.

O'qituvchini innovatsion faoliyatga tayyorlash ikki yo'nalishda amalga oshirilishi lozim:

i. yangilikni idrok qilishga innovatsion shaylikni shakllantirish;

ii. yangicha harakat qila olishga o'rgatish.

Bilimni mustahkamlash uchun biron –bir hodisani inson tomonidan anglab tushunishi bu xotiraning tez qabul qilib so'zlar yig'indisini sintez qilishiga bog'liq hodisa hisoblanadi. Xotira, aql xaritasi, kontseptsiya xaritasi, aqliy xarita - bularning barchasi tarjima variantlari aql xaritasi - tomonidan ommalashtirilgan texnologiya hisoblanib, amerikalik ma'ruzachi va maslahatchi so'zga chiqdi [7].

Mutaxasislik fanlarini o'qitish metodikasida qo'llaniladigan ilmiy tadqiqot metodlari. Nazariy metod - adabiyotlardan o'rganish va tahlil qilish, hamda pedagogik tajribalar asosida olib boriladigan izlanishlar kiradi. Adabiyotlar ustida ishlashda kitob va jurnallar, maqolalar va patentlar, ilmiy ishlanmalar, to'plamlar va kataloglar, internet tizimidan olingan ma'lumotlardan foydalaniladi.

Kuzatish - odatda tabiiy kuzatish orqali talabalarning fanlarni o'zlashtirishlari, ularning xulq-atvori va muomalaridagi o'zgarishlarni hisobga olish va tegishli ta'limiy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish yo'llarini belgilash uchun qo'llaniladi.

Suhbat metodi - so'rashning bir turi bo'lgani holda tadqiqotchining jiddiy tayyorgarlik ko'rishini talab etadi, chunki u shaxs bilan bevosita aloqada bo'lish vaqtida og'zaki suhbat tarzida, suhbatdoshining javoblarini yozmasdan erkin muomala shaklida qo'llaniladi.

Pedagogik so'rash metodi – tadqiqotchining boshqa kishilardan pedagogik tajribaning biror jihati yoki hodisalari haqida axborot olish jarayonidir. So'rash savollarning mantiqiy o'ylangan tizimini, ularning aniq ifodalanishini, nisbatan kamligini (3-5 ta) nazarda tutadi. SHuningdek, qat'iy shakldagi javobni ("ha","yo'q") ham taqozo etishi mumkin.

Test sinovlar metodi - bu yozma javoblarni ommaviy ravishda yig'ib olish metodidir. Test sinovlarini (anketalarini) ishlab chiqish murakkab ilmiy jarayon. Pirovard natijada tadqiqot natijalarining ishonchliligi anketalar mazmuniga, berilayotgan savollar shakliga, to'ldirilgan anketalar soniga bog'liq bo'ladi. Odatda test savollarining ma'lumotlari kompyuterda matematik statistika metodlari bilan ishlashga imkon beradigan qilib tuziladi.

Eksperiment-tajriba-sinov usuli - ushbu tajriba asosida ta'lim-tarbiya jarayoniga aloqador ilmiy faraz yoki amaliy ishlarning tadbiqi jarayonlarini tekshirish, aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

Qanday o'quv uslubi dars jarayonida samarali?

Incidental Learning (*Tasodifiy o'rganish)*

Tasodifiy o'rganish - bu rejadan tashqari yoki bila turib o'rganishdir.Bu o'rganilgan narsalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan faoliyatni amalga oshirayotganda paydo bo'lishi mumkin.Ushbu mavzu bo'yicha dastlabki tadqiqotlar odamlar o'zlarining ish joylarida o'zlarining kundalik ishlarida qanday o'rganishlarini ko'rib chiqdilar.

Context-Based Learning*(Kontekst asosida o'rganish)*

Kontekst bizga tajriba o'rganishimizga imkon beradi. Yangi ma'lumotni qayerda va qachon paydo bo'lishi kontekstida talqin qilish va biz bilgan narsalar bilan bog'lash orqali biz uning dolzarbligi va ma'nosini anglaymiz. Sinf yoki ma'ruza teatrida kontekst odatda belgilangan maydon va cheklangan vaqt bilan chegaralanadi. Sinfdan tashqari, o'rganish meros joyiga yoki muzeyiga tashrif buyurish yoki yaxshi kitobga kirish kabi boyitilgan kontekstdan kelib chiqishi mumkin.

Adaptive Teaching (*Adaptiv o'qitish*)

Barcha o'quvchilar har xil. Biroq, aksariyat o'quv ma'ruzalari va materiallari hamma uchun bir xildir. Bu o'quvchiga kontent bilan qanday aloqada bo'lishini aniqlash uchun yukni yuklash orqali ta'lim muammosini keltirib chiqaradi. Bu shuni anglatadiki, ba'zi o'quvchilar zerikishadi, boshqalari yo'qoladi va juda oz qismi maqbul tarkibga kiradigan tarkib orqali yo'llarni kashf etishi mumkin. Adaptiv o'qitish ushbu muammoning echimini taklif

etadi. Ta'lim mazmuni orqali shaxsiylashtirilgan yo'lni yaratish uchun u o'quvchining avvalgi va hozirgi o'rganishi haqidagi ma'lumotlardan foydalanadi. Adaptiv o'qitish tizimlari yangi tarkibni boshlash va eski tarkibni qachon ko'rib chiqish uchun eng yaxshi joylarni tavsiya qiladi. Ular, shuningdek, odamning rivojlanishini nazorat qilish uchun turli xil vositalarni taqdim etadilar. Ular darslik o'qish kabi uzoq yillik o'rganish amaliyotiga asoslanadi va kompyuter tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan qatlamni qo'shadi.

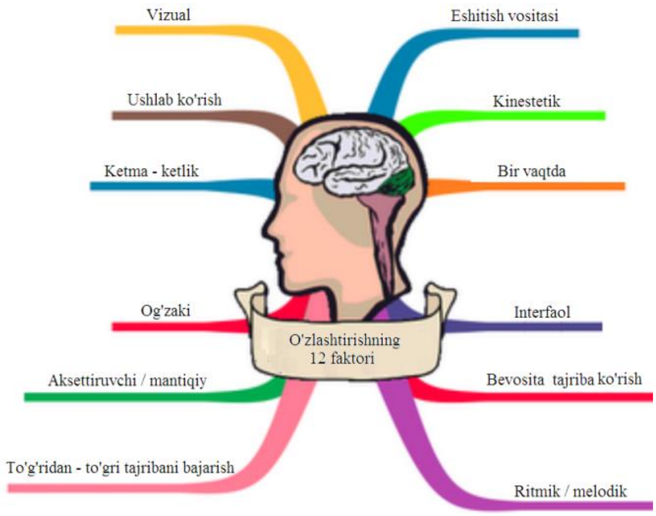

Rasm-2: Insonda tashqi ma'lumotlarni o'zlashtirishning o'n ikki usuli sxemasi

Adaptiv o'qitish tizimlari yangi tarkibni boshlash va eski tarkibni qachon ko'rib chiqish uchun eng yaxshi joylarni tavsiya qiladi. Ular, shuningdek, odamning rivojlanishini nazorat qilish uchun turli xil vositalarni taqdim etadilar. Ular darslik o'qish kabi uzoq yillik o'rganish amaliyotiga asoslanadi va kompyuter tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan kognitivlikni ilgari suradi. O'qish uchun sarflangan vaqt va o'z-o'zini baholash ballari kabi ma'lumotlar har bir talabaga o'quv materiallari bo'yicha rag'batlantirish uchun asos bo'lishi mumkin. Adaptiv o'qitish o'quv xonasidagi mashg'ulotlarda yoki talabalar o'zlarining o'qish jarayon natijalarini nazorat qiladigan onlayn muhitda qo'llanilishi mumkin.

Aql xaritalarini yaratishning asosiy usuli o'ng tomonda joylashgan markaziy tasvirning ta'rifi qator qurilgan soat yo'nalishi bo'yicha asosiy tushuncha bilan bog'liq subtopikalar. Muallif rangni boshlashdan foydalanishni maslahat beradi. Qizildan (idrokning yuqori darajasi) va yashil yoki ko'k bilan tugaydi (idrokning past darajasi). tasvirlar, ularni tasvirlar bilan birga va hatto tovushlar (video, audio). Xaritalarni mustaqil ravishda "qo'lda" yaratish mumkin yoki siz maxsus ishlab chiqilgan dastur va dasturlardan foydalanishingiz mumkin [8].

Xulosa. Yuqoridagi so'zlardan kelib chiqib maqolaga xulosa qilsak, axborot va kommunikatsiyalarning bugungi kundagi jadal rivojlanishi aloqa texnologiyalari va ularning kirib borishi hayotning barcha sohalarida yangi kognitivlik paydo qiladi. Vizual o'qitish vositalarini jadal joriy etish va bu orqali ta'lim sifati a'lo darajada o'z natijasini bera boshlaydi. Bu borada qilinadigan ishlar ertangi kun ravnaqiga va ta'limning yuqori natijalarga erishishida o'z o'rniga ega. Globallashgan zamonda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o'rni juda muhim sanaladi. Bu maqolada ham innovatsion kognitiv-vizual tayyorlash metodi ilgari surilgan.

Adabiyotlar

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). -М.: ИКАР, 2009. –С. 448.
2. Коменский Я. А. Великая дидактика // Избранные педагогические сочинения. -М.: Педагогика, 1982. Т. 1. –С.656.
3. Антонова Е. С. Парадокс нашего века: современные педагогические концепции в обучении иностранным языкам // Вестн. Томского гос.ун-та (TSPU Bulletin). 2010. № 338. -С. 152–155.
4. 13 N.NAzizxo'jayevaPedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. o'quv qo'llanma.-T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgarmasi nashriyoti. 2006, 160- b.
5. Khamidov Jalil Abdurasulovich, Khujjiev Mamurjon Yangiboevich, Alimov Azam Anvarovich, Gafforov Alisher Xolmurodovich, Khamidov Odil Abdurasulovich. "Opportunities and results to increase the effectiveness of multimedia teaching in higher education." *Journal of Critical Reviews* 7 (2020), 89-93. doi:10.31838/jcr.07.14.13
6. Хўжжиев, М. Я. (2020). Возможности повышения эффективности мультимедиа в процессе урока.*Universum: психология и образование*, (1), 10-13.
7. Kakhhorov S.K., Zhuraev A.R. Method of application of virtual stands in teaching subjects of electrical engineering, radio engineering and electronics// LXII International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education» (Boston. USA. September 22-23). 2019. – P. 44-47.
8. Жураев А.Р., Рауфова Н.Р. Методика использования программы Flash при обучении предмета технологии по направлению "Технология и дизайн" // "Academy" научно–методический журнал № 6 (33) / Россия, -Москва: 2018. -С. 79- 80.

REZYUME

Maxsus fanlarni innovatsion metodlar orqali o'qitishda fan o'z maqsadiga erishadi. Texnik fanlarni kognitiv – vizual tayyorlash orqali fanni talabaga yetkazishda qabul qilish, anglash, qiziqish va ko'nikmalarini shakllantirishda yuqori ko'rsatkichlarga ega. Bu borada xorij olimlarining zarhal fikrlari va fanga innovatsion yondashishlari, fanni mukammal o'zlashtirishda asosan qanday inson faktorlariga e'tibor berish kerakligi haqida ma'lumotlar yoritib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ

Наука достигает своей цели, преподавая специальные предметы новаторскими методами. Обладает высоким уровнем восприятия, понимания, интереса и навыков в доставке науки студенту посредством когнитивно-визуальной подготовки технических наук. В этой связи золотые идеи зарубежных ученых и новаторские подходы к науке, а также информация о том, какие человеческие факторы следует учитывать при совершенном овладении наукой.

SUMMARY

Science achieves its goal by teaching special subjects in innovative ways. Possesses a high level of perception, understanding, interest and skills in delivering science to the student through the cognitive-visual training of engineering sciences. In this regard, the golden ideas of foreign scientists and innovative approaches to science, as well as information about what human factors should be taken into account in the perfect mastery of science.

ПРОКУРАТУРА ХОДИМЛАРИНИНГ МАСОФАВИЙ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШДА ТЬЮТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

А.Е.Ибраймов – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
Бош прокуратура Академияси

Таянч сўзлар: масофавий ва аралаш малака ошириш, тьюторлик фаолияти, тамойиллар, функциялар, самарадорлик.
Ключевые слова: дистанционное и смешанное повышение квалификации, деятельность тьютора, принципы, функции, эффективность.
Key words: distance and mixed professional development, tutor's activities, principles, functions, efficiency.

Тьюторлик фаолияти ҳозирги кунда кўпчиликка янги тушунча сифатида кўринмоқда, аслида тьюторлик фаолияти янги тушунча ёки касб эмас. Тарихий манбаларга назар ташлайдиган бўлсак, тьюторлик фаолияти бир нечта асрлардан буён таълим бериш маданияти билан биргаликда алоҳида маданият сифатида шаклланиб келган ва асрлар давомида ривожланишида унинг таълим-тарбия жараёнидаги роли ҳам ўзгариб борган.

Мавжуд адабиётларда тьюторлик фаолиятининг ривожланиши қуйидаги асосий босқичларга ажратилган [5].

XVI асргача. Тьюторлик фаолияти таълим олувчиларнинг мустақил ўқишларига кўмаклашувчи сифатида;

XVI–XIX асрлар. Тьюторлик фаолияти инглиз университети тизимида расмий тан олинган қисми сифатида;

XIX–XX асрлар. Тьюторлар ва китобларни асосий билим манбаи деб билиш мумкин бўлган вақтлар;

XXI аср. Тьютор янги касб сифатида: ўқитувчи функциясини ўзгартириш, кенгайтириш ва янги лавозим мажбуриятини белгилаш.

Шунингдек, айрим манбаларда тьюторлик фаолияти XII асрдаги Европа университетлари, жумладан Оксфорд, Кембриж университетлари тарихи билан чамбарчас боғлиқлиги ва Буюк Британияда шаклланганлиги таъкидланган [4].

Мавжуд адабиётларда бир қатор олимлар ва бошқа мутахассислар томонидан тьютор сўзига таъриф берилганлигини кўриш мумкин. Жумладан, Т.И.Конянина томонидан «**тьютор** – бу мустақил билим олиш жараёнига, якка тартибдаги таълимга оид изланишга кўмаклашувчи, қўллаб-қувватловчи, индивидуал таълим лойиҳалари ва дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни қўллаб-қувватловчи» [2], С.А.Щенников томонидан «**тьютор**» ўқитувчи-консультант сифатида – таълим ва мустақил таълим олишни ташкил этувчи мутахассис» [6], Т.М.Ковалева томонидан «**тьютор** – бу индивидуаллаштириш тамойили асосида ишловчи ва индивидуал таълим дастурини тузиш ва амалга оширишга кўмаклашувчи алоҳида педагог» [3] деган фикрлар билдирилган.

Олимлар ва соҳа мутахассислари томонидан тьютор ҳақида турлича таърифлар берилганлигига қарамасдан, кўпчилик томонидан ҳозирги кунда жаҳон миқёсида ҳамда амалиётда кенг тарқалган Т.М.Ковалёванинг **тьюторлик – бу педагогик кўмаклашишнинг алоҳида тури – у очиқ таълим жараёнида ўқувчини индивидуаллаштириш жараёнига кўмаклашишдир, деган фикрини қўллаб-қувватлаш мумкинлиги алоҳида қайд этилганлигини** кўриш мумкин.

Тьютор тушунчаси бўйича республикамизда ҳам илмий тадқиқот ишлар мавжуд бўлиб, соҳа олимлари сифатида А.Асқаров, А.Ибраймов ишларида “**Тьютор** (ўқитувчи-консультант) – масофадан малака ошириш ўқув жараёнида тегишли ўқув модули бўйича тингловчилар фаолиятини мувофиқлаштирувчи ва бошқарувчи, методик ёрдам кўрсатувчи, ўқиш ва билиш назоратини амалга оширувчи ҳисобланиши” таъкидланган [1].

XXI асрда таълим жараёнида масофавий ўқитиш технологияларидан кенг фойдаланаётган бир вақтда, тьюторлик фаолияти ҳар қачонгидан ҳам долзарб бўлиб бормоқда. Сабаби, “синф-дарс” шаклида таълим олувчилар бевосита ўқитувчи раҳбарлигида таълим олади ва асосан ўқитувчи томонидан ўргатилган билимларни ўзлаштиради. Масофавий ўқитиш технологияларидан фойдаланган ҳолда таълим олиш эса, асосан индивидуал таълим олишга олиб келади ва бу ерда албатта индивидуал таълим олувчига маслаҳатчи, йўл-йўриқ кўрсатувчи зарур бўлади. Бу вазифани эса, албатта **тьютор бажаради**.

Мазкур мақолада прокуратура ходимларининг малакасини ошириш курсларини масофавий ва аралаш шаклларда ташкил этишда тьюторлик фаолиятини амалга ошириш масалалари ёритилган.

Прокуратура органлари ходимларининг масофавий ва аралаш шаклда малакасини оширишнинг мақсади – тингловчиларга асосий иш жойидан ажралмаган ёки қисман ажралган ҳолда, қонунчиликдаги янгиликлар мазмун-моҳиятини етказиш, прокурор-тергов фаолиятининг илғор ютуқларини ўргатиш, фаолият учун зарур бўлган касб маҳоратини такомиллаштириш, шунингдек, тизимли камчиликларни бартараф қилиш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Тьютор фаолиятининг **мақсади эса** – масофавий ва аралаш малака оширишда тегишли ўқув модули бўйича тингловчилар фаолиятини мувофиқлаштириш, қўйилган таълим мақсадларига йўналтириш, назорат қилиш ва назорат топшириқларини баҳолаш, методик ёрдам кўрсатиш, кўмаклашиш ҳамда ўқув-методик материаллар ишлаб чиқишдан иборат.

Масофавий ва аралаш малака ошириш жараёнида тьютор фаолиятининг **вазифалари ҳам мавжуд бўлиб, уларни** қуйидагича ифодалаш мумкин:

тингловчиларнинг касбий эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги мавжуд тизимли муаммо ва камчиликларни бартараф этиш мақсадида ва бошқа долзарб масалалар бўйича ўқув материаллари ишлаб чиқиш ҳамда ўқув порталига жойлаштириш;

тингловчиларнинг асинхрон режимида мустақил таълим олишини қўллаб-қувватлаш, синхрон ва контакт-сессия машғулотларини олиб бориш, ўқув фаолиятини назорат қилиш, назорат топшириқларини холислик билан баҳолаш ва уларга зарур ҳолларда асосланган изоҳлар ёзиш;

рақамлаштирилган таълим муҳитида тингловчиларнинг билим ва кўникмаларини диагностика қилиш, улар томонидан билдирилган талаб ва таклифлар асосида индивидуал таълим траекториясини шакллантириш ва уларнинг мустақил равишда узлуксиз малака оширишига кўмаклашиш;

тингловчиларнинг касбий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ўқув дастурларини мустақил танлаш имкониятини яратиш.

Прокуратура органлари ходимларининг малакасини масофавий ва аралаш шаклларда ташкил этишда тьюторлик фаолияти қуйидаги асосий тамойиллари асосида амалга оширилиши мумкин:

очиқлик – масофавий ва аралаш малака ошириш жараёнида рақамли технологиялар ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда таълим жараёнининг очиқлиги таъминланиши;

вариативлик – тингловчиларнинг салоҳияти, иш тажрибаси, касбий эҳтиёжлари, индивидуал касбий

ривожланиш траекториясига мос бўлган табақалашган малака ошириш дастурлари асосида таълим олиш имкони мавжудлиги;

мослашувчанлик – тингловчиларга қулай жой ва қулай шароитда, қулай вақтда масофавий малака ошириш ва тьюторлик фаолияти хизматларидан мунтазам фойдаланиш имкониятининг яратилиши;

узлуксизлик – мустақил равишда масофавий малака ошириш орқали таълим олишнинг изчиллиги, узлуксизлиги ва тингловчиларнинг асосий иш жойидан ажралмаган ҳолда касбий фаолияти узлуксизлигини таъминлашга эришилганлиги;

индивидуал ёндашув – ҳар бир тингловчининг алоҳида муаммоларини ўрганиш ва уларга индивидуал методик ёрдам кўрсатиш ишларининг амалга оширилиши;

индивидуаллаштириш – таълим жараёнини рақамлаштириш орқали тингловчиларнинг касбий эҳтиёжлари асосида индивидуал таълим траекторияси асосида узлуксиз малака оширишга имконият яратилганлиги.

Анъанавий малака ошириш жараёнида профессор-ўқитувчиларнинг кўникмаларига айрим талаблар қўйилганлиги каби, масофавий ва аралаш малака ошириш жараёнида ҳам тьюторлар қуйидагича каби кўникмаларга эга бўлиши лозимлигини таъкидлаш мумкин:

рақамлаштирилган таълим муҳитида тингловчиларнинг билим ва кўникмаларини, шу жумладан, тизимли таҳлил ва танқидий фикрлаш, шахсий ва ишчанлик сифатларини ривожлантиришга қаратилган фаолиятни амалга ошириш;

прокуратура органларида соҳавий фаолият хусусиятларини инобатга олган ҳолда масофавий ва мустақил таълим олиш учун электрон таълим ресурсларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари асосида ишлаб чиқиш ва мунтазам равишда такомиллаштириш;

тингловчиларнинг касбий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган вариатив ўқув дастурларини ишлаб чиқиш ва уларни мустақил танлаш орқали ўзлаштириш имкониятини яратиш;

тингловчиларнинг билим ва кўникмаларини диагностика қилиш, талаб ва таклифлари асосида индивидуал таълим дастурини лойиҳалаш ва уларнинг узлуксиз малака оширишига кўмаклашиш;

видеоконференцалоқа ва бошқа замонавий ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш орқали машғулотларни инновацион педагогик технологиялар асосида олиб бориш ҳамда назария билан амалиётнинг мустаҳкам интеграциясини таъминлаш.

Мазкур кўникмаларга тьюторларнинг эга бўлиши масофавий ва аралаш малака ошириш курсларининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Шунингдек, масофавий ва аралаш малака ошириш курсларда тьюторларнинг қуйидагича ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш мумкин:

масофавий ва аралаш малака ошириш курслари ўқув жараёнини такомиллаштириш бўйича таклифлар киритиш;

ўқув жараёнида юзага келган ташкилий муаммоли вазиятлар, техник ноқулайликлар юзасидан таклифлар бериш ва эътирозлар билдириш;

ўқув жараёнида фаол иштирок этган тингловчиларнинг алоҳида рўйхатини юритиш ва уларни ўрнатилган тартибда рағбатлантириш учун таклифлар тақдим этиш;

тингловчиларнинг касбий эҳтиёжлари, муаммоларини ўрганиш орқали мажбурий ва танлов модуллар мазмунини ишлаб чиқиш ва ўқув порталига сифатли жойлаштириш ҳамда мунтазам такомиллаштириб бориш;

таълим жараёнига рақамли технологиялар ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш орқали назария ва амалиётнинг ўзаро уйғунлигини таъминлаш;

ўқув машғулотларини илғор педагогик технологиялар асосида олиб бориш ҳамда узлуксиз малака ошириш шаклларини жорий этиш;

модул доирасида тингловчиларнинг ўқув фаолиятини кузатиш ва назорат ишларини белгиланган муддатларда баҳолаш ва натижаларини таҳлил қилишдан иборат.

Масофавий ва аралаш малака ошириш курсларда тьюторлик фаолиятини ташкил этиш эса қуйидагича бўлиши мумкин, Жумладан, тингловчиларнинг касбий эҳтиёжларини, диагностика ўтказиш орқали уларнинг билим ва кўникмаларидаги бўшлиқларни, ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги мавжуд тизимли муаммо ва камчиликлар ҳамда долзарб масалаларни аниқлаш жараёнида фаол иштирок этиш, тингловчиларнинг индивидуал таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва узлуксиз мустақил малакасини оширишга кўмаклашиши, шунингдек, тегишли фаолият йўналишлари бўйича мажбурий ва ихтиёрий (электив) ўзлаштиришга мўлжалланган модулларнинг ўқув-методик материалларини тайёрлаш ва ўқув порталига жойлаштириш ишларини бажаради.

Мазкур жойлаштирилган ўқув-методик материалларни асинхрон режимда мустақил равишда ўзлаштирилишини қўллаб-кувватлайди, тингловчиларнинг фаолиятини мувофиқлаштиради, мақсадга йўналтиради ва малака ошириш жараёнида юзага келадиган қийинчиликларни мустақил енгиб ўтишга ўргатади ва тегишли йўл-йўриқлар кўрсатади. Синхрон машғулотларини эса реал вақт режимида интерфаол шаклда ташкил этиш ва унда тингловчиларнинг ўқув фаолиятини таҳлил қилади, назорат топшириқларини баҳолаш ва топшириқни бажаришда йўл қўйилган камчиликлар ёки ютуқлари бўйича изоҳлар ёзиш ишларини амалга оширади.

Амалий машғулотларни эса Бош прокуратура Академиясининг аудиториялари, имитацион суд мажлисларини ўтказиш зали, тир, криминалистика полигони, моделлаштириш ва симуляция маркази, ситуацион ва симуляциявий машғулотлар ўтказиш учун махсус жиҳозланган хоналарда амалий хусусиятга эга бўлган машғулотлар шаклида ташкил этилади.

Шунингдек, масофавий ва аралаш малака ошириш курсларидан ташқари, прокуратура органлари ходимларининг яшаш ва иш жойларида кундалик малака оширишлари учун Академиянинг расмий веб-сайти, ижтимоий тармоқлар орқали аниқ мақсадга йўналтирилган информал таълим шаклларини ташкил этиши мумкин.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, прокуратура органлари ходимларининг малакасини оширишнинг масофавий ва аралаш шаклларида тьютор фаолиятини ташкил этишда тьюторлик фаолиятининг мақсади ва вазифаларини ҳамда унинг кўникмасига қўйиладиган талабларни белгилаш, тьюторлик фаолиятининг тамойиллари, ҳуқуқлари, мажбуриятлари, асосий функциялари ҳамда уларнинг фаолиятини ташкил этиш масалалари аниқ белгиланиши зарур. Бу ўз навбатида тьюторлик фаолиятининг самарали амалга оширилишига хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Асқаров А.Д. Масофавий ўқитиш таълим шаклининг ривожланиш босқичлари ва моделлари. // Замонавий таълим 2015, 10. 59-65-б.

2. Канянина Т.И. Роль тьютора в повышении ИКТ — компетентности педагогов: URL: http://msk.ito.edu.ru/section/61/2974.

3. Ковалева Т.М. Практика работы с процессом индивидуализации: сборник научных трудов по материалам IV Всероссийской научной тьюторской конференции. -Томск: 2000. –С.49–53.
4. Ковалева Т.М., Кобыща Е.И., Попова (Смолик) С.Ю., Теров А.А., Чередилина М.Ю. Профессия «тьютор». М.-2012. -Тверь: «СФК-офис». –С.246.
5. Лях А.Ю. Развивающий потенциал тьюторских технологий в системе обучения старших школьников. // “Образование и наука”. 2013. № 10. -С. 37-51.
6. Щенников С.А Открытое дистанционное образование. -М.: “Наука”, 2002. -С. 527.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада прокуратура органлари ходимларининг малакасини оширишни масофавий ва аралаш шаклларда тьюторлик фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари ва талаблари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освешены особенности и требования к организации работы тьютора в процессе повышения квалификации в органах прокуратуры в дистанционной и смешанной форме.

SUMMARY

The article highlights the features and requirements for the organization of the tutor's work in the process of professional development in the prosecutor's office in remote and mixed forms.

ЮҚОРИ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА ЖАҲОЛАТГА ҚАРШИ КУРАША ОЛИШ ТАФАККУРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ОИЛА ВА МАКТАБ ҲАМКОРЛИГИ

М.Р.Исақулов – *катта ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: оила, мактаб, онг, тафаккур, жаҳолат, маърифат, таълим, ривожланиш, тарбия, миллий тарбия, миллий онг, насиҳат.

Ключевые слова: семья, школа, сознание, мышление, невежество, просвещение, образование, развитие, воспитание, национальное воспитание, просвещение, национальное сознание, совет.

Key words: family, school, consciousness, cognition, ignorance, enlightenment, education, development, upbringing, national education, national consciousness, advice.

Ўзбекистон Республикаси ёшлар тарбиясини давлат сиёсати даражасига олиб чиқди. Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатаси томонидан 2016 йил 12 августда Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида қонуннинг қабул қилиниши ва “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”нинг ҳаётга татбиқ этилиши ушбу сиёсатининг айнан ёшлар фаолиятига йўналтирилганлиги билан ахамиятлидир. Уларда берилган вазифалардан келиб чиққан ҳолда юқори синф ўқувчилари онгида жаҳолатга қарши кураша олиш тафаккурини ривожлантириш бугунги куннинг асосий вазифаларидан бири сифатида долзарб масала, деб эътироф этиш мумкин.

Юқори синф ўқувчилари онгида жаҳолатга қарши кураша олиш тафакурини ривожлантиришда уммутаълим мактаблари фаолияти билан чекланиб қолиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам бу масала ечимига оилани қўшиш мақсадга мувофиқдир. Оила ва мактаб ҳамкорлиги тизимини йўлга қўйишда ҳар бир юқори синф ўқувчисининг шахсига ҳурмат билан ёндашиш зарур. Чунки ҳар бир юқори синф ўқувчисининг оиласи ўзига хос тарзда шаклланган. Оиланинг ўзига хослиги унга берилган таърифда ҳам ўз аксини топган.

Оила – одамларнинг табиий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирлигидир [1,3].

Демак, оила бир маънавий тизимлиги билан ҳарактерланар экан, биз ҳам унга уйғунлаштирилган ҳамкорликни таклиф этишимиз фойдадан ҳоли бўлмайди. Маълумки, оила асосан миллий тарбияга суянган ҳолда ўз аъзоларинининг онги ва тафаккурини ривожлантириб, тарбиялаб боради. Шунинг учун ҳам бу ҳамкорлик тизимида қуйидагиларга эътиборни қаратишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Булар:

-ота –боболаримиз турмуш тарзи;
-миллий қадриятларимиз;
-миллий урф – одатларимиз;
- миллий-маънавий бойликларимиз;
-миллий маданиятимиз;
-миллий ғуруримиз;
-миллий ифтихорларимиз;
-миллий онг;
-миллий психология кабилар.

Биз юқори синф ўқувчилари онгида жаҳолатга қарши кураша олиш тафаккурини ривожлантиришда юқорида санаб ўтилган жиҳатларни таркиб топтиришимиз учун таълим -тарбия жараёнига оила ва мактаб ҳамкорлиги асосида ўқувчилар онги ва тафаккурини ривожлантириш мумкин.

Республикамизнинг Президенти Шавкат Мирамонович Мирзиёев ташаббуси билан 2021 йилни “Ёшларни қўллаб қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили” деб эълон қилиниши мактаб ва оиланинг ҳамкорлигини таминлашда муҳим асос бўлиб ҳизмат қилади.

Бугунги кунда юқори синф ўқувчиларини билимли, салоҳиятли, иқтидорли қилиб тарбиялашда уларнинг онги ва тафаккурини ривожлантириш керак. Бундай ҳислатларни ривожлантириш учун оила ва мактабнинг ҳамкорлиги беқиёс аҳамиятга эга. Мактаб билан оила ўртасидаги мукаммал тарзда тузилган ҳамкорлик, юқори синф ўқувчиларини онги ва тафаккурини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этишини эътиборга олган педагогик жамоа ҳар бир ота – оналарни педагогик билимлар билан қуроллантириши мазкур тизим фаолиятига ижобий таъсир этади.

Шунинг учун ҳам педагоглар, ота-оналарга бола тарбиясида нималарга эътибор қаратиши кераклиги борасида педагогик тавсиялар бериб бориши бу тизимнинг самарали иш юритишига замин тайёрлайди.

Ота-оналар юқори исинф ўқувчилар психологиясини билишадими? Ота-оналар ўз болаларининг майли, қизиқиши, эхтиёжлари билан қизиқиб кўришганми? Мактаб ўқитувчисидан ўз фарзанди тўғрисида маълумотлар олиб турганми? Ҳар бир ота-она ўқитувчиси ўтказган тадбирларда фаол иштирок этганми? - деган саволларга тўлиқ жавоб бера оладиган бўлсагина ўз фарзандларини маънан юксак шахс қилиб тарбиялашлари мумкин. Акс ҳолда, эса тарбияси оғир болаларни ҳам учратишимизга тўғри келиб қолади. Бундай ҳолат ўқитувчиларга алоҳида масъулият юклайди.

Мактаб ва оила ҳамкорлиги жараёнларида қиз болалар тарбиясига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Ширин сўзлилик, самимийлик, сермулоҳазалик, гўзал хулқ, яхши муомала, саронжом-саришталик қиз боланинг кўркидир. Унинг кўркига кўрк қўшувчи, одамийлик фазилатларини таркиб топтириб борувчи ота-онадир. Ота-онанинг панд-насиҳатларини дилларига жо қилган йигит-қизлар ҳаётда қоқилмайдилар, қийинчиликларга сабрли, бардошли бўладилар. Уларнинг келгуси ҳаёт йўллари ҳам порлоқ бўлади.

Демак, оилада ота-оналар ўз фарзандларининг улғайиб бораётганлигини теран ақл билан таҳлил қилиб боришлари керак. Айниқса, юқори синф ўқувчиларида ўзгараётган ички кечинмалар, физиологик ўзгаришлар ўқувчилар онги ва тафаккурини яхши ёки ёмон томонга ўзгартириши мумкин. Шу ўринда эътиборингизни бир ҳикояга қаратмоқчиман.

Бир куни Луқмони Ҳаким ўтиб кетаётсалар, бир она қизига насиҳат қилиб, яхши одатларни ўргатаётган эмиш: «Қизим сен ҳам балоғат ёшига етиб қолдинг. Эртага бировнинг хасмига борасан, меникига эса меҳмонга келасан, холос. Сен яхши ҳаёт кечираман, обрў эътиборли бўламан десанг, қайнонангни ҳурмат қил. Ҳаммадан эрта тур! Ҳамммадан кеч ёт! қўлинг эгри бўлмасин, бошинга қилич келса ҳам рост гапир. Ёлғончи, чақимчи, иккиюзламачи, ғийбатчи бўлма, қўлингдан келадиган хизматингни аяма, келган меҳмонни иззат – ҳурматини жойига қўйиб кузат. Оила аъзоларингни бировга ёмонлама, зийрак, доно, ақлли бўл! Куёвингни ҳурматини жойга қўй, кўчадан келганида кутиб ол! Кетганида кузатиб қўй. Саломни канда қилма. Шундагина бахт сенинг йўлдошинг, ғам – ташвиш эса кундошинг бўлади» дебди. Шунда Луқмони ҳаким «Онасини кўриб қизини ол!» деганлари шу бўлса керак деб, йўлларида давом этган эканлар [2].

Шуни таъкидлаш керакки, бу ривоят орқали оилада болаларни миллий тарбия мезонлари асосида тарбиялаш мумкин. Шу ўринда шуни таъкидлаш керакки бу ҳикоя орқали она ўз қизининг эртанги куни ҳақида қайғуриб, ўз фарзандини оилага тайёрлаш билан бирга ёш қизининг оилага бўлган муносабати, онги ва тафаккурини ривожлантирмоқда. Жумладан, она қизига:

- тушунтириш;
- намуна кўрсатиш;
- одатлантириш;
- илтимос қилиш;
- тилак – истак билдириш;
- ёлвориш – илтижо қилиш;
- маслаҳат бериш;
- ундаш;
- узр сўраш каби тушунчаларнинг мазмун мохиятини ривоят орқали сингдирмоқда. Бундан ташқари, инсонни ахлоқий тарбиялашда энг кучли тарбиявий восита сифатида:
- ўгит – насиҳатлар;
- ибрат кўрсатиш;
- маъқуллаш ва мақташ;
- мукофатлаш кабилардан фойдаланилса, самарали натижалар бериши кузатишлардан маълум.

Мактаб ва оила ҳамкорлигининг яхши йўлга қўйилиши ўқитувчиларга ;

- ўқувчининг мактабга келишида;
- ўқувчининг яхши ўқишида;
- ўқувчининг тарбиясида;
- ўқувчининг дарсларни яхши ўзлаштириб фаол иштирокчига айланишида оила билан ҳамкорлик ўқитувчига қулайликлар яратади ва ўқувчи билан ишлашда ўқитувчи қийналмайди.

Мактаб ва оила ҳамкорлигининг яхши йўлга қўйилиши ота – оналарга :

- фарзандлари яхши ўқишини;
- фарзандлари бўш, яъни қаровсиз қолмаслигини;
- фарзандлари мустақил ақлли, доно фикрлашларида ота-оналарга қулайликлар яратади.

Демак, бундай тизим юқори синф ўқувчиларининг онгида жаҳолатга қарши кураша олиш тафаккурининг ривожланишига ижобий таъсир этади. Шунинг учун ҳам мактаб ва оила ҳамкорлигини узлуксиз равишда йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар

1. Ҳасанбоева О. ва бошқалар Оила педагогикаси. –Т.: «Алоқачи», 2007.
2. Ҳайдарова Г.А. ва бошқалар Халқ педагогикаси. –Т.: «Тафаккур», 2009.
3. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х. ва бошқ. Педагогика фанидан изоҳли луғат. –Т.: «Fan va texnologiya», 2009.

РЕЗЮМЕ

Ҳозирги кунда таълим-тарбия жараёнида мактаб ва оила ҳамкорлиги масалаларини тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб турибди. Ушбу мақола айнан шу муаммони ёритишга қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена одной из актуальных проблем образования в которой исследуется сотрудничество школ и семьи в процесе образования. Исследование проблем образования является целью данной статьи.

SUMMARY

The article deals with one of the actual problem of the present day Education: it is collaboration of school and family in the process of education. Investigating problems of education is the main goal of this article.

КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШ – ҒОЯВИЙ ТАРБИЯНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНИ СИФАТИДА

Қ.А.Қадиров - *Ёшлар билан ишлаш ва маънавий-маърифий ишлар буйича проректор*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: коррупция, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик, стратегия, резолюция, конвеция, миллий ғоя ва маффкура, таълим-тарбия, педагогик соҳа.

Ключевые слова: коррупция, преступность и правонарушения, стратегия, резолюция, конвенция, национальная идея и идеология, образование и воспитание, педагогическая сфера.

Key words: corruption, crime and offenses, strategy, resolution, convention, national idea and ideology, education and upbringing, pedagogical sphere.

XX аср охири ҳамда XXI аср бошида коррупция иллат сифатида нафақат миллий хавфсизликка, балки келажак авлоднинг тарбиясига таҳдид солувчи омил сифатида ҳам намоён бўлмоқда.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев коррупциянинг миллий давлатчилик шаклланишига таҳдиди ва у олиб келиши мумкин бўлган оқибатлар ҳақида тўхталиб, «Жамиятимизда коррупция, турли жиноятларни содир этиш ва бошқа ҳуқуқбузарлик ҳолатларига қарши курашиш, уларга йўл қўймаслик, жиноятга жазо албатта муқаррар экани тўғрисидаги қонун талабларини амалда таъминлаш бўйича қатъий чоралар кўришимиз зарур» [1], дея куйиниб, барчани огоҳликка чақирган.

Коррупция ҳар қандай давлат ва жамият ҳаётига салбий таъсир кўрсатиши, давлатнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий функцияларининг талаб даражасида бажарилишига қаршилик кўрсатиши боис мамлакат 1997 йил август ойида қабул қилган Миллий хавфсизлик концепциясида коррупция миллий хавфсизликка таҳдид деб эътироф этилади.

Халқаро миқёсда ўтган давр мобайнида коррупцияга қарши курашиш ҳамда унинг олдини олишга қаратилган мустаҳкам ҳуқуқий база шаклланган. БМТ Иқтисодий ва ижтимоий кенгашининг Коррупцияга қарши кураш резолюцияси (1995 й.), кейинчалик эса Давлат мансабдор шахсларининг халқаро Ахлоқ кодекси (1996й.), Халқаро тижорат ташкилотларида коррупция ва порахўрликка қарши кураш ҳақидаги декларация (1997 й.), Миллатлараро уюшган

жиноятчиликка қарши кураш конвенцияси (2000й.) Бош Ассамблея томонидан қабул қилинган Коррупцияга қарши конвенция (2008 й.) ва бошқа халқаро ҳужжатлар мазкур иллатга қарши курашда муҳим халқаро ҳуқуқий асос вазифасини ўтамоқда.

Коррупцияга қарши курашиш борасидаги энг асосий халқаро ҳужжат, шубҳасиз, БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Коррупцияга қарши конвенция (2003йил 31октябрь) бўлиб, у ушбу жиноятнинг моҳиятини тўлиқ очиб, унга қарши курашиш чораларини белгилаб беради ва у ҳозирги кунда 130 дан ортиқ давлатлар томонидан ратификация қилинган.

Шу билан бирга, Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилотининг 1997 йилги «Халқаро тижорат операцияларида хорижий мансабдор шахсларнинг сотқинлигига қарши курашиш тўғрисида»ги конвенцияси, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг 1999 йилги «Халқаро операциялар ва ишларни олиб боришда мансабдор шахсларни хориж давлатларига сотилишига қарши курашиш тўғрисида»ги конвенцияси, Интерпол халқаро ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотининг 2002 йилги «Полиция ва Интерпол органларида коррупцияга қарши курашишнинг умумэътироф этилган стандартлари», Америка хукуматлараро ташкилотининг 1996 йилги «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги конвенцияси, МДҲнинг 1999 йилги «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги модель қонуни ҳам биз таҳлил қилаётган йўналишга тааллуқлидир.

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда Ўзбекистонда коррупцияга қарши кураш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. 2008 йил 7 июлда «Ўзбекистон Республикасининг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши кураш конвенциясига қўшилиши тўғрисида»ги қонун бу борадаги ишларнинг асоси ҳисобланади [2].

Коррупция иқтисодиёт ривожи, чинакам қулай тадбиркорлик ва инвестиция муҳити учун энг асосий тўсиқлардан биридир. Таҳлилларга кўра, бу иллат жаҳон иқтисодиётига ҳар йили ўртача 2,6 триллион доллар зарар келтиради.

Transparency International халқаро нодавлат ташкилоти томонидан юритиладиган “Коррупцияни тасаввур қилиш 2019” индексида Ўзбекистон 25 балл билан 5 поғонага юқорилаган ва 153 ўринни эгаллаган эди.

Ўзбекистонликлар фикрича, коррупция энг кўп тарқалган соҳалар бу: соғлиқни сақлаш, таълим, банк, божхона, суд, прокуратура, ички ишлар, коммунал хизмат соҳаларида, шунингдек, фуқароларни ишга қабул қилиш ҳисобланади [3].

Ўзбекистонда “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонун Қонунчилик палатаси томонидан 2016 йил 24 ноябрда қабул қилинган, Сенат томонидан 2016 йил 13 декабрда маъқулланган, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2017 йил 3 январда имзоланган ва 2017 йил 4 январда матбуотда эълон қилинган бўлиб, 6 боб, 34 моддадан иборат.

Ушбу Қонунда коррупцияга қарши курашишнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат деб белгиланган:

- қонунийлик;
- фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг устуворлиги;
- очиқлик ва шаффофлик;
- тизимлилик;
- давлат ва фуқаролик жамиятининг ҳамкорлиги;
- коррупциянинг олдини олишга доир чора-тадбирлар устуворлиги;
- жавобгарликнинг муқаррарлиги.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, сўнгги 10 йилнинг алоҳида йилларида жиноятларни иштирокчиликда содир этиш (жиноятда иштирокчиликнинг барча шакллари назарда тутилган) динамикаси тўлқинсимон ва ўзгарувчан хусусиятга эга бўлган. Маълумотларга кўра, умумий қайд қилинган жиноятлар улушида иштирокчиликда содир этилган жиноятлар 2012 йилда 16,8, 2013 йилда 14,75 ва 2014 йилда 14,52 фоизни, 2015 йилда 14,24 фоизни, аниқланган шахслар сони эса, 2012 йилда 37,68, 2015 йилда 36,11 ва 2017 йилда 34,7 фоизни, 2019 йилда 33,35 фоизни ташкил этган. Уларнинг қарийб 15 фоизи вояга етмаганлар томонидан ёки улар иштирокида содир этилган. Шунингдек, кузатувларга қараганда барча зўравонлик жиноятларининг тахминан учдан бир қисми иштирокчиликда содир этилади. Иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг яримидан кўпи ғаразли мақсадларда содир этилган жиноятларни ташкил этади. Иштирокчиликда содир этилган ғаразли жиноятларнинг асосий қисми эса, ўзгалар мулкини талон-торож қилиш билан боғлиқ жиноятлар ҳисобланади [4].

Содир этилган жиноятлар таҳлили шундан далолат бермоқдаки, оғир ва ўта оғир жиноятлар кўпинча битта шахс томонидан эмас, бир гуруҳ шахсларнинг бирлашиши натижасида содир этилмоқда. Хусусан, барча жиноятларнинг қарийб 1,4 фоизи уюшган гуруҳлар томонидан содир этилаётган жиноятлар (оғир ва ўта оғир жиноятларнинг 3,1 фоизи) сифатида рўйхатга олинган. Аммо, экспертларнинг таъкидлашига кўра, уюшган гуруҳлар томонидан содир этиладиган жиноятларнинг латентлик даражаси юқори бўлганлиги боис, уларнинг ҳиссаси умумий жиноятчилик улушида 20 фоиздан ортади. Шунингдек, республикамизда йилига 7–15 та атрофида жиноий уюшмалар фаолияти бўйича суриштирув ва тергов ҳаракатлари олиб борилади. Бундан ташқари, иштирокчиликда содир этилаётган жиноятлар натижасида юридик ва жисмоний шахсларга ҳамда давлатга жуда катта миқдорда моддий зарар етказилиши эътиборни ўзига жалб этади.

Айни дамда, келтирилган кўрсаткичлар иштирокчиликда содир этилган жиноятларнинг жамоат, қолаверса, давлат хавфсизлигига нечоғлик хавф солиши мумкинлигидан далолат беради. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг «бугунги кунда дунёда содир бўлаётган воқеаларни холисона баҳолар эканмиз, кескинлик ва хавф-хатарларнинг тобора ўсиб, геосиёсий қарама-қаршиликлар, ўз таъсир доирасини кенгайтиришга қаратилган курашнинг кучайиб бораётгани, радикализм, терроризм ва экстремизм каби таҳдидлар бизни ташвишга солмасдан қўймайди» [5], деб таъкидлаганликлари ушбу масаланинг нечоғлик долзарб эканлигини кўрсатади. Шу боисдан айнан мазкур ва юқорида таъкидланган бир қатор ҳолатлар ушбу муаммони илмий-амалий нуқтаи назардан ўрганиб, тегишли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишни талаб этади.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”[6]да коррупцияга қарши курашиш ва шаффофликни таъминлашнинг таъсирчан механизмларини жорий этишга алоҳида банд ажратилган. Ва бевосита олий таълим муассасаларида коррупцияни олдини олиш ҳамда маънавий-маърифий муҳитни соғломлаштиришни тақозо қилувчи қуйидаги йўналишлар белгилаб берилган:

- олий таълим соҳасида «Коррупциясиз соҳа» лойиҳасини изчил давом эттириш, коррупциянинг ҳар қандай кўринишига барҳам бериш;

- олий таълим муассасаларини тажрибали, ҳалол, пок виждонли, масъулиятли профессор-ўқитувчи ва ходимлардан шакллантириб, уларнинг вазифаларини аниқ белгилаб бериш;

- олий таълим муассасаларининг жамият олдидаги ҳисобдорлиги ва таълим сифатини таъминлашдаги масъулиятини ошириш, кенг жамоатчиликни шаффофлик ва холислик тамойиллари асосида таълим хизматлари сифати тўғрисидаги маълумотлар билан хабардор қилиб бориш;

- профессор-ўқитувчилар билан талабалар ўртасидаги бюрократик омилларни бартараф этиш, баҳолаш мезонларидаги шаффофликни кучайтириш, талабалар билимини баҳолашда адолатни таъминлаш;

- абитуриентлар ва магистратурада таълим олиш учун талабгорлар ҳужжатларини қабул қилиш, барча касбий (ижодий) имтиҳонларни ўтказиш, уларнинг билимини баҳолаш, ўқишни кўчириш ёки қайта тиклаш жараёнларида суиистеъмолчилик ҳолатларининг олдини олиш, бу борада жамоатчилик кенгашларининг ролини ошириш, шаффофликни таъминлаш;

- профессор-ўқитувчиларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлаш, ушбу касб жозибадорлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар кўриш;

- Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда олий таълим муассасалари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш, фуқаролик жамияти институтлари билан алоқаларини мустаҳкамлаш, жамоатчиликка ахборот тақдим этишнинг тезкор ва замонавий шаклларини жорий этиш;

- малака ошириш, илмий-тадқиқот ишларини тайёрлаш ва амалиётга татбиқ этиш, назорат-мониторинг, ходимларни ишга қабул қилиш ва лавозимга тайинлаш, олий таълим муассасалари фаолиятини ўрганиш ва тизимдаги бошқа жараёнларда шаффофликни таъминлаш;

- профессор-ўқитувчиларнинг ўқув юкламаларини оптималлаштириш, касбий фаолиятга замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш асосида олий таълим тизими ходимларининг меҳнат унумдорлигини ошириш;

- олий таълим тизимида педагог кадрларни ишга қабул қилиш, лавозимларга танлов ўтказишда адолат ва очиқликни таъминлаш, ўқув йили якунлари бўйича педагог кадрлар фаолиятига баҳо бериш, бу борада жамоатчилик назоратининг янги ва самарали механизмларини амалиётга жорий этиш;

- олий таълим муассасаларини молиялаштиришнинг амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига риоя қилиниши, харажатлар сметаларини шакллантириш тартибига амал қилиш ва ички молиявий тафтиш ишларини такомиллаштириш, ушбу жараёнда коррупцияга оид ҳолатларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этилишини таъминлаш;

- олий таълим тизимида кадрлар захирасини шакллантириш, одоб-ахлоқ нормаларига риоя этилишини таъминлаш масалаларини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш амалга оширилади.

- Концепция доирасида белгиланган вазифаларни бажариш орқали Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантиришда: олий таълим билан қамров даражасининг 50 фоиздан юқори бўлиши таъминланаиб, соҳада рақобат муҳити яратилади, қолаверса, Ўзбекистон олий таълим тизими Марказий Осиёда халқаро таълим дастурларини амалга оширувчи «хаб»га айлантирилиши таъминланиши кўзда тутилди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, бугун давлатимиз Янги Ўзбекистон - «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» тамойили асосида тараққиётнинг янги 3-ренессанс пойдесорини яратишга киришмоқда [7].

Демакки, миллий юксалиш учун энг катта хавфлардан бири сифатида коррупция иллати қайд қилиниб, унга қарши кураш тобора кенгайиб бормоқда.

Шундай экан, мамлакатимизда таълимнинг барча бўғинларида ёшлар тарбияси билан жиддий шуғулланиш, маънавий-маърифий ишларни тизимли ташкил этиш, бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг самарадорлигини ошириш, аҳоли, айниқса, ёшларнинг интеллектуал салоҳияти, онгу тафаккури ва дунёқарашини юксалтириш, ҳар хил кўринишдаги жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик ҳамда коррупцион иллатларга қарши мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ /Ш.М. Мирзиёев. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2016. -56 б.
2. Закиров Б.Э. Коррупцияга қарши курашишнинг ҳуқуқий асослари ва уларни такомиллаштириш йўллари. // Коррупцияга қарши курашиш – жамият ва давлат хавфсизлигининг гарови. – Республика илмий-амалий конференцияси материаллари (2015 йил 26 ноябрь). – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. – 367 б. 44-45б.
3. www.sputniknews-uz.com/20200211/Mirziev-korruptsiyaga-arshi-kurashish-choralarini-belgilab-berdi-13445595.html
4. Отажонов А.А. Жиноятда иштирокчилик институтини такомиллаштириш - коррупцияга қарши кураш самарадорлигини оширишнинг муҳим омили. // Коррупцияга қарши курашиш – жамият ва давлат хавфсизлигининг гарови. – Республика илмий-амалий конференцияси материаллари (2015 йил 26 ноябрь). – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. – 367 б. 38-39б.
5. Каримов И.А. Мамлакатимизни демократик янгилаш ва модернизация қилишга қаратилган тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириш – бош мақсадимиздир. / “Ҳалқ сўзи”. 2014 йил, 6 декабрь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. (www.lex.uz).
7. Қ.Қадиров. Янги Ўзбекистон: олий таълим тизимида ғоявий тарбия ишлари менежментини ривожлантириш ресурслари. Урганч давлат университети «Илм сарчашмалари» илмий-назарий, методик журнал. –Урганч: 2020, 12-сон, 195-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола янги Ўзбекистон шароитида дунё ҳамжамиятида ҳамда республикамизда коррупция иллатини олдини олишга қаратилган давлат сиёсати, олиб борилаётган ислоҳотлар, бу иллатни келтириб чиқарувчи факторлар ва уни олдидини олишга қаратилган масалаларга бағишланади.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена государственной политике, проводимым реформам, факторам, порождающим эту коррупцию, и вопросам, направленным на ее предотвращение в условиях нового Узбекистана, как в мировом сообществе, так и в нашей республике.

SUMMARY

This article is devoted to state policy, ongoing reforms, the factors that generate this corruption, and issues aimed at preventing it in the new Uzbekistan, both in the world community and in our republic.

ӘДЕБИЯТ САБАҚЛАРЫНДА Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «МУҒАЛЛИМГЕ РАХМЕТ» ПОВЕСТИН ОҚЫТЫЎ УСЫЛЛАРЫ

Г.Қалбаева – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
М.Алламбергенова – *оқытыўшы*
Қарақалпақ мәмлекетлик университети академиялық лицейи

Таянч сўзлар: адабий таълим, метод, услуб, матн таҳлили, ҳикоя, оғзаки ва ёзма машқлар.
Ключевые слова: литературное обучения, метод, прием, анализ текста, устные и письменные упражнение.
Key words: literary teaching, method, reception, text analysis, oral and written exercise.

Ҳәр бир сабақта муғаллимлер алдында оқыўшыларды жақсы оқытыў нәтийжелерине ерисиў сыяқлы қурамалы ўазыйпалар қойылады. Сонлықтан да муғаллим үйренилиўи тийис болған оқыў материалларының характерине қарап, ҳәр түрли методлардан өз орнында пайдаланыў талап етиледи. Т.Қайыпбергеновтың «Муғаллимге рахмет» повестин оқытыўда муғаллим сабақта ҳәр түрли методлардан пайдаланыў арқалы жақсы нәтийжелерге ерисе алады. Мәселен:

- оқыў материалларын аўызеки баян етиў методы (гүррин, түсиндириў);
- аўызеки ҳәм жазба шынығыў методы;
- көркем текст анализи методы:
- жаңа интерактив методлар: ақылый ҳүжим, БББ;

Повестти оқыў арқалы оқыўшыларға тәлим-тәрбия бериўде муғаллимниң алдында төмендеги ўазыйпалар қойылады:

- повесттен үзиндилер оқып бериў арқалы оқыўшыларда тәсирли оқыў көнликпесин қәлиплестириў;
- оқыўшылардың повесттиң мазмунына, идеясына толық түсине алыўына ерисиў;
- шығармаға қатнасқан қаҳарманлар характерин, психологиясын билиўге үйрениў, оларды өз түсиниги менен сөйлеп бериўге үйретиў;
- оқыўшыларды шығармада сөз етилип атырған ўақыялардың турмыс шынлығы менен байланыслылығын, яғный 1920-30-жыллардағы колхозласыў дәўириндеги аўыл турмысындағы қыйыншылықлар, билимлендириў, мәдeният, адамлардың санасындағы ескише түсиниклер, жаңадан келген муғаллим жәрдеми менен балалардың билим алыўға қызығыўшылығының артыўы сыяқлы ўақыялардың сол дәўир ушын типик шараят болғанлығын түсиндириў ҳәм буны ҳәзирги турмысымыз бенен салыстыра отырып, ой-жуўмақларын пайда етиў;

Сабақта өз алдына қойылған бул ўазыйпаларды орынлаў ушын муғаллим ҳәр қыйлы усыллардан пайдаланады. Муғаллим шығарманы үйренип атырғанда оның мазмунын ашыў, текст үстинде ислеў, оқығанды қайта гүрриң етиў сыяқлы тийкарғы жумыс түрлеринен пайдаланыўды, гүрриң мазмунын анализ етиў, пикир алысыўлар, жуўмақларды салыстырыў, ўақыя ҳәдийселер ортасындағы байланысларды анықлаўды билиўи керек.

Текст үстинде жумыс ислегенде төмендегише жумыс алып барылады.

1-басқыш: Муғаллим тәрепинен шығарманың идеялық мазмунын көркемлик пенен айтып бериледи. Муғаллим көркем етип сөйлеп берсе. шығарманың тәсирлиги артады. (егер мүмкиншилиги болса шығармадан үзиндилер көркем етип оқып бериледи. Оқыўшыларды роллерге бөлип оқытылса да болады)

Т.Қайыпбергеновтың «Муғаллимге рахмет» повестиниң мазмунын сөйлеп бериў. Шығармада колхозласыў жылларындағы аўыл турмысы сөз етиледи. Бирақ, шығармада тийкарғы дыққат колхозласыў мәселелери емес, жаңа дүзимге өтиў дәўириндеги адамлардың санасындағы өзгерислерди сөз етиўге қаратылған. Автор бул ўақыяларды жас өспирим балалар турмысынан алып, жас өспирим
Турдымураттың тили менен баянлайды.

Аўылда колхозласыў, кулаклар менен гүрес болып атырғанда жаңа дүзилген ҳүкиметтиң талабы менен аўылға балаларды оқытыўға муғаллим келеди. Аўылдың сада адамлары ол орыс муғаллими балаларды кәпирликке тәрбиялайды, шошқаның гөшин жеўге үйретеди, балаларды урады, балаларымызды аўылдан әкетип басқа жақларда оқытады, деген көзқараслар менен балаларын муғаллимге оқытыўға қарсы болады. Меңлимурат муғаллим усы көзқарасларды өзгертиў ушын ис жүзинде көп мийнет етеди. Үйме-үй жүрип бала жыйнайды. Бул ислерде оған жас өспирим Турдымурат жақыннан жәрдем береди. Азаннан кешке шекем жалаң аяқ асық ойыны менен Дүйсен молланың диний сабақларынан басқа ҳеш нәрсе көрмеген сада аўыл балаларының руўхый дүньясы, психологиясы, санасезими муғаллимниң тәсири астында оянады.

Муғаллим шығарманың идеялық мазмунын сөйлеп бериўи арқалы бас қаҳарманлар жас өспирим Турдымураттың ишки кеширмелери, психологиясы, ис ҳәрекетлери ҳәм муғаллим Меңлимураттың ақ көкиреклик, мийнет сүйгишлик, ҳадал минез-қулқы оқыўшыларда унамлы тәсир қалдырады. Сондай-ақ шығармада баянланған турмыслық ўақыяларды, олардың бир-бирине байланысын, ондағы қаҳарманлардың өз ара мүнәсибетлерин дурыс қабыл етиўине ериседи.

2-басқыш: Буннан соң сораў-жуўап усылынан пайдаланып, шығарма үстинде анализ жумысларын алып барыўы керек. Шығарманың мазмуны ашылып, анализ етилмесе, оқыўшылар шығармаға түсинбей қалады. Оқыўшылардың түсинигин анықлаў мақсетинде шығарманың мазмунынан алған тәсирлери бойынша сораў-жуўап өткереди. Бул ушын оқытыўшы бир неше сорраўлар таярлап келип, оқыўшылар менен сораў-жуўап өткереди. **Сораўлар:**

1. Склад урысын табыўда Турдымурат ҳәм Гулай қандай белсендилик көрсетти?
2. Автор сол дәўирдеги жәмийетке зыянын тийгизип жүрген айырым адамлардың типин қайсы образлар арқалы ашып береди? Шығармада олардың зыянлы исҳәрекетлери сүўретленген эпизодларды келтирип өтиң. (Сералы ҳәм Дүйсен образлары мысалында)
3. Мәтмурат не ушын баласы Турдымуратты мектепке жибермей қойды, усыған себепши болған ўақыяны айтып бериң?
4. Автор шығармада айырым тәрбиясы аўыр балалардың да типин жасайды. Бул қайсы образ? (Турдыбай образы)
5. Турдымурат Турдыбайдың үйине барғанда қандай ўақыяның гуўасы болады?
6. Турдыбайдың тәрбиясының бузылыўында кимлердиң айыбы бар деп ойлайсыз?
7. Турдыбай сыяқлы тәрбиясы аўыр балаларды Меңлимурат муғаллим қалайынша дурыс жолға салды ? ҳәм т.б.

3-басқыш: Муғаллим буннан басқа да методлардан пайдаланса болады. Мәселен, шығарманың мазмуны бойынша гүрриң, анализ өткерсе де болады. Бул гүрриңде бас қаҳарманы ямаса унамлы ҳәм унамсыз қаҳарманлар, олардың ис-ҳәрекетлери, характерлери ҳаққында сыпатламалар бериледи ямаса шығармадан бир эпизод алып, сол бойынша гүрриң өткерсе де болады. Бунда топар талабалары киши топарларға (шама менен 4 топарға) ажыратылады. Муғаллим повестти бапларға, абзацқа ямаса бөлимлерге (эпизодларға) бөлип, карточкаларға жазып келеди. Әлбетте, муғаллим

тәрбиялық әхмийети күшли болған, сондай-ақ, қаҳарман характерин ашып бериуге қаратылған эпизодты таңласа, мақсетке муўапық болады. Карточкалар киши топарларға ажыратылады. Тапсырманың орынланыў шәрти түсиндириледи. Карточкаларға шығармадағы төмендегидей эпизодларды алса болады.

1. Турдымурат, Сәрсенбай ҳәм Гүлайдың склад урысын тапқан ўақытта Гүлайдың өз әкесиниң де уры Дүйсен молла менен шерик екенлигин билиў эпизоды.

2. Турдымураттың Турдыбайдың үйине барған ўақытта оның ҳәм ата-анасының ерси қылықларын көргендеги тәсирлери баянланған эпизод. (Бул эпизодтың бала тәрбиясындағы әхмийети үлкен).

3. Меңлимураттың урыс дәўиринде бир топар қызлардың ауызбиршиликтиң жоқлығынан жаўға тутқын болып түсиўи туўралы айтқан гүрриңи.

4. Турдымураттың көлде жасырынып жүрген балаларды таўып, оқыўға әкелиуде Меңлимуратқа жәрдем бергенлиги ҳәм оған балалардың ата-аналарының оны сатқынлықта айыплаўы эпизоды.

Ҳәр бир топарлар өзлерине берилген карточкаларға түсирилген эпизодларды (ўақыяларды) өз топарларында анализ етеди. Образлардың ис-ҳәрекетлерин, характерин, психологиясын үйренеди ҳәм олар ҳаққында өз тәсирлерин, көзкарасларын билдиреди.

Қосымша сораўлар:

1.Қарақалпақ әдебияты тарийхында буннан басқа да жаңа мектеп муғаллими ҳәм ески мектеп муғаллими образын жаратыўда қандай жетискенликлер болды?

Жуўап: Бул сораўға 50-жыллардағы қарақалпақ поэзиясындағы И.Юсуповтың «Жолдас муғаллим» поэмасын ҳәм Ә.Шамуратов «Ески мектепте» повестиндеги ески мектеп молласының образын атап өтиў орынлы.

Сондай-ақ, Т.Қайыпбергеновтың муғаллими Ч.Айтматовтың «Биринши муғаллими» не уқсайтуғынлығын, бирақ Т.Қайыпбергенов шығармасын оннан бурын жазғанлығын, повесттеги сөз етилген ўақыялар, яғный 1920-30-жыллары тек ғана бизиң республикада емес, бурынғы аўқамның көплеген еллеринде жаңа дүзим орнаған жыллардағы болып өткен турмыс ҳақыйқатлығы екенлигин мағлыўмат сыпатында атап өтсе болады.

2. Ә.Шамуратов «Ески мектепте» повестиндеги ески мектептеги молла менен Меңлимураттың айырмашылығы неде?

Жуўап: Ески мектептеги молла «Жумалыққа» ҳеш нәрсе таба алмай, бос келген балаларды, сабаққа кеш келген балаларды шыбық пенен сабайды. Меңлимурат болса оған пүткиллей қарама-қарсы типте жаратылған муғаллим образы. Ол ҳәтте сабаққа келмей қалған балаларға да бақырмастан, изине ертип алып жүреди.

Айырым жағдайларда оқыўшылар шығарманың идеялық мазмуны менен ондағы қаҳарманлардың ис-ҳәрекети, характери, психологиясы менен жақыннан танысып болғаннан кейин ҳәр қыйлы дөретиўшилик жумыслар ислеўге болады. (жоба дүзиў, баян, ўақыялар сүўретлемеси, қаҳарманларға сыпатлама, киши көлемдеги шығарма ҳәм т.б)

Сабақ соңында муғаллим БББ методы арқалы оқыўшылардан сабақтан алған тәсирлери, жаңалықлары, билим ҳәм көнликпелери ҳаққында мониторинг жүргизсе болады.

Билемен - оқыўшылар шығарма бойынша бурын қандай дәрежеде мағлыўматқа ийе еди;

Билдим - бүгинги сабақтан нелерди билди, үйренди;

Билгим келеди- шығарма ҳаққында және нелерди билгиси келеди;

Жуўмақлаў сөзи. Бунда муғаллим сабақта үйренилген мәселелер бойынша жуўмақлаўшы пикирлерин билдиреди.

Әдебиятлар

1. Мамбетов К., Жақсимова Г. Қарақалпақ әдебияты (орта мектептиң 8-класы ушын сабақлық) - Нөкис: «Билим», 2005.
2. Пахратдинов А. Қарақалпақ әдебиятин оқытыў методикаси –Нөкис: «Билим», 2004.
3. Пахратдинов А. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасының актуал` мәселелери. -Нөкис: «Билим»,1989.
4. Пахратдинов А. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасының гейпара мәселелери. -Нөкис: «Билим», 1991.
5. Палымбетов К., Бердимуратова. З. Әдебиятты оқытыў методикасы (8-класслар ушын методикалық қолланба) -Нөкис: «Билим», 2009.
6. Юсупов Қ. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. –Ташкент: 2018.

РЕЗЮМЕ

Мақолада адабиёт дарсларида Т.Қайпбергановнинг «Муғаллимге рахмет» асарини ўқитиш жараёнида ўқитувчи олдида турган вазифалар ҳақида, шунингдек, адабий таълимнинг самарали метод ва усулларидан, жумладан, оғзаки ва ёзма машғулотлар методи (ҳикоя, қаҳрамон тавсифи, бадиий матнни қайта ҳикоялаш, иншо), бадиий матн таҳлили, савол-жавоб, ақлий ҳужум, БББ методи ва усуллардан максадга мувофиқ фойдаланиш ҳақида тавсиялар билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье предлагается некоторые рекомендации по эффективному обучению литературных произведении на уроках литературы на примере произведения Т.Кайыпбергенова «Муғаллимге рахмет», (Спасибо учителю). Авторами рекомендуются методы и литературные приёмы, также как метод устного и письменного обучения (повествование, описание героя, пересказ художественного текста, эссе) интерпретация художественного текста, вопрос-ответ, мозговая атака, метод ЗУХ (знаю, узнал, хотел бы знать).

SUMMARY

The article is devoted to the tasks facing the teacher in the process of teaching in literature lessons the narration of T.Kayipberganov "Thanks to Teacher", and also gave recommendations on effective methods and techniques of literary education, including the method of oral and written teaching (narration, description of the hero, retelling of a literary text, essay), interpretation of a literary text, question-answer, Brainstorming (kkk method know, knew, will know).

ҲУҚУҚ ТАЪЛИМИДА МАТНЛИ ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИНГ ВИЗУАЛ-МЕТОДИК ТАЪМИНОТИДАН ФОЙДАЛАНИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ – ПЕДАГОГИК МУАММО

Т.К.Кудайбергенова – *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Г.С.Бекбергенова – *эркин изланувчи*
И.Н.Ибодуллаева – *докторант*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ҳуқуқий давлат, ҳуқуқий маданият, инсон ҳуқуқлари, ҳуқуқий таълим-тарбия, жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури, ахборот дизайни, инфографика, ахборотларни визуаллаштириш, графикавий шакллар, визуал-методик таъминот.

Ключевые слова: правовое государство, правовая культура, права человека, правовое обучение и воспитание, Национальная программа повышения правовой культуры в обществе, дизайн информации, инфографика, визуализация информации, графические формы, визуально-методическое обеспечение.

Key words: state of law, culture of law, human rights, legal education, National program of improving the legal culture of society, design of information, infographics, visualize the information, graphic shapes, visual-methodic supply.

Ҳуқуқий маданиятни шакллантириш мавзуси ҳар қандай ҳуқуқий демократик давлат учун долзарбдир.

Мустақил Ўзбекистон ҳам жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари билан бир қаторда мамлакатда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида дадил одимлаб бормоқда. Бу йўлда жамият олдида турган асосий масала хусусида тўхталар экан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев қуйидагиларга урғу беради: “Жамиятда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш маданиятини шакллантириш, шу орқали мамлакатимизнинг халқаро нуфузини янада юксалтиришимиз зарур” [1].

2017-2021йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида мамлакатимизда ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлаш билан бир қаторда, барча таълим муассасаларида ҳуқуқий таълим-тарбия сифатини оширишга қаратилган устувор вазифаларни ҳам белгилаб берди. Дарҳақиқат, мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятини қуриш ва шакллантиришда ҳуқуқий таълим-тарбиянинг самарали ташкил этилиши ўта муҳим. Мамлакатимизда таълим тизимини янги босқичга олиб чиқишга қаратилган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилиниши жамиятнинг сифатли таълим олишга бўлган муносабатини ўзгартиришга олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 январдаги “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” ги ПФ-5618-сонли Фармонида жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда, энг аввало, таълим-тарбиянинг тизимли ва узвий равишда олиб борилишига алоҳида эътибор қаратиш, мактабгача таълим тизимидан бошлаб, аҳолининг барча қатламларига ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни чуқур сингдириш, шахсий манфаатлар ҳамда жамият манфаатлари ўртасидаги мувозанатни сақлаш ғояларини кенг тарғиб қилиш; ёш авлод онгига ҳуқуқ ва бурч, ҳалоллик ва поклик тушунчаларини ҳамда одоб-ахлоқ нормаларини чуқур сингдириб бориш, Конституциянинг муҳим жиҳатларини уларга болалигидан бошлаб ўргатиш вазифалари белгиланган[4].

Бугунги кунда юртимиз ёшларининг аксарият қисмида ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият муайян даражада паст бўлиб қолмоқда, бу кўплаб ёш йигит ва қизларимизнинг ҳуқуқий саводсизлигида, ҳуқуқий нигилизмида, ўз мажбуриятларини бажаришга нисбатан фуқаролик позициясининг шаклланиш даражасининг сустлигида, ўсмирлар орасида ҳуқуқбузарликнинг ўрин олаётганида ўз ифодасини топмоқда.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти унинг нафақат қонунларни билиши билан ифодаланади, балки ушбу билимларни ҳаётда қўллаш, мамлакатда мавжуд ҳуқуқий тизимга муносабат билдириш, шунингдек ҳуқуқ соҳасида ўз билимларини ошириш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялашда юзага чиқади.

Бугун биз ахборот технологиялари асрида яшаяпмиз.Турли хил ахборотларни излаб топиш ва уни тасарруф этиш имкониятлари кенгайиб бораётган ҳозирги даврда ўқувчиларнинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш, уларни турли оқимлардан ҳимоя қилиш, интернет тармоғи орқали кириб келаётган турли хил ахборот хуружларидан огоҳ этиш куннинг асосий вазифасига айланиб улгурди.

Глобал ахборотлашув шахслар ўртасида йирик ҳажмдаги маълумотларнинг алмашинуви содир бўлишига олиб келди. Шу билан бирга оммавий ахборот воситалари, хусусан, Интернетнинг функционал имконияти кўп сонли ахборотларни Ер шарининг турли нуқталарига тезкор узатилишини, улкан ахборот оқими ҳаракатланишини таъминламоқда. Мавжуд ахборотларнинг сони ва кўлами ижтимоий субъектлар томонидан уларни танлаш, таҳлил қилиш, қайта ишлаш ва ўзлаштиришда муайян қийинликларни келтириб чиқармоқда. Шу боис замонавий шароитда ахборот-коммуникацион, хусусан, 3Д технологиялар ёрдамида мавжуд ахборотларни соҳалар бўйича умумлаштириш, яхлитлаш йўлида изланишлар олиб борилмоқда. Бунинг натижаси сифатида айни вақтда тил истеъмолида “ахборот дизайни” (ахборотнинг ўзини эмас, балки уни етказиб бериш ва тақдим қилишни лойиҳалаштириш), “инфографика” (тез ва аниқ етказиш мақсадида мураккаб ахборот, маълумот ва билимларни етказиб беришнинг графикли усули), “ахборотларни визуаллаштириш” (инсон идрокини кучайтириш учун мавҳум маълумотларни визуал тасаввур қилишни ўрганиш) каби тушунчалар қўлланила бошланди.

Стенфорд университети педагоги Роберт Хорнуга кўра, ахборот дизайни шахслар томонидан ахборотларнинг самарали қабул қилинишига ёрдам бера олиши зарур. Ушбу талаб бугунги кунда янада долзарблашган. Бинобарин, матнли маълумотларнинг ўқувчилар томонидан ижобий қабул қилинмаслик тенденцияси шаклланди. Зеро, матнли маълумотлар билан танишиш, уларни қабул қилиш ва ўзлаштириш бир қадар кўп куч, вақт талаб этади. Ахборот ва маълумотларнинг визуал кўриш (графикавий шакллар – жадвал, расм, схема, диаграмма, “Идрок харитаси”, кластер, морфологик таҳлил асоси)да тақдим этиш) ўқувчиларда уларга бўлган қизиқишни кучайтиради, улар томонидан тез, осон ва самарали ўзлаштирилишини таъминлайди.

Шу сабабли замонавий педагогика олдига матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминоти (визуал-методик ишланмалар, иш қоғозлари, тарқатма материаллар, методик кўрсатмалар, машқ, масала ва топшириқлар тўплами)ни яратиш вазифаси қўйилмоқда.

Бу борадаги аниқ мақсад ва вазифаларни белгилашда қуйидагиларни инобатга олиш мақсадга мувофиқ: Визуал-методик таъминот ўқув

ахборотларини оддий, аниқ, тушунарли тарзда сифатли тақдим этиш; маълумотлар бирлиги ва яхлитлигини таъминлаш; ахборотларнинг бир-бирини тўлдириши, ўзаро мутаносиб ва мувофиқ бўлишига эришиш; ўқув материалларини осон ўзлаштириш имкониятини яратади. Бунинг натижасида таълим сифати яхшиланиб, самарадорлиги ошади.

Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик фанлари бўйича янги авлод адабиётларини яратишда ахборотли матнларни визуаллаштириш, ўқувчиларни эркин, таҳлилий, танқидий, ижодий фикрлашга ундовчи визуал-методик ишланмаларни яратиш йўлида ҳозирга қадар етарлича ютуқлар қўлга киритилмади.

Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, кейинги йилларда қабул қилинган қонун ва Президент фармонлари асосида ёшлар ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий компетенциясини шакллантириш бўйича умумтаълим мактаблари ўқувчилари учун матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминоти (визуал-методик ишланмалар, иш қоғозлари, тарқатма материаллар, методик кўрсатмалар, машқ, масала ва топшириқлар тўплами)ни яратишмуҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

Шу боисдан ҳуқуқшунос профессор ўқитувчилар олдида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш вазифаси кечиктириб бўлмайдиган вазифалар ҳисобланади. Булар қуйидагилар:

педагогик, психологик ҳамда ҳуқуқ ўқитиш методикасига оид босма ва электрон манбалар билан танишиш, лойиҳа ва ривожлантирувчи таълим технологияларининг дидактик имкониятларини, тегишли йўналишларда амалга оширилган илмий-педагогик тадқиқотлар натижаларини таҳлилий ўрганиш асосида ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминотидан фойдаланишнинг назарий-методологик асосларини ёритиш;

синергетик ёндашув асосида ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминотини шакллантиришда устувор бўлган ёндашув, тамойилларни аниқлаш ҳамда ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотлари визуал-методик таъминотининг мавжуд даражасини баҳолаш;

матнли ўқув ахборотларини визуал-методик трансформациясига оид хорижий тажрибаларни ўрганиш орқали умумий ўрта таълим мактабларида Ҳуқуқшунослик фанларини самарали ўқитиштехнологиясини ишлаб чиқиш;

технологик ёндашув асосида ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотлари визуал-методик таъминотини шакллантириш моделини яратиш;

педагогик ташхислаш орқали ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминоти даражасини баҳоловчи мезон ва даража кўрсаткичларини белгилаш;

стратегик ёндашув асосида ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминотини шакллантиришга оид илмий-методик тавсияларни ишлаб чиқиш.

Агарда: муаммо моҳиятини очиб берувчи терминологияни аниқлаш, тизимлаштириш орқали ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминотини шакллантириш жараёни тавсифланса; ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотлари визуал-методик таъминотини шакллантиришнинг устувор ёндашув ва тамойиллари аниқланса; ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотлари визуал-методик таъминотининг мавжуд даражасини баҳоланса; матнли ўқув ахборотларини визуал-методик трансформациясига оид хорижий тажрибалар ўрганилса; ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотлари визуал-методик таъминотини шакллантириш модели яратилса; педагогик ташхислаш орқали ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминоти даражасини баҳоловчи мезон ва даража кўрсаткичлари белгиланса; стратегик ёндашув асосида ҳуқуқ таълими бўйича матнли ўқув ахборотларининг визуал-методик таъминотини шакллантиришга оид илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилса умумий ўрта таълим мактабларида Ҳуқуқшуносликфанлари бўйича яратиладиган визуал-методик ҳамда электрон ишланмалар ҳуқуқ ўқитиш методикасини бойитиш ва такомиллаштиришга хизмат қилади.

Натижада: тадқиқотнинг муҳим назарий ғоялари, илмий-педагогик тажриба натижалари умумий ўрта таълим мактабларида ҳуқуқ ўқитиш технологиясининг такомиллаштирилишини таъминлайди; фан ўқитувчилари Ҳуқуқшунослик фанларинисамарали ўқитишга хизмат қиладиган методик таъминотга эга бўлади; инновацион ёндашув асосида шакллантирилган махсус методика, методик таъминот ҳамда ўқитиш технологиялари ўқувчиларда ўқув материалларини ўзлаштиришга бўлган қизиқишни ҳосил қилади; Ҳуқуқшунослик фанларининг пухта ўзлаштирилиши учун зарур педагогик шарт-шароитларни яратади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури тўғрисида”ги (28 май 1998 йил) Қарори // http://lex.uz/docc/819909.

3. “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури” (ЎзР Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 29 августда тасдиқланган) // http://lex.uz/

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” ги (2019 йил 9 январь) Фармони // http://www.lex.uz/.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги (2017 йил 7 феврал) ПФ-4947-сонли Фармони.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси умумтаълим мактабларида ҳуқуқ таълимида матнли ўқув материалларининг визуал-методик таъминотидан фойдаланиш технологияси – педагогик муаммо эканлиги, визуал-методик таъминот яратиш, унинг аҳамияти ва натижалари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассказывается использование визуально-методического обеспечивания текстового материала в правовом обучении в общеобразовательных школах Республики Узбекистан как педагогическая проблема, создание визуально-методического обепечивания, его значения и результаты исследования.

SUMMARY

This article discusses the technology of using and methodological support of textual teaching materials in the teaching process of law in schools of the Republic of Uzbekistan as a pedagogical problem, creating methodological supply, its necessity and consequences.

СТАНОВЛЕНИЕ ЗЕМСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КОЛОНИАЛЬНОМ ТУРКЕСТАНЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ РЕВИЗИИ СЕНАТОРА К.К.ПАЛЕНА. 1908-1909ГГ.)

Н.Б.Махмудова – *доктор философии по историческим наукам, доцент*
Бухарский государственный университет

Таянч сўзлар: земство, смета, божлар, хазина, минтақа, даромадлар, харажатлар, иқтисод, вилоят.
Ключевые слова: земство, смета, пошлина, казна, край, доходы, расходы, экономика, область.
Key words: zemsk, scheme, duty, treasure, region, profits, expenses, economy, province.

Проблема постановки и развития земского хозяйства в колониальном Туркестане, положение этого дела в крае, в историческом плане практически не изучалось. В учебниках, учебных пособия и историчес-ких трудах изучающих историю Туркестанского края, рассмотрение и введение в научный оборот термина «Земское хозяйство» практически не наблюдалось. Естественно необходимо первоначально рассмотреть сам термин «земство», которое трактуется как «дореволюционное местное самоуправление в сельских местностях с преобладанием дворянства в его органах», а Туркестанский край не входил в число административных единиц Российской империи, имевших самостоятельные земские учреждения. Они были созданы после отмены крепостного права для заведывания местными хозяйствами, находившимся до этого в введении различных правительственных учреждений. Это были выборные органы, с участием представителей всех сословий, однако в основе избирательной системе было положено выборное, имущественное и сословное начала, в результате чего преобладали помещики, а председателями губернских и уездных съездов были представители потомственных дворян [1:505]. Они избирались губернским и уездными земскими собраниями на 3 года, председателя же земской управы утверждал Министр внутренних дел, а с1890г. председателя и членов земской управы утверждал губернатор.

В Царской России земства были введены специальным «Положением» с 1 января 1864г., но на регионы, находившиеся на «особом положении», оно не распространялось. А такими регионами были 14 губерний Европейской России и Сибири, и колониальный Туркестанский край [1:631], а по проекту Положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях от 1867г. не были предусмотрены «ни областные денежные сборы с населения, ни потребности, удовлетворяемые за их счёт; установлены были лишь частные земские сборы, расходовавшиеся на содержание сельского общественного управления, и натуральные повинности по исправлению арычных мостов, спусков и подъёмов на почтовых трактах, а так же в случаях экстренной надобности в перевозочных средствах во время военных действий, натуральная подводная повинность, с последующей уплатой по определённой таксе за перевозку и павших при этом животных, допускалась и замена натуральной дорожной повинности деньгами, по раскладке на общества» [2:78].

Однако, с течением времени стали появляться новые виды обложений (сборы с кочевого и оседлого сельского населения, с недвижимого имущества в городе, с промысловых документов и акцизных патентов, с казённых земель и лесов, судебные сборы и пошлины, 2% - ый сбор с фабричных и заводских помещений находящихся за городом [2:180]), явившиеся источниками земских доходов и расходов, что в дальнейшем и послужило появлению, составлению и утверждению земских приходно-расходных смет, но не отдельного органа.

Необходимо рассмотреть путь прохождения составления и утверждения земских приходно-расходных смет, которые первоначально были годичные, т.е. составлялись на один год, как и для всех Российских губерний, что было утверждённое законом от 12 июня 1886г. Переход на составление трёхгодичных смет был утверждён с 1901 [2:6].

Во время рассмотрения предложения о переходе к трёхгодичному планированию смет в Совете, лишь один из членов Совета, высказался против этого предложения, объяснив это тем, что одногодичные сметы соответствуют интересам и нуждам земского хозяйства Туркестанского края. Однако, несмотря на критическое замечание, была предложена новая комбинация по составлению и утверждению без всяких «задержки и замедлений» двухгодичных смет, однако задержки не были устранены. Сметный материал должен был быть предоставлен к 1 мая предшествующего года, рассмотрение, исправление и переписка всего сметного материала занимала четыре месяца, затем сметы направлялись в Санкт-Петербург в Департамент Государственной экономики, а затем в Государственный Совет, обратно в Ташкент, что требовала не менее восьми месяцев. Таким образом, как посчитали члены Совета одногодичные и двухгодичные сметы не выгодны, а значит, практичность и необходимость перехода к составлению трёхгодичных смет доказана. В ходе ревизии К.К.Пален проследил за практичностью трёхгодичных смет, и оказалось, что «смета на трёхлетие 1904-1906гг. в утверждённом виде была получена в Ташкенте в июле 1904г., а смета на трёхлетие 1907-1909гг. в сентябре 1908г. Таким образом, и в трёхгодичной смете запаздывания бывали.

Правда запаздывание касалось только первого года, а последующие годы проходили нормально» [2:11]. Необходимо отметить значение составления и утверждения смет заключалось, в том чтобы по возможности в ней были предусмотрены все расходы, с одной стороны и доходы с другой стороны, причём все сметные исчисления должны были соответствовать с действительными потребностям, т.е. без преувеличений и преуменьшений, как расходов, так и доходов. Значит составление сметы должно быть как можно ближе подходить к моменту вступления в действие утверждённой сметы. Поэтому-то и актуальность одногодичных смет заключалась в том, что они была на момент составления и утверждения смет необходимыми именно на тот момент, а составление трёхгодичных смет было приблизительным, т.е. не учитывались реальные расходы на второй и третий года.

Вообще земства занимались чисто местными проблемами: дорожным и ирригационным строительством и поддержкой этих объектов в рабочем состоянии, организацией медико-санитарной и ветеринарной помощи, борьбой с вредителями сельского хозяйства, устройством в сельской местности школ, библиотек, противопожарными мерами и мн. др. Для выполнения всех этих работ земства имели свой бюджет, который складывался из специальных земских сборов (обложений с земельных капиталов, недвижимости, казённых и удельных лесов и земель, судебных сборов и др.). Кроме того были ещё и земские натуральные повинности. Всё это составляло сложное земское хозяйство. В России оно управлялось специальными земскими учреждениями. Специфика Туркестана состояла в том, что земское хозяйство там было, а специального органа для заведывания им не было. Управлялось оно сложно и многоступенчато.

Составление земских приходно-расходных смет, а это была огромная и скрупулёзная работа, возлагалось на присутствия уездных начальников и областных правлений. Утверждение этих смет проходило 3 ин-

станции – Канцелярию генерал-губернатора; особую комиссии, состоящую из управляющих Казённой и Контрольной палатами и представителя от Министерства финансов; и Совет при генерал-губернаторе, который её и утверждал. Для Совета и без того обременённого множеством других задач, земское хозяйство было «побочной отраслью», а потому все вопросы решались там медленно. Отдалённость членов Совета, находящихся в Ташкенте, от жизни на местах не способствовала пониманию ими местных нужд, а следовательно и полному их удовлетворению. Кроме того, поскольку члены Совета представляли каждый свою область, то им не были интересны земские дела других областей и уездов, равно как и края в целом. Например, Ферганское областное правление представ-ляло с 1901г. по 1908г. три проекта на строительство моста через реку Кара-Дарью, но, несмотря на то, что этот мост был нужен области и в экономическом, и в административном, и в военном отношениях (он должен был соединить ¾ Андижанского уезда с г. Андижаном), проект по необъяснимым причинам в смете на 1907-1909г. г. так и не был утверждён [3:15].

Отказывая от выделения из земских смет средств на неотложные работы на местах, Совет способствовал широкому развитию натуральных повинностей и дополнительных сборов с населения, ложившихся на него дополнительным тяжёлым бременем. Поскольку мост через Кара-Дарью был очень нужен в Андижанском уезде, он был всё же построен в 1909г., но только не на земские средства, а на дополнительные сборы с его жителей. «Таким образом,- писал К.К.Пален, - заботы чиновников, ведающих земским делом, об экономии кончаются тем, что население вносит дополнительные сборы» [2:62-64], что не способствовало, по его мнению, укреплению авторитета власти и порой «применение натуральных повинностей прямо воспрещалось законом: например с 1898 по 1907гг. на борьбу с саранчой по трём коренным областям было затрачено путём натуральной повинности около 15 млн. рабочих дней » [3:16].

Надо отметить, что земская казна в Туркестане, была очень бедной. Если в России в 1906г. на одного жителя приходилось в среднем 1 руб. 61 коп. земских расходов, то в Туркестане только 97 коп. При этом из них расходовалось меньше чем в России на строитель-ство и поддержание дорог в 5 раз, на народное образование – в 8 раз, на общественное призрение – в 40 раз, на медицину – в 7 раз, на ветеринарную часть – в 6 раз, на экономическое развитие – в 2,5 раза [2:54]. Расходовались земские средства неравномерно и несправедливо - административные расходы были намного больше производительных. Например, по смете на 1904-1906г.г., приведённой в отчёте ревизии по земс-кому хозяйству, расходы на строительство и ремонтные работы были распределены следующим образом – на ремонт помещений краевой администрации (дома и дачи генерал – губернатора и управляющего его канцелярией) – 37%; то же для областной администрации - 25,6%; для уездной администрации (квартира уездного начальника) - 5,7%; на школьные здания -12%; на амбулаторные пункты и больницы – 0,6%; на тюрьмы -17,4%; на все остальные здания, содержащиеся на земские средства,- 0.6%. и 1,1% на вознаграждение технического персонала [2:69].

Особенно несправедливым было распределение сметы земских расходов на 1907-1909г.г., на народное образование. Если на нужды русской сельской школы в крае выделялось ¼ расходов на народное образование, то на школы для сельского коренного населения – менее 1/10, и это несмотря на то, что оно вносило в земскую кассу 9/10 всех её средств. Эта неравномерность распределения возмутила даже, такого убеждённого колонизатора как сенатор К.К.Пален. Он записал в отчёте: «Пересмотр всей сметы на народное образование является одной из ближайших задач земского хозяйства в Туркестане» [2:66-67]. В итоге проверок, К.К.Пален делает вывод, что постановка всего земского хозяйства, равно как и руководство им, в крае были крайне несовершенны. «Земский опыт Туркестана, - писал он, - приводит к выводу о необходимости децентрализации заведывания земскими повинностями. Причём не только по областям, а может быть и по уездам» [2:64]. К.К.Пален считал, что особенно пагубно отражается на земском хозяйстве сосредоточение решения всех его проблем в руках Совета при генерал – губернаторе. Поэтому в своём заключении по итогам ревизии он делает жёсткий вывод: «При несовершенстве тех начал, на которых зиждется постановка всего земского хозяйства в крае, ожидать от местных органов, обремененных многообразными служебными обязанностями, особенно широкой инициативы нельзя. Совет же, убивая ничтожные зачатки инициативы, задерживает развитие края» [3:15-16].

В материалах ревизии сенатора К.К.Палена приводятся интересные факты о развитии лечебного дела в крае. Особенно подробные сведения приводятся о медицинских учреждениях созданных европейцами, однако только в трёх коренных областях края. Русские внесли в традиционный образ жизни коренных жителей края совершенно новые для них европейские, лечебные учреждения - больницы, амбулатории, аптеки, однако нельзя отрицать того факта, что традиционная, восточная медицина имела и имеет до сегодняшнего дня своё место и значение в развитии мировой и современной медицины.

Таким образом учитывая вышеуказанные сведения, можно сделать вывод: что в ходе ревизии сенатором был подготовлен один специальный отчёт, опубликованный на 721 странице, самый объемный отчёт, где даётся подробная характеристика «Земского хозяйства Туркестана» опубликованный в 1910г. [2], рассматривается длительный путь модернизации управления Туркестанским краем в интересах метрополии, разработка одногодичных смет и утверждение трёхгодичных земских приходно-расходных смет. Приводятся обширные сведения отдельно по всем областям и по краю в целом о земских доходных и расходных сметах на 1901-1903г.г.; 1904-1906г.г.; 1907-1909г.г., а так же о выполнении натуральных повинностей – дорожной, ирригационной, по борьбе с саранчой и стихийными бедствиями, о состоянии и проблемах организации медико-санитарной и ветеринарной служб.

Литература

1. Большая Советская энциклопедия. Том 9. –Москва: 1972. -С.505.
2. Земское хозяйство. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером графом К.К.Паленым. -Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. –С. 721.
3. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчёта о произведённой в 1908 – 1909 г.г. по высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером графом К.К.Паленым ревизии Туркестанского края». 1-2 части. -Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. –С. 53.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Туркистон мустамлалакачилигада “земск хўжалиги”ни шакллантириш масалалари кўриб чиқилди. Шунингдек, “земск” тушунчасининг мохияти очиб берилган. Туркистон ўлкасида ва Россия империясида земск босқаруви жорий қилишдаги фарқлар кўрсатилган. Мақолада тасдиқланган земск даромадлари ва харажатлар сметасини ташкил этиш ва бажариш таҳлил қилинди.

РЕЗЮМЕ

В статье, рассматриваются вопросы становления “земского хозяйства” в колониальном Туркестане. Освещено значение понятия “земство”. Показаны различия введения земского управления в Туркестанском крае и в Российской Империи. Проанализировано организация и исполнение утверждённых земских приходно-расходных смет.

SUMMARY

The article discusses the issues of the formation of “zemsk household” in colonial Turkestan. And the meaning of the concept “zemsk” is highlighted. The differences in the introduction of “zemsk” administration in the Turkestan region and in the Russian Empire are shown. The organization and execution of the approved “zemsk” income and expenditure estimates has been analyzed.

APPROACHES TO TEACHING STUDENTS’ ACADEMIC WRITING AT UNIVERSITY

L.G.Makovskaya - *Senior teacher*
Westminster International university in Tashkent
J.Sh.Djumabayeva - *Doctor of Philology*
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Tayanch so’zlar: akademik yozuv, mahsulot, janr, uslub, jarayon, teskari aloqa, tahrirlash
Ключевые слова: академическое письмо, продукт, жанр, стиль, процесс, обратная связь, редактирование
Key words: academic writing, product, genre, register, process, feedback, editing

Academic writing has become one of the most important skills to be developed by the university students. However, they usually consider this skill complicated as writing might require knowledge and application of many other linguistic aspects and academic skills. Therefore, language teachers should be able to apply the ways of teaching writing that will work well for students and be relevant for their further studies at the higher education institution.

One of the approaches to teaching academic writing at the tertiary level is to focus on the product, i.e., the written work. This approach has been widely used in different learning contexts worldwide. Initially, teachers focused on the text that should be produced by students and provided a sample that they should follow. Such an approach brought some negative consequences as learners started copying the given model and did not produce an appropriate piece of writing. However, later the focus was made on the genre or text types especially in the courses of English for academic purposes, which has become quite popular in the English-medium institutions and EFL/ESL programmes [3].

There are several aspects language instructors should pay attention to when applying text approach to teaching academic writing. First, it is important to introduce students to the genre of writing. Hyland explains that “socially recognized ways of using language for particular purposes are called *genres*” [2:18]. Although there are a great number of text types that learners can produce, most language programmes at universities introduce argumentative essays, case studies, reports, reflective writing, dissertations, and research papers. It should be noted that depending on their major, students might be required to write different genres. For instance, business learners need to know how to write reports and different types of emails, whereas physicists should be able to produce laboratory reports and take notes on their experiments. In addition, the same genre might be understood differently and have dissimilar requirements in different fields of study. That is, a report to be written by law students will have a different structure from the one produced by economics students.

An essay is still one of the most popular genres taught at language courses. Even though most language learners are aware of the general structure of an essay (i.e., introduction-body-conclusion), teachers’ job is to provide relevant structure for the written piece they expect from their learners. For example, in case students should produce a summary-response essay, the body part will include a short summary of a reading or listening material, and the student’s reaction to the topic, which might be given in one or more paragraphs. Some language programmes might require writing an extended research-based essay of up to 2000 words, which means students should be introduced to its functional organisation. Hyland suggests helping “students develop effective paragraphs through the creation of topic sentences, supporting sentences, and transitions, and to develop different types of paragraphs” [2:6]. This way they will learn to produce connected sentences, which might be applied to writing different text types.

Second, apart from the structure, learners should be able to provide their own arguments in writing. Coffin et al. explain that argumentation might be understood differently, but the most important point is for students to take and show their position on the topic/issue (not just discussing for and against views) and persuade the reader by providing logical reasoning [1]. Another key aspect is for students to be able to support their arguments from the relevant and reliable sources. Language teachers should show learners how to differentiate between reliable and unreliable material both online and offline and introduce the criteria for evaluation (i.e., authority, relevance, currency, references). As the material should be properly incorporates, university lecturers should identify which refencing system (e.g., APA, MLA, Harvard, Chicago, Oscola) will be applied and then teach students to use the source texts appropriately in their writing.

Product-based approach also includes focusing on the register, i.e., “a range of linguistic aspects that are related to the contexts in which authors write” [1:28]. Formality is one of the most important aspects, which should be explained to students; so, they should be aware of the differences between an email to the teacher and a friend or a business-related letter. Academic vocabulary is another significant aspect, and it should be introduced to students as most of them believe it is sophisticated and try to avoid it. Learners should know that the use of proper general and academic as well as technical (i.e., subject-specific) words is vital, and the use of colloquial phrases and slang should be avoided in academic writing. In addition, formality means applying complex sentence structures and avoidance of personal pronouns [1]. Language instructors should teach learners to apply nominal style, i.e., using more noun and adjectives rather than verbs and adverbs when composing sentences (e.g., “The development of the new project might take longer than the designer expected to at the beginning”). Using personal pronouns in academic writing is usually not recommended, but requirements might differ depending on students’ major or the genre (e.g., *I* or *we* can be used in reflective writing).

Another approach to teaching academic writing at the tertiary level is to focus on the process, i.e., the way the written work is produced. Matsuda and Silva explain that “learning to write requires the development of an efficient and effective composing process” [3:241]. Teachers should focus on the stages, which learners should go through when producing a written piece, i.e., pre-writing, planning, drafting, reviewing, editing, and submitting. A pre-writing stage might include a number of various activities or tasks that should help students to decide on what and how to write. Some of them may include discussion of the topic, brainstorming, collecting information from the reliable sources, reading about the topic, and taking notes on the material.

After that students are recommended to start planning their writing, which some of them omit in the process. However, this stage is vital as it helps to organise the ideas, put all of them into logical order, decide on the evidential support from the sources before they start the writing process itself. Language instructors might introduce different tools for planning, i.e., mind-mapping, outlining, or listing. Students can also apply their own way of organizing ideas.

The next stage, drafting, is one of the most complicated for learners. Due to laziness or irresponsibility or any other factors, they tend to avoid producing drafts and just submit the final product at the end of the course. It is therefore recommended for teachers to set deadlines for the draft submission, which allow students to either produce part of the written assignment or the whole piece. The number of times learners should submit their draft for feedback depends on the complexity of the task and requirements of the programme. The review stage follows providing the draft and might include peer and teacher's feedback on the written work. Peer-review is a complicated task as it requires all learners on the course to be responsible for the comments they give. Some students might avoid providing feedback on peers' assignment as they believe that their knowledge of linguistic aspect might not be enough, while others do not tend to be open for criticism from their classmates. Therefore, providing checklists, which contain a set of detailed statements or questions on the written task, might be useful in the language classrooms. Yang recommends asking students to take notes when peer-reviewing, as they can later be used in the revision stage [4]. Thus, it is important to raise students' awareness of peer-review usefulness.

Teachers' feedback is always appreciated as students trust their lecturers' knowledge and expertise. Comments can be provided in different ways, i.e., electronically (in the Google document, using side comments or track changes), in oral (during or after the lesson) or written (on students' paper) form. Sometimes a combination of two or three ways might be recommended. Yang also suggests conducting teacher-student conferences, i.e., one-on-one meeting with a student, that allow fruitful discussion of a paper [4]. It might be time-consuming, but the result in most cases is better quality of a written task. There is quite a lot of debate on how detailed teachers' feedback should be because there should not be only error correction (e.g., grammar and vocabulary), but also suggestions for further improvement (e.g., content-wise), recommendations on further reading and providing useful links to online material. Depending on the level of students' knowledge and skills, some written papers might require more detailed explanation on language use, structure, or organization of ideas, while for others some suggestions and rare correction on linguistic aspects will work well.

After receiving lecturers' feedback students are expected to improve their written tasks. This stage is different for every learner, as they might be required to re-write the whole piece, work on grammar structures and vocabulary, search for additional sources to support their ideas or change the style of writing. Weaker students may need to approach their teacher for the second or third time, whereas stronger ones might ask only for some clarification when improving the written assignment. Therefore, teachers should allow sufficient amount of time for all students to edit and proofread their work before the submission. Hyland clarifies that stages in the writing process are "recursive, interactive, and potentially simultaneous", which means students might go through all of them more than one time [2:11]. Hence, when planning the programme, language teachers should consider a possibility for redrafting.

In conclusion, both approaches, product and process-oriented, are important for developing writing skills of English language learners. There is no one perfect way of teaching writing as every approach might have its own benefits in certain learning contexts; therefore, it might be recommended either to combine them or prioritize one over another, but not to exclude any of them in teaching writing at university.

References

1. Coffin C. et al. Teaching Academic Writing: A Toolkit for Higher Education. -London and New York: Routledge, 2005
2. Hyland, K. Second Language Writing. Cambridge: Cambridge University Press. 2003 – P.2-22.
3. Matsuda, P.K. and Silva, T. Writing. In: Schmitt, N. (eds). An Introduction to Applied Linguistics. Abingdon: Hodder & Stoughton Ltd., 2010 - P.232-246.
4. Yang, M. A Process–Genre Approach to Teaching Writing to Medical Science Graduate Students. In: Kasten, S. Effective Second Language Writing. Alexandria: TESOL Inc., 2009 - P.77-88.

REZYUME

Ushbu maqolada oliy o'quv yurtlarida akademik yozuvni o'rgatish yondashuvlari muhokama qilinadi. Mahsulotga yo'naltirilgan yondashuv matnning tuzilishi va o'quvchiga taqdim etilishi kerak bo'lgan til xususiyatlariga qaratilgan. Jarayonga yo'naltirilgan yondashuv bosqichma-bosqich yozish topshirig'ini o'z ichiga oladi. Talabalarning darajasi va dastur talablariga qarab ikkala yondashuvning kombinatsiyasini tavsiya etish mumkinligi tushuntiriladi

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются подходы к обучению академическому письму в высшем учебном заведении. Подход, ориентированный на продукт, фокусируется на структуре текста и языковых особенностях, которые должны быть представлены учащимся. Подход, ориентированный на процесс, включает поэтапное составление письменного задания. В статье объясняется, что в зависимости от уровня студентов и требований программы может быть рекомендовано сочетание обоих подходов.

SUMMARY

The article discusses the approaches taken to teaching academic writing at the university. Product-oriented approach focuses on the text structure and language features that should be introduced to students. Process-based approach includes a step-by-step composing of a written assignment. It is explained that depending on the students' level and programme requirements, a combination of both approaches might be recommended.

ФИЗИКАНИ МЕҲНАТ ТАЪЛИМИ БИЛАН БОҒЛАБ, ЭКОЛОГИК МАЗМУНДА МАСАЛАЛАР ТУЗИШ ВА ЕЧИШ БЎЙИЧА МУСОБАҚА ТАШКИЛ ҚИЛИШ ҲАМДА УНИ ЎТКАЗИШ

М.Мухлибоев – *педагогика фанлари номзоди, доцент*

Гулистон давлат университети

Б.Авезов – *доцент*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: экологик, интегратив экологик, сифат, сонли, график ва экспериментал, амалий кўникма, диффузия, атмосфера, карбонат ангидрид.

Ключевые слова: экологический, интегративний экологический, качество, количественний, графический и экспериментальний, практические навыки, диффузия, атмосфера, карбонат ангидрид.

Key words: ecological, integrative ecological, quality, quantitative, graphic and experimental, practical skill, diffusion, atmosphere, carbonate anhydride.

Физикани меҳнат таълими билан боғлаб, экологик мазмунда масалалар тузиш ва ечиш бўйича мусобақа ташкил этиш ҳамда уни ўтказиш ўқувчиларни нафақат тарбиялаш, балки уларнинг билиш фаолиятларини фаоллаштириш, ўқишга ва ижтимоий фойдали меҳнатга бўлган қизиқишларини ўстириш

воситаси ҳамдир. Аксарият ўқитувчилар бу соҳада олиб борган ва олиб бораётган амалий ишлари, ўқув-тарбия жараёнида мусобақанинг ижобий роли ва ахамияти борлигини кўрсатди [1:70].

Физикани меҳнат таълими билан боғлаб, экологик мазмундаги масалаларни тузиш ва ечиш бўйича мусобақа ташкил қилиш ҳамда ўтказишдан мақсад, сонли кўрсатгичлар бўлмасдан, балки сифат кўрсатгич, яъни аникроғи ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини фаоллаштиради.

Интегратив экологик мазмундаги материаллардан фойдаланиш орқали ўқувчиларнинг физикадан синфдан ташқари (олимпиада, конференция, кўргазмали қуроллар тайёрлаш кўрик-танлови ва бошқалар бўйича) ишларни ташкил этиш ҳамда уларни ўтказиш мумкин [2:254]

Ҳар бир ўқувчи ўз ўртоқларидан орқада қолмаслик, ўз синф жамоасини олдинги ўринга олиб чиқишга ҳаракат қилиш масъулиятини хис этгани ҳолда физикани интегратив боғлаб, кўпроқ адабиётлар ўқийди, изланади. Натижада уларнинг билими, амалий кўникма ва малакалари кўлами кенгайиб, мазмуни чуқурлашиб боради. Интегратив экологик мазмундаги материаллар асосида физикадан масалалар танлаш, тузиш ва ечиш бўйича мусобақани ташкил қилишнинг оммавий ва якка шакллари ўқув жараёни мазмунини бойитади, ўқувчиларнинг ўқишга бўлган масъулияти ва қизиқишларини оширади.

Физика ўқитувчиси ўқувчиларнинг билими, кўникма ва малакаларини ҳисобга олган ҳолда гуруҳларга ажратади. Ўқувчиларнинг интегратив экологик мазмундаги физика масалаларини танлаш, тузиш ва ечиш бўйича ўтказилган мусобақани баҳолашда нафақат аниқ натижаларга асосланиши, балки ҳар бир ўқувчининг ижодий ташаббусини ҳам инобатга олиш зарур.

Қуйида физикадан интегратив экологик мазмундаги масалалар танлаш, тузиш ва ечиш бўйича мусобақалардан намуна келтирамиз:

Дарснинг мақсадга мувофиқ мусобақа асосида масалаларни танлаш, тузиш ва ечишга ўқувчиларни ўргатиш, интегратив экологик мазмундаги материалларнинг физик асосларини ўрганиш бўйича билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, ривожлантириш дарси бўлиши мумкин.

Дарсда ўқувчиларнинг иш фаолиятини фаоллаштириш мақсадида биз уларнинг мусобақасини ташкил қилишда гуруҳларга бўлишни таклиф қилдик. Мусобақа гуруҳ ғолибини аниқлаш мақсадида ҳар бир гуруҳдан бир нафардан ҳайъат аъзосини сайлаймиз. Ҳайъат аъзоларининг ҳар бирига аниқ вазифа аниқланади [4:206].

Физикадан интегратив экологик мазмундаги масалаларни танлаш, тузиш ва ечиш бўйича мусобақани ўтказишда сифат, сонли, график ва экспериментал масалалардан фойдаланиш ўринли. Мусобақа дарсларини ўтказишнинг мақсадлари:

Таълимий: Ўқувчиларнинг билимини мустаҳкамлаш.

Тарбиявий: Ўқувчиларни жамоа бўлиб ишлашга ўргатиш, уларда ўлка экологиясига оид билим, амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш.

Ривожлантириш: Ўқувчиларнинг ўзлаштирган назарий билимларини амалда қўллай билишга ўргатиш, атроф-муҳит ҳодисаларининг физик-экологик моҳиятларини тушунтира олиш, амалий кўникма ва малакаларини шакллантириш.

VIII с и н ф

Диффузия ҳодисасидан фойдаланиб, физикадан интегратив экологик мазмунда масалалар танлаш ва ечиш.

I. Физика ўқитувчиси биология, меҳнат таълими ўқитувчилари билан ҳамкорликда машқ учун команда аъзоларига режа асосида олдиндан тайёрланган савол-топшириқларни беради.

Биринчи командага топшириқ: Қўзани дефолиация қилишни экология нуқтаи назардан тушунтиринг.

Иккинчи командага топшириқ. Диффузия йўли билан ўсимлик барглари орқали озиқланишида дефолиациянинг экологик оқибатларини физика, биология, кимё нуқтаи назардан тушунтиринг.

II. Ҳар бир команда сардорларига алоҳида-алоҳида сифат масала тузиш топшириқлари берилади. Бу масалаларни ечишга 10 минут вақт ажратилади. Ҳар бир команда сардори масалани мустақил тузиш ва ечишни доскада бажаради.

Сардорларга топшириқ.

I. Нима учун бир хужайрали организмлар махсус нафас олиш организмисиз ҳам яшайверадилар?

2. Нима учун кўп хужайрали организмлар махсус нафас олиш организмисиз яшай олишмайди? Ҳар иккала масалани интегратив ва экология нуқтаи назардан ечинг.

Бундай мазмундаги сифат масалаларини танлаш, тузиш ва ечишга 5-7 минут вақт ажратиш мақсадга мувофиқ. Кейин варақлар йиғиштириб олинади, қолган 2-3 минутда сифат масала танлаш, тузиш ва уларни доскада ечиш муҳокама қилинади.

Физика ўқитувчиси, меҳнат таълими ўқитувчилари билан келишилган ҳолда ҳар бир ўқувчининг физикадан интегратив экологик мазмунда танлаган, тузган ва ечган масаласини текширишади ва баҳосини журналга қўйишади (якка ва жамоа).

Олимпиада ўткaзиш

Олипиада ўтказиладиган синфдан ташқари иш шаклларидан бири ҳисобланади.

Бизнинг кузатиш ва педагогик тажриба-синов ишларимиз мактаб олимпиадасини икки турда ўтказиш мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатди:

I. Мактаб ичида, яъни синфлар аро.

II.Мактаблараро.

Физикадан қуйидаги интегратив экологик мазмундаги мактаб олимпиада турлари билан танишиб ўтамиз.

Биринчи тур

Мактаб ичида олимпиада ўтказиш.

Олимпиадага физика ва меҳнат таълими тўгараклари аъзолари, шунингдек, шу синфдаги хоҳловчи ўқувчилар қатнашишлари мумкин.

Бундай олимпиадани ташкил қилиш ва уни ўтказишда қуйидагиларни эътиборга олиш зарур.

I. Олимпиаданинг ўтказилиши учун масъулият кўпроқ физика ўқитувчиси зиммасига юкланади.

2. Олимпиада масала ва саволларини физика ўқитувчиси кимё, биология, меҳнат таълими ўқитувчилари билан келишган ҳолда экологик мазмундаги материаллардан фойдаланиб тузадилар.

3. Масала ва саволларга бериладиган жавоб фақат ёзма шаклда бўлиши керак.

Иккинчи тур

Мактаблараро олимпиада ўтказишда қуйидагилар ҳисобга олинади:

1. Олимпиаданинг ўтказилиши учун физика ўқитувчисининг жавобгарлиги.

2. Олимпиада раиснинг кириш сўзи билан бошланиб, умумлаштирилган натижаларнинг тугалланиши.

3. Олимпиадада интегратив экологиянинг физик асосларини кўрсатувчи кўргазмалар ташкил қилиниши (қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш техникаси ва технологик жараёнларнинг ютуқлари).

4. Олимпиада масала ва саволлари физика дастурига мувофиқ ҳайъат аъзолари томонидан тузилади.

5. Олимпиада қатнашчилари берилган масала ва саволларга алоҳида-алоҳида хоналарда тинчликни сақлаган ҳолда мустақил ҳолда жавоб бериши.

6. Масала ва саволларга жавоб фақат ёзма равишда

бўлишлиги.

7.Олимпиада ғолиби масала ва саволларга берилган жавобларга нисбатан йиғилган балнинг кўплиги билан синфлар бўйича эса кўпроқ оммавийлиги яхши, тўғри жавобларнинг кўплиги билан аниқланади.

Қуйида олимпиада ўтказишнинг намунавий режасини келтирамиз.

Олимпиадани ўтказиш ҳайъати таркибида мактабнинг ўқув ишлари бўйича мудири, физика, меҳнат таълими ўқитувчилари, олимпиадада иштирок этувчи синфларнинг синф раҳбарлари бўлишадилар.

Ҳайъат раиси ўқувчиларга олимпиада ўтказишнинг мақсади ва вазифалари тўғрисида қисқача ахборот бериб, унинг кун тартиби ва олимпиада ўтказиш қоидалари билан таништиради.

Хулоса қилиб айтганда ўқувчиларга интеграцион асосда экологик мазмундаги масалалар тузиш ва ечишдаги билим савиясига таъсир этувчи омиллар қуйидагилар.

1. Ўқувчиларда экологияга доир назарий масалаларга мустақил ва ижодий муносабатда бўлиш қобилиятлари ривожланди.

2. Ўқувчиларда абстракт тафаккур ва мантиқий фикрлаш ўсди.

3. Ўқувчиларда амалий кўникма ва малакалар шаклланди.

4. Ўқувчиларда ташаббускорлик, тежамкорлик, тадбиркорлик, ижодкорлик шаклланди.

5. Ўқувчиларни билвосита моддий ишлаб чиқаришга тайёрлайди.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон демакратик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: “Ўзбекистон”, 2016.
2. Болиев М.Н. "Илғор педагогик технология". – Самарқанд: 2005.
3. Ишмуҳамедов Р.Ж. «Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари». –Тошкент: 2003.
4. Олимов Қ. ва бошқалар. “Касб таълими услубияти”. –Тошкент: 2006.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы изменения отношения школьников к окружающей среде в процессе интеграции предмета трудового воспитания с физикой в общеобразовательных школах на основе укрепления экологических знаний учащихся.

РЕЗЮМЕ

В данной статья служит при изменение отношения их окружающей среды и усовершенствование экологических знаний в процессе интеграционного обучение предмета трудового обучение и физикой.

SUMMARY

This article serves changing the attitude of their environment and improving environmental knowledge in the process of integrative training in the subject of labor training and physics.

O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA DALILLAR BILAN ISHLASHNING AHAMIYATI

Sh.Murodova - *o‘qituvchi*
Yunusobod tumani 240-maktab

Tayanch so‘zlar: matn, badiiy matnlar, dalil, isbot, fakt, idrok etish, aloqadorlikni topish, xulosani dalillash.
Ключевые слова: текст, художественные тексты, доказательство, аргумент, факт, восприятие, нахождение релевантности, аргументация заключения.
Key words: text, literary texts, evidence, argument, fact, perception, finding relevance, argumentation of the conclusion.

Bugun til ta’limidagi asosiy maqsad o‘quvchilarda ijodiy tafakkurni shakllantirish va kreativ fikrlay olish ko‘nikmasini rivojlantirishdir. Buning uchun, avvalo, mustaqil, mantiqiy fikrlashni o‘rganish kerak. “Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bola erkin fikrlashni o‘rganmasa, berilgan ta’limning samarasi past bo‘lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak, ammo bilim o‘z yo'liga, mustaqil fikrlash ham katta boylikdir” [1:4-19].

1-topshiriq. Matndan tashqaridagi ma’lumotlarni o‘rganing va matndagi voqealarga aloqadorligini aniqlang.

1. “Hellados” (“Ellada”) hikoyasidagi voqealar 1938-yili Gruziyaning Suxumi shahrida bo‘ib o‘tadi. Hikoya tiblisilik Jamolning Suxumiga ko‘chib kelishi va shu yerlik mushtumzo‘r o‘spirin Yanguli bilan to‘qnashuvidan boshlanadi.

Bilib olgan yaxshi

2. Ellada Gretsiyaning qadimiy nomi, XIX asrda Usmonli turk imperiyasining mustamlakasi tufayli greklar avval Turkiyaga, so‘ng Gruziyaga ko‘chib kelishadi. Yangulining otasi ham Gruziyada yashayotgan va o‘z Vataniga qaytish orzusida bo‘lgan greklardan edi.

3.

4. Yanguli matndagi tasvirga qanchalik mos keladi?

2-topshiriq. Voqeani hikoya qilib beruvchi bolaning xarakteri haqida nima deya olasiz? U yaxshi bolami yo yomon? Nega?

O‘n to‘rt yoshli bu zolim Venetsian ko‘chasida istiqomat qiluvchi barcha ustidan, jumladan, xolavachcham Koka ustidan ham tanho hukmronlik qilardi. Xullasi kalom, Yanguli dahaning tan olingan sardori edi. Bizning tanishuvimiz o‘ttiz sakkizinchi yilning kuzlarida boshlangan. Nina xolam meni Tbilisidan olib kelgan kunning ertasigayoq butun Suxumiga nomi ketgan musiqa muallimi Yelena Mixaylovna Navrodskayaning uyiga boshlab borib, o‘zini tappa uning oyoqlari ostiga tashladi:

— Yetimchaga rahmingiz kelsin! Onasi skripkaga olib borardi… Olloning irodasi ekan, bir kunda onasidan ham ajraldi, skripkasidan ham judo bo‘ldi… Shu bolani tarbiyangizga oling… Qancha so‘rasangiz ham mayli… [2:224].

Oqish savodxonligini tekshirib ko‘rish uchun quyidagicha savollar berish maqsadga muvofiq:

- Yozuvchini qaysi voqea ta’sirlantirgan deb o‘ylaysiz?
- U nega hukoyani “Hellados” deb nomladi?
- Hikoya orqali muallif nima demoqchi?
- Yanguli maktabga bormagan bezori bola bo‘lsa, u vatanparvarlikni kimdan o‘rgandi?
- Yanguli vatanni qanday tasvirlab berdi. Matndan shu epizodni toping.
- Qaysi xatboshida Yangulining vatanga muhabbati ta’sirli tasvirlangan?
- Yangulini O‘zbek adabiyotidagi o‘zingiz bilgan qaysi qahramonga o‘xshatdingiz?
- Gretsiyaga ketishni shunchalik xohlamagan Yanguli nega indamay poroxodga chiqdi?
- Muallif hikoyaning mushtlashuv manzarlarini nega bunchalik batafsil tasvirladi?

- Hikoyani o‘qib bo‘lgach, vatan nima ekanligi haqida o‘zingizda aniq tasavvur paydo bo‘ldimi?

- Jamol baliqlarni zaharlab qo‘yganda musiqa ustozi nega yig‘ladi?

- Nega Yanguli bolalarga rahm-shavqat qilmaydigan mushtumzo‘r bo‘lsa-da eshakka rahmi keladi?

- Hikoyaning eng ta‘sirli nuqtasi qaysi sizningcha?

O‘qish savodxonligini baholash bo‘yicha topshiriqning xususiyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, topshiriq turi: pozitsion; matn turi: badiiy. Topshiriqning tuzilishi: matn mazmunining saviyasi (Birinchi va ikkinchi darajali)

1-topshiriq

Ahamiyati: ma’lumotlar ustida ishlash

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O‘qish savodxonligi): 2

1 ball – javobda so‘zlarning ma’nosi to‘g‘ri anglangan holda bayon qilingan.

0 ball – boshqa javoblar to‘liq emas

2-topshiriq

Ahamiyati: zarur ma’lumotlarni topa olish

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O‘qish savodxonligi): *2*

1 ball – matndan kerakli ma’lumotlarni ajrata oladi. Jadvalga kerakli so‘zlarni to‘g‘ri joylashtirgan.

0 ball – boshqa javoblar to‘liq emas.

3-topshiriq

Ahamiyati: ma’lumotlarni qiyoslash

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O‘qish savodxonligi): 2

1 ball – javobda so‘zlarning ma’nosi to‘g‘ri anglangan holda bayon qilingan.

0 ball – boshqa javoblar to‘liq emas

4-topshiriq

Ahamiyati: ma’lumot izlash

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O‘qish savodxonligi): 1

1 ball – javobda talab etilgan ma’lumot o‘rni to‘g‘ri aniqlangan.

0 ball – boshqa javoblar to‘liq emas [3].

Xullas, badiiy matnlar inson tafakkurini sayqallashtiradigan, teran fikrlashga undaydigan, obrazli fikrlash ko‘nikmasini tarkib toptiradigan muhim estetik qiymatga ega san’at asaridir. Ilmiy-ijodiy faoliyat bilan shug‘illanuvchilar ham adabiyotdan, badiiy matnlardan estetik zavq bilan birga, fikr, o‘ziga kerakli tushunchalarni oladi. Shu ma’noda matnlarni teran anglash uchun undagi yashirin ma’nolarni fahmlay olishga o‘rgatish lozim. Bularning barchasi o‘qish savodxonligini rivojlantiruvchi topshiriqlarga bevosita bog‘liq. Inson fikrlashni o‘rgansa, nisbatan kam ma’lumotga ega bo‘lgan taqdirda ham zarur qarorlarni to‘g‘ri qabul qila oladi, muhim xulosalarga kela oladi.

Adabiyotlar

1. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: «Ўзбекистон», 1998, 4-19- б.
2. Rahmon Qo‘chqor va boshq. Adabiyot 5-sinf o‘quvchilari uchun darslik. –T.: «O‘zbekiston», 2015, 27-b.
3. Hamroyev G‘., Palvanova N. Adabiy o‘qish yoki mutolaa zavqi. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. –T.: «Bayoz», 2018.
4. O‘quvchilarda o‘qish, tabiiy-ilmiy va matematik savodxonlikni baholashga mo‘ljallangan topshiriqlar to‘plami. Milliy markaz. –T.: 2020, 61-b.
5. Pisa tadqiqotida kreativ fikrlashni baholash doirasi. –Toshkent: «Navro‘z», 2020. 7-b.

REZYUME

Maqolada badiiy matn mazmunini anglash, muallif maqsadini tushunish uchun undagi dalillarni solishtirish, aloqadorlikni aniqlash, yaxlit fikrga kelish, xulosani asoslash kabi ko‘nikmalarni hosil qilish va ularni baholashga doir topshiriqlarni ishlab chiqish haqida mulohaza yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются задачи по формированию и оценке таких умений, как постижение содержания художественного текста, сопоставление содержащихся в нем фактов с целью понимания замысла автора, выявление релевантности, достижение целостного мнения, обоснование умозаключения.

SUMMARY

The article deals with the tasks of forming and evaluating such skills as comprehending the content of a literary text, comparing the facts contained in it is prescuted in order to understand the author's intention, identifying relevance, achieving a holistic opinion, and justifying a conclusion.

BARKAMOL ShAXS TARBIYaSIDA SAN’AT VA PEDAGOGIKA UYG’UNLIGI

Sh.N.Mustafayev – *pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori, dotsent*

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so’zlar: artpedagogika, genezis, alla, madaniyat, san’at,mumtoz, mentalitet, improvizasion, sozandalik san’ati, xonandalik san’ati, vokal san’ati.

Ключевые слова: художественная педагогика, генезис, алла, культура, искусство, классика, менталитет, импровизация, музыка, пение, вокальное искусство.

Key words: art pedagogy, genesis, alla, culture, art, classics, mentality, improvisation, music, singing, vocal art.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 30 iyun kuni yoshlar bilan uchrashuvda so’zlagan nutqidagi: “Davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri, bu ma’naviy jihatdan barkamol insonni tarbiyalash, ta’lim va maorif tizimini takomillashtirish, milliy uyg’onish g’oyasi asosida ma’naviy va ruhiy jihatdan yangi avlodni voyaga yetkazishdir” [1:503], – degan fikrlari talaba-yoshlar tarbiyasi mazmuni, vositalari, metodlarini tubdan yangilash, bunda milliy madaniyatimiz va san’atimiz imkoniyatlaridan to’laroq foydalanish talabini o’rtaga qo’ydi.

Ma’naviyat davlat siyosatining ustuvor yo’nalishi, deb e’lon qilingan mamlakatimizda talaba yoshlarning madaniy saviyasini yuksaltirish, ularni milliy va umumbashariy madaniyat va san’atning eng yaxshi namunalaridan bahramand etish, shu asosda ma’naviy yetuk, barkamol shaxslarni tarbiyalash, yosh iste’dod egalarining qobiliyati va salohiyatini ro’yobga chiqarish, yoshlarimizning o’z mamlakati o’tmishi, mentaliteti, turmush tarzini his qilishlari, ajdodlariga nisbatan iftixorni tarbiyalashga qaratilgan, artpedagogika doirasiga kiruvchi keng ko’lamli ishlar amalga oshirildi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 18 apreldagi “Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston milliy bog’i hududida adiblar xiyobonini barpo etish to’g’risida”gi Qarori asosida “Adiblar xiyoboni” tashkil etildi va 2020 yilning 20 may kuni rasman ochildi. Xiyobonda o’zbek adabiyotining dunyoga mashhur 24 nafar namoyandalari siymolari aks ettirilgan adiblar, yozuvchilar, shoirlar Alisher Navoiy atrofida qurultoyi kompozisiyasi yaratildi.

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan milliy adabiyotimiz xazinasini internetda targ’ib etishni yo’lga qo’yish maqsadida “Adiblar xiyoboni” portalini tashkil etish bo’yichataklifi milliy elektron artpedagogikaning shakllanishiga zamin yaratdi. Unda mumtoz va zamonaviy asarlarning elektron nusxalari, yozuvchi va adabiyotshunoslarning mahorat saboqlari jamlangan. Portal o’zbek, ingliz va rus tillarida faoliyat ko’rsatib, o’zidan xorijlik o’zbek adabiyoti muxlislarini ham bahramand qilmoqda.

Inson bor ekan, san’at bor. Insoniyat taraqqiyotning qaysi pog’onasida bo’lmasin, u go’zallika intilib kelgan.

San'at bilan pedagogikani o'zida mujasssam qilgan ma'naviyat ma'rifatning, tarbiyaning vositasi bo'lgan. Zero, san'atning barcha turlari insonlardagi ma'naviy ehtiyojlar tufayli paydo bo'ladi. Inson san'at asarlari orqali o'zining fikrlari, g'oyalarini qarashlarini, orzu umidlarini toshlarga yozib, kuylar bastalab, suratlar chizib, go'zal inshootlarda, she'rlarda, naqshlarda, harakatlarda ifodalaydi.

San'at bilan pedagogikada bu borada umumiy, ijtimoiy genezis mavjud bo'lib, uning ilk elementlari dunyoda birinchi bola tug'ilgan kuni paydo bo'lgan, deyish mumkin. Chunki shu kundan boshlab uni tarbiyalash, buning uchun esa yangi bilim, ko'nikma va malakalar kerak edi. Masalan, allani olaylik. O'zbek artpedagogikasi an'analari haqida gap borganda onalar qo'shig'i alla xususida fikr-mulohazalar bildirmaslikning iloji yo'q. Alla sehri haqida ko'plab afsonalar, rivoyatlar mavjud. Allaning chaqaloqni ovuntirishdagi o'rni beqiyosligi to'g'risida atoqli folklorshunos olima Muzayyana Alaviya samarali tadqiqotlar olib borgan [2:134].

Milliy tarbiyamiz tarixi alla aytishning nafaqat bola, shu bilan birga ona uchun ham ma'naviy-psixologik jihatdan foydali bo'lganini tasdiqlaydi. Ma'lum bo'lishicha, onalar butun quvonchlari va dardlarini allaga solib, qo'shiq kuylab, qo'shiqlarida bolalariga go'zal fazilatlarni tilab, o'zlari ham yupanch topganlar. Artpedagogika bolaga birinchi alla aytilgan kuni tug'ilgan. Chunki bolani ovuntirish kerak edi. Alla uchun yoqimli tarbiyaviy she'r, so'zlar kerak edi. Bu so'zlar o'git tarbiyaga qaratilgan bo'lishi kerak edi. Shu tufayli biz, artpedagogikaning yaqqol misoli sifatida tarixiy misoli sifatida alllani misol qilib keltira olamiz.

Afsuski, keyingi yillarda momolar tomonidan mahorat bilan ijro etilgan allalar unutilib, alla biladigan onaxonlar miqdori ham tobora kamayib bormoqda. Vaholanki, alla bolaning asablariga orom beradi. Uni xotirjam uyquga chorlaydigan bebaho, qo'shiq aytib ovuntirish, tarbiyalash vositasi. Buning tasdig'ini quyidagi misolda ko'rish mumkin:

Jonimning jindalagi, alla,
Qovunning handalagi, alla,
Gullar ichida g'unchasi, alla,
Nonlar ichida kulchasi, alla.
Oyni olib beraymi, alla,
Kunni olib beraymi, alla,
Belanchaging boshiga, alla,
Sara gullar teraymi, alla,
Alla deyin, o'payin, alla,
Qiyosingni topayin, alla,
Tiling chiqib "non" desang, alla,
Kunda kulcha yopayin, alla.
Olma bersam, olaqolsin, alla,
Behi bersam yeyaqolsin, alla,
Do'mbog'imga alla aytsam, alla,
Tezroq uxlab qolaqolsin, alla,
Hozir dadang keladi, alla,
Oyni olib keladi, alla,
Do'mboqlarimga deb-o, alla,
Qo'yniga solib keladi, alla.

Ushbu ohangli, qofiyali she'r onaning improvizasion qo'shig'i misolida ham biz ayta olamizki, odamlarning san'atga, u orqali mehrga, mehribonlikka ehtiyoji milliy artpedagogikaning yaralishiga asos bo'ldi. Xullas, san'at barcha xalqlar kabi o'zbek xalqining tarixi, hayot quvonch va tashvishlari va uning taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ajdodlar orzulari, qadriyatlarini avlodlarga yetkazishning ilk vositasi bo'lib keldi.

San'atning shaxs va jamiyat rivojiga ta'siri katta bo'lib, u odamzodni dunyoqarashga uning ichki olami, ma'naviyatini boyitishga, aql idrokining rivojiga yordam beradi. San'at asarlariga muxlislik inson ruhiyatini boyitadi, hayotga nisbatan go'zal tuyg'ularini paydo qiladi. Odamzod san'at orqali o'zlashtirgan fikr, g'oya va qarashlarini o'zining hayotida qo'llaydi. Shunday ekan, artpedagogika nafaqat bolalarning, balki har bir insonning xulqini, motivasiyalarini belgilab olishiga xizmat qiladi.

San'atning yutuqlaridan biri shuki, u fan bilan chambarchas bog'liq. Masalan, rassom ham olim ham doim izlanishda bo'ladilar. Ularning biri o'z kechinma va orzularini go'zal bir manzara, yoki tasvirlarni topib ifodalasa, ikkinchisi esa teran izlanishlari natijasida yangi g'oyalarni, yangi qonunlarni, ashyolarni, birikmalarni qidirib topadi.

San'atning tarixi bu har bir millatning tarixi bilan chambarchas bog'liq. San'at – milliy badiiy faoliyat turi sifatida uning ijodkori - xalq bilan birga rivojlanadi. Undagi uslublar, oqimlar, ijodiy qarashlar o'zaro munosabatda bo'lib bir birini rivojlantira boradi. Shu nuqtai nazardan bugungi kundagi san'at va pedagogikaning tajribasini insonni tarbiyalashga qaratilgan tajribaning bir muhim yo'nalishi sifatida qabul qilishimiz kerak bo'ladi.

Mahtumqulining Komiljon Otaniyozov kuyi bilan aytiladigan "Ayrilma" qo'shig'ini olaylik. Bu asarda bir nechta san'at turlari kombinasiyasini ko'ramiz. Ya'ni, she'r san'ati,(adabiyot san'ati), kuy san'ati, sozandalik san'ati, xonandalik san'ati va vokal san'atlari uyg'unlashgan holatda, bularning barchasi bitta maqsadga, ya'ni tinglovchini, shaxsni tarbiyalashga qaratilgan.

Mastona yurgancha g'ayri yurtlarda
Unib o'sgan o'z yurtingdan ayrilma,
Bir ma'lun kaklikdek nafsing yo'linda,
Doma tushib qanotingdan ayrilma

Ushbu artpedagogik asarda nasihat bor, ma'naviyat bor, kuy bor, ohang bor, Yoshlar orasida Vatanparvarlik haqida, vatanni sevish haqida ma'ruzalar qilish mumkin. Lekin mana shu bitta qo'shiq har bir yosh tinglovchi yigit-qizning qalbiga to'g'ridan-to'g'ri kirib boradi va uni yaxshiliklarga boshlaydi, xatolardan to'xtatadi. Yana shuni aytish lozimki, o'zbek klassik asarlarimiz, qo'shiqlarni tinglashda albatta uning mazmun mohiyatiga etibor qaratish lozim. Chunki asarning mazmun mohiyatini anglagan holatda tinglash, tinglovchi shaxsni beixtiyor tarbiyaga chaqiradi, ruhiyatini unsur fikrlardan tozalaydi, "mehrli" degan eng ulug' fazilatini yanada boyitadi.

Ming yilliklar davomida kechgan taraqqiyot jarayonida san'atning tarixiy rivojlanishida har xil turlar, yo'nalishlar paydo bo'ldi. Adabiyot, musiqa, qo'shik, rang tasvir, dekorativ amaliy san'at, grafika, hunarmandchilik, arxitektura, haykaltaroshlik va boshqalar. Bu san'atning turlarining gullab yashnab ketishi yoki to'xtab qolishi jarayonining sabablari ham har xil hisoblanadi. Madaniyat va san'atning rivojlanishiga rag'bat, manba bo'ladigan narsa bu - jamiyatda yoshlarning san'atsevar bo'lib tarbiyalanishiga bog'liq. Ayrim san'at turlarining, yo'nalishlarining rivojlanmay qolishigaesa yoshlarning milliy san'atgaqiziqishlari oshirilmaganligiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham adabiyot – so'z san'atiga yoshlar e'tiborsiz bo'lishsa, Alisher Navoiyni o'qimay qo'yishsa, bu qanday oqibatlarga olib kelishini, she'riyatning millat tarbiyasidagi rolini O'zbekiston xalq yozuvchisi, O'zbekiston qahramoni Erkin Vohidov shunday ifodalagan:

O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa,
Oltin boshning kalla bo'lgani shudir,
Bedil qolib, Demyan Bedniyni sevsa,
Qora sochning malla bo'lgani shudir.
O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa,
Dod demoqqa palla bo'lgani shudir,
Ma'rifatdan ayruv o'ynasa, kulsa
Aza chog'i yalla bo'lgani shudir.
O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa,
Aldangani alla bo'lgani shudir,
Yulg'ich aziz bo'lib, bilgich xor bo'lsa
Paytavaning salla bo'lgani shudir.
El komil bo'lmasa, yurt bo'lmas ulug',

Beqadr mahalla bo'lgani shudir
Qalb to'la nur xalqning risqi xam to'liq
Ombor to'la g'alla bo'lgani shudir
O'zbek o'zligini anglasa bekam,
Uning barakalla bo'lgani shudir,
Olamga Navoiy nasliman degan
Ovozi baralla bo'lgani shudir.

Talabalar Muhammad Yusuf sharafiga o'rnatilgan, uning o'sha sodda, o'ychan nigohi bilan savlat to'kib turishi tasvirlangan haykali qoshida shoirning

Dunyoga boq, qaddi sendek kim bor yana,
Dovrug'i ham dardi sendek kim bor yana?
Xalq bo'lishga haddi sendek kim bor yana,
Moziyni yod etay desang – Xalq bo'l elim!

satrlarini o'qish orqali o'z xalqining xarakterini, ulug'ligini samimiy satrlar bilan idrok qiladilar. Bu bilan ularda milliy g'urur, "Milliy tiklanishdan milliy yuksalishga" deb ifodalangan milliy g'oyamizga sadoqat tuyg'ulari tarbiyalanmoqda. So'zning badiiy imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanish, musiqiy ravonlik, tuyg'ular tiniqligi, samimiylik va mayinlik, ruhiyat manzaralarini lo'nda va odmi ifodalash Muhammad Yusuf she'riy uslubining yetakchi xususiyatlaridir. Shuning uchun uning ijodi yoshlarni vatanparvarlik, fidokorlik, milliy g'urur tarbiyasining noyob artpedagogik manbai, deyish mumkin.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Asarlar 1-jild. – Toshkent: "O'zbekiston" NMU, 2017. 503-b.
2. Alaviya M. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. –Toshkent: 1974, 134-140-b.

REZYUME

San'atning shaxs va jamiyat rivojiga ta'siri katta bo'lib, u odamzodni dunyoqarashga uning ichki olami, ma'naviyatini boyitishga, aql idrokining rivojiga yordam beradi.San'at bilan pedagogikani o'zida mujasssam qilgan ma'naviyat ma'rifatning, tarbiyaning vositasi bo'lgan. San'at bilan pedagogikada bu borada umumiy, ijtimoiy genezis mavjud

РУЗЮМЕ

Искусство оказывает большое влияние на развитие личности и общества, помогает человеку видеть мир, обогащает его внутренний мир, духовность, развитие интеллекта. Духовность, воплощавшая искусство и педагогику, была средством просвещения и воспитания. В искусстве и педагогике есть общий, социальный генезис.

SUMMARY

Art has a great influence on the development of the individual and society, helps a person see the world, enriches his inner world, spirituality, and the development of intelligence. Spirituality, which embodied art and pedagogy, was a means of enlightenment and upbringing. There is a common, social genesis in art and pedagogy.

CLIL (CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATION LEARNING) KASBIY KOMMUNIKATSIYA SOHASIDA IKKI TILLILIK, PEDAGOGIK MAHORAT, BILIM VA KO'NIKMALAR

Z.K.Norquziyeva – *o'qituvchi*
Guliston davlat universiteti

Tayanch so'zlar: MTIO' (mazmun va tilni integratsion o'rganish), ikki tilli ta'lim, ta'lim sifati, pedagogik mahorat, kasbiy tayyorlov, tamoyillar, kadrlar tayyorlash, metodlar, pedagoglarning bilim va ko'nikmalari.

Ключевые слова: билингвизм, технология обучения, билингвальный механизм, развитие необходимых навыков, методика обучения, наглядный предмет.

Key words: CLIL (Content and Language Integration Learning), bilingual education, quality of education, pedagogical skills, professional training, principles, training, methods, knowledge and skills of teachers.

Kontseptsiya *ikki tilli til ta'limi*«ikki tilda (ona va ona tili bo'lmagan) talabalarning o'zaro bog'liq va teng darajada mahorat ko'rsatishi, ona va nodavlat / xorijiy til madaniyatining rivojlanishi, talabaning ikki tilli va biokultural (polikultural) shaxs sifatida shakllanishi va uning ikki tilli va biokulturatsion a'zoligi to'g'risida xabardorligi».

Shu munosabat bilan ikki tilli tilda o'qitishning amaliy maqsadlari quyidagicha belgilanishi mumkin:

- fan bilimlarini ikki til (o'z ona va xorijiy) yordamida o'zlashtirish;
- talabalarning madaniyatlararo kompetentsiyasini shakllantirish va takomillashtirish;
- o'quvchilarning ona va o'rganilayotgan chet tillarida kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish;
- talabalarning chet tilini faoliyatining turli sohalarida qo'shimcha mavzular (tilga oid bo'lmagan) ma'lumotlarni olish qobiliyatini rivojlantirish.

Ushbu maqsadlarni ro'yobga chiqarish talabaning tilshunosligini, ya'ni nutqiy so'zlarni yaratishga va tushunishga qodir shaxsni shakllantirishni anglatadi. Tilshunoslik shaxsining tarkibi odatda quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

- *qadriyat, mafkuraviy tarkibiy qism* ta'lim mazmuni, ya'ni. qadriyatlar tizimi yoki hayot ma'nolari. Til dunyoni dastlabki va chuqur ko'rinishini ta'minlaydi, dunyoning lingvistik qiyofasini shakllantiradi va milliy xarakterning shakllanishiga asoslanadigan va lingvistik dialog jarayonida amalga oshiriladigan ma'naviy vakilliklar ierarxiyasini shakllantiradi;
- *madaniy tarkibiy qism*, ya'ni tilga bo'lgan qiziqishni oshirishning samarali vositasi sifatida madaniyatni o'zlashtirish darajasi. Nutq va nutqqa xos bo'lmagan xatti-harakatlar qoidalari bilan bog'liq maqsadli til madaniyati faktlarini jalb qilish aloqa sherikiga yetarlicha foydalanish va samarali ta'sir qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi;
- *shaxsiy tarkibiy qism*, ya'ni bu shaxs, chuqur, har bir odamda.

Shunday qilib, milliy xususiyatga ega bo'lgan tilshunoslik uchun to'g'ridan-to'g'ri parallellikni jalb qilish mumkin emas, ammo ular o'rtasida chuqur o'xshashlik mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, buyuk nemis tilshunosi Vilgelm fon Xumboldt tilni dunyoning manzarasini o'ziga xos ko'rish sifatida xalqning ma'lum bir ruhiy energiyasi deb hisoblagan. Binobarin, tilshunoslik shaxsini chuqur milliy hodisa sifatida talqin qilish va ma'lum bir til - o'ziga xos tilshunoslik (masalan, rus - rus tilining o'ziga xos xususiyati) bilan bog'liq holda ko'rib chiqish mumkin.

Bundan tashqari, tarjima bo'limlarida tarjimani o'qitishdan tashqari, aniq so'zlar bilan mashq qilish va subyektivdan foydalanish, o'qitish vositasi sifatida keng qo'llanilmagan bo'lsa. Shu bilan birga, ularning ikki tilli til mexanizmini yaratishdagi samaradorligi uzoq vaqt davomida bir qator oliy o'quv yurtlarida dars berish amaliyoti bilan isbotlangan.

Tarkib va tillarni integratsiyalashgan o'rganish (CLIL) fizika yoki geografiya kabi boshqa (mazmunli) mavzuni chet tili vositasida o'rganishni va tarkib topgan mavzuni o'rganish orqali chet tilini o'rganishni tavsiflovchi soyabon atamaga aylandi.

ELT-da CLIL shakllari ilgari "Kontentga asoslangan ko'rsatma", "O'quv dasturi bo'yicha ingliz tili" va "Ikki tilli ta'lim" sifatida tanilgan.

CLIL qanday ishlaydi?

- CLIL-ning asosi shundaki, kontent fanlari o'quvchilarning ona tili bo'lmagan tilda o'qitiladi va o'rganiladi.

- Tilni bilish tarkibni o'rganish vositasiga aylanadi
- Til keng o'quv dasturiga kiritilgan
- O'qish motivatsiyani oshirish va tabiiy tilni kontekstda o'rganish orqali yaxshilanadi. –
- O'quvchilar mavzuga qiziqish bildirganda, ular muloqot qilish uchun tilni olishga undashadi
- CLIL majburiy o'rganishdan ko'ra, tilni egallashga asoslangan;
- Til o'quvchilar tilni egallashi mumkin bo'lgan hayotiy vaziyatlarda ko'rinadi. Bu boshqa ta'lim shakllariga asoslangan tabiiy tilni rivojlantirishdir

CLIL bu uzoq muddatli ta'lim. Talabalar ingliz tilini 5-7 yil davomida ikki tilli dastur asosida yaxshi bilishadi.

O'quvchilar tomonidan tilga e'tibor berish Grammatikaga emas, balki leksikaga e'tibor bering. Mavzuga oid tilga e'tiboringizni qarating. Daraja va baholash muhim emas. O'qishdan oldin, o'qish va o'qishdan keyingi vazifalar mavzu kontekstida til kontekstida bo'lgani kabi mos keladi.

Malumki, ta’lim berish – insonparvarlik san’ati, mahorati hisoblanadi. O’quv rejasi yoki mashg‘ulot rejasida, tadqiqotlarda, darsliklarga tayangan holda ta’lim berish. Ta’lim berish birinchi navbatda har doim ta’lim oluvchilarga va ularni rivojlanishiga qaratilishi lozim. Shundagina biz har kun o‘zimizning mashg‘ulot jarayonimizdan amalga oshiradigan operatsiyalarimiz “talabalarimning rivojlanishi uchun yordam beradimi? Men qanday rivojlantirishni bilaman va qanday ko‘rsatgichlarda rivojlantirishni xohlayman?” Shu kabi savollarga javoblarni topish orqali ushbu jarayonda darsliklarni tanlash, dasturni loyhalash, tadqiqotni taqdim etish, munozaralarni amalga oshirish samarador bo‘ladi.

Bugungi kunda o‘zining keng tadbiqini kutib yotgan, fanning boshqa sohalari bilan bog`liq ravishda ishlab chiqilgan yangi kontseptsiyalar va nazariyalar rivojlantirilmoqda.

O‘quv faoliyati shaxsning yangi bilim, malaka va ko‘nikmalarni egallash jarayonidir. O‘quv ishlari bu ta’lim-tarbiya jarayonida olib boriladigin nazariy, amaliy va labaratoriya mashg‘ulotlaridagi o‘qituvchi faoliyatidirir. O‘quv ishlari usullari bu tushuncha o‘rganish jarayonining samaradorligini belgilaydigan malaka jarayoniga oid sohani o‘z ichiga oladi. Shundan kelib chiqqan holda ishlarning umumta’lim usullarini farqlaydi: o‘quv faoliyatini rejalashtirish, o‘quv faoliyatini tashkil etish, axborotni idrok qilish, fikrlash faoliyatini, o‘quv faoliyati natijalarini baxolash va anglash malaka va ko‘nikmalari. Ta’lim oluvchining fikrlash faoliyati jarayonida bosh natija bilim, malaka va ko‘nikmalarning shakllanganligidir. Ba’zi o‘qituvchilar talabalarning bilmlarni o‘zlashtirish darajasini shakllantirmay turib dars o‘tishlari salmoqsizdir. Aksariyat hollarda ma’ruzachi pedagoglar o‘qitish usullarini yaxshi biladilar ,lekin talabalarning o‘zlashtirish darajasiga ahamiyat bermaydilar. Shuning uchun talabalarda mavzuning mazmun mohiyatni tushunish uchun tushuncha yo‘q. O‘quvchilarda tushuncha hosil qilish uchun yoritilayotgan bilimlarni soddalashtirish orqali ular yaxshi his etadigan jarayonni aniq tushuntirish va ular ongida tushunchalarni shakllantirish kerak. Marton va Butning fikricha o‘zlashtirish

- abstrak tamoyillarni egallash;
- isbotni tushunish;
- xaqiqiy ahborotni tushunish;
- usullarni egallash;
- usullar va yondoshuvlar;
- tan olish;
- fikrlash;
- anglash;
- g‘oyalarni tahlil qilish;
- axloqni rivojlanishi;
- hodisa xosliklarni o‘z ichiga oladi. Ko‘p yillik izlanishlarga ko‘ra, o‘qitishda bilimlarni amaliy o‘zlashtirish jarayonini uyushtirish onson emas.

O‘qituvchining kasbiy pedagogik mahoratini takomillashtirishning qismi, uning imliy-uslubiy ishi hisoblanib, u quyidagilarni nazarda tutadi, ya’ni to‘plangan tajribalarni tahlil qiladi, tizimlashtiradi va umumlashtiradi. Uslubiy ish – o‘qituvchini majburiyatlaridan biri hisoblanib, maxsus fanlardan o‘qitish metodikasini ishlab chiqish va takomillashtirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Uning natijasi o‘quv mashg‘ulotlarida fan bo‘yicha topshiriqlar va vazifalar majmui, didaktik materiallar, o‘quv-ko‘rgazmali qurollarni yaratishdan iborat bo‘ladi. Uslubiy ish- bu ilm-fan va ilg‘or pedagogik tajribalarning yutuqlariga va har bir o‘qituvchini kasbiy bilimdonligini va kasbiy mahoratini har tomonlama oshirishga yo‘naltirilishga asoslanuvchi, amaliy tadbirlarning maxsus majmuidir.

O‘rin egallovchi tajribani yetkazib berish, masalan: to‘plangan bilimlarni qo‘llash orqali yoki rollarni almashtirish orqali va ko‘plab kichik guruhlarning turlari tajribaviy o‘rganishni muhim idrokli fikrlash sifatida ta’kidlashdi. Tajribaviy o‘rganish, anglash-murakkab yoki o‘zgarmaydigan fikrning elementi degan fikrga asoslangan. Bu jarayonlar o‘zining rivoji yoki qayta rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Tajribaviy o‘rganish davomiy jarayon bo‘lib, puxta o‘ylangan xar xil bosqichlarda biz hammamiz o‘rganish holatlariga o‘zimizning bilishimiz, fikrimiz, ishonchimiz va izlanishimiz bilangina kirib borishimizni nazarda tutadi va bu o‘z navbatida tajriba orqali kuzatish yoki shakllantirish kerak. Albatta agar biz undan o‘rgana olsak. “David Kolbning o‘rganish sikli” deb tanlangan davomiy sikl o‘rganish modeli. Agar o‘rganish muvofaqiyatli bo‘lishi hisobga olinsa, 4 ta qobiliyat turini talab etadi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoev SH.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” -T.: «O‘zbekiston», 2016.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturida”gi Qonuni // Oliy ta’lim: Meyoriy – huquqiy va uslubiy hujjatlar to‘plami. –Toshkent: 2004, 16-17-б.
3. Handbook A. for Teaching and Learning in Higher Education Enhancing Academic Practice 2008. –P. 544.
4. Getting Started: Idea Book on Pedagogy for New Faculty. Faculty Teaching Excellence Program UNIVERSITY OF COLORADO BOULDER Office of Academic Affairs 2008. –P. 82.
5. Xodjaboev A., Xusanov L. Kasbiy ta’lim metodologiyasi. -T.: «Fan va texnologiyalar», 2007.
6. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. –T.: «Fan va texnologiya», 2013.
7. Muslimov N.A., Usmonboeva M., Mirsolieva M. Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik. O‘UM. –T.: 2016.
8. Ишмуҳаммедов Р. Тарбияда инновацион технологиялар. –T.: «Fan va texnologiyalar», 2010.
9. Muslimov N.A., Qo‘ysinov O.A., Abduraxmonov SH., Abdullayeva Q.M., Gaipova N.S. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish texnologiyalari. Metodik qo‘llanma. –Toshkent: 2014.
10. Bent B. Andresen and Katja van den Brink. Multimedia in Education. UNESCO Institute for Information Technologis in Education. 2013.

REZYUME

Maqolada ta’lim sifati, ta’lim berishda pedagog metod va vazifalari, kasbiy tayyorgarlik, ta’lim berish va o’zlashtirish samaradorligi, asosiy tamoyillar, o’qitish va o’rganish jarayonlari haqida so’z boradi. Pedagog tajribasi va mahoratiga qarab dars sifati va o’zlashtirish natijalari, kasbga tayyorlashda bo’lajak kadrlarga pedagoglarning ko’rsatadigan tog’ri yo’li va to’g’ri yo’nalish belgilab berishi alohida ahamiyat kasb etadi.

РЕЗЮМЕ

В статье описана технология билингвального образования, формирование, освоение и порядок преподавания. Двуязычие, его последствия и то, что оно нам даёт. Представляется информация о функциях образования и методах его формирования, педагогическое мастерство и его технологии.

SUMMARY

The article describes the technology of bilingual education, the formation, mastering and the order of teaching. Bilingualism and its consequences and what it gives us. Information was given about the functions of education and methods of formation, pedagogical skills and its technology.

КЛАСТЕР УСУЛИНИ “ГЕТЕРОЦИКЛИК БИРИКМАЛАР - МЕТАБОЛИТ ВА ДОРИВОР МОДДАЛАР СИФАТИДА” МАВЗУСИДА ҚЎЛЛАШ

Н.С.Сафарова – *ассистент ўқитувчи*

Бухоро давлат тиббиёт институти

Таянч сўзлар: кластер методи, гетероциклик бирикмалар, маъруза машғулоти, амалий машғулот, мустақил таълим.
Ключевые слова: метод кластера, лекция, практическое занятие, самостоятельная работа.
Key words: cluster method, lecture, practical lessons, independent work.

Инсоният тарихида аждодлар авлодларга доим устоз бўлиб келган, яъни билганини ўргатиш, келажак ҳаётга тайёрлаш аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган анъанадир. Гарчи бу анъана бузилмай давом этиб келаётган бўлсада, нега билимлар ва уларни қўллаш борасида авлодлар тажрибаси орасида тафовут мавжуд? Жавоб албатта аниқ – ахборотнинг ҳаддан ортиқ кўплиги. Авлодлар билимларни ўзлаштирар экан ўз навбатида уни янги билим ва тушунча билан бойитади ва шу тариқа ахборот геометрик тарзда кўпайишни бошлайди. Бунда биринчи ва асосий муаммо пайдо бўлади: қандай қилиб бундай кўп маълумотни қулайроқ қилиб етказиш мумкин (максимум қисқартиришларсиз!) Кўп соҳалар қатори бу муаммо педагогикада ҳам ўз ечимини талаб қилади. Чунки аксарият маълумотни инсоният устози ёки ўқитувчисидан қабул қилиб олади. Ўқитишда инновацион ёндашув ўқув жараёнини шунчаки ўйинга айланмасдан, ўқувчи учун ҳам қизиқарли, ҳам фойдали бўлиши учун ташкил этишга имкон беради. Ва, эҳтимол, айнан шундай дарсда, Цицерон айтганидек, “тингловчининг кўзлари маърузачининг кўзлари қаршисида ёниб туради” [1].

Педагогикада маълумотни тушунарли қилиб етказиш ва уни амалда қўллашни ўргатадиган усуллар талайгина. Қуйида улардан бири “Кластер” усулини қўлланиш жараёни билан танишиб чиқамиз. Кластерлар ёрдамида катта ҳажмдаги маълумотларни мунтазам равишда тақдим этиш мумкин [2].

«Кластер» инглиз тилидан таржима қилинганда ячейка, лотинчада эса – тармоқ, новда маъносини англатади [3].

Таълимда кластер – бу семантик бирликлар тўпламидир, улар маълум бир тартибдаги графика билан гуруҳ шаклида тузилган. Марказда мавзунинг номи, муаммо, унинг атрофида турли хил далиллар, фактлар ва мисоллар билан бирлаштирилган катта семантик бирликлар жойлашган. Шундай қилиб, кластер – бу маълум бир тушунчанинг семантик соҳаларини кўрсатиб, материалнинг график ташкил этилиши.

Олий таълим жараёнида кластер усули талабаларга ёзма ва оғзаки ахборотни ихчам график шаклида етказишни ўргатади, бу эса уларда тизимлаштириш ва ажратиб кўрсатиш орқали касбий тафаккурни шакллантиради [4].

Олийгоҳларнинг кимё курсларида янги билимлар талабаларнинг мактаб ва ўрта махсус билим юртларида кимё фанидан олган билимларига асосланган ҳолда ўргатилади. Бунинг учун дарснинг мавжуд билимларни текшириш босқичида талабаларга мавзу ҳақида билганларини қоғозга график тарзда тушириш буюрилади. Бунда уларнинг нимани билиши ва нималарни ўрганиши кераклиги ҳақидаги саволларга жавоб олинади.

Бунда аввалига тартибсиз тузилган кластер, мавзуни ўқиб ўрганиб олингандан кейин мантиқий узвийликка эга бўлган янги кластерга айлантирилади. Шуниси аниқки, таркибий қисмлари орасидаги мантиқий боғлиқлик мавжуд бўлган кластер тартибсиз кластерга нисбатан кўп ва фойдали маълумотларни бера олади. Кластер усулини талабаларнинг индивидуал ишлашида ёки гуруҳларга бўлиниб ишлашида, ва шунингдек, уйда мустақил шуғулланиши учун қўлланилиши мумкин.

Тиббиёт олийгоҳларида ўтиладиган муҳим фанлардан *Тиббий кимё* курсида гетероциклик бирикмаларни ўрганиш учун маъруза учун 2 соат ва амалиёт дарси учун 2 соат ажратилган. Маълумки *гетероциклик бирикмалар* сони ва қўлланилиш соҳаси жиҳатидан жуда ранг барангдир. Шунинг учун ҳам қисқа вақтдан унумли фойдаланиш, бундай катта ахборотни талабаларга етказиб, улардан олинган билимларини мустаҳкамлаш учун дарсда “Кластер” усулидан фойдаланамиз.

“Гетероциклик бирикмалар” мавзуси маъруза ва амалий машғулотларни турли усуллар билан бойитиб ўтказиш учун жуда мос мавзудир [5].

Янги мавзуни ўрганиш жараёнида талабалар, гетероциклик бирикмалар ҳақида қуйидагиларни билиб олишади:

1. Гетероциклик бирикмалар ҳақида умумий тушунча ва уларнинг классификацияси
2. Гетероциклик бирикмаларнинг номланиши: тарихий ва систематик
3. Гетероциклик бирикмалар физик хоссалари
4. Гетероциклик бирикмалар кимёвий хоссалари
5. Гетероциклик бирикмаларнинг тиббий – биологик аҳамияти

Лекин бундан олдин талабаларнинг шу мавзу доирасида мавжуд билимларини текшириш мақсадида саволли кластерлар тузилади. Бунинг учун қуйидаги кўринишида кластер тузишимиз мумкин:

1-расм. Саволли кластер

Маъруза кластерлари таркиби ва ҳажми жиҳатидан ихчамроқ бўлишига ҳаракат қилиш керак. Чунки ахборотнинг меъёридан ортиқ кўплиги талаба онгини чарчатади ва ахборот қабул қилиш ва уни қайта ишлашнинг кейинги босқичларини тўхтатиб қўяди.

Қўшимча маълумотларни эса талабага мустақил ўзлаштириш учун вазифа сифатида берилса, мақсадга мувофиқ бўлади. (Вазифа албатта текширилсин!)

Амалий машғулот дарси талаба маъруза дарсида олган билимларини мустаҳкамлаш ва тўлдириш дарси ҳисобланади. Бунинг учун турли жумбоқли кластерларни қўллаш яхши натижа беради. Қуйида бир неча шундай топшириқлардан намуналар келтирамиз.

1. *“Кластердаги номаълум элементни топинг”* – жумбоғи. Бунда кластернинг маркази бўш қолдирилиб, атрофида маълум бир гетероциклик бирикманинг кимёвий ва физикавий хоссалари, олиниш усуллари ҳақида маълумотлар бериб ўтилади. Талабанинг вазифаси бу бирикманинг номини топиб формуласини ёзиш.

2-расм. “Номаълум элементни топинг” кластери

2. *“Сабазавотли салат”* жумбоғи. Бунда талабаларга бир неча кластернинг бўлаклари аралаштириб берилади. Талабалар эса маълум бир гетероциклик бирикма учун кластер тузишади. Охирида ортиқча ёки нотўғри карточкалар олиб ташланади ва талабалар баҳоланади.

3. *“Ўзинг ўқитувчи”* Бу топшириғимиз 2 босқичдан иборат бўлади.

1-босқич - ҳар бир талаба биттадан гетероциклик бирикма ҳақида кластер тузади.

2-босқич - 1-топшириқни бажариб бўлган талабаларга бир-бирининг кластерини текшириш топширилади.

Оддий бўлиб кўринган бундай топшириқда талабалар 2 баробар кўп маълумотга эга булишади. Чунки 1-топшириқда бир маълумотни такрорласа, 2-топшириқда, яъни маълумотларни текшириш жараёнида яна қўшимча ўқиб изланиши керак бўлади.

Кластер – мустақил тафаккур қилишга ёрдам берадиган усуллардан биридир [6,7]. Ўқитувчи дарс жараёнини шундай ташкил қилиши керакки, бу талабага мустақил фикр юритиш, мустақил равишда бошқа манбалардан, адабиётлардан, интернет сайтларидан маълумот қидириш имкониятини берсин [2].

Ўзбекистонда аста-секинлик билан кредит - модул тизими (Болония тизими)га ўтиш жараёни бошланди. Бунинг натижаларидан бири ўларок ўқув дастурларида мустақил иш соатларининг ҳажми кўпайтирилди. Аммо жорий ўқув йили давомида талабалар бундай катта ҳажмдаги мустақил ишларни ўзлаштиришга тайёр эмасликлари кўриниб қолди. Бу эса ўз навбатида мустақил иш ҳажми 4-5% дан ошмайдиган ўрта мактаблардаги анъанавий ўқитиш тузилмасининг натижасидир. Шунинг учун олий ўқув юртлари педагоглари мустақил ишларни ташкил қилишда талаба фаоллигини ошириш ва бу йўлда турли интерактив усуллардан фойдаланишни йўлга қўйиши жуда муҳим.

Олий таълимда талабани билимларнинг пассив истеъмолчисидан муаммони ечиш усулларини таҳлил қила олиш, оптимал натижани топиш ва унинг тўғрилигини исботлашга қодир фаол билим яратувчисига айлантириш зарур [8].

Талабаларга мустақил иш мавзусини топшираётганда қуйидагиларга эътибор қаратиш муҳим:

- Ўқув йили бошиданоқ мустақил иш мавзуси билан талабани таништириш, унинг мақсади ва вазифаларини аниқлаб олиш ва семестр ёки ўқув йили давомида бажарилаётган ишларни текшириб бориш ва тегишли маслаҳатлар бериб борилиши шарт;
- Бажариладиган мустақил иш аудиторияда ўзлаштирилган билимларни тўлдирсин, шунингдек, уни такрорламасин ва бутунлай бошқа мавзу ҳам бўлиб қолмасин;
- Маълумотлар базаси жуда кенг бўлган мавзуларда график органайзерлар (кластер, нилуфар гули, венн диаграммаси ва ҳ.к.) қўллашни тавсия этиш зарур. Чунки мавзу юзасидан адабиётлар билан танишганда уларни системалаштиришга жуда катта эҳтиёж сезилади;
- Талаба олган билимларини амалиётга татбиқ этишнинг амалий лойиҳаларини таклиф эта олсин (амалга ошириш нореал бўлган тақдирда ҳам);
- Асосийси, талаба мустақил иш бажараётганда ўзини ташлаб қўйилгандек ҳис қилмаслиги, ўқитувчи томонидан қўллаб - қувватланиб турилиши лозим.

Олиб борилган тажрибалар шуни исботладики, кластер методини маъруза, амалий машғулотлар ва мустақил ишларни бажаришда, шунингдек дарс жараёнининг турли босқичларида қўллаш жуда яхши самара беради. Айниқса, кимёвий бирикмаларнинг классификацияси, физик-кимёвий хоссаларини изчил ўрганиш керак бўлган мавзулар бу усулни қўллаганда анча осонлашади, маълумотлар ва ахборотлар “куршовида” қолган талабанинг вазифасини енгиллаштиради.

Кластер тузиш қуйидаги педагогик натижаларга олиб келади:

- Мавзу бўйича билимларни янгилаш, умумлаштириш ва тартибга келтириш;
- Ўз фикрларини илмий услубда изчил баён эта олиш;
- Мавзу юзасидан олинган назарий билимларни эслаб қолиш;
- Талабаларнинг ижодкорлигининг ва тасаввур кенглигининг намоён этилиши;

Ноанъанавий педагогик технологиялар талабаларда мотивацияни кучайтириб уларнинг ўқишга нисбатан қизиқишини орттиради, биргаликдаги яратувчанлик ва рақобат шароитини пайдо қилади, талабаларда ўз қадр-қимматини ва ўзгаларга ҳурматни шакллантиради. Уларга ижодий эркинлик ҳиссини беради ва энг муҳими қувонч келтиради [9]. Шу билан бирга, кўникмаларни юқори даражада ривожлантириш инсоннинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга асос бўлади [10].

Хулоса шуки, педагогнинг асосий мақсади турли техникалар, усуллар ва ўқитиш технологияларини фақатгина қўллаш бўлиб қолмаслиги керак. Энг муҳими натижа. Педагог талабалар ютуғини ўз ютуғи деб билиши керак.

Адабиётлар

1. Опубликовано 09.04.2015 7:33 - Краснова Оксана Евгеньевна Кластер как приём организации самостоятельной работы с текстом на уроках русского языка и литературы. https://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/2015/04/09/klaster-kak-priyom-organizatsii-samostoyatelnoy-raboty-s

2. Утаев С.А., Зиёдуллаева Х. Применение кластера при проведении занятия по теме" основные физико-химические свойства моторных масел" //Образование и проблемы развития общества. 2020. №. 1 (10).

3. Использование кластеров на уроках химии Сиргиенко Галина Павловна, https://urok.1sept.ru/articles/599073)
4. Бирюкова Н.В. Метод кластера в профессиональном обучении студентов. //Мир науки, культуры, образования. 2019. №. 3 (76).
5. Саркисян З.М., Карасавиди А.О. Использование интерактивных методик обучения на занятиях по органической и фармацевтической химии. //Известия Санкт-Петербургского государственного технологического института (технического университета). 2014. №. 25. -С. 110-112.
6. Хайрулина Н.В. Применение кластера на уроках физики. Евразийский научный журнал №2. 2015.
7. https://naurok.com.ua/klaster-na-uroke-russkogo-yazyka.
8. Гордеева В. В. Активные и интерактивные формы организации и педагогического сопровождения самостоятельной работы студентов //Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г.Белинского. 2012. №. 28.
9. (https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/40029-vidy-klasterov-i-ih-primenenie-na-uroke)
10. Safarova N. S. Some ways to increase the educational and conscious activity of students of medical institutes in chemistry classes //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 2020. T. 8. №. 1.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тиббиёт олий ўқув юртларининг 1-босқич талабаларига ўтиладиган Тиббий кимё курсида “Гетероциклик бирикмалар” мавзусини тушунтиришда кластер усулини татбиқ қилиш принциплари баён қилинган. Шунингдек, кластер усулини маъруза, амалий машғулот ва мустақил таълим олиш жараёнларида қўллашнинг ўзига хос томонлари очиб берилган ва конкрет амалий таклифлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны принципы применения метода *кластер* при проведении темы «Гетероциклические соединения» в курсе медицинской химии для студентов первого курса медицинских вузов. Также раскрываются особенности применения кластерного метода в процессе лекций, практических занятий и самостоятельного обучения, предлагается конкретные практические рекомендации.

SUMMARY

This article describes the principles of application of the cluster method in the course of the topic "Heterocyclic compounds" of medical chemistry for first-year medical students. It also reveals the peculiarities of the application of the cluster method during lectures, practical classes and self-study, and offers specific practical recommendations.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОРФОЭПИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ КУРСАНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В РАМКАХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УРОВНЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

Н.К.Саримсакова – *старший преподаватель*
Академия Вооружённых Сил Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: русский язык, нутқ маданияти, орфоэпик компетенция, курсантлар, профессионал-контекстли нутқ фаолияти.

Ключевые слова: русский язык, культура речи, орфоэпическая компетенция, курсанты, профессионально-контекстная речевая деятельность.

Key words: Russian language, speech culture, orthoepic competence, cadets, professional-contextual speech activity

Методологическая основа успешного овладения орфоэпической компетенцией на этапе профессионального образования заключена в одном из признанных методистами тождеств: чтобы уметь говорить в соответствии с произносительными нормами, необходимо прежде всего научиться правильно произносить звуки, причем как изолированно, так и в потоке речи. Эта проблема может иметь различную степень актуальности для курсантов военных вузов.

Так, например, если будущий военнослужащий является носителем русского языка (хоть и может иметь ряд неточностей в произношении), то работа над правильным произношением звуков будет носить уточняющий или корректировочный характер. Если же курсант является представителем иной национальности или близким представителем языковой группы, семьи и т.д., то работа над произношением будет носить тренировочный артикуляционный характер. Работа орфоэпической направленности на начальном этапе обучения изучения соответствующей учебной дисцип-лины заключается в учете следующих аспектов: отсут-ствие в узбекском алфавите букв ь и ы «провоцирует» употребление согласных в русских словах без смягче-ния там, где это необходимо или, наоборот, звучание ы заменяется звуком и, что может нарушать лексическое значение слова, которое может быть понятно только в контексте, а иногда и затрудняет смысл передаваемого в целом – например, бил вместо был и т.п.

В этой связи, обучение произносительным нормам с целью освоения орфоэпической компетенции будущими военнослужащими должно быть предварено выявлением основных проблем формирования данной компетенции при обучении курсантов русскому языку в рамках совершенствования уровня культуры речи.

Говоря о проблемах формирования орфоэпической компетенции курсантов военных вузов, следует отметить, что основная их часть связана с современным состоянием русского языка, общими тенденциями языкового развития общества, а также снижением уровня культуры речи и общения в военной среде. Это обусловлено, прежде всего, снижением уровня использования русского языка, его нормированности в средствах массовой информации, что отрицательно сказывается на культуре речи современного социума [1: 32-35, 246].

Такая ситуация, наблюдаемая в современном языковом развитии, наметила стратегии овладения «элитарным типом речевой культуры» [2:493, 43-44], которая, в свою очередь, предполагает овладение совокупностью всех норм языка, учитывающих реализацию в речи этических, коммуникативных, орфоэпических и др. норм.

Обращение к проблематике речевой коммуникации военнослужащего не является случайным на сегодняшний день. Знание правил и норм речевой

деятельности в военной профессиональной сфере позволяет военнослужащему грамотно и эффективно осуществлять воспитательную,

образовательную и управленческую деятельность. Нормативно звучащая речь военного обеспечивает уважение и внимание к ее источнику, обеспечивает правильное восприятие информации, а также позволяет продуктивно разрешать (или не допускать) конфликтные ситуации в воинских коллективах.

Проблемы культуры речи с позиций преодоления широко распространенных орфоэпических и акцентологических ошибок следует рассматривать как проблемы начального знакомства с орфоэпией. К таким проблемам принято относить неусвоенность на начальных этапах образования совокупности правил и норм, устанавливающих единство оформления звучащей речи, что, в свою очередь, рассматривается значимым фактором содействия общению и продуктивной
речевой коммуникации [3:93-95, 315-316].

Уровень орфоэпических знаний курсантов на этапе начальной профессиональной самореализации, а также

уровень знаний по русскому языку различен. В их устной речи встречаются различные ошибки и отклонения от норм русскоязычного произношения. В связи с этим, является важным определение уровня орфоэпической грамотности и выявление основных произносительных ошибок. Здесь налицо еще одна проблема, показывающая определение причин появления произносительных ошибок в таких видах речевой деятельности как чтение и говорение.

Таким образом, проблемы, связанные с начальным знакомством с орфоэпией на ранних (для курсантов) возрастных этапах экстраполируются в спектр задач преподавателя вуза, отражающих поиск и диагностику причин отступления от орфоэпических норм.

Проблема поиска причин нарушения орфоэпических норм русской речи опосредует (в рамках деятельности преподавателя) их [причин] классификацию для планирования корректирующей и последующей образовательной и закрепляющей деятельности.

Проблематика классификации основных причин, связанных с неправильно сформированными произносительным навыками у курсантов, указывает на существование следующих важных аспектов нарушений: [4: 93-94, 72-78].

а) ошибки, связанные с диалектным влиянием, в основе которых лежит укоренившееся неправильное произношение;

б) ошибки, связанные с речевыми акцентами, над которыми никогда не производилась корректировочная работа;

в) ошибки, связанные с просторечным и неправильным произношением в процессе речевой деятельности, а также под влиянием упрощения языка (через СМИ, телепередачи, интернет и пр.);

г) ошибки, связанные с неправильной постановкой ударения в связи с диалектным влиянием;

д) ошибки, связанные с неправильной постановкой ударения в связи с укоренившимися с детства неверными шаблонами;

е) ошибки, связанные с незнанием правил и норм русского языка;

ж) ошибки, связанные с отсутствием самоконтроля в процессе говорения при имеющемся умении произносить правильно;

з) ошибки, связанные с особенностями артикуляционного аппарата и требующие специальных усилий для их преодоления.

Встречаются также и курсанты, в речи которых существуют только ошибки, связанные с возможностями артикуляционного аппарата.

Также необходимо отметить, что некоторые курсанты на более ранних этапах обучения осуществляют работу над исправлением орфоэпических ошибок в речи. Это, как правило те обучающиеся, в речи которых определяется одновременное проявление 2-х или 3-ошибок. Часть курсантов продолжают допускать их из-за отсутствия постоянного самоконтроля за речью.

Готовность к профессии в условиях современных реалий обеспечивается сформированностью необходимых профессиональных и общекультурных компетенций будущего военнослужащего. Орфоэпическая компетенция в этом списке занимает также важное место, поскольку обеспечивает совокупный вклад в развитие профессиональной коммуникативной компетенции.

В связи с этим, культура речи военного на сегодняшний день становится широко дискутируемой проблемой. Проблематика ее дискурсивности в рамках языковых и психолого-педагогических исследований увеличивает значимость и самой проблемы. Этому способствуют тенденции глобализации,

политической интеграции, расширения международного сотрудничества государств, а также особая специфика современных боевых действий, отличающихся гибридностью их ведения. В таких условиях военнослужащему

важно обладать не только высоким уровнем речевой культуры, но и ее проявлением в рамках решения информационно-аналитических задач, осуществления управленческих действий, ведения военных переговоров, в которых отсутствие акцента и проявления диалекта, а также правильность иных произносительных аспектов имеют очень серьезное значение.

Исходя из вышеизложенного можем выделить еще одну проблему формирования орфоэпической компетенции курсантов при обучении русскому языку в рамках совершенствования уровня культуры речи – проблему единства звучащей речи.

Данная проблема предопределяет в работе преподавателя русского языка подготовительную деятельность по определению способности курсантов к выявлению произносительных нарушений в речи друг друга. Данная работа важна, так как выявление в речи друг друга орфоэпических

ошибок при произношении на этапе начальной профессиональной самореализации у курсантов формируется навык восприятия контента, его оценка и содержательная интерпретация. Такой навык результативного восприятия реципиентом информативного контента обусловливает в дальнейшем качество и оперативность выполнения служебно-боевых задач [5:5-9, 101-103].

Однако, тем не менее, это не является достаточным для формирования орфоэпической компетенции с целью овладения профессиональной коммуникацией в соответствии с требованиями профессии и условиями реального осуществления профессиональной деятельности. А, как известно, выявление в речи друг друга произносительных ошибок, формирование навыка восприятия реципиентом речевого контента коммуникатора и т.п. обусловливает в будущем качество и своевременность выполнения служебно-боевых задач. В связи с этим, необходимо, на наш взгляд, формирование мотивации к данной работе через осознание значимости культуры речи для будущей профессии [6:36-40].

Конечно же, в рамках формирования данных компетенций орфоэпическая работа занимает акцентированные позиции, но, тем не менее, важно отметить, что формирование орфоэпической компетенции как автономной и фундаментальной в рамках совершенствования языковых и коммуникативных навыков не рассматривается должным образом, а именно произносительная речь обеспечивает устранение барьеров при восприятии и передаче речевой информации.

Также необходимо отметить, что средства и методы ведения современной вооруженной борьбы сопровождаются последовательным усложнением и разнообразием речевого репертуара будущего военного, что обусловливает всестороннее изучение генезиса именно жанровых форм, обеспечивающих эффективное решение служебно-боевых задач при должном участии сформированной профессиональной речи. В связи с этим проблема повышения эффективности обучения произносительной стороне речи в контексте речеведческих дисциплин становится в условиях современных реалий одной из наиболее актуальных. А обучение владению правильной устной речью в рамках особенностей профессии выступает одной из главных задач преподавателей русского языка в военном вузе.

Литература

1. Дегтярёва И.В., Фаустова Н.А. Формирование орфоэпической грамотности в процессе обучения русскому языку. Международный журнал экспериментального образования. 2019. № 3. -С. 32-35; Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. М. Педагогика-пресс. 1994. –С. 246.

2. Черняк В.Д., Дунаев А.И., Ефремов В.А., Сергеев Е.В. Русский язык и культура речи: учебник для бакалавров. Под общ. ред. В.Д. Черняк, 3 изд. Переработанное и дополненное. М. ИД Юрайт. 2014. 493 с.; Козеватова М.И., Дёгтева И.В. Речевая культура дипломата, как составляющая имиджа. Международный научно-исследовательский журнал. 2016. № 4-5 (47).

3. Цынк С.В. Совершенствование произносительной грамотности студентов вузов. Международный журнал экспериментального образования. 2010. № 7. -С. 93-95; Кузнецова В.В. Диалектное произношение в речи городских детей: социальная проблема. Социальные варианты языка. Ш.Н. –Новгород: 2004. -С. 315-316.

4. Щербатюк Э.Е. Проблемы обучения русской фонетике иностранных студентов. Неофилология 2019. № 17. С. 80-83; Боборико Г.И. Работа над произношением на начальном этапе обучения иностранных студентов. Журнал Гродненского государственного медицинского университета. 2004. № 3. (7). с. 93-94; Прибыткова А.А. Методические условия формирования фонетических навыков речи студентов с использованием мультимедийных программ. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2013. № 3 (119). -С.72-78.

5. Ахтамбаев Р.П. Особенности речевой культуры в работе военных переводчиков. Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2014. № 1. (13). -С. 5-9; Барышников Н.В., Шевцов И.О. Культура речи офицера: идеал и реальность. Общество: социология, психология, педагогика. 2016. № 5. -С.101-103.

6. Ковлакас Е.В. Содержание интеграционного треугольника «военная педагогика – язык – военно-профессиональная культура». Вестник Военного университета. 2010. № 2 (22). -С. 36-40.

РЕЗЮМЕ

Мақола нутқ маданияти даражасини ошириш бўйича курсантларнинг орфоэпик компетенциясини шакллантириш муаммоларига бағишланган. Муаллиф ушбу муаммони келажакда ҳарбий хизматчиларнинг орфоэпик ваколатларини шакллантириш доирасида кўриб чиқади. Шунингдек, мақолада курсантларнинг орфоэпик маҳоратини шакллантиришнинг методологик воситалари, улардан фойдаланиш бўйича мисоллар келтирилган. Муаллиф бошланғич касбий ўзини ўзи англаш босқичида курсантларнинг орфоэпик компетенциясини шакллантириш муҳим ва доимий вазифа эканлигини таъкидлайди, чунки талаффузнинг барқарор стандартларини ва нутқ маданиятини тўғри ривожлантириш келажакда монологик ва диалогик оғзаки нутқ фаолиятининг нормал ишлашини таъминлайди.

РЕЗЮМЕ

В статье актуализируются проблемы формирования орфоэпической компетенции курсантов в рамках совершенствования уровня культуры речи. Автор рассматривает данную проблему в рамках формирования орфоэпической компетенции будущих военнослужащих. В статье также представлены методические средства формирования орфоэпической компетенции курсантов, приводятся примеры их использования. Автором обосновывается, что формирование орфоэпической компетенции курсантов на этапе начальной профессиональной самореализации является важной и постоянной задачей, так как сформированность устойчивых норм произношения и должный уровень развития культуры речи обеспечит в дальнейшем нормальное функционирование монологической и диалогической устной речевой деятельности.

SUMMARY

The article actualizes the problems of the formation of orthoepic competence of cadets within the framework of improving the level of speech culture. The author considers this problem in the framework of the formation of the orthoepic competence of future military personnel. The article substantiates the growing importance of the formation of orthoepic competence, lists the main reasons indicating the need to improve professionally oriented oral speech. The article also presents the methodological means of forming the orthoepic competence of cadets, provides examples of their use. The author substantiates that the formation of the orthoepic competence of cadets at the stage of initial professional self-realization is an important and constant task, since the formation of stable pronunciation standards and the proper level of development of speech culture will ensure the normal functioning of monologic and dialogical oral speech activity in the future.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ-НУТҚ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Ҳ.М.Содиқов – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
Д.Р.Содиқова – *ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ўқитувчи, маданият, нутқ, жараён, меъёр, одоб-аҳлоқ, интеграция, мактаб, жамият, олий таълим, муносабат.
Ключевые слова: учитель, культура, речь, процесс, норма, этический текст, интеграция, школа, общество, высшее образование, отношение.
Key words: teacher, culture, speech, process, norm, ethical text, integration, school, society, higher education, attitude.

Барчамизга яхши маълумки, кишиларнинг мукаммал, етук инсон бўлиб шаклланишида ақлий қобилият ва нутқий малакалар катта ўрин тутади. Бола нутқининг шаклланиши уни атроф-муҳит билан яқинроқ танишишга асос бўлади. Тор маънода нутқ – тил нормаларини эгалламоқ, яъни талаффуз, урғу, сўз ишлатишни, гап тузиш қонунларини яхши билмоқ, шунингдек, тилнинг тасвирий воситаларидан ҳар хил шароитларга мос ва мақсадга мувофиқ фойдалана олиш, ифодали ўқиш маданиятини эгаллаш демакдир.

Баркамол авлодни миллий руҳда тарбиялаш, улар онгига миллийлигимизнинг энг гўзал намуналарини сингдириш, албатта, ҳам назарий, ҳам амалий олиб борилади. Фарзандларимизда миллий руҳни шакллантирадиган, уларни мустақил фикрлайдиган этиб тарбиялаш сўз сеҳрисиз, нутқнинг таъсирисиз амалга ошмайди. Бундан ташқари авлодлар тажрибалари ва миллий меросимизни асраб авайланилишида ва авлодларга берилишида ҳам тилнинг аҳамияти каттадир [1].

Аслида бошқалар билан мулоқотдан ташқарида (бизга билим берувчи китоб муаллифлари, сўз санъатига ошно этадилар ва эстетик завқ бағишлайдилар ёки бизнинг атрофимиздаги инсонлар билан нутқий мулоқот бизга оилада, тенгдошлар даврасида, кутубхонада, транспортда ва ҳ.к. нутқий мулоқот ўрнатишга ёрдам беради ёки биз ўзимиз “хаёлимизда ўйлаганимизда”) инсоннинг ҳеч қандай интеллектуал фаолияти амалга оширилмайди.

Бундан ҳар бир инсон нутқий фаолиятининг барча асосий кўринишларида она тилидан (она тили бўлмаган тилдан) (гапираман-эшитаман, ёзаман-ўқийман), турли нутқий вазиятларда унинг мавжудлик шаклларидан (оғзаки-ёзма, диалогик-монологик) тўлақонли фойдаланишга ўрганиш эҳтиёжи юзага келади [2].

Тил воситаларидан тўғри (адабий тил меъёрларига мос бўлган) ва ўринли (мазкур нутқий вазиятга мос бўлган) фойдаланиш тил тизимига, унинг тоифалари ва меъёрлари, керакли тил ҳодисалари қиёсий қаторидан танлаш қоидаларига онгли муносабатни назарда тутади.

Тил воситаларининг аҳамияти шахс учун энг долзарб бўлиб, тилнинг шакли ва функцияларини биргаликда англаш керак. Халқнинг маданий-тарихий тажрибаси тилда акс этиб, олам манзарасини англашда, ундан фойдаланишда тил муҳим рол ўйнайди.

Афсуски, нутқ маданиятини ўргатишнинг усуллари ва воситалари доимо ўзини оқламаслигини таъкидлаш лозим. Эндиликда лексика, орфоэпия, мантиқ ва ҳоказоларга диққатни жамлашнинг ўзи етарли эмасдир. Нутқ маданияти масалалари билан шуғулланувчи

кўпгина мутахассислар монологик фикр билдиришнинг қурилишидаги боғлиқлик тоифасининг алоҳида ролини етарлича баҳоламайдилар. Замонавий тадқиқот ишлари амалиёти эса айнан мазкур тоифа коммуникатив таъсир самарасини таъминлашига ишонч ҳосил қилдиради.

Тил – бу цивилизация ва миллат маданияти йўли. “Нутқ маданияти” умумий тушунчаси адабий тилни ўзлаштиришнинг ёки уни эгаллашнинг икки усулини (даражасини), яъни тўғри нутқ ва нутқ маҳоратини қамраб олади [4].

Бўлажак ўқитувчиларда коммуникатив–нутқ маданиятини ривожлантириш жараёнида уларга нутқ маданиятини эгаллаш даражасига юқори талаблар қўяди.

Бўлажак ўқитувчи олий таълим муассасасидаги ўқишининг дастлабки йилларидан коммуникатив-нутқ маданиятини ривожлантириш устида яқин келажакда ўз билимларини ўқувчиларга етказа оладиган тарзда ишлаши керак. Айнан бунга бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашнинг якуний мақсадига боғлиқдир. Бўлажак ўқитувчиларда коммуникатив-нутқ маданиятини ривожлантириш нутқ маданиятининг амалий ва назарий меъёрларига мос бўлиши керак.

Нутқнинг тўғрилиги ва маданияти педагогика олий таълим муассасаси ўқув жараёнининг аввалидан етакчи омил бўлиши лозим. Педагогика олий таълим муассасасида нутқ маданиятини ўқитиш, энг аввало, ўқитишнинг психология, педагогика назарияси мазмунида кўрилиши керак. Педагогик фаолиятнинг муваффақияти бевосита бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив-нутқ маданиятига боғлиқ. Педагогика олий таълим муассасасининг вазифаси – педагогик фаолиятнинг маълум соҳасида ўз касбининг роли ва ижтимоий аҳамиятини тушунувчи юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ҳисобланади. Педагогик малаканинг асосий белгиси ҳозирги вақтда ўқитувчи баён этадиган фанини билиши билан биргаликда ўргатишни билиши, билимга қизиқишни уйғотиши, шахснинг маълум сифатларини, характери ва ахлоқий сифатларини шакллантириши ҳамдир. Ўқитувчига мазкур талаб педагогик фаолиятнинг ўз моҳиятидан келиб чиқади, бошқа инсоннинг шахсини шакллантиришга йўналтирилган саноқсиз намунавий ҳамда ўзига хос вазифаларни ечишни кўзда тутади.

Ўқитувчининг касбий маҳорати мазкур масалаларни муваффақиятли ҳал этишда ифодаланади. Тажрибаларнинг кўрсатишича, ёш ўқитувчини нутқ мулоқоти назарияси билан қуроллантиришнинг ўзи унинг педагогик маҳорати муаммоларини ҳал этмайди. Педагогик маҳоратни у фақатгина методик назария ўқитувчи ишлаши керак бўлган шароитларда муваффақиятли қўлланганидагина ҳосил қилади. Бунда амалий вазифаларни ҳал этиш учун ижодий-методик назариялардан фойдаланиш зарур.

Касбий тайёргарликка бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив-нутқ маданиятининг ривожланганлиги юқори даражасига кўра фаолиятнинг юқори натижаларини олишга имкон берувчи билим, кўникма ва малакаларни киритиш зарур. Педагогни “ўқитувчи-ўқувчи” тизимида самарали ўзаро муносабатга тайёрлаш муаммоси миллий таълим тизимининг, жумладан, мактабнинг ҳам инсонпарварлик педагогикасига ўтиши билан долзарб бўлиб қолди. Шу туфайли, педагогик кадрларни тайёрлашда таълим мазмунига педагогик фаолиятнинг сифатини ошириш мақсадида бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив-нутқ маданиятини самарали ривожлантиришни таъминловчи билим ва кўникмалар киритилиши керак.

Бундан ташқари, коммуникатив-нутқ маданияти интеллектуал, ахлоқий ва маънавий сифатларни ривожлантиришга хизмат қилади. Жамиятдаги ўзгаришлар ўз ортидан таълимда, мактабдаги ўзгаришларга олиб келди. Бундан, замонавий мактабда ўзгарувчан шароитларда тезда ҳаракат қилувчи, шахсий имкониятларини амалга ошириш учун ўз кучларини ишга сола оладиган, ўзгарган шароитларда зарур бўлган янги билим, кўникмаларни, фаолият усулларини эгаллашга тайёр ўқитувчи зарурлиги келиб чиқади [3].

Бугунги кунда педагогик жараёнга касбий фаолиятнинг ўзига хослигини инобатга олиб, бўлажак мутахассисни мулоқотга ўргатишни кўзда тутадиган мазмунни киритишсиз педагогик жараённи илмий англаш ва қуриш вазифаларини ҳал этиб бўлмайди. Замонавий жамиятга оддий мутахассис эмас, балки “маданий инсон”, билимлар, ҳис-туйғулар, мулоқот, ижодий ҳаракатлар маданиятини интеграцияловчи профессионал керак. Коммуникатив ривожланишнинг камчиликлари эса мутахассиснинг касбий ва шахсий ўсишига тўсқинлик қилади.

Замонавий ўқитувчининг тайёргарлиги бошқа талаблар қаторида ўқув-тарбиявий-жараённи самарали бошқариш қобилиятини кўзда тутади. Бу табиийки, мулоқотнинг назарий асосларини билишни, ўқувчилар билан алоқаларни ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаш кўникмаларини, нутқ саводхонлигини ривожлантиришни, шунингдек, коммуникатив фаолиятда доимий ўз-ўзини долзарблигини кўзлайди.

Педагогик ташхислаш ўқитувчининг ўз фани, уни ўзлаштириш психологияси, уни ўқитиш методикаси ва аниқ коммуникатив муносабатларни чуқур билишига таянади. Ўқитиш ва тарбиялаш бирлиги принципини амалга ошириш яна бир муҳим педагогик функцияни – тарбиялаш функциясини бажариш, яъни коммуникатив нутқ фаолияти давомида талабаларнинг ғоявий-сиёсий, ақлий ва ахлоқий тарбияларини амалга ошириш билан боғлиқ.

Педагогик вазифаларни ҳал этиш жараёнида ўқитувчига қуйидаги иш турларини бажаришига тўғри келади:

аниқ мулоқот шароитларини ўрганиш;

нутқий фаолият давомида эҳтимолдаги қийинчиликларнинг методик таҳлили ва ташхиси;

коммуникатив-нутқ маданиятини ривожлантириш учун машғулот мақсадларини лойиҳалаш ва унинг режасини тузиш;

талабалар билан ва талабалар ўртасида коммуникатив ўзаро муносабатларни ўрнатиш, машғулот режасини амалга ошириш жараёнида уларнинг коммуникатив фаолиятларига тузатишлар киритиш;

ўз компетентлиги самарадорлигини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

ўқитиш, тарбиялаш ва коммуникатив маданиятни ривожлантириш бирлиги принципини амалга ошириш [6].

Мулоқот қилишни билиш мураккаб педагогик хатти-ҳаракатни ифодалайди ва таъсир этишнинг керакли усулларини топиш кўникмаси билангина чекланмайди, балки алоҳида психологик тузилишга эга бўлади. Унинг ўқитувчи фаолиятидаги асосий компонентлари керакли муносабатларни ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаш, ўзининг нутқий тажрибасидан фойдаланиш, уни ўқувчиларнинг нутқ маданиятлари ва умумий ривожланиш даражаларига нисбатан мослаштириш, ўқувчиларнинг нутқ фаолиятларини рағбатлантириш ва уни бошқариш билан ўқувчиларнинг нутқий фаолиятлари ва хулқлари бирлигини таъминлаш каби коммуникатив функциялар ҳисобланади.

Олий таълим муассасаларида бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив- нутқ маданиятини ривожлантириш масаласи деярли ачинарли ҳолатда. Мавзу режасига мос фикр, тест топшириқларини ечиш билан чегараланган талабалар, ўзгалар билан мулоқотга киришишда бир қатор қийинчиликка дуч келишади.

Биринчидан, луғат заҳираси етарли даражада эмас. Мулоқотда маънавий ёндашув борасида гап бўлиши мумкин эмас [2].

Хулоса ўрнида шуни айтиб ўтиш жоизки, бўлажак ўқитувчини тайёрлашда якуний мақсадни амалга ошириш нуқтаи назаридан, педагогика соҳасида билимлар ва тажрибалар синтези сифатида талқин этиладиган, бўлажак ўқитувчининг коммуникатив-нутқ маданиятини ривожлантириш учун бадиий-этик мазмундаги матнлардан фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга. Бадиий матн тиллар билан мулоқот қилиш имконияти бўлганлиги учун муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Матн орқали талаба ҳаётнинг аниқ шароитларини кузатиш, у учун янги тарихий далилларни билиб олиш, маълум вақтнинг шароитлари ва ижтимоий муҳитини тасаввур этиш имкониятига эга бўлади.

Адабиётлар

1. Шиянов Е.Н. Аксиологические основания процесса воспитания. // Педагогика. 2007. №10. – С.33-37.
2. Асқарова М. ва бошқалар. Кичик ёшдаги болалар нутқини ўстириш. –Т.: “Ўзбекистон”, 2000. 46-б.
3. Маҳмудов Н.М. Ўқитувчи нутқи маданияти. Дарслик. –Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси. 2007. 167-б.
4. Олимова Д.Ш. Олий педагогик таълим тизимида бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив кўникмаларини шакллантириш: Дис. пед.фан.ном. -Т.: 2005. 158-б.
5. Турғунов С.Т., Мақсудова Л.А. Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш. -Тошкент: “Фан”, 2009. 156-б.
6. Содиқов Ҳ.М. Педагогик фаолиятнинг муваффақияти педагогларнинг коммуникатив нутқ маданиятига боғлиқлигидадир. // Бошланғич таълимнинг долзарб масалалари: муаммо ва ечимлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. –Жиззах: 2019. 88-90-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бўлажак ўқитувчини тайёрлашда якуний мақсадни амалга ошириш нуқтаи назаридан, педагогика соҳасида билимлар ва тажрибалар синтези сифатида талқин этиладиган, бўлажак ўқитувчининг коммуникатив-нутқ маданиятини ривожлантириш учун бадиий-этик мазмундаги матнлардан фойдаланиш тўғрисида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрена мысль об использовании текстов художественно-этического содержания для развития коммуникативно-речевой культуры будущего педагога, что трактуется как синтез знаний и опыта в области педагогики с точки зрения реализации конечной цели подготовки будущего педагога.

SUMMARY

This article considers the use of texts of artistic and ethical content for the development of communicative-speech culture of the future teacher, which is interpreted as a synthesis of knowledge and experience in the field of pedagogy, in terms of achieving the ultimate goal in the training of future teachers.

KÓPLIKLER TEORIYASÍ TÚSINIGI ARQALÍ OQÍWSHÍLARDÍŃ KREATIVLILIGIN PAYDA ETIW

S.A.Tanirbergenov – *fizika-matematika ilimleriniń kandidatı, docent*

Z.İ.Berdieva – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: tóplam, nuqta, cheksiz, tóǵri chiziq, induktiv, deduktiv, haqiqiy son, mediana, diagonal, aylana.

Ключевые слова: множества, точка, бесконечность, прямо, индуктив, дидуктив, действительное число, медиана, диагональ, круг.

Key words: Multitudes, point, unlimit, straight, inductive, deductive, real number, median, diagonal, circle.

Kóplik degenimizde erikli tábiyatqa iye nárselerdiń, waqıyalardıń, zatlardıń, obyektlerdiń, buyımlardıń belgili qásiyetleri boyınsha birikken pútin bir jıynaǵın túsinemiz. Kóplik matematikanıń tiykarǵı túsinikleri bolıp, onı anıqlamasız mısallar járdeminde oqıwshılarǵa jetkeremiz. Máselen, barlıq natural sanlardı birgelikte qaraw natural sanlar kópligin, tuwrı sızıqta jatıwshı noqatlardı birgelikte qaraw usı tuwrı sızıq noqatları kópligin beredi.

Kóplikti dúziwshi obyektler usı kópliktiń elementleri delinedi. Kóplikler, ádette, latın, grek hám taǵı basqa alfavitlerdiń bas háripleri menen, al olardıń elementleri usı alfavitlerdiń kishi háripleri menen belgilenedi. Eger, A kóplik *a, b, c,* ... elementlerden dúzilgen bolsa ol A={*a, b, c*, ...} kórinisinde jazıladı. Kóplik barlıq waqıtta elementke iye bolmawı múmkin. Mısalı, qarama-qarsı múyeshleriniń qosındısı 180^0 bolmaytuǵın sheńberge ishley sızılǵan tórtmúyeshlikler kópligi, $x^2+1=0$ teńlemeniń haqıyqıy sanlardan turatuǵın sheshimleri kópligi hesh bir elementke iye emes. Sonıń ushın kóplikler teoriyasında bir elementkede iye bolmaǵan kóplik bos kóplik dep aytıladı. Bos kóplik $\varnothing$ arqalı belgilenedi. Kóplikti dúziwshi elementler sanı shekli yaki sheksiz bolıwı múmkin. Sol sebepli kóplikler shekli yamasa sheksiz boladı. Shekli *X* kópliktiń elementleriniń sanın *n*(*X*) dep belgileymiz. Sonda *A*={*a*}, *B*={*a, b*}, *C*={*a, b, c*} kóplikler sáykes túrde bir, eki, úsh elementten dúzilgenlikten $n(A)=1$, $n(B)=2$, $n(C)=3$ dep jazıladı. Natural sanlar kópligi, racional sanlar kópligi hám (0;1) aralıqtaǵı haqıyqıy sanlar kópligi sheksiz kóplikke mısal boladı. Sheksiz *Y* kóplik ushın $n(Y)=\infty$ dep qabıllanadı. Bos kóplik shekli dep esaplanıldı hám ol ushın $n(\varnothing)=0$.

Bazı bir shekli yamasa sheksiz kópliklerdi tikkeley elemenleri arqalı jazıw múmkin emes. Bunday jaǵdaylarda kóplikler óz elementleriniń xarakteristikalıq qásiyetleri arqalı beriledi. Eger, *A* kópliktin barlıq elementleri qanday da bir *P* qásiyetke iye bolsa, onda bul kóplik *A*={*x*|*P*(*x*)} túrde kórsetiledi [1:6].

Matematika pániniń ózine say ózgesheligi bar. Ol jerde tayanısh túsinikler, qatnaslar, aksiomalar, teoremalar, másele hám mısallar, nızamlılıqlar, formulalar, algoritmler beriledi. Matematikalıq túsiniklerdi beriw usılları mına túrde boladı:

1) anıq-induktiv; 2) abstrakt-deduktiv. Matematikalıq túsiniktiń birinshi túrdegi beriliwinde anıq mısallar yamasa tapsırmalardan paydlanıladı. Usılar tiykarında túsiniktiń ulıwmalıq qásiyetleri úyrenilip, ol haqqında belgili bir maǵlıwmatlarǵa iye bolınadı. Matematikalıq túsinikti beriwdiń ekinshi túrindegi beriliwinde tuwrıdan-tuwrı anıqlamadan paydalanıladı. Túsinik birden anıqlama arqalı beriledi. Bulardıń ekewinde de kóplik túsinigi qatnasadı. Sonıń ushın matematikanıń dáslepki túsinikleri oqıwshılarǵa kóplikler arqalı jetkeriledi. Sebebi, mektepke deyingi bilim beriw orınlarında (baqshalarda) balalarǵa natural sanlar qatarı, geometriyalıq figuralar boyınsha túsinikler beriliwi menen bir qatarda olar ústinde orınlanatuǵın ápiwayı arifmetikalıq ámeller úyretiledi. Bulardıń barlıǵı kóplik túsinigine alıp keledi. Sol sebepli kóplikler teoriyasın oqıwshılarǵa úyretiwdiń áhmiyeti artıp barmaqta. Kóplikler ústinde ámeller balanıń oy órisin rawajlandıradı hám qabıl etilgen sheshimdi ulıwmalastırıwǵa úyretedi. Bunda, kóplik haqqındaǵı túsiniklerdi oqıwshılar ózlerin qorshaǵan ortalıqtaǵı obektler arqalı úyrenedi.

Zamanagóy bilim beriwdiń maqseti balanıń mektepke shekemgi toplaǵan bilim tájiriybesin sistemalastırıw, anıq predmetlerdi bólip kórsetiwge baylanıslı tiykarǵı túsinikler hám háreket usıllarınıń aqılıy kórinisin payda etiw bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, balanı shaxs sıpatında

rawajlandıramız.

Jámiyetlik xızmet procesindegi sáykeslestiriw onıń hár bir qatnasıwshısı arnawlı qabiletlerge iye bolǵanda nátiyjeli boladı. Balada arnawlı qabiletlerdi payda etiwde matematikanıń, sonıń ishinde, kóplikler teoriyasınıń ornı úlken. Sonıń ushın mektep matematika sabaqlıqlarında kóplik haqqındaǵı túsiniklerge kóbirek kewil bóliw maqsetke muwapıq

Baslawısh klasslarda kóplikler hám olar ústinde ámeller mısallar tiykarında zatlar toparı hám jıyındısı terminleri arqalı aytılıp, olar shamalar ústinde ámeller menen birgelikte sanlar ústinde ámeller arqalı beriledi. Pikirimizdiń dálili sıpatında 1-klass matematika sabaqlıǵındaǵı bazıbir mısallardı qarap óteyik [2:19].

1) Karimde 7, Sabırda onnan 3 qálem artıq. Sabırda neshe qálem bar?

2) Raximde 8 dápter bar edi, aǵası oǵan jáne 2 dápter berdi. Raximniń dápterleri neshew boldı?

3) Figuralardı ózgeshelikleri boyınsha toparlarǵa ajıratıń.

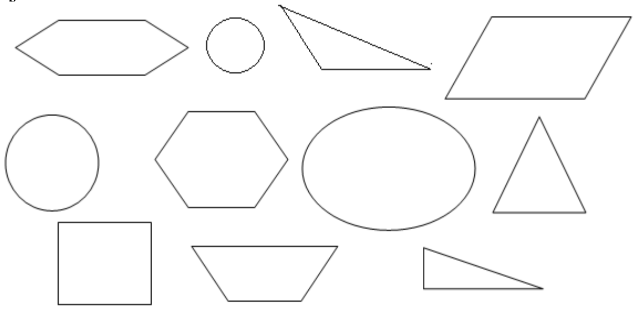

Bul mısallardan matematika pániniń dáslepki túsinikleri kóplikler hám olar ústinde ámellerge alıp keliniletuǵınlıǵı kórinip tur. Bunday máselelerdi sheshiw hám salıstırıw arqalı oqıwshılarda óz pikirin anıq aytıp beriw qabileti hám logikalıq jaqtan oy-órisi rawajlanıp baradı.

2-klass matematika sabaqlıǵındaǵı mısallar.

1) Teńlemeni sheshiń [3:88].

27-x=15; x-15=25; 17+x=39.

2) Bir xojalıqta biyday orıw ushın 22,ekinshi xojalıqta onnan 14 ke kem kombayn ońlandı. Ekinshi xojalıqta neshe kombayn ońlanǵan [3:44].

3) Barlıq figuralar bir sóz benen qanday ataladı? [3:4].

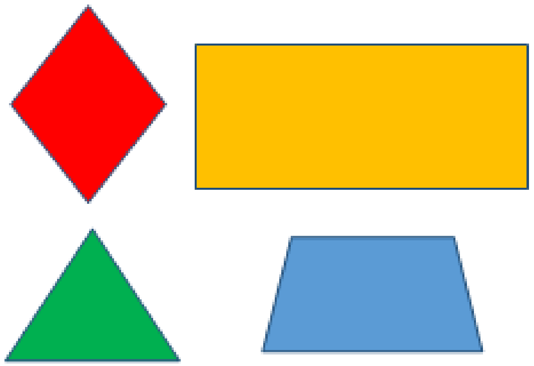

Bul jerdegi 1-2 mısallardıń sheshimin anıqlawda kóplikler ústinde ámellerge (kópliklerdiń birikpesi hám ayırmasına), sonday-aq olarǵa sáykes keliwshi shamalar ústinde ámellerge, yaǵnıy qosıw hám alıwǵa alıp kelinedi. Oqıwshılarǵa birdey sıpatlamaǵa iye bolǵan bazıbir obektlerdi birgelikte qaraw arqalı kóplik túsinigin baslanǵısh klasslardan baslap úyretip barıldı. Mısalı, 3-klass matematika sabaqlıǵındaǵı máselelerdi kórip óteyik.

1) Maydanı 18 sm^2 qa teń bolǵan eki túrli tuwrı tórt múyeshlik sızıń?

2) Perimetri 18sm ge teń bolǵan eki túrli tuwrı tórtmúyeshlik sızıń? [4:200].

3) Keste tiykarında másele dúziń [4:58].

Aylar	Bir topardaǵı dem alıwshılar sanı	Toparlar sanı	Barlıq dem alıwshılar sanı
Jyun	200	Birdey	400
Jyul	?		480
Avgust	?		360

Bul máselelerdi oqıwshılar sheshiw arqalı olarda kritikalıq kózqaras, tańlaw hám basqanıń pikirin jeterli dárejede qabıl etiw qabiletleri rawajlanıp baradı. Sonıń ushın baslawısh klass matematikasında kópliklerdiń elementleri haqqındaǵı dáslepki túsiniklerdi keltirip ótiw maqsetke muwapıq boladı dep esaplaymız. Sonda, oqıwshılarda qanday da bir nárseni ulıwmalastırıw hám ulıwmalıqtan ayqınlastırıw qábiletlerin payda etip barmız.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 7-maydaǵı PQ-4708-san qararına muwapıq, 2020-2023-jıllarda Ózbekstan Respublikasında matematika pánleri boyınsha tálim sıpatın jaqsılaw, ilimiy izertlewlerdiń nátiyjeliligin asırıwdıń maqsetli dástúri islep shıǵıldı. Bunda tiyisli taraw wákillerine balalardıń elementar matematika boyınsha túsiniklerin rawajlandırıw boyınsha zamanagóy didaktikalıq kórgizbe quralları hám tarqatpa materiallar, didaktikalıq oyınlar hám elektron tálim resursların islep shıǵıw wazıypası qoyıldı. Usılar tiykarında sabaqlıqlar shıǵıp atır.

Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń, 2017-jılı baspadan shıqqan 10-klass algebra sabaqlıǵınıń 1-babında kóplikler teoriyası hám olar ústinde ámeller haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Ulıwma alǵanda, kópliklerge arnalǵan temalar mektep programmasında 10-klassta ótiledi. Bul sabaqlıqta kópliklerge tiyisli algebralıq mısallar jetkilikli muǵdarda berilgen. Basqasha aytqanda, teoriyalıq bilimlerdi bekkemlewge tiyisli shınıǵıwlar kóbirek algebra páninen alınǵan.

Oqıwshılarǵa kóplikler teoriyasın úyretiwde bilim beriwdiń nátiyjeliligin arttırıw ushın kóbirek ámeliy máseleler sheshiwge tuwra keledi. Bunda oqıwshılarǵa kópliklerge tiyisli algebralıq máseleler menen bir qatarda geometriya pánine tiyisli máselelerdi sheshtiriw maqsetke muwapıq boladı dep oylayman. Bunday máselelerdi sheshiw oqıwshılarda ulıwma pikirlewden jeke nátiyjeler shıǵarıw, salıstırıw arqalı maǵlıwmattı ózlestiriw sonday-aq dóretiwshilik pikirlew kónlikpelerin ele de jaqsı rawajlandırıwǵa xızmet qıladı. Máselen, tómendegi ápiwayı mısallardı kórip óteyik:

1) Keńisliktegi tegislikler kópligi A dep belgilengen. Usı A shekli, sheksiz yamasa bos kóplik bola ma?

2) Tegisliktegi *a* tuwrı sızıqta jatpaytuǵın *A* noqat arqalı ótiwshi tuwrı sızıqlar kópligi *B* bolsın. *B* kópliktiń *a* tuwrı sızıq penen kesilispeytuǵın elementlerinen dúzilgen kóplikti *C* dep belgileymiz. B hám C kópliklerdiń elementleriniń sanın anıqlań.

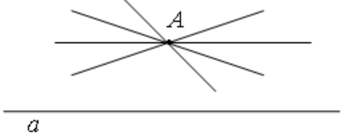

Oqıwshılar usınday mısallardı sheshiw arqalı sheksiz yamasa shekli kóplikler boyınsha túsiniklerdi anıq kóz aldına keltire aladı.

3) Úshmúyeshliktiń meridianaları onı úshmúyeshliklerge bóledi. Sızılmada payda bolǵan úshmúyeshlikler kópliginiń shekli yamasa sheksiz ekenligin anıqlań.

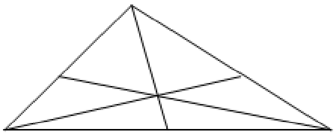

Shekli bolǵan jaǵdayda onıń elementleriniń sanın tabıń.

4) Sheńberdiń 5 noqatın belgilengen. Usı noqatlardı tutastırıwshı xordalar kópligi *M,* al *ABCDE* kópmúyeshliktiń diagonalları kópligi *N* bolsın. *M* hám *N* kópliklerdiń kesilispesinen dúzilgen kóplikti anıqlań.

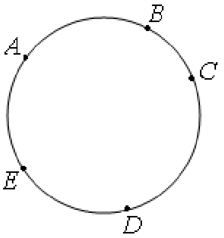

5) Dóńis 6 múyeshliktiń barlıq diogonalların bir kóplik dep qarasaq, bul kóplik neshe elementke iye boladı?

6) Durıs, 8 múyeshliktiń qálegen eki tóbesin tutastırıwshı kesindiler kópligi *A*, al diagonalları kópligin *B* dep belgilengen. $A \setminus B$ kópliktiń elementleriniń sanın anıqlań.

Usınday geometriyalıq máselelerdi sheshiw jaǵdayları kópliklerge tiyisli ámeliy máselelerdi sheshiwge alıp keledi. Bunday máselelerdi sheshiw arqalı oqıwshılar kóplikler teoriyasına tiyisli tereńirek bilimge iye boladı dep oylaymız.

Ádebiyatlar

1. Nazarov R.N., Toshpulatov B.R., Dusumbetov A.D. Algebra va sonlar nazariyasi 1-qism - Toshkent: «Uqituvchi» 1993.
2. Ahmedov M., Abduraxmanova N., Jumaev M. Matematika Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 1-klası ushın sabaqlıq. - Tashkent: 2019 «TURON-IQbol».
3. Abduraxmanova N., Urinboyeva L. Matematika Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 2-klası ushın sabaqlıq. - Tashkent: «Yangiyól Poligraf Servis» 2018.
4. Burxanov S., Xudayarov U., Norqulova Q., Ruziqulova N. Matematika Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 3-klası ushın sabaqlıq. -Tashkent: «Sharq», 2019.

REZYUME

Maqolada tóplam tushunchasi bóyicha óquvchilarning kreativligini oshirish masalalari kórib chiqilgan. Bu yerda boshlanǵich va yuqori sinf matematika darslarida tóplam tushunchasini óquvchilarga yetkazish usullari kórib ótilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье предусмотрены проблемы повышения креативности учащихся о понятии множества. Здесь просмотрены методы предоставления ученикам о понятии множества с помощью разных задач на уроках математики начальных и старших классов.

SUMMARY

According to the concept of the multitudes of articles, it was looked through the work of improving the pupils' creative. Here primary and senior grades, it was looked through, during math lessons thought of multitudes how to teach pupils with the help of style of examples.

PISA МАТЕМАТИКАЛЫҚ САЎАТЛЫЛЫҚ БАҒДАРЫ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ДҮЗИЛИСИ ҲӘМ ОНЫ БАХАЛАЎ УСЫЛЛАРЫ

Қ.Турманов – *үлкен оқытыўшы*
Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў аймақлық орайы

Таянч сўзлар: PISA, математик саводхонлик, топшириқлар контексти, топшириқлар тузилиши, миқдорлар, шақллар, креативлик.
Ключевые слова: PISA, математическая грамотность, контекст, структура, объем, формы заданий, креативность.
Key words: PISA, mathematical literacy, context, tasks, structure, quanlity, forms.

Бүгинги күнде билимлендириў сыпатын бахалаў бойынша халық аралық тәжрийбелерди үйрениў, әмелдеги системаны салыстырмалы ҳәм ҳәр тәреплеме анализ қылыў, тийисли бағдардағы халық аралық ҳәм сырт еллер шөлкемлери, илимий-изертлеў институтлары менен бирге ислесиў, билимлендириў сыпатын бахалаў бойынша халық аралық жойбарларды әмелге асырыў, заман талапларына жуўап беретуғын миллий бахалаў системасын және де жетилистириў үлкен әҳмийетке ийе.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Өзбекстан Республикасы Халық билимлендириў системасын 2030-жылға шекем раўажландырыў концепциясын тастыйықлаў ҳаққында»ғы 2019-жыл 29-апрелдеги 5712-санлы пәрманында улыўма орта ҳәм мектептен тысқары билимлендириўди системалы реформалаўдың алдыңғы бағдарларын белгилеў, өсип киятырған жас әўладты руўхый ҳәм интеллектуал раўажландырыўдың сыпат жағынан жоқары дәрежеге көтериў, тәлим-тәрбия процессине жаңа инновацияларды енгизиў мақсетинде, Өзбекстан Республикасының 2030-жылға шекем PISA (The Programme for International Student Assessment) Халықаралық бахалаў бағдарламасы рейтингинде дүньяның ең алдыңғы 30 мәмлекет қатарына кириўи ҳәм халық билимлендириў системасында тәлим сыпатын бахалаў тараўындағы халық аралық изертлеўлерди енгизиў тийкарында оқыўшылардың оқыў, тәбийий пәнлер, математика ҳәм креатив пикирлеў бойынша саўатлылық дәрежесин бахалаўға бағдарланған тәлим сыпатын бахалаўдың миллий системасын жаратыў ўазыйпалары белгиленген [1].

PISA бағдарламасының тийкарғы мақсети оқыўшылар мектепти питкергеннен кейин актив турмыслық позицияны ийелеўине имканиятлар беретуғын терең билим дәрежесин бахалаўдан ибарат. Бағдарламада тийкарғы итибар оқыўшылардың бул бағдарлар бойынша ең тийкарғы түсиниклерди билиўи, базалық билим ҳәм көнликпелерин ийелегени, олардан турмыслық шараятларда пайдалана алыўына қаратылады. Бул сынаўларда оқыўшылардың сабақ даўамында анық темалары бойынша үйренилген билимлерди сынаўдан өткериў нәзерде тутылмаған.

Изертлеўлер нәтийжелери ҳәр 3 жылда түрли мәмлекетлер билимлендириў системаларын белгилеўши көрсеткишлер менен бирге жәрияланып барылады. Бул информациялар қатнасыўшы мәмлекетлерге өзиниң жетискенликлерин ҳәм кемшиликлерин басқа мәмлекетлердиң жетискенликлери менен салыстырыў ҳәм бул арқалы халық билимлендириў системасы бойынша сиясатты анықлаўда пайдаланыў имканын береди [2:7].

PISA изертлеўлериндеги математикалық саўатлылық бағдарында оқыўшыларға әдеттеги бахалаўда қолланылатуғын оқыў тапсырмалары орнына реал машқалалы жағдайларға жақын болған ҳәм оқыўшының математикалық таярлығына сәйкес болған тапсырмалар усыныс етиледи.

PISA тапсырмалары контексти – дөгерек әтираптың белгиленген шараятқа сәйкес элементлери ҳәм қәсийетлери топламынан ибарат болады. Бул ўақыялықлар турмыстың түрли тараўлары менен байланыслы болып, ол қандай да бир дәрежедеги математикаластырыўды талап етеди. PISA изертлеўлеринде тийкарынан, оқыўшыларда пәнге қызығыўшылығын оятатуғын ҳәм де олардың жеке

дүньяқарасына жақын болған ўақыялықлар қаралады. Математикалық тапсырмаларды дүзиўде контексттиң 4 категориясы қолланылады: жеке өмири, билимлендириў ҳәм кәсиплик хызмет, социаллық турмыс ҳәм илимий тараў [3:27].

Математикалық саўатлылық-инсанның математика-ның өзи жасап атырған әлемдеги орнын билиўи, математикалық процесслерди дурыс ҳәм толық тийкарлай алыўын тексереди. Шахстың математикадан жаратыўшаң, қызығыўшаң ҳәм пикирлеўши инсанның ҳәзирги ҳәм келешектеги математикалық билимлерге болған талабын қанаатландыра алатуғын дәрежеде пайдалана алыўын тәмийинлеў бул бағдардың тийкарғы мақсети есапланады. Тийкарғы итибар математикалық билимлерден ҳәр түрли шараятларда пикирлеў ҳәм жеке қарар қабыл етиў, талап қылынатуғын түрли усыллардан қолланған ҳалда пайдалана алыў нәзерде тутылады. Бирақ, бул түрдеги сораўларға жуўап бериўде мектеп дәстүринде берилетуғын билим ҳәм көнликпелер зәрүр болыўы мүмкин. Бул бағдар сынаўларында, әдетте, өмирдиң түрли бағдарларында (медицина, турар жай, спорт ҳәм т.б) дус келиўи мүмкин болған математикаға тийисли процесслер усыныс етиледи.

Математикалық саўатлылықты баҳалаўда пән мазмуны төрт тараў бойынша анықланады, булар муғдарлар, өзгериўшилер ҳәм қатнаслар, кеңислик ҳәм формалар, мағлыўматлар ҳәм итималлылықлар [3:24].

Муғдарлар-мазмуны жағынан санлар ҳәм олар арасындағы байланысларға тийисли тапсырмалар бериледи ҳәм мектеп математика курсында бул бөлим “Арифметика” деп жүритиледи. Бул мазмун тараўы бойынша дүзилген тапсырмалар төмендеги темаларды өз ишине алады:

- Санлар ҳәм өлшем бирликлер: сан ҳаққында түсиниклер, санақ системалар, пүтин ҳәм рационал санлардың қәсийетлери, иррационал сан ҳаққында дәслепки түсиниклер, ўақыт, пул, аўырлық, температура, узынлық, майдан, көлем сондай-ақ, олардан пайда болған шамалар (мәселен, тезлик–км/с) ҳәм олардың мәнислери;

-Арифметикалық ҳәм алгебралық әмеллер бул арифметикалық ҳәм алгебралық әмеллер, қабыл етилген қағыйдалар, нызамлықлар, санды дәрежеге көтериў ҳәм санларды кореннен шығарыў әмеллериниң әҳмийети ҳәм қәсийетлери.

-Процентлер, қатнаслар ҳәм пропорциялар: олардың мәнислерин есаплаў, пропорциялар ҳәм туўры пропорционаллық қатнаслардың мәселелерди шешиўде қолланылыўы.

Өзгериўшилер ҳәм қатнаслар бул түрли процесслерде өзгериўшилер арасындағы байланыслар математикалық түсиниклерге тийисли тапсырмалар, яғный алгебралық материаллар. Бунда мазмун тараўы бойынша төмендеги көнликпелер баҳаланады:

-Функция түсиниги, олардың қәсийетлери, олардың түрли көринислерде берилиўи ҳәм сүўретлеў усыллары. Әдетте, функциялар сөзлер жәрдеминде, тымсаллы, таблица ҳәм графикалық көринислерде сәўлеленеди.

-Алгебралық аңлатпалар: алгебралық аңлатпалардың сөзлер жәрдеминде берилиўи, алгебралық аңлатпалар үстинде әмеллер, өзгериўшилер, тымсаллар мәнислери менен ислеў, өзгериўшилер орнына мәнислерин қойыў ҳәм аңлатпаның мәнисин есаплаў.

-Теңлеме ҳәм теңсизликлер: сызықлы теңлемелер, сызықлы теңлемелер системалары ҳәм теңсизликлер, әпиўайы квадрат теңлемелер, аналитикалық ҳәм аналитикалық емес шешиў усыллары;

-Координаталар системасы: мағлыўматлар, олардың жайласыўы ҳәм өзара қатнасларын есаплаў ҳәм координаталар системасында сүўретлеў.

Кеңислик ҳәм форма-кеңисликтеги геометриялық фигуралар ҳәм олар арасындағы байланысларға тийисли тапсырмалар, яғный геометриялық материаллар. Бунда мазмун тараўы бойынша төмендеги көнликпелер баҳаланады:

Тегислик ҳәм кеңисликтеги геометриялық фигуралар(обектлер) арасындағы қатнаслар: фигуралар элементлери арасындағы байланыслар (мәселен, Пифагор теоремасы, үшмүйешлик тәреплери арасындағы байланыслар), фигуралардың өзара жайласыўы, теңлиги ҳәм уқсаслығы, динамикалық қатнаслар, кеңислик ҳәм тегисликтеги ҳәрекетлер. Еки параллель туўры ҳәм кесисиўши пайда еткен мүйешлер арасындағы қатнаслар. Үшмүйешлик майданы, төртмүйешлик периметри ҳәм майданының формулалары.

Кеңисликтеги фигуралар (туўры мүйешли параллелопипед, пирамида, цилиндр, конус, сфера, шар) ҳәм олардың қәсийетлери: кеңисликтеги формалар сыртқы бетиниң майданы ҳәм көлемин есаплаў формулалары;

Мағлыўматлар ҳәм итималлылықлар–бул мазмун тараўы математиканың «Итималлылықлар теориясы ҳәм математикалық статистика элементлери» бөлимине тийисли болып, бунда итималлылық ҳәм статистикалық мағлыўматлар ҳәм қатнасларға тийисли тапсырмалар бериледи. Бунда мазмуны тараўы бойынша төмендеги көнликпелер баҳаланады:

-Мағлыўматлар қатары, оны сүўретлеў ҳәм анализ қылыў: мағлыўматлар қатарының келип шығыўы, оны түрли көринислерде сүўретлеў ҳәм анализлеў.

-Мағлыўматлардың өзгериўшеңлиги ҳәм оның характеристикасы: бөлистириўдиң өзгериўшенлиги түсиниги, мағлыўматлар қатарының орайлық тенденциялары (зат, медиана, арифметикалық орташасы), бул мағлыўматларды сүўретлеў ҳәм санлы аңлатпаларда усыныў усыллары;

-Күтилмеген ҳәдийселер ҳәм итималлылықлар: күтилмеген ҳәдийсе түсиниги, күтилмеген өзгерис ҳәм оны сүўретлеў, ҳәдийсениң жүз бериў частотасы ҳәм итималлылығы, итималлылық түсинигиниң тийкарғы принциплери.

-Шәртли қарар қабыл етиў – бунда шәртли итималлылық ҳәм комбинаториканың тийкарғы принциплеринен процесслерди анализ қылыўда ҳәм шамалаўлар қылыўда пайдаланыў.

-Мағлыўматларды компьютер ҳәм программалық қураллар жәрдеминде сүўретлеў - бунда мағлыўматларды анықлаў, жыйнаў ҳәм оларға ислеў бериў ҳәм нәтийжелерди шығарыўда арнаўлы компьютер ҳәм программалық қураллардан пайдаланыў имканиятлары.

Улыўма билим бериў мектеби математика пәни оқытыўшылары оқыўшыларды PISA бағдарламасы сынаўларына таярлаўда жоқарыда санап өтилген тапсырмалар мазмуны ҳәм дүзилиси бойынша мағлыўматларға ийе болыўы керек. Оқытыўшылар тапсырмалар контекстлери, мазмуны ҳәм дүзилиси бойынша мағлыўматлара ийе болса, сондай-ақ, сабақ барысында айтып өтилген темаларға көбирек дыққат қаратса мақсетке муўапық болады.

Улыўма билим бериў мектеплеринде PISA халық аралық баҳалаў бағдарламасы изертлеўлерине таярлық көриў ушын төмендеги ўазыйпаларды әмелге асырыўымыз зәрүр:

-Оқыў (ана тили), математика ҳәм тәбийий пәнлерди (физика, химия, биология, география) оқытыўда заманагөй педагогикалық технологиялар, интерактив методлардан нәтийжели пайдаланыў;

-Тәбийий пәнлерди (физика, химия, биология, география) оқытыў процесинде пәнлер аралық байланысларды күшейтиў, пәнлерди түрли тараўларға

(физика, химия, биология, география) турмыслық процесслер менен байланыстырып оқытыў;

-Сабақтан тысқары пән дөгереклеринде оқыўшылардың креативлик сыпатларын, еркин пикирлеўин раўажландырыўға бағдарланған шынығыўларды алып барыў;

-Анық, тәбийий ҳәм филология бағдарларындағы таяныш мектеплери семинарларында халықаралық бағдарламалары, оларда пайдаланылатуғын тапсырмалар бойынша шынығыўлар алып барыў;

-Улыўма билим бериў мектеплеринде оқыўшылардың әмелий көнликпелериниң қәлиплесиўин баҳалаўға қаратылған сынаўларды системалы түрде өткизип барыў лазым.

Жуўмақластырып айтқанда, PISA халық аралық бағдарламасына қатнасыў мәмлекетимиздеги билимлендириў системасындағы кемшиликлер ҳәм жетискенликлерди анықлаў имканиятын береди. Мектеплерде оқыў бағдарламаларын заман талаплары ҳәм халық аралық стандартлар тийкарында ислеп шығыў ушын салыстырмалы мағлыўматлар топлаў мүмкин болады. Бул халықаралық изертлеўде нәтийжели қатнасыў ҳәм жоқары көрсеткишлерге ерисиў ушын, тийисли пән оқытыўшыларының PISA тапсырмаларының мазмуны, дүзилиси ҳәм қолланылыў контекстлери менен таныс болыўы зәрүр. Себеби, тапсырмалардың мазмуны ҳәм оларды шешиў усыллары менен оқыўшыларды таныстырыў ушын, биринши гезекте, оқытыўшылардың өзлери бул бойынша мағлыўматларға ийе болыўы керек. Сондай-ақ, улыўма орта билим бериў мектеби ҳәм орта арнаўлы билимлендириў мәкемелеринде сабақларда халық аралық баҳалаў бағдарламалары элементлеринен пайдаланыў, сабақтан тысқары шынығыўларда, дөгерек жумысларында белгиленген пәнлер кесиминде PISA тапсырмалары үлгилеринен ҳәм оқыўшылардың креативлик ойлаўын раўажландырыўға бағдарланған тапсырмалардан пайдаланыў PISA рейтингинде жоқары нәтийжеге ерисиўдиң әҳмийетли факторларының бири болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712 сонли Фармони. "Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси" веб-сайти– www/lex/uz.
2. Ўқувчиларнинг саводхонлигини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқот дастури ҳақида қўлланма. -Тошкент: 2019.
3. Халқаро тадқиқотларда ўқувчиларнинг математик саводхонлигини баҳолаш (Математика фани ўқитувчилари, методистлари ва соҳа мутахассислари учун методик қўлланма). -Тошкент.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада PISA ҳалқ аро баҳолаш тизими, унинг асосий йўналишлари, математик саводхонлик йўналиши, топшириқларининг тузилиши ва топшириқлар мазмуни бўйича маълумотлар келтирилган. Шунингдек, дастурга тайёргарлик кўриш бўйича фикр ва тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приведена информация согласно международной программе оценки PISA, её основные направления, содержание и структура заданий по определению математической грамотности, а также даны рекомендации по подготовке к данной программе.

SUMMARY

This article provides information according to the International assessment program PISA, its main directions, content, and structure of tasks to determining mathematical literacy, and also there are given recommendations for preparing for this program.

О СОЗДАНИИ УЧЕБНОГО КОНТЕНТА И СВОЕОБРАЗИИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ ДЛЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Г.А.Юсупова – *доктор философии по педагогической науке*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: аралаш таълим, ўзбек тили, давлат тили, рақамли технологиялар, интерфаол машқ, интерфаол диктант, "Savodxon".

Ключевые слова: смешанное обучение, узбекский язык, государственный язык, цифровые технологии, интерактивное упражнение, интерактивный диктант, "Грамота".

Key words: mixed education, Uzbek language, digital technologies, interactive exercises, interactive dictator, "Savodxon".

Опираясь на Стратегию Действий развития государства и общества в Республике Узбекистан, Концепцию развития высшего образования до 2030 года, приоритетные направления, выбранные образовательным учреждением, в котором мы ведем деятельность, программе целевых действий, в условиях, предусматривающих нахождение в передних рядах реформ, педагоги обращают особое внимание на интегрцию традиционных и современных методов обучения. В этом отношении не является исключением и процесс обучения узбекскому языку. Наоборот, в то время, когда повышается статус узбекского языка в качестве государственного, естественным процессом является дальнейшее усиление внимания на его развитие и совершенствование методики его обучения.

Согласно Указу Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному повышению престижа и статуса узбекского языка в качестве государственного языка» от 21 октября 2019 года 21 октября 2019 года –в день когда, светлому и бесценному продукту многовековой культуры, научно-образовательного и художественного мышления, интеллектуального потенциала - узбекскому языку был присвоен статус государственного языка, объявлен « Днем узбекского языка», при Кабинете Министров организован департамент по развитию Государственного языка. Наряду с выполнением работ, направленных на полное и правильное использование возможностей государственного языка во всех сферах общественной жизни государства, в том числе, в государственном управлении, современных и инновационных технологиях, промышленности, банковско-финансовой системе, правоведении, дипломатии, военном деле, медицине и других сферах необходимо отметить такие обозначенные функции, как информационные и коммуникационные технологии государственного языка, в частности, обеспечение достойного места в мировой информационной сети Интернет, создание компьютерных программ узбекского языка и разработка и внедрение в широком масштабе, учебников узбекского языка для местного населения и иностранных граждан[1]. В этом отношении в образовательных учреждениях вопросы обучения узбекского языка в качестве государственного представляют еще большую актуальность. Кстати, профессиональная пригодность и мастерство будущего специалиста в современный период предусматривают знание и применение терминов, используемые в рамках своей сферы, навыков делопроизводства, основ культуры речи и ораторские нормы на государственном языке. Вместе с этим в корне меняется и статус учителя узбекского языка. Теперь он не может выполнять функцию единственного источника информации и роль высшего судьи занятия.

Сейчас его функции связаны с организацией и поддержкой самостоятельного образования студентов, вступлением с ними в контакт, а также с совместным ведением со студентами общественных проектных работ. Во-вторых, требуется от учителя узбекского языка владение педагогическим дизайнерским мастерством, достаточной компьютерной грамотностью. Хотя, и в Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года предусмотрено выполнение некоторых мероприятий по внедрению в образовательный процесс цифровой технологии и современных методов, среди них нижеследующие непрерывно связано с деятельностью профессоров-преподавателей:

Известно, что, образовательные формы - (на латыни форма – внешний вид) – это обложка для учебного процесса, его сути, логики и содержания. Имеются следующие основные формы обучения: традиционное обучение– юзма-юз – лицом к лицу, face to face learning; масофавий ўқитиш – дистанционное образование, distance learning; очиқ ўкув курслари – открытое обучение, Open learning; мослашувчан ўқитиш – гибкое обучение, Flexible learning; аралаш ўқитиш (таълим) – смешанное обучение, Blended learning; электрон ўқитиш (таълим) – электронное обучение, E-learning.

Мы в своей практике, в обучении узбекскому языку точно так же как в методике других предметов видим гармонизированный с дистанционным образованием вид традиционного обучения, то есть результат смешанного обучения.

Деклан Берн о ставшем традиционним “blended learning” (смешанное обучение) пишет следующее: Данный термин указывает на включающие в себя нескольких методов обучения учебных результатов и в то же время применяется для описание обучения, содержащего соответствующих к электронному и самостоятельному обучению различных видов деятельности [5]. В целом, смешанное обучение направлено на эффективное применение богатого педагогического опыта и его символ проявляется в правильном выборе и гармонизации информационно коммуникационных средств обучения, то есть цифровых технологий для достижения высоких результатов с низкими затратами.

В данной системе преподаватель остается в образовательном центре и широко и продуктивно использует возможности интернета. Blended learning дистанционное образование (Distance learning), состоит из аудиторного обучения(Face-to-Face learning) и обучения через интернет (Onlin learning).

Основные принципы, внедрямого на занятиях по узбекскому языку смешанного обучения состоит из следующих: ссылка на точные и теоретические сведения; взаимодействие обучающихся и обучающего; прозрачность обучения.

Этапы внедрения смешанного обучения для занятий по узбекскому языку отражаются в следующем порядке:

1. Подготовка соответствующего к изучаемой теме учебного материала в компактном виде, составление интерактивных упражнений и задач, интерактивных диктантов для практического обучения, их издание печатным способом или создание неограниченных электронных учебных изданий и электронных источников по языковому обучению и внедрение их в учебный процесс, в том числе:

а) учебные программы с разделенными на модули учебными материалами; б) электронные учебные издания, содействующие укреплению правил орфографии и пунктуации; в) учебные программы, включающие в себя правила синтаксиса и пунктуации узбекского языка; г) электронные словари: электронный орфографический словарь, электронный толковый словарь, электронные словари синонимов, омонимов, антонимов, фразеологизмов, образных выражений; д) интерактивные упражнения и диктанты по узбекскому языку; е) программа для создания тестов;

ё) электронные таблицы по узбекскому языку; ж) образовательные аудиопрограммы и т.д..

2. Представление текстов с помощью мультимедирования (текст, голос, живое движение, графическое изображение: таблицы, алгоритмы)

4. Проводить инструктаж по изучению представленных материалов.

5. Самостоятельное изучение материалов, представленных студентами.

6. Организация совместной работы студентов на занятиях по установленному расписанию уроков над учебниками и учебными пособиями, художественной и научной литературой, электронными ресурсами.

7. Выполнение учебных планов и кейс-заданий.

8. Организация и оценка контрольных работ по изученным темам.

При реализации смешанного обучения предусматривается предоставление возможности студентам для выражения своих мнений, пробудить уверенность в себе и мотивации учебной деятельности у учащихся, организация помощи более способных студентов слабоуспевающим, предоставить учащимся шанс исправить низкую оценку.

Как реализовывается смешанное обучение на уроках узбекского языка? Известно, что узбекский язык считается прикладной наукой. Опираясь на научную программу, созданную по коммуникативно-когнитивному подходу для студентов подготовлены речевые темы и обучающие программы по узбекской грамматике и, не требующие повторной записи репродуктивные и, основанные на частичном поиске интерактивные упражнения. Они собраны в мультимедийном приложении “Savodxon” .

В организации смешанного обучения своеобразное значение имеет мобильное приложение “Savodxon” . Данное приложение предназначено для применения на уроках и внеурочных занятиях по Узбекскому языку для организации самостоятельного обучения студентов групп с каракалпакским, казахским, туркменским языками обучения бакалавриата ВУЗов. Задача мобильного приложения заключается в упрощении процесса укрепления новой темы помощью применения интерактивных упражнений и интерактивных диктантов по изучающимся в рамках предмета речевым и грамматическим темам, автоматазации на уроках практической деятельности преподавателей и студентов, контроль и быстрая, справедливая оценка знаний, умений и навыков студентов.

Пользователи мобильного приложения “Savodxon” могут добровольно выбрать модуль, перейти к упражнениям, оценить свои способности выполняя их, ознокомиться с результатами автоматизированной оценки, сделав скриншот результатов отправить их преподавателю по предмету или согруппникам. Приложение служит для повышения интереса к предмету у обучающихся, а также для экономии времени преподавателей и достижения высоких результатов не тратя при этом много сил и времени. В нем в удобной для самоконтроля студентов форме размещены всего 150 интерактивных упражнений и диктантов по15 модулям, по 10 упражнений и диктантов по каждому модулю (Рисунок 1). 10 упражнений каждого модуля составлены от простого - к сложному и включают в себя различные виды интерактивных диктантов. Традиционные диктанты как

словарный диктант, выборочный диктант, объяснительный диктант, самодиктант, графический диктант, переводческий диктант преобразованы в интерактивные диктанты.

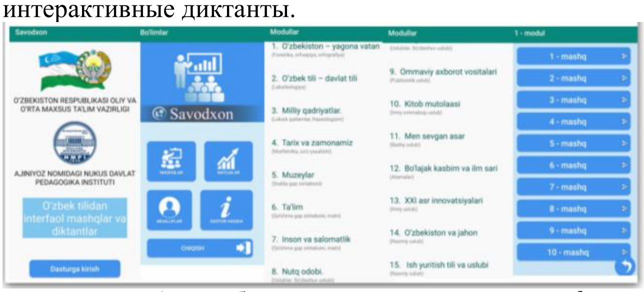

Рисунок 1. Мобильное приложение «Savodxon»: обложка, разделы, модули, упражнения.

После самостоятельного выполнения дома задач, поставленных в данном мобильном приложении студентами очного обучения в аудитории осуществляется анализ интерактивных упражнений и диктантов по автоматизированной оценке (face-to-face sessions). В этом процессе студенты проводят индивидуальную, групповую, а также совместную деятельность. Принимая во внимание то, что этот процесс, особенно, в начальном этапе внедрения смешанного обучения требует от преподавателя больше сил и времени по отношению к традиционному уроку будет целесообразно, если студенты с отличной и хорошей успеваемостью будут исполнять обязанности ассистента. По этому методу, аудиторная работа будет посвящаться анализу теоретической части сложной речевой и грамматической темы и ответам на вопросы учащихся в процессе выполнения домашних заданий. Таким образом, на уроке произойдёт переход от превосходства преподавателя к приоритетности студента.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан УП-5850 “О мерах коренного повышения престижа и статуса узбекского языка в качестве государственного языка от 21 октября 2019 года” (http://lex.uz/docs/4561730).
2. Указ Президента Республики Узбекистан УП-5847 “Концепция развития высшей образовательной системы Республики Узбекистан до 2030 года” от 8 октября 2019 года. http://lex.uz/docs/4545884.
3. Юлдашева Ш. Современные информационные технологии в обучении узбекскому языку. Сборник лекций. – Нукус: 2017.
4. Магомедова К.Т. Этапы развития электронного обучения и их влияние на появление новых технологических стандартов качества электронного обучения. Bulletin of the South Ural State University. Ser. Education. Educational Sciences. 2015, vol. 7, no. 2, pp. 22–29. https://vestnik.susu.ru/ped/article/viewFile/3647/3335)
5. Declan Byrne, Blended learning. **http://www.trainingreference.co.uk/blended_learning/bldacg1.htm**

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек тили машғулотларини аралаш таълим асосида ташкил қилишнинг принциплари, босқичлари, усуллари ҳақида сўз юритилади. Аралаш таълим учун ўзбек тилида контент яратиш ва ундан фойдаланишнинг ўзига хослиги, бунда анъанавий таълим ва элетрон таълимни уйғунлаштиришнинг баъзи масалалари таҳлил қилинади. Хулосада аралаш таълимни татбиқ қилиш жараёнидаги қийинчиликлар борасидаги мулоҳазалар келтирилиб, мазкур таълимни самарали ривожлантириш йўллари кўрсатиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье идет речь о принципах организации занятий узбекского языка на основе смешанного обучения. Анализируются некоторые вопросы создания контента на узбекском языке для смешанного обучения и своеобразия его применения, гармонии традиционного и электронного образований. В выводах приводятся обсуждения по трудностям процесса пропаганды смешанного обучения, указываются пути эффективного развития данного вида обучения.

SUMMARY

The article discusses the principles, stages, and methods of organizing Uzbek language classes on a mixed basis. The peculiarities of creating and using Uzbek language content for mixed education are explored in some of the issues of integrating traditional education and e-learning. The conclusion provides an overview of the challenges of implementing a mixed education approach and outlines the ways in which this education can be effectively developed.

CHIZMACHILIK DARSLARIDA IJODIY IZLANISHLAR VA O’YINLI TEXNALOGYALARDAN FOYDALANISH
(Charxpalak metodi misolida)

N.O.Yakubova – *o’qituvchi*
Guliston davlat universiteti

Tayanch so’zlar: chizma, qobiliyat, tasavvur qilish, fazoviy tasavvurlarini shakllantrish, idrok, modellashtrish, fa’oliyat.
Ключевые слова: чертёж, способности, воображение, формирование пространственного воображения, восприятие, моделирование, деятельность.
Key words: drawing, ability, imagination, formation of spatial imagination, perception, modeling, activity.

Ta’lim samaradorligini oshirishda talabalarga topshiriq qilib beriladigan masalalar (grafik ishlar tizimi) muhum ahamiyat kasb etadi. Ushbu masalani mohiyatini ochish borasida talaba ma’lum ma’noda izlanishlar olib boradi. Izlanishlar borasida talaba berilgan topshiriqqa oid ma’lum turdagi bilimlarga ega bo’ladi [5:56]. Ushbu bilim manbaalari talabalarga o’quv-bilish faollashtirish, ularga biror bir masala berilganda ijodiy echa olish, mustaqil va tanqidiy fikirlash, o’z nuqtai – nazarini ishlab chiqa olish va himoya qila olish, shunigdek o’z bilimini muttasil to’ldırib borish va uni o’z faoliyatida qo’llay olish singari xislatlarni tarbiyalaydi.

Charxpalak metodida berilgan har bir masala, yoki grafik ish tizimi, qaysi fan bo’lishidan qatiy nazar u tob ma’noda talabalarni bilishga undaydi.

Shu o’rinda bilish faoliyatiga qisqacha ta’rif berib o’tamiz.

“Bilish faoliyati” tushunchasi “O’quv faoliyati” tushunchasidan ancha keng. Bilish faoliyatining mazmuniy tomoni o’quv dasturlariga asoslangan formal o’qitish doirasidan chiqadi. Bilish faoliyati inson qurollanishi uchun zarur bo’lgan bilim, malaka va ko’nikma shunigdek, unga zarur bo’lgan ijtimoiy faollik va muhitnigina emas, balki ehtiyojlariga bog’liq ravishda uni tanlay olish, tashkil eta olish va uni hayotga tatbiq etishni shakillantrishdir.

- Bilishga tayyorlash;
- Bilish faoliyatining masala va ko’nikmalari;
- Bilish faoliyatiga ehtiyoj;

Bilish faoliyatini uch darajaga bo’lish mumkin

Birinchi daraja qayta tiklash faolligi o’quvchi materialni yod olish va qayta aytib berish, aytib berish uni namunaga oid tadbiq qilish bilan ajiraladi.

Ikkinchi daraja izohlovchi faollik bu o'quvchining o'rganilayotgan materyalni anglab etishga uni ma'lum tushunchalar bilan bog'lashga bilimini yangi sharoitida tadbiq qilishga harakat namoyon bo'ladi.

Uchunchi daraja faollik bu o'quvchining masalani yangi echimini topishga qiziqish va harakat qilish bilan harakterlanadi.

Yuqorida keltirilgan fikirlarga asoslanib muhandislik grafikasi fanlarini o'qitishi ijodiy izlanishi talab qiladigan masalalarni uch bosqichga bo'lamiz.

Birinchi bosqich – talaba olgan bilimlarini jalb etgan holda masalani echa olishi.

Ikkinchi bosqich – talabaning olgan bilimlari etishmay zahiradagi bilimlari yani masalaning boshqa echilgan masalalar bilan taqqoslab biror –bir echimga kelishi.

Uchunchi bosqich talabaning olgan bilimlari masalani hal etishga ojizlik qilib yordamchi kuchlarga tayanadi, bu o'rinda yordamchi kuchlar bo'lib qo'shimcha adabiyotlar yuzaga chiqadi.

Masalani ushbu bosqichlarda berilishi talabalarni ijodiy izlanishi olib borishga undaydi. Ijodiy izlanish doirasida talabaning fan bo'yicha o'rganishi lozim bo'lgan shunigdek mavzu bo'yicha blim ko'nikma va malakasi oshadi bir so'z bilan aytilganda talaba ilmiy izlanishi olib borishiga, shunigdek qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlashiga o'rganadi.

O'qitishning har qanday asosida inson faoliyatining muayyan qonuniyatlari, shahs rivoji va ular negizida shakillangan pedagogik fanlarning ta'moyili va qoydalari yotadi [2:102]. Insonning bilish faoliyati jarayonida mantiqiy bilish ziddiyatlarini hal qilishda ob'ektiv qonuniyatlari didaktik tamoyil- muammolikka tayanagan holda olib boriladi. Chizmachilik fanida, chizma geometriya qonunlari yordamida faqat ko'rinib turgan buyum emas, balki ijodkor tasavvuridagi narsa yoki shakillarning tekislikdagi tasvirlarini yasash usullarini hosil qilish o'zaro joylashishlariga oid masalalarni echish usullari bajariladi.

Aytib o'tganimizdek usul va bilimlar yordamida proeksiyalash usullariga asoslanib jisimlarning tekislikdagi chizmalari hosil qilinadi. Bu chizmalar yordamida detallar, mashinalar va ularning qisimlari ishlab chiqiladi. Har bir muhandis mutahassis chizmachilik standartlarining talablariga asosan buyum chizmasini mustaqil tuzish va uni to'g'ri o'qishi, chizmalardan mohirona foydalanib, o'z fikrini to'g'ri bayon eta olishi lozim.

Tasvirlar maktabdagi ko'pchilik fanlar bo'yicha yangi bilimlarni o'quvchilar fa'ol va ongli ravishda o'zlashtrishlarida eng asosiy vositalardan biri sanaladi. Ular bilimlarning sezgi asosini ta'minlaydi va o'quvchilarda bizni o'rab turgan olam va undagi narsalar haqida yaqqol, aniq va to'g'ri tasavurrlarni hosil qilish maqsadlarini ko'zda tutgan. O'quv jarayonida grafikani qo'llashni ilmiy asislari hozirgacha ytarlicha yaxshi ishlab chiqilmagan [3:5].

O'qitishning hozirgi kundagi jarayoni tahlili psixolog va pedagoglarning fikrlash muammoli vaziyat yaratish, kutilmagan xayrat va mahliyo bo'lishdan boshlanadi, degan hulosalari haqiqatga yaqin ekanligini ko'rsatadi. O'qitishning bu sharoitida insonning o'sha psxik, emosional va hissiy holati unga fikrlash va aqliy izlanish uchun o'ziga hos vazifasini bajaradi. Muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga hos o'qitish sharoitida yuzaga keladi. Mamlakatimizda chuqur o'zgarishlar, siyosiy va ijtimoiy – iqtisodiy hayotning barcha tomonlarini izchil isloh etish va liberallashtirish, jamiyatimizni demokratik yangilash va modernizasiya qilish jarayonlari jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Bunda kuchli fuqarolik jamiyatini shakillantrish yo'lida belgilab olingan va izchil ravishda amalga oshirilayotgan ulkan vazifalar mustaxkam zamin yaratmoqda [1:29]. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlar qatorida yosh mustaqil O'zbekistonimizda ham bu borada katta tajriba to'plangan bo'lib, ushbu tajribada asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda.

Ta'kidlab o'tish joizki, muammoli o'qitishning zaruriy sharti talabalarda haqiqatni va unung natijasini izlash jarayoniga bo'lgan ijobiy munosabatni vujudga keltirish hisoblanadi. Talabalarning muammoli o'qitishdagi ijodiy va qidiruv bilish, fikirlash faoliyatini muammoli vaziyat paydo qilinganda talabalar mashg'ulot jarayonida muammoni ifodalab berishdan iborat bo'ladi, ya'ni ushbu damda unga nima ma'lum bo'lsa, so'z bilan ifodalab beradi, so'ngra muammoning echilish usullarini qidiradi va bunda turli tahminlarni o'rganadi, talabalar haqiqiy deb topgan taxminlardan birini faraz sifatida asos qilib oladi va uni isbotlaydi, izlanish muammo yoki vazifa bajarilgandan so'ng tugallanadi.

O'rganilayotgan o'quv materyallariga dars jarayonida o'yin elementlarini kiritish o'quvchilarning shu fanga bo''lgan qiziqishini kuchaytiradi. Bolalarning grafik tayyorgarligining o'yin vositasida faollashtirish uchun chizmachilikning katta imkoniyatlari bor.

Didaktik o'yin singari darsdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlar bolalarning fazoviy tasavvur va faraz qilish qobiliyatlarni rivojlantribgina qolmay, o'quvchilarda kombinasiyalash uquvini tarkib topishida yordam beradi. O'quvchi-yoshlarda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish zamonaviy maktabning asosiy vazifalaridan biri sanaladi.

Texnik ijodda ham chizmachilik bilan chambarchas bog'langan bo'lib, texnik g'oya, eng avvalo, miyada paydo bo'ladi, undan keyin qog'ozda o'z aksini topadi. Texnik g'oya materiallashgan holga aylangunga qadar yuqorida aytilgan uchta bosqichdan o'tadi. Chizmachilikda loyihalashga doir masalalarni bajarishda faqat birinchi va ikkinchi bosqich ishtirok etishi mumkin. Birinchi bosqichda g'oyaning paydo bo'lishi o'rnida obektning tugallanmagan chizmasi beriladi, ikkinchi bosqichda esa materiallashadigan obektning echimi bajariladi [4:278].

Shularni hisobga olgan holda biz zamonaviy pedagogik texnologiyalarning bir qancha metodlarini geometrik chizmachilik darslarida tadbiq qilib, moslashtirib ishlab chiqishga harakat qildik. Bunda birinchi novbatda texnalogik xarita tuzish kerakligi, dars mavzusiga oid ma'lumotlar hamda talabalar olgan bilimlarini baholashlari uchun biror bir metod tadbiq qiladi. Biz quydagi yangi pedagogik texnologiyadan o'yinli texnologiyalarni chizmachilik darslariga tadbiq qilishni ko'rib chiqamiz. O'yinli texnologiyalardan foydalanishning asosini talabalarni faollashtiruvchi, qiziqtiruvchi faoliyatni tashkil etib boradi. O'yin mehnat va o'qish bilan uzviy bog'langan faoliyatning asosiy turlaridan biri hisoblanadi. O'yinli texnologiyalar o'zining ijodiyligi bilan ajralib turishni ko'ramiz. Pedagogik o'yinlarda faoliyat turlari, pedagogik jarayon xarakteri, o'yin metodikasi va soha xususiyatlari o'yin muhiti bo'yicha bayon qilinadi. Quyida o'yinli texnologiyalardan misollar keltiramiz. Chizmachilikka oid o'z – o'zini baholash "Charxpalak" metodida keltirilgan.

O'z – o'zini baholash (Charxpalak) uslubi jadvalda keltrilgan detal yaqqol tasvirlaridan foydalanib uni qanday geometrik sirtlardan tashkil topganligini aniqlang.

№	Detal yaqqol tasvirlari	**Gyometrik sirtlarning turlari**						To'g'ri javob
		Sfera	Prizma	Konus	Silindr	Piramida	Parallel piped	
1	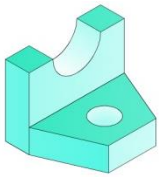							
2	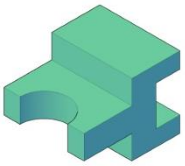							
3	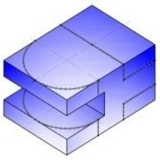							

Bu uslubning vazifasi jadvaldagi berilgan detalning yaqqol tasviriga asosan uni qanday geometric sirtlardan tashkil topganligini aniqlash talab qilinadi.

Bu metod yordamida bitta o'quvchini emas, balki guruh – guruhga ajratib ular o'rtasida musobaqa shaklida o'tkazish ham mumkin. Bu metod orqali o'qituvchi, o'quvchi va talabalarga nafaqat nazariy bilim beradi, balki shu bilan birga ularning olgan bilimlarini aniqlashi ham mumkin.

O'quvchilarning o'zlashitrishlari turlicha, amaliyotdan ma'lumki xonadagi 20 ta yoki 30 tagacha bo'lgan o'quvchilarning hammasi ham birday fikrlash, tasavvur qilish qobiliyatiga ega emas. Shuni hisobga olgan holda o'quvchilarni albatta o'yinli metodlardan foydalanib, ularning fazoviy tasavvurini shakllantrish maqsadida topshiriqlarni murakkablik darajasini belgilash lozim. Bu chizmalarda oddiydan murakkabga qarab yo'naltiradi. O'quvchilarni bilim darajasini tekshirishda albatta bu metodlar qo'l keladi.

Keyingi vaqtlarda darsda didaktik o'yinlardan foydalanishga etibor kuchaymoqda. O'quvchilar o'z ishlarida didaktik o'yinlarning turli hillaridan foydalanib dars jarayoning samaradorligini oshirishga erishmoqdalar. O'quvchilarni narsalarning to'g'ri burchakli proeksiyalariga ko'ra ularning aksonometriyalarni yasashga o'rgatish chizmachilik o'qitish amaliyotida eng murakkab mavzudir. Chunki o'qituvchi ikki yoki uchta proeksiya bo'yicha predmetning fazoviy tasvirini ko'z oldiga keltirish kerak. Boshqacha qilib aytganda tekis shakillardan hajim yaratadi. Ta'limning dastlabki davrida bu ish o'quvchilarda ancha qiyinchilik tug'diradi. Tajribalar aksonametrik proeksiyalarni o'rganishda o'yin harakteridagi qo'llanmalardan foydalanish ijobiy natijalar berishini ko'rsatmoqda. O'yinda ikki, uch o'quvchi qatnashishi mumkin. O'yin qatnashchilari yaqqol tasvir bo'yicha kartalardagi ko'rinishlarni proeksiyon holatga keltrib, buyumning kompleks chizmasini tuzadilar.

O'yin qoidasi.

✓ Kartalar aralashtirilgandan so'ng o'yin qatnashchilarining har biri oltitadan karta oladilar.

✓ Texnik rasim chiqqunga qadar qolgan kartalardan birin – ketin ochib o'rtaga tashlanadi.

✓ Shundan keyin birinchi ishtirokchi texnik rasimga mos bo'lgan birorta kartani davra stoliga "tashlaydi".

✓ Agar birinchi ishtirokchidan o'rtadagi tehnik rasimga mos keladigan karta topilmasa yoki bo'lsa ham uni taniy olmasa, u holda o'rtadagi ochilmagan kartalarning birini oladi. Agar olingan karta texnik rasimga mos kelmasa, "yurishni" ikkinchi ishtirokchi davom ettiradi.

O'yin faqat bitta kishida karta tamom bo'lgunga qadar davom etaveradi. Qo'lidagi kartalarni birinchi bo'lib tugatgan ishtirokchi o'yin g'olibi hisoblanadi. Bu o'yin didaktik jarayonda o'quvchilarning fazoviy tasavvurlari-ning qo'zg'aluvchanligi rivojlanibgina qolmay, balki tafakkurning muhim bo'lgan sifati – kobinassiyalasshuquvi ham shakllanadi.

Ta'lim samaradorligini oshirishda talabalarga topshiriq qilib beriladigan masalalar (grafik ishlar tizimi) muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu masalaning mohiyatini ochish borasida talaba ma'lum ma'noda izlanishlar olib boradi. Izlanishlar borasida talaba berilgan topshiriqqa oid ma'lum turdagi bilimlarga ega bo'ladi. Ushbu bilim manbaalari talabalarga o'quv-bilish faollashtirish, ularga biror bir masala berilganda ijodiy echa olish, mustaqil va tanqidiy fikirlash, o'z nuqtai – nazarini ishlab chiqa olish va himoya qila olish, shunigdek o'z bilimini muttasil to'ldrib borish va uni o'z faoliyatida qo'llay olish singari xislatlarni tarbiyalaydi.

Charxpalak metodida berilgan har bir masala, yoki grafik ish tizimi, qaysi fan bo'lishidan qat'iy nazar u tub ma'noda talabalarni bilishga undaydi.

Adabiyotlar

1. O'zA- O'zbekiston Respublikasi Prezedenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020yil, 24-yanvar.
2. Abdullayev U. Chizma geometriya va chizmachilik asoslari. –T.: 1999.
3. "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida chizmachilik ta'limi konsepsiyasi'' – Toshkent: «O'qituvchi», 1995.
4. Xorunov R. ''Chizma geometriy a kursi'' -Toshkent: «O'qituvchi», 1999.
5. Umronxo'jaev A. "Maktabda chizmachilik o'qitishni takomillashtirish" –Toshkent: «O'qituvchi», 1993.

REZYUME

Insonning bilish faoliyati jarayoni mantiqiy bilish ziddiyatlarini hal qilishda ob'ektiv qonuniyatlaring didaktik tamoyil, muammolikka tayanadi. O'quvchilar o'z ishlarida didaktik o'yinlarning turli xillaridan foydalanib dars jarayoni samaradorligini oshirishga erishadi. Chizmachilik darslari orqali bola dunyo qarashini, fazoviy tasavvurini shakllantirish, hamda modellashtirish va konstruksiyalash bo'yicha muhandislik grafikasi maqsadi aytib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ

В основе процесса познавательной деятельности человека лежит проблема дидактического принципа объективных закономерностей при разрешении логических когнитивных противоречий. Излагается цель инженерной графики в формировании мировоззрения, пространственного восприятия ребёнка, а также моделирования и конструирования через уроки рисования.

SUMMARY

The process of human cognitive activity is based on the problem of the didactic principle of objective regularities in resolving logical cognitive contradictions. The purpose of engineering graphics in the formation of the worldview, spatial perception of the child, as well as modeling and design through drawing lessons is stated.

KIMYONI O'QITISHDA CHET TILLARIDAN MOTIVATSIYA SIFATIDA FOYDALANISH

S.Yangiboyev – *kimyo fanlari nomzodi, dotsent*
S.Shernazarova – *o'qituvchi*
K.Sh.Hamroyev – *kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Navoiy davlat pedagogika instituti
A.T.Kaipbergenov – *texnika fanlari doktori (DSc)*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: motivatsiya, sinovchi trubka, o'lchov kolbasi, birikish, ajralib chiqish, almashinish.
Ключевые слова: мотивация, испытательная трубка, мерная колба, присоединение, элиминирование, замещение.
Key words: motivation, test-tube, measuring glass, addition, elimination, substitution.

O'zbekiston jahonga yuz tutmoqda. Jahon O'zbekistonni qayta kashf qildi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Turizmni rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilingani O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi o'rni yanada mustahkam bo'lishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Prezidentimizning oliy ta'limni rivojlantirishga qaratilgan qarorlari ilm-fan taraqqiyotining yorqin yo'llarini ochib berdi. "Xalqaro aloqalar tobora rivojlanib borayotgan bir paytda chet tillaridan birini bilish insonning amaliy faoliyatida juda zarur bo'lib qolmoqda. Bularning barchasi chet elliklar bilan muloqotni kuchaytiradi, tilni bilishga ehtiyojni kuchaytiradi. Jahon tili hisoblanmish ingliz tilini bilishga bo'lgan qiziqish kattayu kichik orasida, maktab o'quvchilari, talabalar, o'qituvchilar orasida ommalashib bormoqda" [1].

Bu mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi davrda jamiyatning informatsiyani tez qayta ishlaydigan omillarga ehtiyoji katta. Buni faqat o'z ona tilida emas, balki chet tillarida ham muloqot qila oladigan aqlli va ilmiy kadrlarga bo'lgan talab asosida amalga oshirish mumkin. Maktablar va oliy ta'lim shunday talabga javob beradigan ilmiy salohiyati yetuk kadrlarni yetkaza olayaptimi? Kimyoni ingliz tili bilan fanlararo bog'lash bilan olib boriladigan o'quv ilmiy metodologiyani aniq mavzular misolida ishlab chiqish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega [2]. Kimyo darsida yoki darsdan tashqari to'garak ishlarida ingliz tilining muloqotdagi keng imkoniyatlaridan foydalanish dars samaradorligini oshishiga olib keladi.

Jahon hamjamiyatida integratsiyallashuv va globallashuv jarayoniga intilish juda tez bormoqda. Insonlar orasida madaniyatlararo, millatlararo munosabatlar kuchayayotgan bir paytda zamonaviy insonning ko'p tillik sharoitda yashashga va ishlashga ehtiyoji o'z-o'zidan paydo bo'ladi. Taraqqiyot talabi ham shu. Chunki jamiyatning informatsiyallashuv jarayoni jadallashmoqda. Millatlararo munosabatlarda MDH doirasida rus tili ko'proq rol o'ynasa, jahon miqyosida, siyosatda, biznesda va fanda ingliz tili asosiy rol o'ynaydi. Hozirgi zamon yosh kadri o'z fanini va ingliz tilini, shuningdek, informatsion vositalardan unumli foydalana bilishi shart.

Hozirgi vaqtda Yevropa, Osiyo va Amerika maktablarida fanlarni biror til bilan bog'lab olib borish tendensiyasi kuchayib bormoqda [3]. Hindistonda oxirgi paytlarda dasturlash, programmalar tuzish va IT sohasida rivojlanishi bejiz emas. Bu mamlakatda davlat tili ingliz tili hisoblanadi. Maktabning quyi sinflaridan boshlab o'quvchilar ingliz tilini biladi va barcha fanlarni ingliz tilida o'rganadi.

Jonajon O'zbekistonimizda ham Prezidentimiz tomonidan yangitdan ochilgan President maktablari va maxsus maktablar ana shu jahon tajribasini inobatga olgan holda ish boshladi. Shunday qilib, xalqaro loyiha "Content and language integrated learning" –fanlarni chet tili bilan bog'lab o'qitish - uning asosiy vazifasi o'quvchilarda bilim va ko'nikmalarning hosil bo'lishida har bir fanning mavzusini bilishda, jahon tajribasida keng qo'llanilayotgan, ingliz tilida shakllantirish [2, 4]. Bu umumiy ilmiy ma'lumotli ko'p tilli yosh kadrlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston ham bu xalqaro loyihada faol ishtirok etishni boshladi. Ko'plab institutlarda ingliz tilida o'qitilayotgan guruhlarning paydo bo'lishi va yuqorida aytilgan maktablarning barpo etilishi va turli fanlarning shu jumladan kimyoni o'qitishda ingliz tilidan motivatsiya sifatida foydalanish uslublarini tavsiya etish dolzarb muammo hisoblanadi.

Bu holatdan maktablarning yuqori sinflarida va oliy o'quv yurti talabalari orasida turli fan o'qituvchilari, shu jumladan, kimyo o'qituvchilari ham, juda keng ommalashib borayotgan tillardan motivatciya sifatida foydalanishlari mumkin.

Kimyoni chet tillar bilan bog'lashni VII sinfning boshlang'ich darslaridanoq qo'llasa bo'ladi. Chunki bu paytga kelib o'quvchilar ingliz tilidan ancha-muncha so'zlarni biladi va til o'rganish tayyorgarligi, shuningdek dunyoqarashi ancha shakllangan bo'ladi. Kimyodagi ko'pgina nomlanishlar xalqaro nomda qo'llanilgani va dastlabki kelib chiqishi ham ingliz tilida bolgani bois kimyoviy atamalarni ingliz tilida qo'llash o'quvchilarning kimyoni o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi va kimyoviy bilimlarini puxtaroq o'rganishga chorlaydi. Masalan: "Dastlabki kimyoviy tushunchalar" bobidagi, "Kimyoning predmeti. Modda va uning xossalari. Toza modda va aralashmalar" mavzusida o'tiladigan "jism" va "modda" tushunchalarini fanlararo integratsiyani qo'llab, bu tushunchalarni farqlasa bo'ladi. VII sinfda o'quvchilar: sanaladigan va sanalmaydigan otlar farqini tilda yaxshi biladi. O'quvchilar sanaladigan va sanalmaydigan otlarga bir necha misollar keltiradi va ularni ikki qator qilib yozishadi. O'quvchilarning fikri xulosa qilinib, sanaladigan otlar jismni, sanalmaydiganlari moddani bildirishi ta'kidlanadi:

Sanaladigan otlar	Sanalmaydigan otlar
a chair (stul)	wood (yog'och)
a pencil (qalam)	Water (suv)
a glass (stakan)	Glass (shisha)
a book (kitob)	Paper (qog'oz)
a pen (ruchka)	Salt (tuz)
a board (doska)	Sugar (shakar)

Uy ishi sifatida "jism" va "modda"larga misollarni o'zbek va ingliz tillarida yozib kelish topshirig'i beriladi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ko'pchiligi ingliz va o'zbek tillarida ko'plab misollar yozib, "jism" va "modda" tushunchasining farqini va shu bilan birga ingliz tilini ham o'rgana boshlaydi.

Keyingi darslarda o'quvchilarning e'tiborini laboratoriya jihozlari va kimyoviy idishlar nomlari bilan tanishtirishga jalb etiladi. Bunda ham ularning nomi qanday kelib chiqqanligi bilan qiziqtirsa bo'ladi. Masalan, "probirka" so'zi qanday kelib chiqqan? Deyilganda, rus tilini yaxshi biladigan talabalar "probovat "so'zidan bo'lsa kerak deydi. Buni inglizcha so'ralganda "to test" deb javob berishadi. Ingliz tilida probirka "test-tube" (sinovchi trubka) deyiladi, spirt lampasi-spirt lamp deyiladi. O'quvchilarga eng ko'p ishlatiladigan laboratoriya jihozlari va kimyoviy idishlarni inglizcha nomlarini yozib kelish topshiriladi. Eng ko'p qo'yidagi so'zlar uchraydi [4].

Kolba-flask, silindr-cylinder, voronka-funnel, o'lchov kolbasi-measuring glass, filtr-filter, shtativ-stand, probka-stopper.

Laboratoriya darslarida ham o'tiladigan mavzuda ishlatiladigan moddalar nomini ingliz tilida aytish yoki so'rash o'quvchilarda boshqacha motivatsiya hosil qiladi. Masalan osh tuzi-common salt.

Institutda ham talabalarga ba'zi mavzularni o'tayotganda avval reaksiyani yozib tushuntirib, keyin shu

reaksiyani ingliz tilida qanday aytilishini so'rasangiz, darrov qiziqish boshqacharoq bo'ladi va ular taxminan bo'lsada fikrlarini ayta boshlashadi. Masalan, birikish reaksiyasida ikkita yoki uchta moddadan bitta yangi modda hosil bo'ladi. Birikish reaksiyasi ingliz tilida addition, ajralib chiqish reaksiyasi esa-elimination, qayta guruhlash reaksiyasi esa-rearrangement deyiladi [5].

Ayniqsa, reaksiya mexanizmlarini tushuntirilayotganda II bosqich o'quvchilariga S_N1 va S_N2 qisqartmalari qo'llaniladi va ular monomolekulyar va bimolekulyar nukleofil' almashinish reaksiyalarini bildirishini har bir o'qituvchi aytadi, lekin S_N1-S-substitution N-nukleofilik 1-monomolekulyar-ya'ni monomolekulyar nukleofil' almashinish, S_N2- S-substitution N-nukleofilik 2- bimolekulyar nukleofil' almashinish so'zlaridan kelib chiqqanligini izohlasa, talaba bu so'zlarning ma'nosini unutmaydi va ingliz tilidan kelib chiqqanligini va fanni chuqur bilish uchun ingliz tilini bilish zarurligini anglab yetadi. Bu albatta, o'z-o'zidan kimyo fanini o'rganishga bo'lgan motivatsiyani kuchaytiradi.

Moddalarni nomlashda xalqaro IUPAK qoidalari qo'llaniladi. IUPAK -International Union of Pure and Applied Chemistry, ya'ni International-xalqaro, Union – ittifoq, Applied-amaliy, Chemistry-kimyo Pure-toza (sof) ya'ni sof va amaliy kimyoning xalqaro ittifoqi deb tarjima qilinsa, shunda bu so'zlarning ma'nosi va kelib chiqishi darrov tushunarli bo'ladi.

Davriy sistemani organish jarayonida agar oquvchilarning bilim saviyasi birmuncha yuqori bolsa, ma'lum tushunchalardan tashkil topgan to'liq gaplarning ham ingliz tilida qanday aytilishini so'rasa boladi. Masalan: D.I.Mendeleevning kimyoviy elemenlar davriy sistemasi - Периодическая система химических элементов Д.И.Менделеева - Periodik Table of Elements; Katta va kichik davrlar – Периоды большие и малые - Large and small periods; Gruppalar va gruppachalar – Группы и подгруппы - Groups and subgroups; Kimyoviy elementlarning belgilari – Символы химических элементов - Symbols of chemical elements [6].

1. Fanlararo bog'lanishdan foydalanib, nafaqat kimyoni o'rgatishda motivatsion jarayonlardan foydalanamiz, balki kimyoni chuqur o'rgatish jarayonida, xorijiy tillarni o'rgatish oson bo'lishiga ham erishiladi.

2. Bizningcha, ma'lum bir fanni chuqur egallab, shu fan orqali xorijiy tillarni o'rgatish ancha- muncha osonlashadi. Ba'zi talabalar kimyoni yaxshi o'rganib, keyin shu masalalarning ruscha muqobillarini ko'rib chiqib, shunday yo'l bilan ruschani o'rganganliklariga guvoh bo'lishimiz mumkin. Chunki kimyo tili internatsional til bo'lib, tushuncha va atamalarning ko'pchiligi yevropa tillaridan kelib chiqqan.

Adabiyotlar

1. Sh.M. Mirziyoyev. Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2909 qarori.
2. Билингвальное обучение или английский язык на уроках химии. http:// Pavlova-miss-chtvistry.ru/ index/0-3 2013. «Дрофа».
3. Борунова Е.Б. Методика изучения химии в школе в условиях интеграции с английском языком Москва 2010 авт.канд.дисс.
4. Минаев Ю.Л. Английский язык в таблицах 2015 г. изд. "Дрофа".
5. Rahmatullayev N.G. OmonovX.T. "Kimyo o'qitish metodikasi". -T.: «O'qituvchi», 2002. 35-44-b.
6. Усова А.В. Формирование у школьников обобщенных умений и навыков при осуществлении межпредметных связей. //Межпредметные связи естественно-математических дисциплин. -Москва: «Просвещение», 1980. -С. 42.

REZYUME

Ushbu maqolada ingliz tili xorijiy til hisoblanmish guruhlarda kimyo fanini o'qitishda ingliz tilining motivatsion vosita sifatidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, asosiy fan va tilni integratsiyalashtirish bu kimyo singari fanni xorijiy til orqali o'rganishda va xorijiy tilni aloxida fanlarni o'rganish jarayonida o'zlashtirishning asosi ekanligi aks etgan.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается значимость английского языка как мотивационное средство в обучении химии в классах где английский язык считается иностранным языком. А также, в статье выражается мысль о том, что отдельные предметы и языка интегрирование стали как основа в изображение и в изучение другого предмета как химия с помощью иностранного языка изучать иностранный язык в процессе изучение отдельного предмета.

SUMMARY

The article analyzes the importance of the English language as a motivational tool in teaching chemistry in EFL classes. In addition, it shows that content and language integrated learning has become the umbrella term describing both learning another subject such as chemistry through the medium of a foreign language and learning a foreign language by studying a content-based subject.

TEACHING READING IN A FOREIGN LANGUAGE IN ESP

G.O.Yaxshiboyev – *a teacher*

Andijan state medical institute

Tayanch so'zlar: davlat ta'lim standarti, bahona, ko'rib chiqishni o'qish, kirish o'qish.

Ключевые слова: государственный образовательный стандарт, предлог, обзорное чтение, вводное чтение.

Key words: State Educational Standard, pretext, review reading, introductory reading.

Reading begins only from the moment when a person, looking at the letters, is able to pronounce, or remember, a certain word corresponding to the combination of these letters [3].

The development of reading skills is a leading component in the formation of communicative competence, which, in accordance with the provisions of the State Educational Standard, is one of the main goals of teaching foreign languages.

In the method of teaching foreign languages, there are several definitions of the concept of reading. In the dictionary of methodological terms E.G.Azimov and A.N.Shchukin define reading as one of the receptive types of speech activities aimed at the perception and understanding of the written text [1].

Here we are going to learn stages of work on the text and work on the text is based on the following stages:

1. Pretext - awakening and stimulating motivation to work with the text; updating the personal experience of students by attracting knowledge from other educational areas of school subjects; predicting the content of the text based on the knowledge of students, their life experience, on the title and pictures, etc. (formation of predictive skills). One important rule must be observed here: all preliminary work on the text should not relate to its content, otherwise schoolchildren will not be interested in reading it, since they will no longer find anything new for themselves in this text.

At the first stages of working with the text, the teacher should make it easier for students to understand the content and show them a number of important strategic points in working on an authentic text: determine before reading by the title and (or) by the structure of the text, by the pictures accompanying the text, to what type (type) this text refers (for example, a recipe or a newspaper ad); what or who can it be about. In order for students to be able to see, first of all, familiar phenomena in the text, they can be offered tasks in searching and underlining known words in an unfamiliar text, as well as words whose meaning can be guessed, and asked to predict the content (in their native or

foreign languages) based on the underlined the words,

2. Reading the text (its individual parts) in order to solve a specific communicative task, formulated in the assignment to the text and set by the student before reading the text itself. The object of the reading control should be his understanding (the result of the activity). At the same time, the control of reading comprehension should be associated both with the communicative tasks that are posed to the students and with the type of reading. If we are talking about working with authentic literary text or informational text, then they are intended to work on all types of reading. So, for example, the first reading of a literary text can be associated with understanding the basic information: determining its main idea, theme, problem, etc .; search (underline / write out) main information; establishing logical and semantic links (drawing up a plan, tables, diagrams), etc.

Rereading the text can guide students in understanding and grading details, etc. As for pragmatic texts, a number of them should be used for search reading (city map), others - for complete understanding (recipes, instructions), and others - for introductory reading (signs, announcements, etc.).

An important role in managing the process of understanding the content of the text (especially at the initial stage) is played by tasks for the purposeful search for information and its written fixation (filling in various kinds of tables: the names of the characters, the actions they perform, their characteristics, etc.).

At this stage, the following rule should apply: it is inappropriate to read the same text many times, because if the content of the text is known, then its reading loses its communicative meaning (in this case, we are dealing with a formal exercise, and not with communication). Repeated reading is advisable only if we are talking about the search for additional, clarifying information.

3. Post-textual - the use of the content of the text to develop the ability of schoolchildren to express their thoughts in oral and written speech. The exercises offered at this stage are aimed at developing the skills of the reproductive plan, reproductive-productive and productive.

The first group of exercises is associated with reproducing the material of the text based on its keywords, supporting sentences, its shortened or simplified version. Students are offered tasks in creative text processing: dividing the text into semantic milestones; drawing up a plan for each part and writing out supporting sentences for each point of the plan; reduction or simplification of the text for better reproduction, etc.

The second group of exercises is associated with the development of skills of a reproductive-productive nature, i.e. the ability to reproduce and interpret the content of the text in the context of the problems raised in it; express your opinion on them (including based on arguments from the text); evaluate the information contained in the text in terms of its significance for the student; report what the new student has learned from the text, etc.

The purpose of the third group of exercises is to develop productive skills that allow students to use the information received in situations that simulate authentic communication (role play), and in situations of natural communication, when the student acts "on his own behalf" (justification of the position of the heroes / author; discussion on the problem raised in the text; writing a review / review of the text; drawing up a continuation of the story / story, etc.);

As you can see, the text is the basis for the development of students' skills to express their thoughts orally and in writing. Students answer questions about the text, comment on its content, express their point of view on the information received, make up a written version of their own; Hext, etc. In this sense, the text (and above all printed) is assigned a central role in the educational process.

According to E.A.Maslyko and P.K.Babinskaya re searching, reading has different types such as: [2]

1. *Review reading* - involves getting a general idea of the material being read.

2. *Introductory reading* - cognitive reading, in which the subject of the reader's attention is the entire speech work without an intention to receive certain information

3. *Studying reading* - the most complete and accurate understanding of all information contained in the text and its critical understanding

4. *Search reading* - reading newspapers and literature in the specialty, quickly finding certain data in the text.

Sequence of types of reading

a) introductory - studying - viewing - searching

b) studying - introductory - viewing - search (more effective option, because it prepares to a greater extent all other types of reading)

Teaching the student to read pre-text stage one have to understand these given points:

Exercises to correlate the meaning of a word with a topic (situation, context):

- Fill in the gaps in the sentence with one of the specified words
- Find and replace words in the sentence that do not fit the meaning
- Perform partial translation of sentences into your native language
- Try to understand the meaning of the highlighted words in context
- In each group of words, find the one with the most common meaning
- In each group of words, find one that does not belong in meaning to this group
- Read sentences and translate difficult words without a dictionary
- Name the word with which all words of this thematic series are associated, etc.

Exercises to expand vocabulary:

- Compare the same root words and highlight a common stem in them
- Indicate the models by which the following derivative words are formed, determine their meaning
- Select common root words from the text and indicate their meanings
- Write out words from the text that have a common root
- Find in the text and write down nouns formed from verbs, etc.

Exercises for the recognition and differentiation of grammatical phenomena:

- Select from the given sentences those that contain a passive voice (tense subordinate clauses, complex addition, etc.), explain by what signs you have established the grammatical form.
- Find the subject related to the selected predicate and definitions related to this noun
- Highlight the semantic verb in the compound predicate and give the translation of the latter
- Mark up syntagmas in sentences
- Fill in the blanks with unions, in accordance with the meaning of the sentences
- While listening to the announcer's reading, underline in your copy of the text the words he is stressing (logical stress)

Exercises on the perception and understanding of the sentence as an integral semantic structure:

- Check offers that are equivalent to foreign
- Enter the correct translation of sentences
- Check suggestions related to one topic
- Read each sentence aloud twice, changing the logical stress, explain how the meaning of the sentence has changed

- Mark sentences that express the same thing with a plus, others with a minus
- For each sentence, find the corresponding proverb, a sentence that has the same meaning
- Determine the author's attitude to what is expressed in the proposal
- Find sentences in the text that express the same thought
- Read the sentences to yourself and mark the opposite in meaning

Exercises for highlighting keywords, topics and reams in sentences:

- In each sentence, underline the part that communicates about something or someone, and the part that communicates new
- Underline a keyword in each sentence
- Underline words in the text that can be omitted without prejudice to the meaning
- Read the sentences, express the same thought in a different way
- Read the paragraph and find a sentence that expresses an assessment of the character's behavior
- Read aloud the sentences that talk about ...
- Indicate in the text of the proposal, between which there is a relationship of opposition

Exercises on language guess:

- Determine by formal signs which parts of speech are the selected words
- Decompose a difficult word into its constituent elements
- Group words with the same root and guess their meaning
- Using these words fill in the gaps in the sentences, taking into account the meanings of the prefixes (suffixes)
- Read sentences, guess the meaning of highlighted words
- Determine the meanings of words by their phonetic, graphic similarity with Russian words
- Determine the meanings of derived words, check yourself with a dictionary
- Read the text and guess which parts of words, words are missing
- What are the phrases that can replace verbs that are close in meaning ...

Exercises on forecasting at the language level:

- Read aloud only those parts of the sentence that can be used to answer the teacher's questions
- Find nouns in the table that can be used with these adjectives
- Make sentences using words ..
- Find the end of each of the above sentences in the test
- For each sentence, find in the text the second one that is related to it in meaning
- Come up with a sentence that is logically related to the spoken teacher

Exercises in predicting the content of the read:

- Read the title and tell me what the text will be about
- Read the first sentences of the paragraphs and tell me what issues will be addressed in the text
- Read the last sentence of the paragraph and tell me what content may precede this conclusion
- Study the outline of the text and guess its content
- Recover text from data in random order and numbered paragraphs
- Try to restore missing punctuation in the text
- Tell me if these paragraphs are inherent in the unity and logic of presentation

Mastering full-fledged reading skills for students is the most important condition for successful learning English at school; at the same time, reading is one of the main ways of acquiring information outside of school time, one of the channels of comprehensive influence on schoolchildren. As a special kind of activity, reading presents extremely great opportunities for the mental, aesthetic and speech development of students. In order for reading in a foreign language to contribute to the development of the cognitive interest of students, it is necessary to take into account the cognitive needs, age and individual psychological characteristics of children; to include schoolchildren in active creative activity through the use of active teaching methods; give them the opportunity to show independence and initiative; teach to overcome difficulties in learning activities. Appropriately selected texts and assignments to them contribute to the development of schoolchildren's interest in reading in a foreign language, which in turn is an important factor in the successful mastery of this type of speech activity. Purposeful use of texts selected in accordance with the cognitive interests of children in a foreign language lesson and in extracurricular work on the subject allows us to judge the increased interest of students in the subject, about the improvement of reading technique and a deeper understanding of foreign language texts.

References

1. Azimov E.G., Shchukin A.N. New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages). -M.: 2009.
2. Е.А. Маслыко, П.К. Бабинская : «Настольная книга преподавателя иностранного языка», 5е издание, Ми: Вш.шк. ,1999.
3. Potapova, N.V. Teaching reading in a foreign language in primary school / N.V. Potapova. - Text: direct // Modern philology: materials of the II Intern. scientific. conf. (Ufa, January 2013). - Ufa: Summer, 2013 . -P. 4-7. - URL: https://moluch.ru/conf/phil/archive/78/3222/ (date of access: 30.01.2021).
4. Artemonov, V.A.Psychology of teaching foreign languages. -M.: Education, 1999 .-P 244.
5. Lukyanchekova, N.V. Teaching English at the initial stage // Primary school. - 2002. - № 2. - P.28
6. Rhetorina, AK Forms and methods of work with younger students in English lessons // Primary school. 1999. № 5. - P.36
7. Ten, EG Control of understanding of a foreign language text. // Foreign languages at school. 1999. №. 4. - P. 22.

REZYUME

Ushbu maqolada biz o'qishning o'rni, noma'lum matnlarning ma'lumotlarini tahlil qilish turlari va osonligini ko'rib chiqdik. O'qish chet tilini o'rganish jarayonida eng muhim rollardan birini o'ynaydi. O'qish qobiliyatiga ega bo'lish, avvalambor, ular ko'rsatadigan so'zlarni aniq talaffuz qilishdir.

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы рассмотрели роль чтения, типов и легкости анализа данных неизвестных текстов. Чтение играет одну из важнейших ролей в процессе изучения иностранного языка. Уметь читать - это, прежде всего, уметь угадывать по буквам о словах, которые они обозначают.

SUMMARY

In this article we observed role of reading, types and easy analyzing of the given unknown texts. Reading plays one of the most important roles in the process of learning a foreign language. To be able to read means, first of all, to be able to guess by letter about the words that are designated by them.

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

O'SMIRLARDA DELINKVENT XULQ-ATVOR MOTIVATSIYASI

D.M.Mo'minova – *o'qituvchi*
Namangan davlat universiteti

Tayanch so'zlar: xulq-atvor, ongsizlik, asteno-nevrotik, emotsiya, emansipatsiya, poklonoformizm, konform, psixoastenik.

Ключевые слова: поведение, бессознательное состояние, астено-невротик, эмоция, эмансипация, поклоно-формизм, конформность, психастеник.

Key words: behavior, unconsciousness, astheno-neurotic, emotion, emancipation, poclonoformism, conform, psychoas-thenic.

''Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo`lishi, baxtli bo`lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo`lishi yoki zaif bo`lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e`tibordan qolib o`zgalarga tobe va qul, asir bo`lishi ularning o`z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog`liq" – degan edi buyuk mutafakkir Abdurauf Fitrat.

Bugungi kunda yoshlar tarbiyasi dolzarb masala hisoblanadi. Taraqqiyotning jadallashuvi natijasida yoshlarga yangi, buyuk imkoniyatlar eshigi ochilmoqda. Shu bilan birga, ularni ilgari ko`rilmagan turli yovuz havf-xatarlarga ham duchor qilmoqda. G`arazli kuchlar sodda, g`o`r bolalarni o`z ota-onasiga, o`z yurtiga qarshi qayrab ularning hayotiga, umriga zomin bo`lmoqda [1].

Zamonaviy kriminologiyada o'smirlar va yoshlar jinoyatchiligiga sabab bo'luvchi ikki yuzga yaqin omillar aniqlangan, "Har qanday jinoyatning ildizini ko'proq inson tarbiyalanayotgan muhitdan izlash kerak"- deydi taniqli rus adibi F.Dostoevskiy. - Darhaqiqat, bola tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ota-ona bolaning o'rtoqlari tengdoshlari kim, u qayerga boryapti, nima ish bilan shug'ullanayotganligini hammasini nazorat qilib turishi kerak [3].

Mutaxassislar tomonidan o'smirlar jinoyatining asosiy sabablari quyidagicha ko'rsatib o'tilgan:

1. Yashash, o'qish yoki ish joyidagi muhitning salbiy ta`siri.
2. O'qishni tashlab ketgan o'smirlar yoki o'spirinlar.
3. Bo'sh vaqtni to'g'ri taqsimlay olmaslik.
4. O'smirlarning noto'g'ri tarbiyalashga olib keluvchi shart-sharoitlar.
5. Yoshi katta jinoyatchilarning salbiy ta`siri.
6. Zo'ravonlik va noqonuniy harakatlarni ifodalovchi kitoblar va kinofilmlar ta`siri.
7. Bolalar xulq-atvorni nazoratsiz qoldirish.
8. Madaniy hordiq chiqarishni tashkil etishdagi kamchiliklar.

O'smirlar jinoyatining sodir etilishiga ko'ra turlari quyidagicha farqlanadi.

- Jinoyatni oldindan puxta o'ylab sodir etilgan jinoyatlar;
- O'ylamasdan kutilmaganda yuzaga kelgan va fikrlar ta`sirida sodir etilgan jinoyatlar;
- G'arazli niyat bilan;
- Ba`zan kutilmaganda;
- Ba`zan oldindan o'ylab qo'yilgan reja bilan sodir etilishi mumkin [2].

Jinoyat sodir etishga undovchi motivlar haqida so'z ketganda uni tasodifiy holatlarining yig'indisi deb qarash to'g'ri emas.

Ko'p hollarda o'smir shunday sharoitlarni o'ziga qidirib topadi. Olimlarning firicha jinoiy harakatlar ikki turdagi turtki motivlar tufayli sodir bo'lishi mumkin. Ular kishining ehtiyoj va his–tuyg'ularidadir.

Ye.I.Kulchiskayaning fikricha o'smirlar huquqbuzarligining psixologik motivlari tarkibida emotsiyalar-33,4% dunyoqarash va tasavvurlari -23,4%, ehtiyojlar - 26,4% , qiziqishlar - 17% ni tashkil etadi [3].

Bundan ko'rinib turibdiki jinoyatga undovchi motivlar orasida emotsiyalar "hissiyot" yetakchi o'rinlarini egallaydi. Shaxs jinoyat sodir etayotganida uning ichki psixofiziologik holatlari muhim rol o'ynaydi. Unda ichki va tashqi tormozlanish mavjud. Jinoyat sodir etilayotganda bizdagi emotsiyalar qo'zg'alish holatiga keladi. Ya`ni butun his-tuyg'ularimz ongsizlik holatiga o'tib ketadi. Jinoyatning kelib chiqishida bir nechta sabablar motivlar paydo bo'ladi. Inson qanchalik tarbiyalangan bo'lsa emotsiyalarini boshqara oladi. Lekin ayrim hollarda chegaradan chiqib ketish, ya'ni ongsizlik holatiga o'tib ketish paytlari ham bo'ladi. Xalqimizda "Jahl kelsa aql qochadi" deb bekorga aytilmagan.

Hissiyotlarning 100 dan ortiq turi mavjud bo'lib ulardan 30 tasini bevosita jinoiy harakatlarning sodir etilishida kuzatish mumkin. Sud amaliyotida ham jinoiy xulq motivlari orasida his-tuyg'ular katta o'rinni egallaydi.

Ehtiyojlar ham jinoiy xulq-atvorga undovchi motiv sifatida namoyon bo'ladi. O'smirlarda ko'proq tabiiy ehtiyojlarni qondirish ustunlik qiladi. O'smirlik davrida o'zga jinsga bo'lgan maylning paydo bo'ladi. Ba`zan jinsiy ehtiyoj ham o'smirni jinoyat sodir etishga sabab bo'lishimi. Har qanday o'smirning qarashi va tasavvurlari uning dunyoqarashini tashkil etadi. "Hayotdan lazzatlanib qol", "Ahmoqlar ishlashni yoqtiradilar" bu qabiladagi qarashlar o'smir tasavvurida ustunlik qiladi. Ideallar ham o'smir hayotida katta o'rinni egallaydi. Ideal ta`sirida o'smirlar jinoyat olamiga kirib qolishadi.

O'smirlar qiziqishlari ham beqaror va turli-tuman bo'lib, ularni moddiy va ma`naviy turga ajratishadi. Moddiy qiziqish shirinliklarga, ichishga chekishga va kiyim-kechakka bo'lgan qiziqish. Ma`naviy qiziqish ham boshqa qiziqishlar kabi yuqori faollik bilan izohlanadiki, ya`ni o'smir ularni tezroq qondirishga intiladi. Bu turdagi motivlar o'smirning jinoyatchi degan nomni olishiga sabab bo'ladi.

O'smirlar deviant xulq-atvorining ko'plab determinantalari orasida eng muhimlaridan biri shaxsning patoxarakterologik rivojlanishi va xarakter aktsentuatsiyasidir.

A.Lichko va L.Rubinalarning aniqlashicha, psixonevrologik dispanserlarda ro'yxatga olingan 78 foiz o'smirlar voyaga yetmagan bolalar ishlari bo'yicha inspektsiyada ham ro'yxatda turadi. Shu bois xarakter aktsentuatsiyasini erta tashhis qilish amaliy psixolog ishida juda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Xarakter aktsentuatsiyasi - bu ba'zi xarakter xususiyatlarining o'ta kuchayib ketishi va, oqibatda, ayrim turdagi psixogen omillar ta'siriga berilishning ortishi va, aksincha, boshqa ba'zi omillar ta'sirida beriluvchanlikning susayishidir. O'smirlik davrida xarakter aktsentuatsiyasi xususiyatlari ayniqsa kuchayib, tashqi tomondan psixopatiyani eslatib yuboradi. Bordi-yu, o'smirni qurshab turgan ijtimoiy voqelikda aktsentuatsiya tufayli paydo bo'lgan, A.E.Lichko so'zlari bilan aytganda, «qarshiligi eng ojiz bo'lgan joyga yo'naltirilgan» psixogen omillar bo'lsa, ijtimoiy moslashuvchanlikning buzilishi va shaxsning tegishli psixopatik tipga muvofiq shakllanishi kuzatiladi [5].

O'smirning xarakter aktsentuatsiyasi tipini aniqlash katta amaliy ahamiyatga ega. Aniqlangan tip xarakterdagi zaif nuqtalarni ko'rsatadi, bu esa moslashuvchanlikning buzilishiga qanday omillar sababchi bo'lishi mumkinligini oldindan ko'ra bilish imkoniyatini beradi. Bularning

barchasi psixoprofilaktika ishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

1970 yilda A.E.Lichko tomonidan o'smirlar uchun mo'ljallangan patoxarakterologik so'rovnoma ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan. So'rovnoma o'smirlik yoshida psixopatiya, psixopatik rivojlanish hamda xarakter aktsentuatsiyasida kuzatiladigan xarakter tiplarini aniqlashga mo'ljallangan. Hozirgi ko'rinishda PTS (patoxarakterologik tashhis so'rovnomasi) psixopatiya tashhisini qo'yishda yordamchi vosita bo'lib xizmat qilolmaydi.

Gipertim tip. Asosiy belgilari - deyarli hamma vaqt juda yaxshi kayfiyat, gohi - gohida jahl, tajovuz, ta'sirlanish bilan almashinishi mumkin. Nafaqat tengdoshlari davrasiga oshiqadi, balki u yerda liderlikka intiladi. Hamma vaqt «hayot qaynayotgan» joyga oshiqadi. Qiziqishlari, reaktsiyasi boy va xilma-xil, asosiysi - doimiy xobbisi yo'q. Odatda, o'z kelajagiga, hatto bu'nga asos yetarli bo'lmasa-da, ishonch bilan qaraydi. Muvaffaqiyatsizliklar keskin affektiv reaktsiyaga sabab bo'lishi mumkin, biroq izdan chiqara olmaydi.

Tsikloid tip. Bolaligida gipertimlardan farq qilmaydi, biroq pubertat yoshga kelib, dastlabki subdepressiv bosqichi yuzaga keladi. Avval osongina uddalangan ishlar endi katta sa'y - harakatlar talab etadi, tengdoshlari davrasidan chetlanish va h.k. Kayfiyatga mos tarzda hamma narsa pessimistik bo'yoqqa ega bo'ladi. Mayda ko'ngilsizlik va omadsizliklar ish qobiliyati pasayishi natijasi bo'lib, juda og'ir kechadi. Tanbehlarga ba'zida qo'pollik hatto jahl bilan javob bersa-da, ko'nglida yanada tushkunlikka tushishi mumkin.

Labil tip. Asosiy xususiyati — kayfiyatning o'ta o'zgaruvchanligi. Arzimas sabablarga ko'ra kayfiyati tez va keskin o'zgaradi. Maqtovlar, rag'batlardan samimiy quvonadi. Ko'ngilsizlik yo'qotishlar keskin affektiv reaktsiyalarga sabab bo'lishi mumkin.

Sensitiv tip. Sho'xliklarni yoqtirmaydi, bolalarning katta davralaridan o'zini chetga oladi, umuman notanish odamlar bilan muloqotga kirishi qiyin. Biroq bu shizoidlarga xos autistik moyilliklar emas. Ular anchagina muloqotli. Tengdoshlariga kichiklar bilan o'yinni taklif etadi, yaqinlariga bog'lanib qoladi. Maktab dastlab xavotirga soladi, keyin ko'nikib qolgach, boshqa jamoaga istamaygina kirishadi. Ta'na va notatsiyalar o'smirlar uchun xos norozilikdan ko'ra ko'proq iztirob va hatto alam uyg'otadi. O'zining, ayniqsa irodaviy va axloqiy - etik sohalaridagi ko'plab kamchiliklarini ko'ra biladi.

Shizoid tip. Asosiy belgilari - atrofdagilardan chetlanish, kamgaplik muloqot o'rnatishga qodir emaslik yoki buni istamaslik. Ko'p hollarda o'zining yolg'izligidan qiynaladi va yanada odamovi bo'la boradi. Qiziqishlari, fantaziyalari, manfaatlari dunyosiga kirishga kichik urinishlar ham keskin reaktsiyaga sabab bo'ladi. Shizoidlardagi keskin affektiv reaktsiyalar ko'pincha immunitiv tipda bo'ladi.

Epileptoid tip: disforiya (hissiy buzilish)ga moyillik va u bilan bog'liq affektiv portlovchanlik. Affektlar nafaqat kuchli, balki davomiy ham. Bunda keskin nafrat – so'kinish, kaltaklash va sh.k. kuzatiladi. Jahl uchun sabab arzimas bo'lishi mumkin, biroq uning manfaatlari kamsitilgan bo'ladi. Sabab tasodifiy bo'lishi mumkin va ko'p holda pichoq suyakka taqalishiga olib keladi.

Isteroid tip. Asosiy xususiyati - haddan ziyod egotsentrizm, diqqat markazida bo'lish, hayratga solish, hurmat, hamdardlikka intilish. Befarqlikdan ko'ra atrofdagilarning noroziligi va nafratini afzal ko'radi. O'zini ko'rsatishni yaxshi ko'radi. Emansipatsiya reaktsiyasi namoyishkorona poklonoformizm - qabul qilingan qoida, qarash va me'yorlarni atay (ko'z-ko'z qilib) inkor etish. Kuchsiz tomoni - nafsoniyati kamsitilishi, ishonchlar barbod bo'lishi, nufuzi pasayishi bo'lib, affektiv reaktsiyalar keltirib chiqara oladi.

Beqaror tip. O'yin-kulgi, bayram, bekorchilikka moyillik kuchliligi. Emotsiyalar beqarorligi, kuchsiz iroda va shu kabilar xosdir.

Asteno-nevrotik tip. Toliquvchanlik, ta'sirchanlik va ipoxondriklikka moyilligi bilan ajralib turadi. Arzimas narsalar uchun atrofdagilardan «alamini oladi».

Psixoastenik tip: qat'iyatsizlik, fikrlash, o'z-o'zini tahlil qilishni yaxshi ko'rish, obsessiyalar - qo'rquv, xavotirlarning oson hosil bo'lishi xos.

Konform tip. Narsalarning mavjud tartibini doimo va haddan tashqari passiv qabul qilish. Har qanday vaziyatda ko'pchilikka bo'ysunish, fikrlar qolipli, sodda ekani. Konservatizm, «amaldagi axloqqa» moyillik. Konformlik notanish odamlardan xavfsirash, hamma qanday qilsa shunday qilish, hammadan qolib ketmaslikka harakat qilish, tanqidsizlik atrofdagilarning hamma gaplarini haqiqat deb bilish, yangilikni yaxshi ko'rmaslik va unga moslasha olmaslik, tashabbussizlik boshqalarga ergashib, noqonuniy ishlarga qo'l urish, odatiy muhitdan ajralganda emansipatsiya reaktsiyasining keskinligi, qiziqishlarning to'laligicha muhit bilan belgilanishi, unga beradigan bahoning yomon emasligi.

Xarakter aktsentuatsiyasi tiplari haqidagi ma'lumotning keltirilishiga asosiy sabab shundaki, so'rovnomada ballarga mos keladigan joylarda ushbu tiplarning bosh harflari qo'yilgan: G — gipertim, S — tsikloid, I - labil, A - asteno - nevrotiq S — Sensitiv, P — psixosteniq Sh — shizoid, E — epiloptoid, I — Isteroid, B - beqaror, K - konform [6].

O'smirlik davrida delinkvent xulq-atvor va xarakter aktsentuatsiyasi o'rtasidagi aloqadorlikni aniqlashga qaratilgan tajriba ishimizda A.E.Lichkoning shaxs xarakter aktsentuatsiyasini aniqlashga qaratilgan metodikasidan foydalanildi. Metodika sinaluvchilar guruhida o'tkazilib, natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil natijalari jadvalda aks ettirildi.

O'smirlarda xarakter aktsentuatsiyasini namoyon bo'lish ko'rsatkichlari

(har bir ko'rsatkich 100% hisobidan olingan)

№	Aktsentuatsiya tiplari	1-guruh	2-guruh
1	Gipertim tip	28%	31%
2	Tsikloid tip	44%	47%
3	Labil tip	36%	33%
4	Sensitiv tip	37%%	27%
5	SHizoid tip	42%	39%
6	Epileptoid tip	16%	15%
7	Isteroid tip	19%	14%
8	Beqaror tip	25%	32%
9	Asteno-nevrotik tip	34%	35%
10	Psixastenik tip	41%	38%
11	Konform tip	17%	22%

Jadval hamda diagrammada keltirilgan ma`lumotlarni sifat tahlili shuni ko'rsatadiki, delinkvent xulqqa moyil o'smirlarda xarakter aktsentuatsiyasining tsikloid tipi, ya`ni kayfiyatning tez-tez o'zgarishi, beqaror tip- xulq-atvorni oldindan bashorat qilish imkonining yo'qligi- tez o'zgarishga moyillik, shizoid tip, asteno-nevrotik tiplar boshqa tiplarga nisbatan u yoki bu darajada ustunligi ko'zga tashlanmoqda. Biroq 1-guruh va 2-guruh o'smirlarining shaxsiga xos bo'lgan xarakter aktsentuatsiyasining namoyon bo'lishida juda katta tafovutlar aniqlanmadi. Bu o'smirlik davrida barcha yigit va qizlar uchun muayyan darajada aktsentuatsiya xosligidan dalolat beradi.

Adabiyotlar

1. Karaketov Yu., Usmonaliev M. Jinoyatchilikka qarshi kurashning kriminologik choralari. -T.: "O'zbekiston", 1995. 148-b.

2. Kleynberg Yu. A. Psixologiya deviantnogo povedeniya: Ucheb. posobie. Pos.-M.: TTS «Sfera», pri uchastii «Yurayt-M». –M.: 2001.
3. Normurodov G. Voyaga yetmagan qonunbuzar o'smirlarni tarbiyalashda oilaning roli. //Pedagogik mahorat. 2006. №1. 34-36-b.
4. Tulaganova G. K. Jinoiy xulq psixologiyasi. // Pedagogik mahorat . 2005. №1. 23-25-b.
5. Adler, G. Recent psychoanalitic contribution to the understanding and treatment of criminal behaviour. International journal of Offender Therapy and Comperative Criminology 26, 281-7. 1982.
6. Nishonova Z.T. va boshqalar Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya -T.: "Tafakkur bo'stoni" 2011. 284-b.
7. Maklakov A.G.Obshaya psixologiya: uchebnik dlya vuzov. SPb: -Piter: 2008. –P. 583.

REZYUME

Mazkur maqolada delinkvent xulq-atvorni kuzatish sabablari, xulqning motivlari va unga ta'sir etuvchi omillarning psixologik xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о причинах преступного поведения, мотивах поведения и психологических характеристиках факторов, влияющих на него.

SUMMARY

This article provides information on the causes of delinquent behavior, the motives of the behavior and psychological characteristics of the factors influencing on it.

KEKSALARDA KUZATILADIGAN DEPRESSIYA YOLG'IZLIKNING OMILI SIFATIDA

T.N.Rustamova – *o'qituvchi*
Namangan davlat universiteti

Tayanch so'zlar: gerontologiya, ehtiyoj, stress, depressiya, fobiya, altsgeymer, progressive.
Ключевые слова: геронтология, потребность, стресс, депрессия, фобия, болезнь Альцгеймера, прогрессирующая.
Key words: gerontology, needs, stress, depression, phobia, Alzheimer's illness, progressive.

Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) Evropa mintaqaviy byurosi hujjatlarida 60 yoshdan 74 yoshgacha qariyalar, 75 yosh va undan katta yoshdagilar uzoq umr ko'radiganlar hisoblanadi.

Frantsuz psixologi Sharlotta Buler insoniyatni rivojlantirish nazariyasida rivojlanishning beshta bosqichini ajratib ko'rsatgan; oxirgi, beshinchi bosqich 65-70 yoshda boshlanadi. Muallif, bu davrda ko'p odamlar o'zlarining yoshliklarida oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishdan to'xtaydilar, deb hisoblashadi. Ular qolgan kuchlarini bo'sh vaqt o'tkazishga sarflaydilar, so'nggi yillarda tinchgina yashaydilar. Bunda ular o'z hayotlarini mamnuniyat yoki umidsizlik bilan ko'rib chiqishadi [10].

Qarish - bu ko'p tarmoqli, doimo rivojlanib boruvchi, vaqt o'tishi bilan ko'payib boruvchi, halokatli jarayon, bu organizmning moslashuvchan qobiliyatining pasayishiga va o'lim ehtimolining oshishiga olib keladi.

Amerikalik psixolog A.Maslou ehtiyojlar va o'zini anglash iyerarxiyasi nazariyasini buyuk insonlarning biografiyasini o'rganish orqali yaratdi. Maslouning so'zlariga ko'ra, inson, xuddi fiziologik ehtiyojlardan - xavfsizlik va o'zini himoya qilish ehtiyojlariga, bu yerda - muhabbat va tan olinishga bo'lgan ehtiyojlargacha, yuqori darajadagi - o'z-o'zini hurmat qilish va nihoyat, eng yuqori darajaga - o'zini o'zi anglash ehtiyojlarigacha qadam qo'yadi. Bunday cho'qqiga chiqish uchun har bir davr o'ziga xos balandlikni belgilaydi va alpinistlar toqqa chiqish uchun har xil cho'qqilarni tanlaganlaridek, hayotda har bir inson o'z cho'qqisini tanlaydi. Hamma ham o'z hayotidagi eng yuqori pog'onalarni zabt eta olmaydi, lekin keksalik boshlanadi va siz zinapoyadan pastga tushishingiz kerak. Cho'qqini zabt etganlar baxtlidir! Shu bilan birga, nafaqa hali pastga tushish uchun signal emas. Ko'tarilayotganda tezlik muhim, pastga tushganda, aksincha, tormozlanish, tushish paytida odam har qadamda qancha uzoqroq tursa, uning pozitsiyasi shunchalik xavfsiz bo'ladi [10].

Depressiya - bu stress, asabiy taranglik, gormonal nomutanosiblik yoki somatik kasalliklar fonida yuzaga keladigan ruhiy kasallik, kayfiyatning keskin pasayishi, befarqlik, vosita faolligining pasayishi va salbiy fikrlashdir.

Qariyalar tiriklik va kuchning pasayishi natijasida ishsiz qoladilar. Jamiyat insonni majburiyatlardan ozod qilishi mumkin, lekin o'ziga nisbatan emas. Bunday holda, xulq-atvorning tashqi ijtimoiy omillari keksa odam uchun fonda yo'qoladi va uning ichki ehtiyojlari birinchi o'ringa chiqadi.

Aksariyat keksalik yoshidagi ayollar o'zlarini cheksiz uy ishlariga yashirishadi, erkaklar esa umidsiz to'qnashuvga duch keladilar. Yolg'iz guruh birgalikda o'zlarining foydaliligini isbotlashga intilishadi.

Keksalik davridagi depressiya keng tarqalgan muammo hisoblanadi. Nafaqaga chiqqan va ijtimoiy funktsiyasini yo'qotgan, moliyaviy ahvoli sezilarli darajada yomonlashgan odamlar, salbiy his-tuyg'ularni boshlaydilar, bu esa o'z navbatida keksalik depressiyasini rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Keksalar, olgan bilimlari va tajribalari tufayli dunyo hamjamiyatining hayotiga salmoqli hissa qo'shmoqdalar. Ammo qarilikda insonning ijtimoiy holati o'zgaradi, mehnat, ijtimoiy faoliyat to'xtaydi yoki cheklanadi. Qiymat yo'nalishlarining o'zgarishi mavjud, hayotning yangi sharoitlariga psixologik, ijtimoiy va kundalik moslashishda qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bularning barchasi jiddiy ijtimoiy va psixologik muammolar bo'lib, natijada keksalik depressiyasi rivojlanadi.

65 yoshdan oshgan odamlarning 15-30 foizida u yoki bu darajadagi tushkunlik alomatlari aniqlanadi. Agar inson talabga ega bo'lsa, u ishlaydi va jamiyat tomonidan zarurligini his qiladi, o'zini o'zi, muammolari, kasalliklari to'g'risida o'ylashga vaqt topolmaydi. U o'zini to'la band va hurmatga loyiq his qiladi. Nafaqaga chiqqanidan so'ng to'satdan, butun dunyo to'xtab qolganday: hech qanday joyga borishga hojat yo'q, qaror qilish uchun hech narsa yo'q, ijtimoiy aloqalar soni sezilarli darajada kamayadi.

Agar ilgari odam kuchga to'lgan bo'lsa, endi u yoshga bog'liq o'zgarishlarni, uning progressiv zaifligini anglay boshlaydi va bunga ko'nikish juda qiyin bo'ladi. Keksa odamlar sog'lig'ida qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ular bezovtalanishni, vahima qilishni boshlaydilar. Ular davolanish uchun mablag' yetishmasligidan, yordamga muhtoj va foydasiz bo'lib qolishlaridan xavotirga tushishadi. Bu o'z navbatida, keksalikning ruhiy tushkunligini keltirib chiqaradi.

Depressiya erkaklarga qaraganda ayollarda ko'proq uchraydi. Depressiyaga moyillik ijtimoiy aloqalarni uzatmaydigan, turmush qurmagan va beva ayollarda ko'proq kuzatiladi [8].

Depressiyaga sabab bo'luvchi omillar. Keksa yoshdagi ruhiy tushkunlikni yengish uchun, uning paydo bo'lishiga

nima sabab bo'lganini, qaysi omillar eng ahamiyatli ekanligini aniqlash kerak. Keksalik davrining ruhiy tushkunligi omillari orasida eng muhimlari quyidagilar:

- Yaqinlarining vafoti - er yoki xotinning, bolalarning, do'stlarining vafoti muqarrar ravishda o'lim haqida o'ylashga majbur qiladi, hamma yaxshi narsalar ortda qoladi, salbiy fikrlarning paydo bo'lishiga olib keladi.
- Ijtimoiy maqomdagi o'zgarishlar - yillar davomida biror kasb bilan shug'ullanlib, ma'lum mavqega ega bo'lganu nafaqaga chiqqandan so'ng jamiyatdagi mavqeini yo'qotgandek bo'lishi, ya'ni Ijtimoiy aloqalarning kamayishi va ijtimoiy funktsiyani sezilarli darajada yo'qolishi. Bu, ayniqsa, rahbarlik lavozimlarida faoliyat olib borib nafaqaga chiqqanlarda yaqqol seziladi.
- Moliyaviy ahvolning yomonlashishi – olayotgan nafaqa miqdorining ish haqidan bir necha baravar kamligi. Bu minimal ehtiyojlarni qondirish uchun yetarli xolos. Shu sababli, nafaqaxo'rlar xafa bo'lishadi, qo'shimcha pul topishning boshqa usullarini izlashga majbur bo'lishadi. Ular vaqtincha ish qidiradilar, shaxsiy dehqonchilik bilan shug'ullanadilar.

Yana bir ahamiyatli omil tanadagi qarilikda yuzaga keladigan anatomik va fiziologik o'zgarishlar bo'lib, endi yangi sharoitlarga moslasha olmaydigan odamning somatik va psixologik holatini aks ettiradi va tana doimo "muvaffaqiyatsizlikka uchraydi". Mavjud somatik va ruhiy kasalliklar, ularning soni yoshi bilan ko'payib, surunkali holatga aylanadi.

Senil depressiyasini "nafaqaga chiqish" deb ham atashadi. Bu odatiy faoliyatning yetishmasligi fonida rivojlanadi. Biror kishiga, u o'zini ajratib qo'ygandek tuyuladi, bu fonda keraksiz, foydasiz, tashlab ketish hissi rivojlanadi. Keksa odamda juda ko'p bo'sh vaqt bor, lekin u qanday foydalanishni bilmaydi. Xavf guruhiga o'z ishlariga "oshiq" bo'lgan ishchilar, shuningdek, mansabdorlar kiradi. Ko'p jihatdan, erkaklar uchun nafaqaga chiqish juda qiyin.

Keksa odam uchun yangi munosabatlarni boshlash qiyinroq. Ushbu fonda yolg'izlik hissi rivojlanadi. Oldingi do'stlar doirasining tabiiy torayishi tufayli o'limdan kuchli qo'rquv paydo bo'lishi mumkin.

Dori-darmonlarni doimiy ravishda ishlatish bilan ikkilamchi depressiya rivojlanadi. Bir vaqtning o'zida bir nechta dorilarni qabul qilishda xavf kuchayadi.

Keksalik depressiyasini rivojlanishiga olib keladigan dorilar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- uyqu tabletkalari;
- qon bosimini normallashtiradigan dorilar;
- beta-blokerlar;
- trankvilizatorlar;
- parkinson kasalligini davolash uchun dorilar;
- oshqozon yarasini davolash uchun dorilar;
- reserpine o'z ichiga olgan yurak dori-darmonlari;
- steroidlar;
- og'riq qoldiruvchi vositalar;
- estrogenlar.

Depressiya bilan og'rigan odamlarning miyalarini skanerlashda ma'lum miqdordagi qora dog'lar paydo bo'ladi. Bu miyaning bu qismlariga qon oqmasligini anglatadi.

Vaqt o'tishi bilan kimyoviy reaktsiyalar paydo bo'lib, ular depressiv kasallikning rivojlanish ehtimolini oshiradi. Hayotda stressning mavjudligi bu omilga ta'sir qilmaydi.

Depressiya bilan og'rigan keksa odamlarda keng tarqalgan kasalliklar JSST ma'lumotlariga ko'ra, har bir keksa odamda kamida 4 ta kasallik qayd etilgan. Eng keng tarqalganlari:

- qon tomirlarida, shu jumladan miyada, arterosklerotik o'zgarishlar yurak-qon tomir kasalliklarining boshlanishiga va uning asoratlariga olib keladi;
- miyokard infarkti;
- gipertoniya;
- qandli diabet;
- surunkali og'riq bilan birga keladigan turli xil kasalliklar;
- onkologik kasalliklar, uning prognozi depressiv kasalliklarning boshlanishiga sabab bo'ladi.

Keksa odamlarda depressiya belgilari o'rta yoshli odamlarda bo'lgani kabi keng tarqalgan emas. Tushkunlik kayfiyati, qiziqishning yo'qolishi va energiyaning pasayishi kabi depressiyaning klassik namoyishlari har doim ham kuzatilmaydi yoki bir vaqtning o'zida sodir bo'lmaydi. Buning o'rniga sog'liq muammolari, befarqlik, motivatsiyaning yo'qligi haqida har xil shikoyatlar paydo bo'ladi.

Keksalik ruhiy tushkunligining eng keng tarqalgan belgilari:

- har qanday somatik shikoyatlar - muayyan kasallikning klinik ko'rinishida "joylashtirilmagan" sog'liq muammolari;
- tushkun kayfiyat, ohangdorlik, to'satdan asossiz tajovuzkorlik, ko'z yoshlari;
- umidsizlik, ayb, o'lim haqidagi fikrlar;
- xotiraning yomonligi haqida shikoyatlar;
- faoliyatning pasayishi, energiyaning pasayishi;
- ba'zi bemorlar ilgari bo'lmagan alomatlarga duch kelishlari mumkin - qattiq tashvish, isterik ko'rinish, har xil vahima hujumlari;
- bemorlardagi befarqlik va motivatsiyaning past darajasi.

Ba'zida yaqin odamlar, ruhiy anomaliyalarni sezib ham tibbiy yordamga murojaat qilishni talab qilmaydilar. Albatta, keksa bemorlarda demansni depressiya bilan birlashtirish mumkin, ammo faqat psixiatr patologiyaning xususiyatini aniqlab, samarali davolanishni tanlashi lozim. Shu sababli, ruhiy sohadagi har qanday og'ish shubhalari bilan tibbiy yordamga murojaat qilish kerak.

Keksa yoshdagi odamlarda depressiya tashxisi, kasallikning mavjudligi haqida kamida minimal shubha mavjud bo'lsa ham o'tkazilishi zarur. Zamonaviy voqelik shundan iboratki, ko'plab keksa odamlarda ichki organlarning kasalliklari depressiya bilan birlashadi. Bu ichki organlarning patologiyasini hatto to'g'ri dori-darmon bilan davolash ham kerakli natijani bermasligi bilan bog'liq. Depressiya tashxisi qo'yilgunga qadar, dori bilan davolash boshlanmasa, somatik kasalliklarning alomatlarini avj olishi mumkin.

Salomatlik bilan bog'liq muammolar, qo'shimcha zaiflik, o'z ehtiyojlarini qondira olmaslik, o'zini past baholash, salbiy fikrlar - bularning barchasi aybdorlik hissi, o'zlarini foydasizlik hissi va o'z joniga qasd qilish fikrlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Ba'zida o'z joniga qasd qilish fikri Altsgeymer kabi jiddiy kasalliklarning birinchi alomatidir. Shuning uchun keksa odamlarning so'zlari va harakatlariga imkon qadar ehtiyot bo'lishimiz kerak.

Keksalardagi tushkunlik surunkali kasallikning borishini yomonlashtiradi. Yurak-qon tomir kasalliklari va ularning asoratlari tufayli o'lim xavfi sezilarli darajada oshadi va odamning tiklanish qobiliyati pasayadi. Kuchli depressiya bilan og'rigan keksa odamlar ovqat yeyishni rad etishlari va yotoqda yotishlari mumkin. Agar tibbiy yordam o'z vaqtida berilmasa, bu ko'pincha odamning suvsizlanishiga, tana vaznining pasayishiga, bir vaqtda yuqadigan infektsiyalarning paydo bo'lishiga, bosimning ko'tarilishiga va hatto o'limga olib keladi.

Adabiyotlar

1. Aleksandrova M.D. Otechestvennie issledovaniya sotsialnix aspektov stareniya. // Psixologiya starosti i stareniya: xrestomatiya / Sost. O.V.Krasnova, A.G.Lidere. -M.: «Akademiya», 2003.
2. Alperovich V.D. Sotsialnaya gerontologiya. /V.D.Alperovich. –Rostov: n/D: «Feniks», 1997.
3. Borozdina, L.V. Osobennosti samootsenki v pozdnem vozraste / L.V. Borozdina, O.N.Molchanova // Psixologiya starosti i stareniya: xrestomatiya /17. Sost. O.B. Krasnova, AT. Lidere. M.: Akademiya, 2003 - S. 135-149.

4. Grigoreva, I. Sotsialnoe obslujivanie pojilix i razvitie soobshestv: primenim li zapadniy opit v Rossii? / I. Grigoreva // Otechestvennie zapiski. 2005. - №3 (24). - S. 90-97.
5. Kovaleva, N.G. Pojilie lyudi: sotsialnoe samochuvstvie / N.G. Kovaleva // Sotsiologicheskie issledovaniya. 2001. №7. -S. 73-79.
6. Kuvshinova, O.A. Gerontologicheskie teorii aktivnosti cheloveka v pojilom vozraste / O.A.Kuvshinova // Vestnik OGU. 2003. №4. - S. 168-172.
7. Lidere, A.G. Krizis pojilogo vozrasta: gipoteza o yego psixologicheskom soderjanii / A.G. Lidere // Psixologiya starosti i stareniya: xrestomatiya / Sost. O.V. Krasnova, A.G. Lidere. -M.: Akademiya, 2003 - S. 131-135.
8. Nazarova, I.B. Pensioneri i rabotayushie: trud, zdorove i lechenie / I.B. Nazarova // Psixologiya starosti i stareniya: xrestomatiya / Sost. O.V. Krasnova, A.G. Lidere. -M.: «Akademiya», 2003 - S. 265-272.
9. SHaxmatov N.V. Starenie vremya lichnogo poznaniya vechnix voprosov i istinnix tsennostey. /N.V.SHaxmatov //Psixologiya starosti i stareniya: xrestomatiya / Sost. O.V. Krasnova, A.G.Lidere. - M.: Akademiya, 2003. - S. 67-73.
10. Yang, D.I. Odinochestvo, depressiya i kognitivnaya terapiya: teoriya i yee primenenie / D.I. Yang // Labirinti odinochestva, 1989. -S. 552-593.

REZYUME

Mazkur maqolada keksalik davrida kuzatiladigan yolg’izlik va yolg’izlik natijasida kelib chiqadigan depressiyaning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda depressiyaga sabab bo’luvchi omillar haqida ma’lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В этой статье представлена информация о социально-психологических характеристиках одиночества и связанной с одиночеством депрессии в пожилом возрасте, а также о факторах, способствующих возникновению депрессии.

SUMMARY

This article provides information on the socio-psychological characteristics of loneliness and loneliness-related depression in old age and the factors that contribute to depression.

ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАРДАГИ КАСБИЙ ЗЎРИҚИШЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАХЛИЛИ ВА УНИНГ НАЗАРИЙ ҲАМДА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Ф.Т.Шерматов – *подполковник*
Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ахборот-коммуникация технологиялари ва алока харбий институти

Таянч сўзлар: касбий зўриқиш, ижтимоий психологик омил, ҳиссий-эмоционал ҳолатлар, индивидуал хусусиятлар, экстроверция-интроверция, коммуникатив стресс, касбий билим ва касбий тажриба.

Ключевые слова: профессиональный стресс, социально-психологический фактор, эмоциональные состояния, индивидуальные особенности, экстравертно-интровертый, коммуникативный стресс, профессиональные знания и профессиональный опыт.

Key words: occupational stress, social psychological factor, emotional states, individual characteristics, extroverted-introverted, communicative stress, professional knowledge and professional experience.

Ҳозирги кунга келиб кўплаб психолог тадқиқотчилар шахснинг иш фаолияти билан боғлиқ бўлган зўриқиш турига алоҳида эътибор қаратмоқда. Хусусан, ҳарбий хизматчилар мисолида ўрганилганда, ҳарбийларнинг мураккаб шароитларда қўйилган вазифаларни бажаришда руҳий барқарорликни шакллантириш, ҳарбий жамоаларнинг юқори асабий-руҳий зўриқишларга бардошлилик ҳамда экстремал вазиятларда ҳаракатланиш қобилиятларини мустаҳкамлаш ва кучли ҳис ҳаяжон, психологик юкламаларни тезда бартараф этишда турли хил муаммоларига дуч келишади. Шундай экан, аввало касбий зўриқиш нималиги, у қандай вужудга келишини англаб олмоғимиз зарур бўлади.

Касбий зўриқиш - бу ҳарбий хизматчиларнинг касбий фаолияти билан боғлиқ салбий эмоционал ҳолати ҳамда экстремал омилларга дуч келганда юзага келадиган нохуш туйғулардир. Касбий зўриқишлар ҳозирги кунда янги тушунча яъни “касбий стресс” деб аталмоқда.

Психолог олим А.Б.Леонова касбий стресс турларини таснифлаб, уларга ахборотли, ҳиссий ва коммуникатив мазмундаги стрессларни киритади [1.4].

Ахборотнинг ҳаддан ташқари кўпайиши ҳолатларида, ҳарбий хизматчи ўзига юклатилган вазифаларни бажара олмаса ва белгиланган вақт оралиғида қарор қабул қилиш учун улгурмаса, бундай ҳолатда ахборот стресси юзага келади.

Бундан ташқари, шахснинг қарор қабул қилишдаги иккиланиши, шунингдек ноаниқ қарор, қарор учун зарур маълумотларнинг етишмаслиги, касбий фаолиятнинг ахборотга муҳтож жиҳатларида тез-тез ёки кутилмаган ўзгаришлар бўлса, иш фаолиятида кескинлик кучаяди. Бу касбий зўриқишнинг ахборотлар билан боғлиқ жиҳати ҳисобланади.

Таъкид жоизки, бошқа зўриқишдан фарқли ўлароқ, инсон ҳиссий стрессни кескин равишда бошдан кечириши мумкин, чунки бу ҳолатда шахснинг касбига боғлиқ бўлган чуқур муносабати ва қадриятлари йўқ қилинади. Психолог олим Л.И.Анцеферова фикрига кўра, ҳиссий стресс, ҳақиқий ёки қабул қилинган хавфдир, у таҳқирлаш, айбдорлик, ғазабланиш, ишдаги ҳамкасблар билан қарама-қаршилик ёки иш муносабатларининг бузилиши ҳамда раҳбарият билан зиддиятлар мавжуд бўлганда юзага келади.

Юқоридагилардан ташқари, ижтимоий психологияда коммуникатив зўриқиш ҳам фарқланади. Коммуникатив стресс - бу асабийлашиш, мулоқотдаги тажовузлардан ўзини ҳимоя қила олмаслик, керак бўлганда бошқалар фикрини рад эта олмаслик, танқидлардан ҳимоя бўлишнинг махсус усулларини билмаслик ҳамда мулоқотдаги номувофиқликлар билан тавсифланади. Бу стресс тури ҳам касбий зўриқиш мазмунини очиш учун ўта аҳамиятли саналади.

Психолог олим А.М.Боковиков фикрича, иш билан боғлиқ стресс – бу одамлар ўзларининг билимлари ва кўникмаларига мос келмайдиган талаблар қўйилганда тананинг мумкин бўлган реакциясидир. Бундан фарқли равишда тадқиқотчи А.М.Водопянова фикрига кўра, салбий омилларнинг сурункали таъсири билан боғлиқ бўлган узоқ давом этадиган стресс, ҳатто унинг интенсивлиги паст бўлса ҳам, инсонлар бундай зўриқиш турига бир мартали ишлатиладиган стрессларга қараганда, анча кўпроқ тоқат қилинади [2:56]. Демак, бу ерда инсоннинг стрессга бардошлилиги эътиборга олинган.

Тадқиқотчилардан Е.Н.Колодич ва И.М.Павловалар таклифича, касбий стресс - бу инсоннинг меҳнат ва иш фаолиятидаги зўриқиш ҳолати бўлиб, у ақлий ва жисмоний реакцияларда намоён бўладиган кўп қиррали ҳодисадир. Бундай реакцияларнинг ривожланиши нафақат таркибий ва ташкилий хусусият билан балки, ишнинг табиати, инсонларнинг шахсий муносабатлари, шахслараро муносабатлари билан, ҳаттоки яхши бошқариладиган ташкилотларда намоён бўлади [3:38].

Касбий зўриқиш бевосита ёки билвосита таъсир қилувчи омиллар, ҳарбийлардаги иш ҳажмининг ортиши ва вақт етишмовчилиги ҳолати билан ҳам характерланади. Ортиқча вазифалар, вақтнинг танқислиги, ишга кўмилиб кетиш, бошқалардан узоқлашиш каби омиллар кўпчилик касб эгаларида касбий зўриқишларни юзага келтирувчи асосий омиллар ҳисобланади.

Касбий хавфсизлик ва Соғлиқни сақлаш АҚШ Миллий институти статистик ҳисобига кўра, касбий зўриқишга кўпроқ учрайдиган касб эгаларига биринчи ўринни ҳарбийлар, ички ишлар ходимлари (полиция), кончилар, котиблар, қора ишчилар, офис раҳбарлари, педагоглар эгаллайдилар. Бироқ, котибларники, транспорт диспетчерлари каби унчалик хавфли эмас чунки, уларда юқори масъулият ҳисси йўқ

Психологик адабиётларда касбий стресснинг турли таърифлари мавжуд. Ҳар бир таъриф бошқаларидан ўзига хос фарқ қилиб, унинг кечиши касб эгалари фаолияти билан тушунтирилади. Шуни айтиш жоизки, касбий стресслар ҳам сурункали касалликларни келтириб чиқариши мумкин, чунки улар компенсаторлик (тўлдирувчилик) вазифасини бажаради.

Психолог олим Л.Г.Дикая касбий стресс манбалари гуруҳини қуйидагича тавсифлайди: [1:93]

Иш билан боғлиқ стресс омиллари:

1) катта ҳажмдаги иш (юкламаларнинг кўплиги);

2) меҳнат шароитларининг ёмонлиги;

3) шахсий ҳаёт учун вақт етишмаслиги;

4) кундалик эҳтиёжлар учун имкониятнинг йуқлиги.

Ходимнинг иш жойидаги роли билан боғлиқ бўлган стресс омиллари:

1) ролнинг ноаниқлиги (масалан, ходим ўзининг касбий мажбуриятлари ва раҳбар ҳамда ҳамкасбларидан кутган нарсалари тўғрисида етарли маълумотга эга бўлмаганда);

2) хизматда ўрнининг йўқлиги;

3) қўл остидаги шахслар ва ишлаб чиқариш ускуналари, пул ва бошқалар учун юқори жавобгарлик ҳолатида;

4) раҳбарнинг ўта қаттиқ қўллиги ҳолатида;

5) кам ойлик маоши тўланадиган ҳолатда.

Ишдаги муносабатлар билан боғлиқ бўлган стресс омиллари:

1) раҳбарият, бўйсунувчилар, ҳамкасблар билан муносабатлар,

доим гап эшитиш, ҳақорат ва камситишлар ва ҳоказо;

2) рад этилган мукофотлар ва вақтида қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги;

Карьера билан боғлиқ стресс омиллари:

1) инсон ҳаётида касбий муваффаққиятнинг йўқлиги, эрта нафақага чиқишдан хавотирланиш, нафақадаги ҳаётдан қўрқиш ва кейинги ҳаётга бўлган хавотир;

2) кафолатланган иш лавозимининг йўқлиги;

3) талаб даражасида ўз касбига жавоб бера олмаслик.

Бундан ташқари, шахсдаги касбий камчиликлар ва нопрофессионализм хусусиятининг ижтимоий-психологик моҳияти касбий дезадаптация, шахсдаги деформация ёки "ёниш синдроми" шунингдек, узлуксиз касбий фаолият жараёнидаги маълум нуқсонлар, касбий тажрибанинг етишмовчилиги каби масалалар орқали ҳам тушунтирилади. Агар барча касб эгалари ўз имконияти ва маъсулиятлари даражасида иш юритсалар, уларда касбий зўриқишларнинг юзага келиши эҳтимоли жуда камаяди.

Касбий зўриқиш ва жисмоний стресс ҳислари бошқа касбларга қарганда кўпроқ ҳарбий хизматчилар фаолиятида учрайдиган салбий эмоционал кечинмалардан бири саналади. Бу ҳолат нафақат, айни хизмат фаолиятидаги ҳарбийларга балки, ҳарбий бўлишга эндигина бел боғлаган олий ҳарбий билим юрти ва ҳарбий институт курсантлари фаолиятига ҳам тегишли ҳисобланади. Чунки улар кўпинча ўта оғир шароитларда турли хил вазифаларни бажаришлари керак. Ушбу ҳолатларда касбий зўриқишни келтириб чиқарадиган қатор омиллар мавжуд, уларга ноқулай экологик иқлим, узоқ вақт яқинлардан узилиш, мулоқотнинг чекланганлиги, юқори даражадаги тартиб-интизом, ортиқча жисмоний машқлар ва ҳоказо.

Бундай экстремал шароитда ўқиш ва хизмат қилиш шахсда одатдаги ишлаш ва дам олишнинг биологик тартиби бузилади. Оғир экстремал шароитда хизмат қилиш, ўқув ва жанговар машғулотларни ўташ кабилар, ҳарбий хизматчиларда асабий чарчаш, тушкунлик, аффектив реакциялар, патологик бузилишлар билан намоён бўлади. Бу шуни англатадики, ҳарбий хизматчиларга нафақат жисмоний хавф, балки хавотир ва неврозлар ҳам таҳдид қилади

жадвал

Шахс хусусиятларини ўрганиш сўровномаси умумий ўртача кўрсаткичлари (Стьюдентнинг t-мезони бўйича) [5:96]

Шкалалар	M (n=80)	Стандарт оғиш (n=80)	t-статис-тика
асабийлашганлик	2,96	2,06	0,37*
ўз-ўзидан пайдо бўладиган тажовузкорлик	2,34	0,96	0,27*
руҳий сиқилиш	2,82	1,99	0,25*
жиззакилик	4,16	2,53	0,44**
мулоқотчанлик	9,38	2,38	0,70**
вазминлик	4,70	1,55	0,26*
ўта тажовузкорлик	3,76	1,40	0,36*
тортинчоқлик	2,82	1,71	0,33*
очиқлик-ошкоралик	5,28	2,27	0,63**
экстроверция-интроверция	6,46	2,13	0,75**
таъсирчанлик-ўзгарувчанлик	3,94	2,05	0,36*
мардлик	7,10	1,78	0,59**

Тадқиқотдан олинадиган натижаларнинг ҳарбий хизматчиларда ўтказилиши уларнинг касбий фаолият жараёнида уларда юзага келадиган қийинчиликларни қай тарзда баҳолай олиши ва шахслилик хусусиятларини тавсифлашга қаратилган. Фрайбург сўровномаси натижалари шуни кўрсатадики, ҳарбий хизматларнинг шахслилик хусусиятлари бўйича умумий ўртача кўрсаткичлари биринчи шкала асбийлашганлик 2,96 натижани қайд этгани ва бу стандарт меъёр бўйича қуйи миқдорни қайд этади. Бунга кўра, ҳарбийларда иш билан боғлиқ фаолиятда асабийлашиш даражаси паст эканлиги билан баҳоланади. Иккинчи ўз-ўзидан пайдо бўладиган тажовузкорлик шкаласига кўра, ҳарбийларнинг натижалари 2,34 нисбатни қайд этганлиги ва бу уларда тасодифан тажовузкорлик ҳолати пайдо бўлмаслигини англатади. Учинчи шкала бўйича, яъни руҳий сиқилиш бўйича 2,82 даражасини ташкил қилган. Бу кўрсаткич ҳам стандарт меъёрга кўра, паст эканлиги билан алоҳида характерланади. Тўртинчи шкала бўйича, яъни жиззакилик бўйича олган натижалари 4,16 қийматни ташкил қилганлиги ва бу даража уларда касбий фаолиятда жиззакилик ўртачадан паст эканлигини

англатади. Бешинчи шкала бўйича ҳарбийларнинг олган натижалари 9,38 қийматни намоён қилган. Ҳарбий хизматларда касбий фаолият ёки бошқа инсонлар билан муносабатларни амалга оширишда мулоқотчанлик ўрта даражани ташкил қилиши ва улар ҳам коммуникатив муносабат ўрнатганда суҳбатдошини тушуна олишини билдиради. Навбатдаги шкала, яъни вазминлик 4,70 даражани ташкил қилган. Вазминлик стандарт меъёр бўйича ўрта даражани ташкил қилганлиги ва бу эса берилган топшириқларни босиқлик ва диққат билан бажаришни кўрсатиб беради. Кейинги ўта тажовузкорлик шкаласи бўйича уларнинг олган натижалари 3,76 миқдорни кўрсатганлиги ва бу эса уларда тажовзкорликнинг юқори даражаси деярли йўқ эканлиги билан акс эттирилади. Тортинчоқлик шкаласи бўйича олган қийматлари 2,82 миқдорни ташкил қилган. Ҳарбийларда тортинчоқлик даражаси қуйи эканлигини кўрсатганлиги ва уларга бериладиган топшириқларни сўзсиз бажариши дарак беради.

Кейинги очиқлик-ошкоралик шкаласи бўйича натижалари 5,28 ни кўрсатганлиги, улардаги фаолият даражаси бирор-бир ҳаракатни бажариш учун ўйлаб ўтирмасдан тезда бажариш кераклиги ва ҳеч нарсани яширмасдан ошкора бажариши билан изоҳланади. Экстроверция-интроверция шкаласига кўра, 6,46 миқдорни ташкил қилганлиги ва улар стандарт меъёр кўрсаткичига кўра, интроверт типига мансублиги натижалардан кўринган. Ҳарбий хизматчиларнинг интровертлиги, улар бошқалар билан тез муносабатларни амалга ошира олмаслиги, мулоқотдошининг кечинмаларини олдиндан тез пайқай олмаслиги ва кўпроқ ёпиқ типдаги шахс сифатида алоҳида характерланиши намоён бўлганлигини кўриш мумкин. Таъсирчанлик-ўзгарувчанлик шкаласи бўйича ҳарбийларнинг натижалари 3,94 даражани кўрсатганлиги ва натижа ҳарбий хизматчиларда тез таъсирга берилиш, тезкор қарор қабул қилиш ва жуда тезлик билан ўзгариб қолиши паст эканлиги натижалардан акс этган. Охирги шкала мардлик шкаласига кўра, ҳарбийларнинг тўплаган натижалари 7,10 ни кўрсатган. Бу шкала бўйича ҳарбий хизматчилар стандарт меъёр бўйича мардлик шкаласи уларда ўртачадан юқори эканлиги ва ўқув жараёнлари ва машғулотларга нисбатан бардошли қилиб шаклланишидан иборатдир.

Хулоса: шуни айтиш мумкинки, кўп йиллар мобайнида олиб борилган илмий тадқиқотнинг назарий ва амалий жиҳатлари атрофлича таҳлил қилиниб, олинган илмий натижаларни амалиётга, энг муҳими, хизмат фаолиятига тадбиқ этиш масаласига жиддий эътибор қаратилиб, назария ва амалиёт уйғунлашган ҳолда психологик таҳлил этилган. Ўтказилган илмий тадқиқотлар таҳлили доирасида касбий зўриқиш феномени ва стресс муаммоларини назарий ва амалий ўрганиш бизнинг қуйидаги хулосаларга келишимизга имкон берди. Сўнги йилларда барча давлатларда касбий фаолият соҳасидаги тадқиқотлар фаоллашди. Бу глобаллашув жараёнида касбий меҳнат объектлари ва касбий фаолият шарт-шароитлари, касбда салбий оқибатларга олиб келадиган ва янги мослашишни талаб этадиган кенг кўламли ижтимоий-иқтисодий ва технологик ўзгаришлар кўпаймоқда. Шахсни иш билан ҳаддан ташқари кўп таъминлаш, иш фаолияти билан боғлиқ маълумотларнинг ҳаддан ташқари кўплиги ёки етишмаслиги, ўз касбий фаолиятини етарли даражада аниқ билмаслик, бошлиқлар томонидан ҳаддан ортиқ талабчанлик каби ҳолатлар "касбий стресс" ва "касбий зўриқиш" ҳолатларини юзага келтиради.

Шунинг учун ҳарбий хизматчиларнинг психо-эмоционал ҳолати динамикаси билан зўриқишларга мойиллиги масаласида доимий психологик ва социологик чора-тадбирлар олиб бориш мақсадга мувофиқ бўлади.

Адабиётлар

1. Леонова А.Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса. [Текст] А.Б.Леонова. Издательство "Вестник МГУ". Серия 14. Психология, 2000. № 3. - С.4-21.
2. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса [Текст] / Н.Е. Водопьянова. СПб.: Питер, 2009. -С.56.
3. Колодич Е.Н., Павлова И.М. Возможности социально-психологического тренинга в процессе повышения эмоциональной устойчивости учащихся профессиональных школ. // Мир психологии. 2008. №4. - С.38-45. [
4. Дикая Л.Г. Деятельность и функциональное состояние: Активационный компонент деятельности. /Психологические проблемы профессиональной деятельности. -М.: «Наука», 1997. -С. 93-111.
5. Шерматов Ф.Т. Бўлажак офицерларда касбий зўриқишлар намоён бўлишининг ижтимоий-психологик ва ўзига хос жиҳатлари: назария ва амалиёт Монография. АКТ ва АҲИ, "Тактика, умумқўшин тайёргарлиги ва гуманитар фанлар кафедраси" томонидан буюртма асосида тайёрланди. 2021. 88-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу илмий мақолада муалифнинг хизмат тажрибаси асосида олиб борган илмий тадқиқотЪнинг назарий ва амалий жиҳатлари атрофлича ўрганиб чиқилиб, ўқув ва ўқув жанговар тайёргарлик жараёнида ҳарбий хизматчилардаги касбий зўриқишларининг психологик тахлили қиёсий мисоллар асосида ўрганиб чиқилиб, студентнинг t-мезони бўйича тахлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной научной статье подробно изучены теоретические и практические аспекты исследования, проведенного на основе авторского опыта службы, изучен психологический анализ профессионального стресса у военнослужащих в процессе учебно-боевой подготовки на сравнительных примерах и проанализирован на основе t-критерия студента.

SUMMARY

In this scientific article, the theoretical and practical aspects of the research conducted on the basis of the author's service experience are studied in detail, psychological analysis of occupational stress in military personnel in the process of training and educational combat training was studied on the basis of comparative examples and analyzed on the basis of the student's t-criterion.

USTAZLAR SHEJIRESI

80-летие Камала Мамбетова

ЖИЗНЕННЫЕ ИСПЫТАНИЯ КАМАЛА МАМБЕТОВА

З.Шамуратова – *доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Камал Мамбетович Мамбетов (1940-2020) – известная личность в современной истории Каракалпакстана. В справочниках литературоведов он представлен как учёный и писатель. Однако по первой специальности К.Мамбетов – журналист. В 2020 году заслуженному деятелю науки Каракалпакстана, лауреату премии имени Бердаха, доктору филологических наук, профессору Камалу Мамбетову исполнилось бы 80 лет.

К.Мамбетов – многогранный учёный, автор как литературоведческих изысканий (статей, монографий), так и собственного художественного творчества (рассказов, повестей, романов). Его рассказы и повести одинаково любили читатели, а литературоведческие труды получили высокую оценку специалистов. Да и сам К.Мамбетов был личностью неординарной. Заветной идеей для К.Мамбетова стали исследования истории и этнографии каракалпаков, достижения творчески зрелых художников прошлого и начинающих, молодых. С именем К.Мамбетова связано решение таких актуальных для литературоведения проблем, как фольклор и литература, история родной литературы, традиции и новаторство, герой современной литературы.

Особое место в жизни и творчестве Камала Мамбетовича занимало поэтическое слово средневековых восточных поэтов. К.Мамбетов словно взял за основу правила О.Хайяма в достижении успеха: «знать больше, чем остальные, работать больше, чем остальные, ожидать меньше, чем остальные».

Две памятные даты в своей жизни Камал Мамбетович праздновал широко, с размахом, как и подобает творческой личности, который заслужил этот день: восьмидесятилетие горячо любимой матушки Аймекен Рейипназар кызы и свое 50-летие. Попав как-то на той в семью Мамбетовых, была поражена убранством главной гостевой комнаты дома. Обычно в наших аулах своеобразным признаком сельской эстетики было изображение на стенах комнаты цветочков, птиц. Дом человека – визитная карточка хозяина, не только свидетельство достигнутого им материального достатка, это был его мир, его крепость, куда он допускал почётных гостей. В просторной, не обремененной мебелью комнате, гордо именуемой «зал», взор гостей привлекало следующее: по всему параметру стены движется караван «кораблей пустыни», каждый из которых тащит на горбу хурджун, на который затейливой арабской вязью нанесены четверостишия восточных поэтов о жизни, судьбе, учении, справедливости. Рассчёт хозяина был очевиден. Гости, удобно расположившись на курпачах, за пиалой горячего чая будут рассуждать о бренности бытия, задумаются о смысле жизни. Не зря цитируются строчки из много странствовавшего по свету Ажинияза:

«А чтоб товары в Чин-Мачин и Бухару везти,
Чтоб в Русь отправиться, чтоб связь с Гератом завести,
Чтоб на большой базар попасть, не задержась в пути,
Верблюдов мощных бы иметь с двумя горбами нужно».

Вереница верблюдов, несущих мудрость веков – подборка цитат из Рудаки, Саади, Омара Хайяма, Алишера Навои, Махтумкули, Кунходжи, Бердаха, Ажинияза. Надписи демонстрировали гостям приверженность Камала Мамбетовича восточной поэзии, его идеалы, подтверждали, что хозяин дома был филологом от рождения, глубоко чтил и превыше всего ставил красоту поэтической речи, был пронизан поэзией великих поэтов Древности, зачарован волшебством фарси – царицей восточной лирики. На расспросы гостей Камал Мамбетович неизменно отвечал: «Это караван мыслей великих поэтов Востока. Они мои путеводители в мире художественного творчества и науки. Я попытался найти ответы на мучавшие меня вопросы в поэтических истинах великих философов, оставленных потомкам. Это – альфа и омега моих блужданий во мраке бытия, моих поисков».

Известно, что поэзия восточных философов – ценность, в течение веков служившая людям, не только доставляла эстетическое удовольствие; по ней соизмеряли жизненные установки, педагогические воззрения, поэтому она сопоставима с понятием «скрижаль». Скрижаль – доска, каменная стена, с нанесенным на неё священным, культовым текстом, то, куда заносятся памятные события, даты, имена; место, хранилище идей, воспоминаний и т.п. Хранимая скрижаль – олицетворяет Божественное знание, и неразрывно связано с Божественным предопределением(кадар). Один из главных принципов ислама: кадар – предопределение, судьба – предопределение Аллахом всех событий в мире и всех человеческих поступков. Словно священные скрижали, несущие божественный завет, рубаи великих восточных поэтов, для Камала Мамбетова были светочем в ночи, источником мудрости, откуда он черпал вдохновение, применимо здесь в высоком смысле слова. Живший в «темном средневековье» поэт –философ Омар Хайям мечтал подчинить себе скрижаль судьбы:

Когда б скрижаль судьбы мне вдруг подвластна стала,
Я все бы стер с неё и всё писал сначала.
Из мира я печаль изгнал бы навсегда,
Чтоб радость головой до неба доставала.

Сама судьба именитого учёного и писателя Камала Мамбетова была предопределена свыше. Мне почему-то казалось, что истины на стенах должны быть апофеозом его творчества, и в них скрыт глубокий сакральный смысл. Да, это было непривычно, но комната словно говорила: «да я такой», «принимайте меня таким».

Отдельные истины напоминали нам, педагогам: *«Блажен, кто сможет на земном пути//Сокровища познаний припасти»* (Саади). Ему вторил отец персидской поэзии Рудаки: *«Тех, кто, жизнь прожив, от жизни не научится уму, //Никакой учитель в мире не научит ничему».*

Конечно, жизненным и творческим ориентиром для Мамбетова был Бердах, стихи которого ставят высокую цель - служению народу:

Поэт, да будет звучен голос твой,
Ищи слова, о жизни песню твой,
Будь чист и пред людьми, и пред собой,
Насколько хватит сил, служи народу!
В народе – сила и мечта твоя,
Ты вне его не мысли бытия.
В какие б ты ни заходил края,
Свой труд и жизнь свою отдай народу.

Стихи Ажинияза, напоминали, что джигиту необходим надежный друг.

Коль мужествен и храбр джигит
И сердцем для людей открыт,
Отвагой грозной знаменит –
Такому друг надёжный нужен.

Истины древних поэтов сопровождали Камала Мамбетовича всю жизнь, они станут искомой, найденной и утвержденной мыслью об истоках каракалпакской литературы. Судя по надписям, главной истиной в науке для Камала Мамбетовича были слова Саади: *«Учёный без трудов — дерево без плодов».* Отсюда его научная и

художественная плодовитость.

Иногда он словно пришпоривал своего аргамака, чтобы донести важную весть, оповестить весь белый свет, использовал любую возможность, чтобы донести до читателя свои открытия, мысли. Его исследования открывали и без того известные предкам истины, что каракалпаки с древнейших времен создавали свою историю, строили свою жизнь в соответствии с общевосточной культурой и религией, обладали своей письменностью. Симптоматичны названия его книг: «Традиции восточных классиков в дореволюционной каракалпакской письменной поэзии» на соискание ученой степени кандидата наук (1969г.), «Истоки становления и формирования каракалпакской литературы (с древнейших времен до XVIII века)» на соискание степени доктора филологических наук (1984г), монографий: «Древняя каракалпакская литература»(1976), «История каракалпакской литературы » (1983), «Литературные памятники Древности» (1986), «Фольклор и письменная литература»(1978), «Каракалпакская литература XIV-XVIII веков»(1981), «Навои и каракалпакская литература» (1991), «Каракалпакская литература Древности»(1992), «Узбекско – каракалпакские литературные взаимосвязи»(1992), «История восточной литературы»(1993), «Родословная каракалпаков»(1993), «Этнографическая история каракалпаков»(1995), многочисленные статьи, среди которых «О классической литературе», «Вопросы обучения литературному наследию» и др. Каким же он был в жизни? Картина его жизни складывалась после бесед с Улбосын апой, вдовой Камала Мамбетовича. Да и совместная работа на филологическом факультете университета, позволяет поделиться с некоторыми впечатлениями, врезавшимися в память.

К.Мамбетов родился 14 мая 1940г. в совхозе имени Матеке Жуманазарова Кегейлийского района, в крестьянской семье. Отец погиб в грозовом 41-м, на фронте, куда его призвали из Кегейли. По отцу Камал скучал. Мать осталась вдовой в 27 лет, не смогла забыть своего мужа, так и не вышла замуж. Мечта была у нее заветная: сына единственного выучить, «сделать человеком». А человеком он мог стать только будучи трактористом. Таков был предел мечтаний женщины из аула. Простодушная женщина, полагала, что профессия тракториста самая почетная, самая востребованная.

Приглашенная на свадьбу сына Камала Мамбетовича, я снова встретилась с его матерью. Меня поразили к ней две вещи: мать Камал аги – простая каракалпачка с высоким тюрбаном на голове, в цветастом, надетом по случаю платье. Всю жизнь трудилась на поле в ауле, а тюрбан свой несла, словно на голове у нее царская корона. В свои восемьдесят лет она держала себя не высокомерно, а весьма достойно, как и подобает матери прославленного сына. Она была приветлива и без конца засыпала гостей добрыми напутствиями и пожеланиями.

Когда сын предпочел вместо карьеры тракториста учебу в Ташкенте, на факультете журналистики, Аймекен апа долго не могла понять, что за профессия журналист. Однако сын выбрал профессию беспокойную, шумную, требующую постоянного пребывания не посреди зеленой нивы, а среди людей. В 60-е годы журналистика Узбекистана как раз набирала силу. При ТашГУ открылся факультет журналистики. Ему повезло: однокурсниками стали Уткир Хашимов, Абдулла Арипов, Шукур Халмирзаев, те, кто закладывал основы новой узбекской литературы. Его друг, преподаватель Шернияз Калниязов, вспоминая годы учебы Камала, рассказывал, что Камал поначалу плохо говорил по-узбекски, отсюда его стеснительность. Мне было трудно поверить в эту природную черту Камала Мамбетовича. Работая на одном факультете пришла к мнению, что Камал Мамбетович был полиглотом, обладал даром красноречия, причем легко, безо всякого акцента переходил с каракалпакского на языки соседних народов, словно с детства говорил только на этих языках.

На одном из шумных хлопковых застолий, где собрались преподаватели – филологи, судьба которых забросила на просторы Шуманайского района, заводилой был Камал Мамбетов – грузный, с широким, добрым лицом, с заплывшими монгольскими глазами. Легким движением руки он закидывал упавшую на лоб прядь волос. Как зачарованные следили молодые преподаватели, что за веселыми импровизациями преподавателей, среди которых Камал Мамбетович, занимавший передовые позиции дастархана, сразил всех своим артистизмом. Он легко пародировал известных личностей: узбекских, каракалпакских, казахских, туркменских поэтов. Особенно удавался ему Ибрагим Юсупов, его манера читать свои стихи, с характерной великому поэту хрипотцой. Голосом Ибрагима Юсупова Камал-ага приветствовал нас и даже прочитал одно из его стихотворений. «Точь в точь» – поражались мы тогда и от души смеялись. С Камалом Мамбетовым вступил в соревнование молодой поэт Шарапатдин Аяпов. Он по-своему передал речь И.Юсупова и стремился не отставать от Мамбетова–пародиста, брал самые низкие тона. Оба пародитста восхитили нас, привели к убеждению, что ученый мир – простой, искренний, душевный.

При всей своей простецкой внешности (костюм был мешковат, как бы с чужого плеча, рукава и брюки коротки), Камал ага не мог скрыть, насколько широк он душой. Его внешняя постоянная улыбчивость, кажущаяся мягкотелость, шли от его бесконечной любви и веры в каждого. По-моему, его равно любили как студенты, так и преподаватели. Бескорыстный во всем, наряду с элементарной воспитанностью, как мужчина, взявший когда-то за привычку, отвечать за свои слова и поступки, владел даром убеждать человека в его неповторимости, самоценности. В нем очевиден был интеллигент, воспитавший себя сам, обладатель высокой духовности.

Поначалу он отдал дань журналистике, был директором Каракалпак-фильма(1972-1974), затем зампредседателя Каракалпакского телевидения(1974-1976). Долгие годы шел он от рядового преподавателя кафедры каракалпакской литературы до зав.кафедрой теории литературы университета(1976-1984;1988-1994), избирался деканом филологического факультета(1984-1986), ректором НГУ(1986-1988), председателем комитета Верховного Совета Республики Каракалпакстан(1994-1996),зав.кафедрой теории литературы КГУ(1996-2001), стал автором пяти романов и тридцати повестей, подготовил около пятидесяти статей и рецензий по истории литературы и современного литературного процесса. Коллеги вспоминали, как радостно, словно речь шла о собственных успехах, приветствовал он в статьях и рецензиях новоиспеченных кандидатов наук. Писал о Т.Матмуратове, И.Юсупове, Т.Кабулове, о многих поэтах и писателях, кто поражал его воображение, затрагивал самые сокровенные уголки души и кто вызывал у него восторг и неподдельное счастье от того, что вот он, простой, незамысловатый на вид человек, а какие душевные стихи пишет. Несомненно, под влиянием талантливых поэтов, Камал Мамбетович приобщился к собственному художественному творчеству. На увлечения литературой повлияла учеба и дружба с будущими известными узбекскими поэтами. В начале 60-х годов им опубликованы сборники рассказов «Зайчонок»(1965), «Журавли»(1975), сборник «Повести»(1982).

Улбосын апа вспоминала, что Камал-ага никогда не любил жаловаться на жизненные трудности, не любил беспокоить близких. «Что тебя мучит, что беспокоит, где болит?»- обращалась она к мужу, видя, что его что-то гложет, – «Все хорошо» – неизменно отвечал он. Он не привык жаловаться кому-либо на жизненные трудности, сопровождавшие его.

Матери Камала Мамбетовича –Аймекен Рысназаровой, - при жизни надо бы поставить памятник. Матери он по-

святит лучшее эссе в честь женского праздника. Много лет спустя, когда ее не стало, Камал ага, по просьбе журналистов, к 8 марта написал эссе о матери «Уроки моей матушки, которые ни на что не променяю». Хотя каракалпаки и превозносят мать высоко, считаю, что никто еще не написал столь нежно, с любовью и благодарностью о своей матери. Что значила мать для Камала Мамбетовича? Не могу удержаться, чтобы не привести строчки из статьи его сыновних, полных благодарности и любви к той, которая «рано оставшись вдовой, так и не почувствовала ласки мужа, была отцом и матерью сыну», пожертвовала молодостью, возможностью иметь новую семью, да и всей жизнью – ради единственного сыночка. Тогда, в годы войны, люди еле сводили концы с концами, в ауле не осталось мужчин, женщинам приходилось самим выходить на пашню. Неповоротные, тяжелые орудия труда не поддавались хрупким плечам ослабевших женщин, но они с упорством продолжали пахоту. Так и встает передо мной образ матери, привязавшей на спину ребенка, запрягшей быка, и пашущей. Или, взвалив на спину 40-килограммовый мешок зерна, а сверху еще посадив четырехлетнего, не желающего ножками топать ревущего сына, потащила 50- килограммовый мешок из Кегейли в Бозатау, на базар. Много позднее, прозрев, он мучил себя вопросами: «Почему я так поступил? Разве мало было груза у нее на спине?» «Она не попрекнула сына ни единым словом. Ибо такое самопожертвование, геройство, присуще только матерям»,- заключает он. Так и не познав отца, придя в первый класс, он назвался «Аймекеновым». Имя матери – Аймекен Рысназар кызы, Камал ага назвал только в конце своего повествования, тем самым придав ей обобщенные черты любой матери. Мне кажется, каждый учащийся, да и взрослый должны познакомиться с этим признанием К.Мамбетова. Жаль, нет у нас в календаре праздника «День матери». Это было бы естественным в наших условиях, где матери, наравне с мужьями, в тяжелых условиях войны и послевоенного времени, проявляли героизм в ежедневном служении семье и отечеству. Мать Камала Мамбетова спокойно, без претензий, не гнушаясь тяжелой работы, выполняла свой долг: воспитала достойного сына, ученого, учителя. Не претендовала ни на какие почести. Жила тем, чем бог послал, никогда не роптала на судьбу, не требовала отдачи, не повышала голос. Того же требовала и от сына и внуков. «Она воспитала и меня, когда я переступила порог этого дома. Без претензий помогала мне воспитывать детей, была верной помощницей, помогала по хозяйству», – вспоминает ее невестка Улбосын апа.

Мать Камала ага воспитала и своего сына и впоследствии наставляла его семью, детей. Мудрая старушка говаривала: «не гонитесь за богатством: весь мир перед вами». И невестку свою, Улбосын, заставила поступить в институт на историко –филологический факультет, чтобы она имела возможность работать. Аймекен апа помогла воспитать шестерых детей Камала Мамбетовича: троих дочерей и троих сыновей. А ведь Аймекен апа была дочерью благоверных родителей: отец ее–Рейпназар–болыс, имя которого говорило само за себя, был репрессирован, на заре советской власти и детей его, как «байских детей», власти преследовали вплоть до 1991 года.

Годы, проведенные со свекровью в этом доме, Улбосын апа вспоминала с благодарностью. Улбосын апа называла ее мамой. Красивая, живая и непосредственная Улбосын апа, в последние годы сама разболелась. Дорого обходится нашим женщинам преданность супругу, детям, семье.

Камал ага был хлебосол. Скромное свое жилье он любил оглашать веселым хохотом, улыбкой, встречая дорогих гостей. Как ребенок радовался приходу гостей. По словам жены, в годы учебы научился у великих однокурсников готовить плов, шашлык, шурпу. Дома, иногда, готовил на целую семью.

Моя подруга, преподаватель Фатима Абдурахманова, жившая по-соседству, рассказала такой случай. Однажды, муж привез домой к обеду живую рыбу и попросил приготовить на обед. Ни муж Фатимы, ни она сама, не осмелились отрезать бьющейся рыбе голову и разделать ее. Фатима пошла к соседям. Мимо проходил Камал-ага и увидев Фатиму с рыбой в руке подошел к ней и сказал простодушно: давай я распотрошу рыбу. Что же ты сразу ко мне не пришла? И он, ректор университета, спокойно взял нож в руки и быстро разделал рыбу на части, заметив при этом: «все это ложное стеснение, бог дал человеку рыбу в качестве пищи …». Фатиму поразило то, что ректор, ее начальник, не забронзовел, как иные представители власти, а оставался до конца человеком, запросто помог справиться с бытовой «женской проблемой».

А уж о доброте и отзывчивости Камала Мамбетовича ходили легенды. Улбосын апа рассказывает. Сидим в аэропорту Ташкента и ждем свой рейс. А он задерживался на неопределенное время. Вдруг подходит старушка и обращается к ним: - «У вас добрые, чистые лица. Сразу видно: люди вы хорошие. У меня кончились деньги, и я не могу улететь домой. Помогите мне». Тогда Камал ага вытащил из кармана двадцать пять рублей и отдал старушке. Довольная старушка поблагодарила доброхотов и засеменила к кассе за билетами. Старушка улетела в свою Сурхандарью. А я,- продолжала Улбосын-апа, стала укорять мужа: а если мы не сможем сегодня улететь и останемся до утра? Он отдал последние деньги неизвестной старушке, простодушно поверив ей на слово. «Камал ага успокоил жену: ничего, сейчас и мы улетим домой».

Камал Мамбетович любил путешествовать, открывать мир. Что влекло его душу? Он объездил родные края, ездил к ногайцам, к ближайшим родственникам каракалпаков, в Индию, в Шриланку. Восток, древний загадочный Восток влек его к себе. После поездки в Индию рассказал нам одну поразившую его картинку: идем как-то по Дели. По сторонам улицы расположились с протянутой рукой просящие милостыню. Мы, насколько могли выдержать наши кошельки, раздавали монеты. Один мужчина продавал молоко из крынки. Рядом лежала женщина с ребенком: они погибали от голода. И я сказал через переводчика, указав на умирающих соседей: почему он не подаст им молока? Продавец молока наотрез отказался кормить умирающих, ответив: «Бог дал им жизнь. Бог и возьмет ее». В его словах был свой резон. Он не видел ничего предосудительного в том, что рядом кто-то умирает, его это не касается. Эта сценка и ответ молочника никак не укладывались в голове атеиста Камала Мамбетовича, рожденного и воспитанного моралью: «человек человеку друг, товарищ и брат», в любую трудную минуту на помощь тебе придет брат, коллега, друг...

Впоследствии, Камал Мамбетович, видимо понял особенность религии индусов: жизнь дана как мгновенье, умерев, человек вновь возродится на этом свете в соответствие со своей кармой, в виде мотылька, или человека… Противоречие жизни пришло в противоречие с гениальными истинами пророков. Мир не изменился на Востоке, который он боготворил и знал по высказываниям великих поэтов. Наверное, Камал Мамбетович решил, что его современники не вняли восточной мудрости, которую исповедовали предки мусульман.

Защита его докторской диссертации также обрела свою негативную историю. Перед самой защитой он был предан коллегами. Как водилось в преподавательской среде, кто-то не поленился и написал анонимку в ВАК аж на 15 страницах. В анонимке услужливой рукой «друга» перечислялись все «ошибки и недостатки» его научного труда. Фактически вся работа сводилась к нулю. Домой прислали письмо, где сообщалось, что защиту К.Мамбетова откладывают.

Улбосын апа в тот день с матушкой ждали его, как обычно, к обеду. Камал ага пришел, помыл руки, сел за

стол. Женщины, не ведая, что в конверте, решили на всякий случай подождать, пока он поест. Только потом они рассказали о злополучном конверте. Камал Мамбетович прочитал письмо и изменился в лице. Разъяренный, схватил дастархан и со всем содержимым, грохнул его оземь.

Эта диссертация, где он убеждал о самоценности каракалпакской литературы, истоки которой в древности, и что традиции ее продолжают современные поэты, стоила ему волнений, бессонных ночей, тысяч выкуренных сигарет. Для ученого, диссертация – его любимое детище, выношенное им с великим трудом, в споре с невидимым оппонентом, доказательство его научной состоятельности. Одним росчерком пера перечеркивался многолетний труд ученого. В мгновение ока, диссертация, безжалостной рукой «доброжелателя» и верящей ему ученой коллегии, могла оказаться в мусорной корзине. Я часто видела этих бедолаг, затравленных негодяями, которых язык не поворачивается назвать коллегами. Иные преподаватели доносили на своего же товарища, когда он выходил на финишную прямую – защиту. И аттестационная комиссия, словно спохватившись: как же мы допустили такую работу, выносила свой вердикт. У диссертанта – инфаркт, инсульт. Сколько диссертантов пострадало от подметных писем. Главное, что они ускоряли смерть ученого, решившего сказать свое слово в науке. Только в 90-е годы был положен конец беспределу с анонимками: их перестали брать в расчет.

Да, такая была в 1980-х годах совсем не дружественная атмосфера в вузе. Засилье анонимщиков. На советах единодушно голосовали «за» говорили комплименты, желали удачи, а по ночам стряпали анонимки на своего товарища в ВАК или местный обком. А там серьезные товарищи рассматривали эти «сигналы трудящихся» и принимали меры. В 1984 году он во второй раз повторил попытку защиты, и эта попытка закончилась успехом. Камалу Мамбетовичу, видимо, пришлось смириться с мыслью, что подметные письма «доброжелателей» – неизменные спутники всякой научной идеи ученого. Только оспаривались они не в честном научном бою, а исподтишка, из мышиной норки. Все же анонимка стоила ему нервов, здоровья. И, как следствие, у Камала Мамбетовича начался тремор. Было искренне жаль этого могучего человека, хотя он и не показывал виду. От жизненных невзгод и потрясений, его красивая, слегка посеребренная голова с шевелюрой густых волос, стала предательски трястись. Было искренне жаль его.

Личность, использовавшая цитаты на стенах собственного дома, выдавали не только его научные пристрастия, но и главная цель: доказать, что в средние века каракалпаки уже обладали бесценным даром, тогда же сформировался поэтический язык, взгляды шаиров, культура исполнения, повлиявшие на формирование литературы последующих веков, его идейно – художественное многообразие. В противовес тому распространенному примитивному мнению о безграмотности каракалпаков до революции, благодаря К.Мамбетову, Конысбаю Камалову и другим ученым удалось привлечь внимание культурного мира, пересмотреть взгляды на многие вещи.

Идеи К.Мамбетова приучали мыслить в едином порыве со всем тюркским миром, со всем исламским миром. Его поклонение перед соловьями Древности, выбор известных мыслителей средневековья, свидетельствовали о непреклонности убеждений, его мировоззрении, это был его мир, его увлечения, цель его жизни. Эти идеи он стремился закрепить в сознании современников –детей и взрослых, в своих книгах, статьях и произведениях, доказывая: поэзия восточных поэтов – целый мир. Это наше духовное наследие, доставшееся от предков – соловьев пустыни.

Я сравнивала его с могучим карагачом, мирно раскинувшим свои ветви у бурной реки. Но буйная река подтопила корни дерева, и оно оказалось один на один со стихией. Одно неосторожное движение –и дерево падет. Чувствительный удар нанес ему сын. Ведь предательство близких бьет по самолюбию человека больнее других. Судьба Рудаки, несмотря на все таланты, высокие качества бессмертных касыд, данных ему Всевышним, говорит об обратном: к концу пути он не избежал человеческого горя. Несмотря на близость к шахскому двору, славу первого придворного поэта, Рудаки вынужден был бежать в родное селение. Большая часть его поэтического наследства была растеряна, а сам он в бедности и слепоте провел последние годы.

Всевышний спас меня от горя, четыре качества мне дав:

Прославленное имя, разум, здоровье и хороший нрав.

Любой, кому даны всевышним четыре качества такие,

Пройдет свой долгий путь без горя, людских печалкй не узнав.

Казалось бы, таков удел многих великих. Но эту касыду можно трактовать иначе: судьба человека не бывает однозначной; она посылает ему испытания славой, богатством, горем, болезнями, бедностью. Все дело в том, как человек распорядится посланными ему дарами. Рудаки обессмертил свое имя в веках. Камалу Мамбетову судьба дала многое: семью, детей, разум, здоровье, прекрасную работу, которая помогла ему реализоваться как ученому и писателю. Он потратил годы на творческий поиск и открытия, на издание своих книг, читал лекции студенческой молодежи, никогда, ни при каких обстоятельствах не оступился, не покрыл свое имя позором. Опять же, в назидание, совет от Рудаки:

Однажды время мимоходом отличний мне дало совет

(Ведь время, если поразмыслить, умней, чем весь учений свет)

О Рудаки, - она сказало, - не зарься чужое счастье.

Твоя судьба не из завидных, но и такой у многих нет.

Жизнь Камала Мамбетовича, подпитанная и озаренная любовью матери и супруги, детей, дала возможность заниматься любимым делом, принесла ему славу. Можно сказать, что он был по–своему счастлив, открывая народу его прошлое, историю, искусство и литературу, быт и нравы, тем самым подтверждая, что истоки каракалпаков прочные, берут свое начало в глубине веков. Наверняка его донкихотство, возвышенный взгляд на мир, людей, принимали не все. Но он этим жил. Это был его мир,

Улбосын апу хочется подбодрить, сказать добрые слова поддержки. Ведь это с вашей помощью он стал тем, кем хотел быть – ученым, литературо-ведом, учителем молодежи, создал книги, идеи которых он вынашивал и советовался с вами. Вам впору принимать поздравления и низкий поклон. Благодаря вам наша литература приобрела достойнейшего человека, самоотверженную личность, бросившего на амбразуру науки всего себя. Сама ваша совместная жизнь, на мой взгляд, так и просится на страницы романа.

…Через много лет я переступила порог дома, где жил ученый. Надписи на стенах, к моему сожалению, были стерты. Наверное, они неуместны в доме, в котором не было хозяина, свято верившего в незыблемость древних истин. Удаленные со стены, они проникли в его душу, остались там навсегда. Он был верен своим скрижалям до конца жизни. Он пронес их через все жизненные невзгоды, горе и радости.

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Пазылов А. Билимлендириў ҳаққында жаңадан қабылланған нызам – III ренессанстың ҳуқуқый кепили 3

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Баймурадова Л.К. Дискурс нутқий стратегияни ифодалаш майдони сифатида 5
Берикбаев А.А. Ўқитувчининг педагогик фаолиятида маҳорат ва қобилят таснифи 7
Елмуратова А., Сатбаев С. Кураш машғулотларида жисмоний тарбия ўқитувчиларининг маданий муносабатларни шакллантириш муаммолари 8
Ҳамзаев Ҳ.Х. Бошланғич таълимни интегратив ривожлантириш зарурияти.. 10
Ходжаниязов С.У. Нажмиддин Кубро ва Паҳлавон Маҳмуд тасаввуф таълимотларида шахс тарбияси масалаларининг ёритилиши 11
Холиқов У.Қ. Шахмат тўгаракларини ташкил этишнинг педагогик ва психологик асослари 13
Ибрагимова Л.А. Киши жастағы балалардың логикалық ойлаўын раўажландырыўда қарақалпақ халық аўыз еки дөретпелериниң туткан орны 15
Ильясова З.К. Педагогикалық жоқары оқыў орынларында информатика арнаўлы курс мазмунының методикалық тийкарлары 17
Жалолова П.М. Олий таълим муассасаларида талабаларни кредит-модул тизимида ўқитишнинг назарий асослари 19
Жамолова Ш., Жўраев Ҳ. Ўқувчиларнинг физикага оид компетенцияларини ривожлантиришда мобил дастурий воситалардан фойдаланиш 20
Жумабоев Н.П. Ёшларни шарқона, тарихий қадриятлар асосида замонавий руҳда тарбиялашнинг аҳамияти 22
Жуманазаров У.У. Бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг касбий-педагогик компетентлиги тузилмаси 24
Каримов Б.Б. Курашчиларнинг техник ва тактик тайёргарлигини такомиллаштириш 27
Куттибекова Г.Т. Эффективность эстетического воспитания учащихся начальных классов на основе инновационных технологий 29
Қыдырниязов Қ.Ж. Жасларды кәсипке адаптация қылыўда үлги оқыў бағдарламаларына қойылатуғын талаплар 31
Qtaybekov M.Q. Issiqlik nasosidan foydalanish samaradorligini tahlil qilish 33
Қутлымурадов К.А. Болажақ оқытыўшыларды миллий қәдириятлар тийкарында кәсиплик компетенциясын раўажландырыў технологиясы 35
Мамбетниязов М.Т. Web – технологиялар асосида бўлажак информатика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантиришнинг назарий асослари 37
Машерипова А. Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақстанда мектепке шекемги тәлимниң раўажланыўының методологиялық тийкарлары 39
Муродиллаева М.У. Тарихий-бадиий асарлар воситасида курсантларда ҳарбий жасорат сифатларини ривожлантириш тамойиллари 40
Orınbetov N.T. Huqıqıy bilimler tiykarında akademiyalıq licey oqıwshılarınıń puqaralıq poziciyasın rawajlandırıw 43
Rashidov A.Sh. Matematika fanlaridan talaba yoshlar ijodiy tafakkurini rivojlantirish 45
Романова Л. Мактабгача таълим ташкилотларида жисмоний тарбия машғулотларини ташкил этишдаги муаммолар 46
Сайтбекова С., Гайратова Ш. Лидерские способности личности - как неотъемлемая часть в организационной деятельности 49
Suyunov I.E., Egamberdiyev A.K. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini innovatsion yondashuv asosida axborot kompetentligini rivojlantirishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari 51
Таджимова Ш.Р. Модернизация системы образования в современном Узбекистане 53
Утепбергенов А.Қ., Мамутов П.Ж. Жоқары оқыў орынларында "Дене тәрбиясы гигиенасы" пәниниң тутқан орны ҳәм тийкарғы бағдарлары 55
Шукуров Х.Г. Математика дарсларида дидактик тамойиллардан фойдаланиш 58

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

Абдираманов Ж.Б. Жаңа технологиялар арқалы оқыўшылардың креатив раўажланыўын жетилистириўде экономикалық географияның орны 60
Amonova H.I., Niyazov L.N., Nikolayev Ye.L. Muammoli vaziyatlar usulining biokimyo fanini o'qitishda o'ziga xos xususiyatlari 62
Бурханов Т.М. Ёшларда ватанпарварлик ҳиссиётини тарбиялашда Амир Темур давлати хавфсизлигидаги маънавиятнинг аҳамияти 63
Ermatov I., Turdieva R. Boshlang'ich sinflarda ona tili darsligining yaratilishi va o'qitilishining ilk bosqichlari xususida 65
Xo'jjiyev M.Ya. Umumkasbiy va ixtisoslik fanlarni kognitiv-vizual yondashuv asosida o'qitish orqali talabalarning ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari 67
Ибраймов А.Е. Прокуратура ходимларининг масофавий малакасини оширишда тьюторлик фаолиятини ташкил этиш 70
Исақулов М.Р. Юқори синф ўқувчилари онгида жаҳолатга қарши кураша олиш тафаккурини ривожлантиришда оила ва мактаб ҳамкорлиги 72
Қадиров Қ.А. Коррупцияга қарши кураш – ғоявий тарбиянинг асосий мезони сифатида 73
Қалбаева Г., Алламбергенова М. Әдебият сабақларында Т.Қайыпбергеновтың «Муғаллимге рахмет» повестин оқытыў усыллары 76
Кудайбергенова Т.К., Бекбергенова Г.С., Ибодуллаева И.Н. Ҳуқуқ таълимида матнли ўқув материалларининг визуал-методик таъминотидан фойдаланиш технологияси – педагогик муаммо 78
Махмудова Н.Б. Становление земского хозяйства в колониальном туркестане (по материалам ревизии сенатора К.К.Палена. 1908-1909гг.) 80
Makovskaya L.G., Djumabayeva J.Sh. Approaches to teaching students' academic writing at university 82
Мухлибоев М., Авезов Б. Физикани меҳнат таълими билан боғлаб, экологик мазмунда масалалар тузиш ва ечиш бўйича мусобақа ташкил қилиш ҳамда уни ўтказиш 83
Murodova Sh. O'qish savodxonligini rivojlantirishda dalillar bilan ishlashning ahamiyati 85
Mustafayev Sh.N. Barkamol shaxs tarbiyasida san'at va pedagogika uyg'unligi 86
Norquziyeva Z.K. CLIL (content and language integration learning) kasbiy kommunikatsiya sohasida ikki tillilik, pedogogik mahorat, bilim va ko'nikmalar 88
Сафарова Н.С. Кластер усулини "гетероциклик бирикмалар - метаболит ва доривор моддалар сифатида" мавзусида қўллаш 90
Саримсакова Н.К. Проблемы формирования орфоэпической компетенции курсантов при обучении русскому языку в рамках совершенствования уровня культуры речи 92
Содиқов Ҳ.М., Содиқова Д.Р. Бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив-нутқ маданиятини ривожлантириш имкониятлари 94
Tanirbergenov S.A., Berdieva Z.Í. Kóplikler teoriyası túsinigi arqalı oqıwshılardıń kreativliligin payda etiw 96
Турманов Қ. PISA математикалық саўатлылық бағдары тапсырмаларының дүзилиси ҳәм оны баҳалаў усыллары 98
Юсупова Г.А. О создании учебного контента и своеобразии его применения для смешанного обучения на уроках узбекского языка 100
Yakubova N.O. Chizmachilik darslarida ijodiy izlanishlar va o'yinli texnalogyalardan foydalanish (charxpalak metodi misolida) 102
Yangiboyev S., Shernazarova S., Hamroyev K.Sh., Kaipbergenov A.T. Kimyoni o'qitishda chet tillaridan motivatsiya sifatida foydalanish 105
Yaxshiboyev G.O. Teaching reading in a foreign language in ESP 106

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Mo'minova D.M. O'smirlarda delinkvent xulq-atvor motivatsiyasi 109
Rustamova T.N. Keksalarda kuzatiladigan depressiya yolg'izlikning omili sifatida 111
Шерматов Ф.Т. Ҳарбий хизматчилардаги касбий зўриқишларнинг психологик тахлили ва унинг назарий ҳамда амалий аҳамияти 113

USTAZLAR SHEJIRESI

Шамуратова З. Жизненные испытания Камала Мамбетова 116

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Жаримбетов Қурбанбай Қудаиназарович

Қурбанбай Жаримбетов 1948-жылы Кегейли районында туўылған. 1965-1970-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының студенти, 1970-1971-жыллары Шоманай районында рус тили оқытыўшысы, 1971-1973-жыллары «Қарақалпақстан жаслары» газетасының хызметкери, 1973-1974-жыллары Н.Дәўқараев атындағы тил ҳәм әдебият институтының үлкен лаборанты, 1974-1977-жыллары Өзбекстан Илимлер Академиясы А.Наўайы атындағы Әдебият музейиниң аспиранты, 1977-1978-жыллары усы музейдиң илимий хызметкери, 1978-1982-жыллары Нөкис мәмлекетлик университетиниң баспа бөлиминиң редакторы, 1982-1991-жыллары «Әдебият тарийхы ҳәм әдебият теориясы» кафедрасының үлкен оқытыўшысы, 1991-1998-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң «Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебияты ҳәм теориясы» кафедрасының доценти, доктoранты, 1998-2002-жыллары усы кафедраның үлкен оқытыўшысы, 2002-2008-жыллары Қарақалпақ әдебияты ҳәм әдебият теориясы, 2008-2012-жыллары Қарақалпақ әдебияты тарийхы ҳәм фольклоры кафедраларының баслығы лаўазымларында ислеген. 2012-жылда баслап усы кафедраның профессоры лаўазымында мийнет етпекте. Профессор Қ.Жаримбетовқа 2011-жылы Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илим ғайраткери атағы берилген.

Профессор Қ.Жаримбетов еки монография, «Ғәрезсизлик дәўири Қарақалпақ әдебияты», «Қарақалпақ әдебияттаныў ҳәм әдебий сын тарийхы», «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» атлы оқыў қолланба, бес сабақлық ҳәм 50 ден аслам илимий мақалалардың авторы. Оның Өзбекстан ҳәм шет ел көлеминдеги журналларда ҳәм халықаралық конференцияларда шығарған илимий мийнетлерине төмендегилер киреди: «Әдебият тәрезиси биреў. (Өзбекстан Республикасына мийнети сиңген мәдений хызметкери, шайыр Б.Генжемуратов пенен сәўбет)», «Аймурат, Пошша торғай ҳәм Сексеўил ямаса Ўатан ҳаққында сөз», «Хызмет баҳасы менен, қарыз қайтарыўы менен жарасықлы», «Мәңги булақ (Уллы шайыр И.Юсуповтың поэзиясы ҳаққында гейпара ойлар)», «Мудамы жаңалыққа умтылған шайыр (Шайыр Б.Генжемуратовтың публицистикалық лирикасы ҳаққында)», «Жетписте жигиттиң жүгин көтерген» (ф.и.д. Ж.Хошниязовтың илимий мийнетлери ҳаққында», «Т.Қайыпбергеновтың драмалық шығармаларының сюжетлик өзгешелиги», «Akademik Marat Nurmuxammedov hám qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi» ҳәм т.б.

Жоллыбеков Бахтияр

1950-жылы Қарақалпақстан Республикасы Тахтакөпир районында туўылған. 1973-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының агрохимия-топырақтаныў қәнигелигин питкерген. 1973-1974-жыллары Қарақалпақстан зонал агрохимия лабораториясының агрохимик топырақтаныўшы, 1976-1984-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалына қараслы тәбийий илимлер комплекс институтының киши илимий хызметкери, 1984-1987-жыллары Аралтаныў лабораториясының үлкен илимий хызметкери, лаборатория баслығы, 1987-1990-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалына қараслы тәбийий илимлер комплекс институтының топырақтаныў ҳәм биотехнология лабораториясының баслығы, 1990-1993-жыллары Россия Илимлер Академиясы География институтының доктoранты, 1993-1994-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалына қараслы тәбийий илимлер комплекс институтының топырақтаныў ҳәм биотехнология лабораториясының баслығы, 1994-1998-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими Президиумының илимий ислер бойынша баслығының орынбасары, 1998-2004-жыллары Биоэкология институты топырақтаныў лабораториясының баслығы, 2003-2004-жыллары Ташкент мәмлекетлик аграр университетиниң Нөкис филиалының агрохимия ҳәм топырақтаныў кафедрасы баслығы, 2004-2015-жыллары агрохимия ҳәм жер дүзиў, дийқаншылық, агрохимия ҳәм топырақтаныў кафедраларының профессоры лаўазымларында ислеген. 2018-жылдан баслап агрохимия, өсимликлерди қорғаў ҳәм карантины кафедрасының профессоры лаўазымында ислеп келмекте.

География илимлериниң докторы Б.Жоллыбеков 1977-жылдан баслап Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң илим-изертлеў институтында мәмлекетлик фундаментал, әмелий ҳәм инновациялық жойбарларға қатнасып келмекте. Б.Жоллыбеков илим ҳәм техника бойынша мәмлекетлик комиссиясының жойбары, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының фундаментал излениўшилерди қоллап-қуўатлаў шөлкеминиң жойбары, Илим ҳәм технологиялар бойынша бөлиминиң фундаментал ҳәм әмелий жойбарлар конкурсларына өз грантлары менен қатнасып, бир неше мәрте жеңип шыққан. Ол 1995-1996-жыллары ЮНЕСКО басшылығында Германияның илим ҳәм технология федерал Министрлиги тәрепинен қаржы менен тәмийинленген «Арал теңизи» жойбарын орынлаўға қатнасқан болса, 1996-жылы АҚШтың USAID «Арал апатшылығы зонасы эпицентринде суў сыпатының мониторинги», Швецияның «Нөкис қаласында биогумусты раўажландырыў», «Арал бойы от-жем өсимликлерин жетистириўди раўажландырыў», «Топырақ ҳәм суў анализи» ҳәм Global Source Net пенен шәртнама бойынша «Шөл зонасы шараятында суў сақлаў технологиялары» ҳәм тағы басқа да жойбарлары бойынша бир неше жыллар мийнет етти.

Б.Жоллыбеков халықаралық конференцияларда 1998-жылы Туркияда, 2008-2012-жыллары Японияның Токио аўыл хожалығы ҳәм технология университетинде, 2012-жылы Россияның Москва мәмлекетлик университетинде, 2015-жылы Алматы қаласында Топырақтаныў илимий изертлеў институтында өзиниң илимий мийнетлери менен қатнасып келмекте. Профессордың 200ден аслам илимий мақалалары, төрт монографиясы, 35 илимий мақаласы инглиз тилинде АҚШ, Франция, Германия, Қытай, Туркия, Япония ҳәм Аргентинаның илимий журналларында баспадан шыққан.

Жумамуратов Мырзамурат Ажимуратович

Жумамуратов Мырзамурат Ажимуратович 1974-жылы Қарақалпақстан Республикасы Қанлыкөл районында туўылған. 1991-1996-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң физика факультетиниң студенти, 1996-1997-жыллары Нөкис қаласы көп тармақлы педагогикалық лицей оқытыўшысы, 1997-2001-жыллары Нөкис педагогикалық колледжиниң оқытыўшысы, 2001-жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының улыўма физика кафедрасының ассистенти, 2001-2004-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Ядро физикасы институтының аспиранты, 2004-2007-жыллары институттың киши илимий хызметкери, 2007-2009-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының физика ҳәм кәсиплик тәлим кафедраларының үлкен оқытыўшысы, 2009-2015-жыллары физика–математика факультетиниң оқыў ислери бойынша декан орынбасары ҳәм физика кафедрасының доценти, 2015-2017-жыллары физика-математика факультетиниң деканы лаўазымларында ислеген. 2017-жылдан баслап Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының оқыў ислери бойынша проректоры болып ислеп келмекте.

Биология илимлериниң докторы, доцент М.Жумамуратовтың Өзбекстан ҳәм шет ел көлеминдеги журналларда ҳәм халықаралық конференцияларда шығарған илимий мийнетлерине төмендегилер киреди: “Neutron-activated analysis of the composition of water In the ecosystem of the republic of Karakalpakstan”, “Microelements containing in rock of the Aral region”, “Neutron activation analysis and hydrogeochemistry of natural waters of the Republic of Karakalpakstan”, “Neutron-activated analysis of the composition of water in the ecosystem of the republic of Karakalpakstan”, “Нейтронно-активационный анализ для изучения экологического мониторинга природных вод Каракалпакии”, “Методика инструментально мультиэлементного нейтронно-активационного анализа природных объектов Южного Приаралья”, “Сезонные изменения элементного состава воды реки Амударьи”, “Research of Element Exchange in System "Soil - Water" Method of Activating Analysis”, “Tuproqdagi kimiyoviy elementlar holatini o’rganish uchun izotopik tahlil metodini qo’llash uslublari”, “Исследование фонового уровня химических элементов в природных водах в Приаралье”, “Изучение взаимосвязи ионного потенциала химических элементов со степенью растворимости ионов в почвах Южного Приаралья” атамасындағы илимий мақалалардың ҳәм “Электротехника пәнинен лабораториялық жумыслар”, «Atom yadrosı hám elementar bóleksheler fizikası”, “Yadro fizikasınan russha-qaraqalpaqsha terminler sózligi”, “Optika páninen ózbetinshe jumıslardı orınlaw boyınsha tapsırmalar hám test sorawları” атамасындағы оқыў ҳәм методикалық қолланбаларының авторы.

Калханов Полатбек Жумабаевич

Калханов Полатбек Жумабаевич 1975-жылы Қарақалпақстан Республикасы Нөкис районында туўылған. 2003-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң физика-математика факультетин питкерген. 2003-2006-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң әмелий математика ҳәм информатика кафедрасының ассистент оқытыўшысы, стажёр излениўшиси, 2006-2009-жыллары Өзбекстан Миллий университетиниң аспиранты, 2010-2014-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының информатиканы оқытыў методикасы кафедрасының ассистенти, 2015-2016-жыллары физика–математика факультетиниң оқыў ислери бойынша декан орынбасары, 2016-2018-жыллары институттың информатиканы оқытыў методикасы кафедрасының үлкен оқытыўшысы, 2018-2019-жыллары институттың илимий- изертлеўлер ҳәм илимий педагог кадрларды таярлаў бөлиминиң баслығы, 2019-жылы институттың оқыў методикалық басқарма баслығы лаўазымларында ислеген. 2019-жылдан баслап Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының илимий ислер ҳәм инновациялар бойынша проректоры болып ислеп келмекте.

Физика–математика илимлери бойынша философия докторы П.Калхановтың Өзбекстан ҳәм шет ел көлеминдеги журналларда ҳәм халықаралық конференцияларда шығарған илимий мийнетлерине төмендегилер киреди: “Problem distribution of acreage and resources at the interval non-determination of parameters”,“Применение теории клювов при интервальной недетерминированности данных”, “Structure and functional capabilities of software package developed for realization of interval algorithms”, “Mathematical model of planning of lands and distribution of agricultural resources on them”, “Интервал анализ масалалари учун объектга йўналтирилган дастурий таъминот яратиш”, “Python dasturlash tilida interval sonlarning klassik arifmetika amallarini bajarish”, “Borland C++ builderde geometriyalıq figuralardı sızıw”, “Kompyuter grafikası pánin oqıtıw texnologiyaları” ҳәм т.б.

Dıqqat, jazılıw - 2021!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2021-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shığatuğın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolğan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 250.000 (Eki júz eliw mıń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.
Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.
Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru
JURNALDÍŃ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:
BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri
Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010
MFO: 00014; INN: 200 357 981
Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı	*Jurnalğa jıl dawamında jazılğan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shığa basladı *ISSN 2010-720X* *Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.* *Mákemeler ushın — 2102.*	*Basıwğa ruxsat etildi: 29.06.2021* *Buyırtpa: №. 0273. Format: 60x84 1/8.* *Kólemi: 15 b/t. Jurnal jılına 4 márte shığadı.* *Nusqası: 230 dana. Reestr № 11-3084*